

Γιάννης Μηλιός

**1821 | ΙΧΝΗΛΑΤΩΝΤΑΣ ΤΟ ΕΘΝΟΣ,
ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ**

αλεξάνδρεια

© Εκδόσεις Αλεξάνδρεια
και Γιάννης Μηλιός

Πρώτη έκδοση: Νοέμβριος 2020

ISBN 978-960-221-904-1

Διορθώσεις: Δήμητρα Τουλάτου
Σελιδοποίηση: Ελένη Φραντζή

Κεντρική διάθεση: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Κωλέττη 31, 106 77 Αθήνα
τηλ.: 210 3806305, fax: 210 3838173
e-mail: alexpubl@alexandria-publ.gr
<http://www.alexandria-publ.gr>

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με τον ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13

ΜΕΡΟΣ Ι | ΤΟ ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

1 Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΜΟΛΔΑΒΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΒΛΑΧΙΑ. ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ	25
1.1. Οι Προκηρύξεις του Αλέξανδρου Υψηλάντη: Η Ελλάς στη Σερβία και τη Βουλγαρία	25
1.2. Εξέλιξη και αποτυχία του εγχειρήματος σε Μολδαβία και Βλαχία.....	29
1.3. Ερωτήματα προς διερεύνηση: Το έθνος, το κράτος, τα όρια της διεκδικούμενης επικράτειας.....	34
2 Η «ΕΛΛΑΔΑ» ΤΟΥ 1821: ΠΡΩΤΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΧΥΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ	36
2.1. Τα όρια της «Ελλάδας», από τον Ρήγα Φεραίο στο 1821.....	36
2.2. Προσλήψεις του θεωρούμενου «πολυεθνικού» στοιχείου της Επανάστασης από την εθνική ιστοριογραφία.....	40
2.3. Οι γλώσσες, η «καταγωγή», και το «σχέδιο των Φιλικών».....	44
3 ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΟ ΕΘΝΟΣ. ΜΙΑ ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ..	50
3.1. Η παραδοσιακή εθνοκεντρική προσέγγιση.....	50
3.2. Η «αντικειμενική» προσέγγιση.....	52
3.3. Η «υποκειμενική» προσέγγιση	54
3.4. Η προτεραιότητα του πολιτικού στοιχείου: Το έθνος ως απαίτηση στο (για) κράτος και ως κρατικά θεσμοθετημένη «λαϊκή βούληση»	60
3.5. Το έθνος του κεφαλαίου. Επιπλέον σημεία μιας θεωρίας του έθνους.....	63

4 ΟΙ ΡΩΜΑΙΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ. ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΕΘΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΟΧΗ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΘΝΟΣ	68
4.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις για τη γένεση του ελληνικού έθνους	68
4.2. Σημειώσεις για τη δομή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας	70
4.3. Η γλώσσα και η «καθολικευτική ερμηνευτική» του εθνικισμού.....	75
4.4. Το Χρονικό του Γαλαξειδίου, ή μια προεθνική «ρωμαίικη» ιστορική αφήγηση για την περίοδο 981-1703.....	79
4.4.1. «Χριστιανομάχοι άνθρωποι, Μπολγάροι λεγόμενοι, εχάλασας τους Χριστιανούς»	80
4.4.2. «Και με την χάρι του Θεού, τους εξωλοθρεύσας και εξεσκλαβώθηκε το γένος».....	80
4.4.3. «Ο Κυρ Εμμανουήλ, δαιμονισμένο πνεύμα»	81
4.4.4. «Ο Ιζάρ μπέης επήγε στο Σάλονα, και ελυπηθήκασι πολλά οι Γαλαξειδιώταις, γιατί ήτανε ένας καλός άνθρωπος»	82
4.4.5. Ένοπλες συγκρούσεις: «και εσηκώσας οι Ρωμαίοι άρματα στους Τούρκους»	83
4.4.6. Η τοπική ρωμαίικη-ορθόδοξη ταυτότητα.	87
4.5. Δύο συμβάντα με μη εθνικά χαρακτηριστικά.....	88
4.5.1. Τα «Ορλωφικά»	88
4.5.2. Η «Επτάνησος Πολιτεία»	90
4.6. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η γένεση του ελληνικού έθνους.....	91
4.6.1. Διάχυση των χρηματοπαραγωγικών και καπιταλιστικών σχέσεων και επιτάχυνση του γλωσσικού εξελληνισμού	92
4.6.2. Κυριαρχία των ελληνόφωνων καπιταλιστών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στα τέλη του 18ου αιώνα. Η εξάπλωσή τους στην κεντρική Ευρώπη και τη Ρωσία.	95
4.6.3. Μετά τη Γαλλική Επανάσταση: Η εθνική πολιτικοποίηση	100
4.6.4. Ο εθνικισμός ως κοινωνικοπολιτική τομή και αλλαγή ιστορικής φάσης της κοινωνίας.	103

ΜΕΡΟΣ II | Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΤΗΣ

5 ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ. Η ΝΙΚΗΦΟΡΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1821-1824).....	107
5.1. Συντάγματα και θεσμοί. Συγκρότηση ενός αστικού κράτους.....	107
5.2. Άρχοντες, πολιτικοί και στρατιωτικά σώματα. Η πολιτική αναβάθμιση των λαϊκών μαζών.....	112
5.3. Πολιτικές τάσεις και εμφύλιοι πόλεμοι	119
5.4. Σχετικά με τους ταξικούς ανταγωνισμούς στο εσωτερικό των δυνάμεων της Επανάστασης	124

6	Η ΚΑΜΨΗ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ, Η ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΤΩΝ «ΜΕΓΑΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ» ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΡΕΠΟΥΜΠΛΙΚΑΝΙΣΜΟΥ (1825-1833).....	129
6.1.	Η δυσμενής εξέλιξη του πολέμου	129
6.2.	Διεθνοπολιτικοί συσχετισμοί και διπλωματική αναγνώριση του ελληνικού κράτους	130
6.2.1.	Το Συνέδριο της Βερόνας, προάγγελος αλλαγών στην εξωτερική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων	130
6.2.2.	Τα εξωτερικά δάνεια και η διεθνοπολιτική σημασία τους: προεξόφληση της βιωσιμότητας της Ελλάδος	133
6.2.3.	Από το Πρωτόκολλο της Πετρούπολης (1826) στη Ναυμαχία του Ναυαρίνου (1827) και στο Πρωτόκολλο του Λονδίνου (1830)	135
6.3.	Εσωτερικές συγκρούσεις, αδιέξοδα και το τέλος του συνταγματικού ρεπουμπλικανισμού	139
6.3.1.	Η επιβεβαίωση του συνταγματικού-αντιπροσωπευτικού πλαισίου πριν την «προσωρινή» αναστολή του	139
6.3.2.	Πολιτικά κόμματα, συγκρούσεις, πολιτική αστάθεια: από τον συνταγματισμό στον βοναπαρτισμό	145
6.3.3.	Τα κόμματα, η κοινωνική δυναμική και ο φόβος των μαζών.....	152
7	Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΕΝΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ.....	157
7.1.	Η Επανάσταση και το κράτος της ως σημείο μη επιστροφής στη διαδικασία εμπέδωσης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων.....	157
7.2.	Το κεφάλαιο ως σχέση: Μανουφακτούρα, ναυτιλία, εμπόριο και χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες.....	159
7.3.	Αγροτική παραγωγή, σχέσεις ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο και οι «εθνικές γαίες».....	163
7.4.	Επιβιώσεις και αντιστάσεις του «παλιού καθεστώτος»	169
	ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΩΣ «ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ» ΚΑΙ ΩΣ «ΠΑΡΟΝ»	
8	ΕΛΛΗΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ «ΑΝΑΤΟΛΗΣ». ΤΟ «ΟΡΑΜΑ» ΚΑΙ Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ.....	177
8.1.	Μερική ανασκόπηση.....	177
8.2.	Η Μεγάλη Ιδέα της Επανάστασης	179
8.3.	Οι Έλληνες και οι ελληνόφωνοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας	183
8.4.	Η οικονομική διάσταση της Μεγάλης Ιδέας.....	188
8.5.	Συρρίκνωση και «σταθερές» της Μεγάλης Ιδέας μετά την ανάπτυξη των βαλκανικών εθνικισμών	193
8.6.	Μετά τη Μεγάλη Ιδέα: «Τομή μέσα στη συνέχεια»	199

9 ΤΟ 1821 ΩΣ «ΠΑΡΟΝ». ΓΙΑ ΤΙΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ	203
9.1. Εισαγωγικά: σχετικά με τις ιδεολογικές χρήσεις της ιστορίας	203
9.2. Η παράδοση της «συνέχειας του ελληνισμού» και οι μετασχηματισμοί της κατά τον 19ο αιώνα	204
9.3. Η ιδεολογία της «εθνικής συνέχειας» ως υποτίμηση της Επανάστασης και ως αυτοαναίρεση.....	208
9.4. «Εθνική συνέχεια» και ρατσισμός	211
9.5. Ιστορικές προσεγγίσεις στο πλαίσιο της Αριστεράς (1907-1946): Από τις απόπειρες επιστημονικής ανάλυσης για την τεκμηρίωση της σοσιαλιστικής στρατηγικής στις ιδεολογικές χρήσεις της ιστορίας	214
9.5.1. Ο Γεώργιος Σκληρός (1907-1919) και ο Γιάννης Κορδάτος (1924)	214
9.5.2. Υπαγωγή της ιστορικής ανάλυσης στις ιδεολογικές «προτεραιότητες» της συγκυρίας: Ο Γ. Ζέβγος και η πολεμική του προς τον Γ. Κορδάτο	219
9.5.3. Η 4η έκδοση (1946) του <i>Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασως του 1821</i> ως ιδεολογική χρήση της ιστορίας	222
9.6. Η ιστορία ενώνει το έθνος;	225
9.6.1. «Ιστορική συνέχεια» και «λαϊκή αντίσταση».	225
9.6.2. Από τα «παραδοσιακά» στα «εκσυγχρονιστικά» αφηγήματα	227
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	231

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ τον Μάριο Εμμανουηλίδη και τον Δημήτρη Χ. Σωτηρόπουλο που διάβασαν τα κεφάλαια του βιβλίου στη διάρκεια της συγγραφής τους και με τις εύστοχες παρατηρήσεις τους με βοήθησαν να βελτιώσω την ποιότητά τους.

Ευχαριστίες οφείλω επίσης στους συμμετέχοντες στο Σεμινάριο «Θεωρία και ιστορία του καπιταλισμού και το εθνικό φαινόμενο. Η ελληνική περίπτωση» (Οκτώβριος 2018-Μάρτιος 2019), που με τα ερωτήματα, τα σχόλια και τις παρεμβάσεις τους με βοήθησαν στη διαμόρφωση των επιχειρημάτων που αναπτύσσονται στο παρόν βιβλίο.

*Αν μου ζητούσαν να συνοψίσω τη βασική Θέση που θέ-
λησα να υπερασπίσω [...] θα έλεγα: ο Μαρξ θεμελίωσε
μια νέα επιστήμη: την επιστήμη της Ιστορίας.*

Λουί Αλτουσέρ (1983), *Στοιχεία
αυτοκριτικής*, Αθήνα: Πολύτυπο, 81.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Διακόσια χρόνια μετά την κήρυξή της, η Ελληνική Επανάσταση του 1821 εξακολουθεί να αποτελεί αφετηρία για κρίσεις, απόψεις αλλά και πολιτικές παρεμβάσεις που σχετίζονται με το παρόν.

Δεν πρόκειται απλώς για τις διαφορετικές ερμηνείες του χαρακτήρα, των αιτίων, των αποτελεσμάτων, της «κληρονομιάς» της Επανάστασης, ή για διαφορετικές αποτιμήσεις του ρόλου και της συμβολής των πρωταγωνιστών της. Πρόκειται ταυτόχρονα για τα εκ των υστέρων κατασκευασμένα σχήματα γύρω από την Επανάσταση με στόχο την τεκμηρίωση της μιας ή της άλλης ιδεολογικής αντίληψης και πολιτικής στάσης. Σχήματα και «αποφάνσεις» που παραιτούνται από την επιστημονική μεθοδολογία και ανάλυση-αποτίμηση των γεγονότων, αποστασιοποιούνται από την ίδια την ακρίβεια των γεγονότων αλλά και από τα γεγονότα αυτά καθαυτά (ενίοτε κατασκευάζοντας ανύπαρκτα «γεγονότα»), στον βωμό ενός ιδεολογικού-πολιτικού στόχου (ρητού ή και ενίοτε μη ρητού), ο οποίος αφορά επίδικα ζητήματα της εκάστοτε μεταγενέστερης ιστορικής στιγμής. Αυτή η ιδεολογικοποίηση-«μυθοποίηση» της Επανάστασης συνοδεύει την ιστορία του ελληνικού κράτους από τις πρώτες δεκαετίες ύπαρξής του μέχρι σήμερα.

Η Ελληνική Επανάσταση κηρύχθηκε στις 24 Φεβρουαρίου 1821 στην ημιαυτόνομη από την Υψηλή Πύλη Ηγεμονία της Μολδαβίας, δηλαδή στη σημερινή Ρουμανία, από τον ίδιο τον αρχηγό της Φιλικής Εταιρείας Αλέξανδρο Υψηλάντη. Επεκτάθηκε σχεδόν αμέσως στη γειτονική Ηγεμονία της Βλαχίας (επίσης στη σημερινή Ρουμανία).

Η επίσημη «εθνική» εξιστόρηση της Επανάστασης, που εξαίρει πάντα τη συμβολή της Φιλικής Εταιρείας στην προετοιμασία και κήρυξη της Επανάστασης, παρακάμπτει, συνήθως με μια σύντομη έως επιγραμματική αναφορά, τα γεγονότα στη Μολδαβία και Βλαχία κατά την περίοδο Φεβρουαρίου-Σεπτεμβρίου 1821. Μάλιστα ήδη πριν το τέλος της δεύτερης δεκαετίας ύπαρξής του, το ελληνικό κράτος, με Διάταγμα που υπέγραψαν στις 15 Μαρτίου 1838 ο βασιλεύς Όθων και ο υπουργός («Γραμματεύς της Επικρατείας») επί των

Εκκλησιαστικών Γ. Γλαράκης, αποφάσισε ότι η Επανάσταση κηρύχθηκε στη μονή της Αγίας Λαύρας Καλαβρύτων στις 25 Μαρτίου 1821 (ημέρα εορτασμού του «Ευαγγελισμού της Θεοτόκου» από την Ορθόδοξη Εκκλησία). Όμως, όπως ανέλυσε, π.χ., στις αρχές της δεκαετίας του 1960 ο καθηγητής Μεσαιωνικής και Νεωτέρας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Απόστολος Β. Δασκαλάκης, «την 25ην Μαρτίου ουδείς ευρίσκετο εις την Λαύραν διά να κηρύξη την επανάστασιν, η οποία άλλωστε είχε κηρυχθή» (Δασκαλάκης 1961-1962: 28). Στις 25 Μαρτίου, στην Πελοπόννησο είχαν ήδη καταληφθεί η Καλαμάτα και τα Καλάβρυτα, ενώ πολιορκείται από τους επαναστάτες η Πάτρα.

Όμως, η ανακοίνωση του Α. Π. Δασκαλάκη δεν επηρέασε την «επίσημη ιστορία» του Εικοσιένα και βεβαίως δεν πτόησε, π.χ., τον επίσης καθηγητή (της Παντείου Σχολής), Ιωάννη Ν. Θεοδωρακόπουλο, μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, να δηλώσει τρία χρόνια αργότερα, στις 25 Μαρτίου 1965, στη μονή της Αγίας Λαύρας: «Δύο “χαίρε” εκφράζουν το νόημα της σημερινής μεγάλης ημέρας, το “χαίρε κεχαριτωμένη Μαρία” και το “χαίρε, ω χαίρε λευτεριά”» (Θεοδωρακόπουλος 1972: 43).

Όμως ο μύθος της Αγίας Λαύρας, τον οποίο συντηρεί ευλαβικά το ελληνικό κράτος μέχρι σήμερα με τους ετήσιους εορτασμούς για το Εικοσιένα, και η τοποθέτηση «εντός παρενθέσεως» της Επανάστασης στις Ηγεμονίες, δεν αποσκοπεί μόνο στη συμβολική σύνδεση «ελληνισμού και ορθοδοξίας»: ταυτόχρονα λειτουργεί ως μηχανισμός αιχμαλώτισης της Επανάστασης εντός του κράτους, και αποκρύβει ένα ερώτημα που βρίσκεται, εντούτοις, μπροστά στα μάτια μας: *γιατί η Ελληνική Επανάσταση ξεκίνησε στη Ρουμανία;*

Το ερώτημα αυτό γίνεται ακόμα σαφέστερο αν λάβουμε υπόψη μας με κάποια λεπτομέρεια τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στις Ηγεμονίες. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: σε μία από τις τρεις Προκηρύξεις που εξέδωσε στο Ιάσιο της Μολδαβίας ο Αλέξανδρος Υψηλάντης στις 24 Φεβρουαρίου 1821, η οποία τιτλοφορείται «Άνδρες Γραικοί, όσοι ευρίσκεσθε εις Μολδαβίαν και Βλαχίαν!», δηλώνεται: «Ο Μωρέας, η Ήπειρος, η Θεσσαλία, η Σερβία, η Βουλγαρία, τα Νησιά του Αρχιπελάγους, εν ενί λόγω η Ελλάς άπασα έπιασε τα όπλα, διά να αποτίναξη τον βαρύν ζυγόν των Βαρβάρων». Η πεποίθηση αυτή, ότι όλοι οι Χριστιανοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι Έλληνες ξεκινάει από τα επαναστατικά κείμενα του Ρήγα Φεραίου και την *Ελληνική Νομαρχία*, και διατηρείται με μικρές τροποποιήσεις μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Αποτελεί ταυτόχρονα το ιδεολογικό έδαφος της Μεγάλης Ιδέας, της επεκτατικής πολιτικής του ελληνικού κράτους κατά τον πρώτο αιώνα ύπαρξής του.

Αλλά πρόβλημα δεν είναι μόνο τα εκ των υστέρων κατασκευασμένα ιδεολογικά σχήματα. Η κατανόηση της Επανάστασης δεν μπορεί επίσης να βασίζεται κατά κύριο λόγο σε όσα μετά το πέρας της «εξήγησαν» οι πρωταγωνιστές της. Οι ιδεολογικές πεποιθήσεις όσων πρωταγωνιστούν στα ιστορικά γεγονότα,

εν προκειμένω στην Επανάσταση του 1821, δεν αποτελούν την πραγματικότητα, αλλά απλώς ένα μέρος αυτής της πραγματικότητας. Η Επανάσταση δεν μπορεί, δηλαδή, να αποτιμηθεί με βάση κυρίως τις αξιολογικές αποφάνσεις και τα «Απομνημονεύματα» των αγωνιστών ή των πολιτικών που πρωταγωνίστησαν στη διαμόρφωση του θεσμικού πλαισίου του πρώτου ελληνικού κράτους. Διότι η εθνική διάσταση της Επανάστασης «επιβάλλει» στους πρωταγωνιστές να ενδύουν τις ιδιαίτερες πολιτικές ή προσωπικές τους στάσεις, τις πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις κ.λπ. με τη στολή του «εθνικού συμφέροντος» και των «πεπρωμένων» του έθνους.

Η Επανάσταση μπορεί να αξιολογηθεί και να ερμηνευτεί, ως προς τον χαρακτήρα και τη δυναμική της, κατ' αρχάς από τους θεσμούς που δημιούργησε, από το καθεστώς που επέβαλε και, φυσικά, από τα επίσημα κείμενα που θέσπισαν τους οδηγητικούς δείκτες αυτού του καθεστώτος.

Η Επανάσταση του 1821 ίδρυσε την πρώτη μορφή του ελληνικού εθνικού κράτους. Κομβικής σημασίας αναδεικνύεται εδώ η εθνική πολιτικοποίηση του μέρους εκείνου των χριστιανικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που διαμορφώνοντας ελληνική συνείδηση αγωνίστηκαν για το κράτος αυτό ενάντια στην οθωμανική κυριαρχία.

Υπέδαφος για την ευρεία εθνική πολιτικοποίηση των μαζών, δηλαδή την ανάπτυξη του εθνικισμού, κυρίως στις περιοχές του νότιου ελλαδικού χώρου και των νησιών, αποτέλεσαν οι διαδικασίες οικονομικής, ιδεολογικής και πολιτικής ενοποίησης, από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, των χριστιανικών πληθυσμών και περιοχών που συνδέθηκαν με την αλματώδη ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων και των συναρτώμενων μαζί τους εμπορικών δικτύων. Οι διαδικασίες αυτές ενοποίησαν οικονομικά και πολιτικά τον αγροτικό χώρο με τα αστικά κέντρα (τα κέντρα του εμπορίου μακρινών αποστάσεων με το εσωτερικό της Αυτοκρατορίας και το εξωτερικό). Επρόκειτο για πρωτοφανείς κοινωνικές εξελίξεις τεράστιας σημασίας, οι οποίες βρίσκονται ακριβώς στον αιτιακό πυρήνα της Επανάστασης. Η εθνική πολιτικοποίηση των μαζών διαμορφώθηκε μέσα σε αυτές τις διαδικασίες, ως όψη τους.

Η Επανάσταση αποτελεί έτσι το αποτέλεσμα της κυριαρχίας του εθνικισμού, επομένως και της απαίτησης για ένα αντιπροσωπευτικό-συνταγματικό κράτος, για πολιτικά δικαιώματα των εθνικά κινητοποιημένων μαζών.

Η κύρια όψη του εθνικισμού είναι πολιτική, συνδέεται με την απαίτηση για κράτος. Η εθνική συνείδηση, με άλλα λόγια, δεν σχετίζεται πρωτευόντως με τη μητρική γλώσσα, τις παραδόσεις και τον τόπο καταγωγής του εθνικά κινητοποιημένου πληθυσμού, αλλά με την απαίτηση για «εθνική ελευθερία» και «φώτα», δηλαδή για ένα ανεξάρτητο συνταγματικό-δημοκρατικό κράτος, που θα ανασυστήσει την κληρονομιά της αρχαίας Ελλάδας στη νέα εποχή, όπως διακήρυξαν άλλωστε όλα τα επίσημα κείμενα της Επανάστασης:

Απόγονοι του σοφού και φιλανθρώπου Έθνους των Ελλήνων, σύγχρονοι των νυν πεφωτισμένων και ευνομούμενων λαών της Ευρώπης, και θεαταί των καλών, τα οποία ούτοι υπό την αδιάρρηκτον των νόμων Αιγίδα απολαμβάνουσι, ήτο αδύνατον πλέον να υποφέρωμεν μέχρι αναληγσίας και ευηθείας την σκληράν του Οθωμανικού κράτους μάστιγα, ήτις τέσσαρας περίπου αιώνας επάταξε τας κεφαλάς ημών, και αντί του λόγου την θέλησιν ως νόμον γνωρίζουσα, διώκει και διέταττε τα πάντα δεσποτικώς και αυτογνωμώς (*Απόφασις της εν Επιδαύρω Α΄ Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, «εν Επιδαύρω, την ΙΕ΄ Ιανουαρίου Α΄ της Ανεξαρτησίας, αωκβ΄» [15/1/1822], στο Μάμουκας 1839, τόμ. Β΄: 43).

Από την πρώτη στιγμή της κήρυξής της, η Ελληνική Επανάσταση διακήρυξε τον ριζοσπαστικό διαφωτιστικό-αστικό χαρακτήρα της. Και, από την πρώτη στιγμή, συγκρότησε αντίστοιχους αστικούς-αντιπροσωπευτικούς θεσμούς στην προοπτική ίδρυσης ενός συνταγματικού αστικού κράτους.

Βασικό συμπέρασμα της ανάλυσης που ακολουθεί αποτελεί ότι ο ελληνικός εθνικισμός, η ελληνική εθνική συνείδηση, συνιστά κοινωνική διεργασία που ξεκινά μετά τα τέλη του 18ου αιώνα, ουσιαστικά μισό αιώνα πριν τους άλλους βαλκανικούς εθνικισμούς, έχοντας σαφές πολιτικό περιεχόμενο. Αποτελεί απαίτηση των μαζών στο κράτος (και για κράτος, όσο καιρό αυτό δεν υπάρχει), απαίτηση προς το εσωτερικό της κρατικής επικράτειας (αφενός για πολιτικά δικαιώματα και αφετέρου για εθνική «σαφήνεια» και «καθαρότητα») και απαίτηση προς το εξωτερικό του (για την επέκταση της επιρροής του κράτους και τη «διόρθωση» των συνόρων του).

Αυτή η εθνική πολιτικοποίηση των μαζών εκφράζει την ιστορικά νέα, «μοντέρνα», μορφή υπαγωγής τους (των κυριαρχούμενων τάξεων) στο κεφάλαιο, καθώς μόνιμη λειτουργία της είναι να εντάσσει τους ταξικούς ανταγωνισμούς στην «εθνική ενότητα», και ταυτόχρονα να εμβαπτίζει στη λαϊκή υποστήριξη και να ισχυροποιεί τις επεκτατικές-ιμπεριαλιστικές κρατικές στρατηγικές.

Το ελληνικό κράτος ιδρύθηκε *de facto* το 1821-1822, όταν διαμόρφωσε τους πρώτους ρεπουμπλικανικούς μηχανισμούς διοίκησης και εξουσίας του και τους συνταγματικούς θεσμούς αντιπροσώπευσης των μαζών που αναγνωρίζονταν σε αυτό. Το 1824 και το 1825 οι διεθνείς χρηματαγορές προεξόφλησαν τη βιωσιμότητα του ελληνικού κράτους και συνήψαν μαζί του τα πρώτα «δάνεια της Ανεξαρτησίας». Από το 1826 οι «Μεγάλες Δυνάμεις» προεξόφλησαν την τελική διαμόρφωση μιας μορφής ελληνικής κρατικής οντότητας και παρενέβησαν, σύμφωνα με τα γεωπολιτικά της συμφέροντα η καθεμία, για την επίλυση του «ελληνικού ζητήματος» (1826: Πρωτόκολλο της Πετρούπολης, 1827: Ναυμαχία του Ναυαρίνου, 1830: Πρωτόκολλο του Λονδίνου).

Η πολιτική στράτευση των μαζών που συντάχθηκαν με τα προτάγματα του

Διαφωτισμού και του συνταγματισμού για «ελευθερία και ισότητα» συνέβαλε αποφασιστικά, την περίοδο 1821-1827, στο να εγκαθιδρυθεί ένα θεσμικά πρωτοπόρο για την εποχή του αστικό ρεπουμπλικανικό αντιπροσωπευτικό κράτος. Αν και στη συνέχεια, στο έδαφος που δημιούργησε η αρνητική εξέλιξη των πολεμικών επιχειρήσεων μετά το 1825, η αντιπροσωπευτική-συνταγματική κρατική μορφή έδωσε προσωρινά τη θέση της στη βοναπαρτικού τύπου δικτατορία του Καποδίστρια και την απόλυτη μοναρχία, εντούτοις η δυναμική της πολιτικοποίησης των μαζών επέβαλε σύντομα (το 1843-1844) τη *συνταγματική* μοναρχία.

Στη διάρκεια του επαναστατικού αγώνα έγινε σαφής ο κοινωνικός, πολιτικός και ιδεολογικός ανταγωνισμός μεταξύ των ηγετικών πολιτικών μερίδων και των αντίστοιχων παρατάξεων που διαμορφώθηκαν στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους. Οι ανταγωνισμοί αυτοί, που κατέληξαν σε δύο εμφύλιους πολέμους, καθώς και στον σχηματισμό των πρώτων τριών πολιτικών κομμάτων που διαμόρφωσαν την κεντρική πολιτική σκηνή του κράτους για περισσότερο από τρεις δεκαετίες, αποτελούσαν διαμάχες που αναδύθηκαν από συγκεκριμένα πολιτικά και πολιτειακά επίδικα ζητήματα: τη μορφή του κράτους, τον ομοσπονδιακό ή συγκεντρωτικό χαρακτήρα του, τον ρόλο των πολιτικών και των στρατιωτικών, τη συμμετοχή και τον ρόλο των λαϊκών μαζών και των ενόπλων στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, τη διατήρηση ή μη των τοπικών Βουλών, τα Συντάγματα και το εύρος των πολιτικών και ατομικών δικαιωμάτων κ.ο.κ.

Η έκβαση των εσωτερικών συγκρούσεων δηλαδή, η επικράτηση του συνταγματισμού στο διεθνές περιβάλλον μιας κατά κύριο λόγο απολυταρχικά διοικούμενης Ευρώπης, εικονογραφεί τη διάχυση και ηγεμονία στον πληθυσμό των επαναστατημένων περιοχών των ριζοσπαστικών-διαφωτιστικών (αστικών) ιδεολογιών. Επιπροσθέτως, εικονογραφεί επίσης τον αποφασιστικό ενεργό ρόλο των εθνικά πολιτικοποιημένων μαζών για την κατίσχυση των ιδεών αυτών, δηλαδή για να αποκτήσουν οι ίδιες οι μάζες δικαιώματα.

Μιλώντας σε πραγματολογικό επίπεδο, ήταν βέβαια απολύτως εύλογο, από τη μια μεριά, η Ελληνική Επανάσταση να διατηρεί αναλογίες με τις αντίστοιχου χαρακτήρα επαναστάσεις της εποχής (την Αμερικανική, τη Γαλλική ...). Από την άλλη μεριά όμως, μιλώντας και πάλι σε πραγματολογικό επίπεδο, η Επανάσταση διαμόρφωσε τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως είναι π.χ. η αρχική απουσία του θεσμού του αρχηγού του κράτους, τα οποία αρέσκονται να αποσιωπούν ή να απαξιώνουν πολλοί μεταγενέστεροι και σύγχρονοι «επίσημοι» ιστορικοί, για να συσκοτίσουν ακριβώς την αυθεντικότητα της Ελληνικής Επανάστασης, από την οποία αναδεικνύεται η επαναστατική δυναμική και πρωτοβουλία των μαζών και των επαναστατών ηγετών. Διότι τα δημοκρατικά-ρεπουμπλικανικά πολιτεύματα της περιόδου 1821-1827, προέκυψαν μέσα από τη «γείωση» των επαναστατικών ιδεών στις ανάγκες της ένοπλης απελευθερωτικής

δράσης και τις ιδιαίτερες κοινωνικές συνθήκες στην επικράτεια του νέου κράτους. Μια επανάσταση, εφόσον είναι ακριβώς επανάσταση, είναι φυσικό να έχει ορισμένες βασικές αρχές και στρατηγικούς στόχους όπου και αν ξεσπάσει, αρχές και στόχους γύρω από τους οποίους αναπτύσσεται η, αστάθμητη, δυναμική της. Αυτά σημαίνουν ότι «συνεπές θα ήταν για όσους βλέπουν εδώ την εισβολή “ανοίκειων” και ως εκ τούτου “μη προσηκουσών” ιδεών να αναζητήσουν τη ρίζα του κακού στην επανάσταση καθ’ εαυτή» (Hering 2004: 136).

Η απόπειρα απαξίωσης της Επανάστασης και δαιμονοποίησης των κομμάτων που αναδείχθηκαν από αυτήν από δημοσιολόγους και ιστορικούς, με το επιχείρημα ότι επρόκειτο για εκφράσεις ξένων επιρροών και εξαρτήσεων, δηλώνει ουσιαστικά τον φόβο και την απαξίωση των μαζών, τον φόβο μπροστά σε κάθε ενδεχόμενο επανάστασης.

Όμως, τα κόμματα δεν διχάζουν ούτε διασπούν το έθνος, παρά τα όποια φαινόμενα. Τα κόμματα ενοποιούν μια διχασμένη από αντιτιθέμενα ταξικά συμφέροντα κοινωνία: διαμεσολαβούν, αμβλύνουν και εγγράφουν στο εσωτερικό του κράτους, με τη μορφή του «εθνικού συμφέροντος», τις ταξικές αντιθέσεις των εκμεταλλευτών και των υποκείμενων στην εκμετάλλευση, των εξουσιαστών και των εξουσιαζόμενων, των κυβερνώντων και των κυβερνώμενων. Στην Ελλάδα, αυτό το «εθνικό συμφέρον», η «εθνική στρατηγική» στην οποία τελικώς συνέκλιναν όλα τα κόμματα, δεν ήταν παρά η επέκταση των συνόρων του κράτους, η Μεγάλη Ιδέα όπως αργότερα ονομάστηκε, ο κατεξοχήν κοινός τόπος και πόθος του Έθνους και των αντιπροσώπων του.

Μια παράδοση στο εσωτερικό της συζήτησης για την Επανάσταση αναζητεί τον «λαϊκό παράγοντα» στην υποτιθέμενη αντιπαράθεση των ένοπλων αγωνιστών (που στις περισσότερες περιπτώσεις η βιογραφία τους «αναπλάθεται» κατά το δοκούν) προς τους πολιτικούς (που θεωρούνται εκπρόσωποι ξένων ή/και ιδιοτελών συμφερόντων), αντιπαράθεση που όχι λίγες φορές αποτέλεσε σημείο συνάντησης «αριστερών» και δεξιών «φιλολαϊκών» προσεγγίσεων. Η παράδοση αυτή εξυμνεί επίσης συνήθως τον ρόλο των κλεφτών και αρματολών, ως φορέων μιας διαχρονικής «ελληνικότητας» (λανθάνουσας ή έκδηλης εθνικής συνείδησης) και «αντιστασιακότητας». Οι κλέφτες (και οι αρματολοί που γίνονται κλέφτες) θεωρούνται φορείς της συνεχούς «αντίστασης» των Ελλήνων στην εθνική σκλαβιά, στο εσωτερικό της αντίληψης περί αδιάλειπτης συνέχειας του ελληνικού έθνους.

Στη βάση αυτή, σύμφωνα με την επίσημη εθνική ιστοριογραφία, η Επανάσταση του 1821 δεν ήταν παρά η τελική, αποφασιστική, στιγμή της συνεχούς αντίστασης και διαρκούς ανταρσίας «των Ελλήνων» στον «(τουρκικό) ζυγό», που συνεχιζόταν σε ολόκληρη την περίοδο των «τεσσάρων αιώνων σκλαβιάς». Από τον Ιωάννη Φιλήμονα, γραμματέα του Δημητρίου Υψηλάντη και ιστορικό της Επανάστασης, ο οποίος περιέγραψε την Επανάσταση ως «εν ενεργεία»

από την εποχή της οθωμανικής κατάκτησης του Βυζαντίου, τον Κωνσταντίνο Σάθα, ο οποίος στο βιβλίο του *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα* που κυκλοφόρησε το 1869 προσέθεσε τον επεξηγηματικό υπότιτλο *Ιστορικών δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του ελληνικού έθνους (1453-1821)*, μέχρι τους περισσότερους νεότερους ιστορικούς του 20ού αιώνα, το Εικοσιένα δεν ήταν παρά η τελική νικηφόρα στιγμή μιας αντίστασης αιώνων.

Η ατμόσφαιρα της ανταρσίας ήταν μόνιμο φαινόμενο στην ελληνική χερσό-νησο προτού ακόμα πέσει η Κωνσταντινούπολη. Επομένως, η επανάσταση του 1821 δεν είναι παρά η τελευταία μεγάλη φάση της ακατάπαυστης και ακατάβλητης αντιστάσεως του ελληνικού λαού κατά των Τούρκων, ενός ανελέητου και ακήρυχτου πολέμου που αρχίζει από τα πρώτα κίόλας χρόνια της σκλαβιάς (Βακαλόπουλος 1980: 27-28).

Η ανάλυση που ακολουθεί τεκμηριώνει τη θέση ότι καμία από τις προηγούμενες εξεγέρσεις στον μετέπειτα ελλαδικό χώρο δεν είχε τα χαρακτηριστικά μιας εθνικής επανάστασης· δηλαδή ότι το 1821 αποτέλεσε τομή στην ιστορία του ευρωπαϊκού γεωγραφικού χώρου.

Το κυρίαρχο εθνικιστικό αφήγημα περί συνέχειας του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα αναιρεί με έναν παράδοξο τρόπο τον εαυτό του, δηλαδή υποβαθμίζει και εν πολλοίς αποσιωπά την πολιτική και πολιτειακή τομή με την οποία συνδέεται και την οποία εκφράζει η επικράτηση της Επανάστασης: τις ιστορικά πρωτοφανείς θεσμικές και πολιτειακές αλλαγές που συνδέονται με την εθνική πολιτικοποίηση των μαζών και την απαίτησή τους για θεσμούς αντιπροσώπευσης (και επομένως για ένα εθνικό-συνταγματικό κράτος «πολιτών»), οι οποίες διαμορφώνουν ιστορικά νέους τρόπους ένταξης των πληθυσμών στο κράτος, δηλαδή υπαγωγής τους, διά της κρατικής μορφής, στις καπιταλιστικές σχέσεις κυριαρχίας και εκμετάλλευσης.

Το Εικοσιένα αποτέλεσε τη συγχώνευση των κοινωνικών (οικονομικών, ιδεολογικών, πολιτικών) αντιθέσεων της εποχής, η οποία οδήγησε στο ξέσπασμά τους, στον αγώνα για το γκρέμισμα ενός παλιού κόσμου, στο όνομα της «ελευθερίας». Οικοδόμησε ένα νέο, εθνικό-καπιταλιστικό, καθεστώς, μια νέα μορφή ταξικής και πολιτικής εξουσίας.

Διακόσια χρόνια μετά, η αμφισβήτηση της εξουσίας αυτής αποτελεί, αναμφίβολα, αναγκαιότητα για την εργατική τάξη και την κοινωνική πλειοψηφία.

Το βιβλίο διαρθρώνεται σε τρία μέρη.

Στο Μέρος I, *Το έθνος και η Επανάσταση*, αντικείμενο διερεύνησης αποτελεί το ζήτημα του ελληνικού έθνους και των ορίων του. Περιλαμβάνει τέσσερα κεφάλαια.

Στο κεφάλαιο 1, «Η Επανάσταση στη Μολδαβία και τη Βλαχία. Ερωτήματα για τα όρια του ελληνικού έθνους», εξετάζεται η αποτυχία της Επανάστασης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία για τη σύνθεση των στρατευμάτων του Αλέξανδρου Υψηλάντη διατυπώνονται ερωτήματα σχετικά με τη διαδικασία διαμόρφωσης του ελληνικού έθνους την εποχή της Επανάστασης.

Στο κεφάλαιο 2, «Η “Ελλάδα” του 1821: πρώτες σκέψεις για τη διάχυση της ελληνικής εθνικής πολιτικοποίησης», εξετάζονται οι αντιλήψεις για το ποια ήταν η Ελλάδα και τα όριά της την εποχή του ελληνικού Διαφωτισμού, από τον *Θούριο* του Ρήγα μέχρι τα κείμενα της Ελληνικής Επανάστασης.

Στο κεφάλαιο 3, «Προσεγγίσεις στο έθνος. Μια γενική θεωρητική αποτίμηση», διαμορφώνεται ένα θεωρητικό πλαίσιο κατανόησης του έθνους, μέσα από την κριτική ανάλυση των υπαρχουσών θεωρητικών προσεγγίσεων.

Στο κεφάλαιο 4, «Οι Ρωμαίοι και οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Από την προεθνική κοινωνική συνοχή στο ελληνικό έθνος», αναλύονται οι διαδικασίες που οδήγησαν ένα τμήμα των χριστιανών «Ρωμαίων» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην εθνική πολιτικοποίηση, δηλαδή στον μετασχηματισμό τους σε Έλληνες και στην απαίτηση για ένα ανεξάρτητο εθνικό κράτος.

Το Μέρος II, *Η Επανάσταση και το κράτος της*, έχει ως αντικείμενο την οικοδόμηση του επαναστατικού ρεπουμπλικανικού-συνταγματικού ελληνικού κράτους κατά την περίοδο 1821-1827 και την αντικατάστασή του κατά την επόμενη περίοδο (1828-1833) αρχικά από τη βοναπαρτική δικτατορία του Καποδίστρια και κατόπιν από την απόλυτη μοναρχία. Στο μέρος αυτό εντάσσονται τρία κεφάλαια.

Στο κεφάλαιο 5, «Το πρώτο κράτος της Επανάστασης. Η νικηφόρα περίοδος (1821-1824)», αναλύονται οι συνταγματικοί-δημοκρατικοί θεσμοί, οι κοινωνικές και πολιτικές αντιπαραθέσεις και οι εμφύλιοι πόλεμοι, η πολιτική αναβάθμιση των λαϊκών μαζών και οι ταξικοί ανταγωνισμοί στο εσωτερικό των δυνάμεων της Επανάστασης κατά την πρώτη, νικηφόρα περίοδό της.

Το κεφάλαιο 6, «Η κάμψη της Επανάστασης, η παρέμβαση των “Μεγάλων Δυνάμεων” και το τέλος του συνταγματικού ρεπουμπλικανισμού (1825-1833)», εξετάζει τη δυσμενή εξέλιξη του πολέμου μετά την αποβίβαση του στρατού του Ιμπραήμ πασά στην Πελοπόννησο το 1825, τους διεθνοπολιτικούς συσχετισμούς και την *de facto* αναγνώριση του ελληνικού κράτους με τα εξωτερικά δάνεια που συνήψε το 1824 και 1825, τις παρεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων και το ουσιαστικό τέλος του πολέμου με τη ναυμαχία του Ναυαρίνου, γεγονότα και συνθήκες που οδήγησαν στο τέλος του συνταγματικού ρεπουμπλικανισμού, αμέσως μετά την ψήφιση, το 1827, του πιο ριζοσπαστικού Συντάγματος στην Ευρώπη, και τη διαμόρφωση των πρώτων τριών κομμάτων του ελληνικού κράτους.

Στο κεφάλαιο 7, «Η διαμόρφωση ενός καπιταλιστικού κράτους και κοινωνικού σχηματισμού», εξετάζεται η Επανάσταση και το κράτος της ως σημείο μη επιστροφής στη διαδικασία εμπέδωσης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Παρουσιάζονται οι βασικοί καπιταλιστικοί κλάδοι της ελληνικής οικονομίας μετά το τέλος της Επανάστασης (μανουφακτούρα, ναυτιλία, εμπόριο και χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες), καθώς και οι σχέσεις της έμμεσης υπαγωγής της αγροτικής μικροκαλλιέργειας στο κεφάλαιο. Τέλος γίνεται αναφορά στα υπολείμματα και τις αντιστάσεις του «παλιού καθεστώτος» εντός του καπιταλιστικού ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

Το Μέρος III, *Η Επανάσταση ως «Μεγάλη Ιδέα» και ως «παρόν»*, αναφέρεται στην κληρονομιά της Επανάστασης, αλλά και στις ιδεολογικές χρήσεις της στη διάρκεια των δύο αιώνων ύπαρξης του ελληνικού κράτους.

Στο κεφάλαιο 8, «Ελληνοποίηση της “Ανατολής”». Το “όραμα” και η πραγματικότητα», εξετάζεται η συνάφεια του ιδεολογικού και πολιτικού πλαισίου που καθιέρωσε η Επανάσταση με τη Μεγάλη Ιδέα, την επεκτατική στρατηγική του ελληνικού κράτους κατά τον πρώτο αιώνα ύπαρξής του, στρατηγική που αντλώντας επιχειρήματα από την ηγετική θέση του ελληνικού κεφαλαίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εμφανιζόταν ως «απελευθέρωση» και ως «εκπολιτισμός της Ανατολής».

Τέλος, το κεφάλαιο 9, «Το 1821 ως “παρόν”». Για τις ιδεολογικές χρήσεις της Επανάστασης», ασκεί κριτική σε μια σειρά ερμηνείες για το ελληνικό έθνος και την Επανάσταση που κυριάρχησαν και κυριαρχούν στον δημόσιο λόγο της χώρας.

Θεωρώ το βιβλίο αυτό συνέχεια του προηγούμενου βιβλίου μου, που με τίτλο *Βενετία: Μια συνάντηση που στέριωσε απρόβλεπτα. Πραγματεία για τον καπιταλισμό και τη διαδικασία γένεσής του*, κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια τον Μάρτιο του 2020.

Το βιβλίο εκείνο είχε ως αντικείμενο την πρώτη ιστορική περίοδο κυριαρχίας του καπιταλισμού στην Ευρώπη, με τη διαμόρφωση στη Βενετία, από τα τέλη του 14ου αιώνα, ενός καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού και ενός καπιταλιστικού κράτους χωρίς εθνικά χαρακτηριστικά. Ενός κράτους, στο οποίο, παρά τις όποιες διαδικασίες μιας πρώιμης οικοδόμησης «πατριωτισμού» (υπακοή στο κράτος που σχετίζεται με την ενσωμάτωση των υπηκόων στο πλαίσιο των κρατικών μηχανισμών, την ιδεολογική εγχάραξη των «βενετικών αξιών» και την επιπόνηση μιας «επίσημης ιστορίας», τις θρησκευτικές και κρατικές τελετές, μορφές εκπαίδευσης, κ.λπ.), δεν υπήρξε *εθνικό κράτος*: οι υπήκοοι δεν είχαν μετασχηματιστεί σε πολίτες, το «ομού ανήκειν» του πληθυσμού δεν συνεπαγόταν απαιτήσεις στο μέλλον του κράτους και των συνόρων του,

ή αντιλήψεις κοινών πεπρωμένων, όπως συνέβη αργότερα, μετά τη Γαλλική Επανάσταση, σε πολλά μέρη της Ευρώπης.

Αν το βιβλίο εκείνο, όπως έγραφα τότε, έμοιαζε με μια «επιστροφή στο μέλλον», το παρόν βιβλίο αποτελεί μια έρευνα στο παρελθόν του παρόντος: εξετάζει ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα διαμόρφωσης ενός εθνικού καπιταλιστικού κράτους και ενός εθνικού καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού στην ευρωπαϊκή ήπειρο: την Επανάσταση στο εσωτερικό μιας α-εθνικής Αυτοκρατορίας, η οποία εγκαθίδρυσε ένα από τα πρώτα *stricto sensu* εθνικά καπιταλιστικά κράτη στην Ευρώπη.

ΜΕΡΟΣ Ι | ΤΟ ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Ο Μωρέας, η Ήπειρος, η Θεσσαλία, η Σερβία, η Βουλγαρία, τα Νησιά του Αρχιπελάγους, εν ενί λόγω η Ελλάς άπασα [...].

Αλέξανδρος Υψηλάντης, 24/2/1821.

1.1. Οι Προκηρύξεις του Αλέξανδρου Υψηλάντη:
Η Ελλάς στη Σερβία και τη Βουλγαρία

Στις 21 Φεβρουαρίου 1821, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, από τον Απρίλιο 1820 μέλος και ακολούθως ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας (Γενικός Επίτροπος της Αρχής), μέχρι τότε στρατηγός του ρωσικού στρατού και υπασπιστής του Τσάρου,¹ πέρασε τον ποταμό Προύθο και εισήλθε στο έδαφος της Μολδαβίας, η οποία αποτελούσε ημιαυτόνομη Ηγεμονία υπό την επικυριαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μέλος της Φιλικής Εταιρείας ήταν από το 1818 και ο ηγεμόνας της Μολδαβίας Μιχαήλ Σούτσος (γνωστός και ως Μιχαήλ Βόδας), ο οποίος «καύσας τα ηγεμονικά σήματα» (Ευαγγελίδης 1934: 566), έθεσε στη διάθεση του Υψηλάντη τη φρουρά του και 285.000 γρόσια. Φτάνοντας στο Ιάσιο, την πρωτεύουσα της Μολδαβίας, ο Υψηλάντης εξέδωσε στις 24 Φεβρουαρίου 1821 τρεις Προκηρύξεις, οι οποίες τυπώθηκαν στο τοπικό τυπογραφείο του Μανουήλ Βερνάρδου. Στην πρώτη από αυτές με τίτλο «Άνδρες Γραικοί, όσοι ευρίσκεσθε εις Μολδαβίαν και Βλαχίαν!», διαβάζουμε:

Ιδού μετά τοσούτων αιώνων οδύνας, απλώνει πάλιν ο φοίνιξ της Ελλάδος μεγαλοπρεπώς τας πτερύγας του και προσκαλεί υπό την σκιάν αυτού τα γνήσια και ευπειθή τέκνα της! Ιδού η φίλη ημών Πατρίς Ελλάς ανυψώνει μετά θριάμβου τας προπατορικές της σημαίας! Ο Μωρέας, η Ήπειρος, η Θεσσαλία, η Σερβία, η Βουλγαρία, τα Νησιά του Αρχιπελάγους, εν ενί λόγω η Ελλάς άπασα έπασε τα όπλα, διά να αποτίναξη τον βαρύν ζυγόν των Βαρβάρων, και ενατενίζουσα εις το μόνον νικητήριον όπλον των Ορθοδόξων, τον τίμιον, λέγω, και ζωοποιόν Σταυρόν, κράζει μεγαλοφώνως υπό την προ-

1. Πολεμώντας με τον ρωσικό στρατό εναντίον του Ναπολέοντα, ο Υψηλάντης έχασε το δεξί του χέρι στη μάχη της Λειψίας το 1813 (Ευαγγελίδης 1934: 566).

στασίαν μεγάλης και κραταιάς δυνάμεως, εν τούτω τω σημείω νικώμεν!
Ζήτω η ελευθερία! (Υψηλάντης 1821α, η υπογράμμιση δική μου).

Η δεύτερη Προκήρυξη με τίτλο: «Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος» απευθύνεται στο σύνολο των Ελλήνων,² ενώ η τρίτη με τίτλο «Αδελφοί της Εταιρείας των Φιλικών» καλεί τα μέλη της Εταιρείας στον αγώνα.³

Την προηγούμενη μέρα, 23 Φεβρουαρίου 1821, ο Υψηλάντης είχε εκδώσει Προκήρυξη «Προς το Έθνος της Μολδοβλαχίας» στην οποία γνωστοποιεί ότι «άπασα η Γραικία ύψωσεν από την σήμερον τας σημαίας απ' όλα τα μέρη του ζυγού της τυραννίας» και διαβεβαιώνει:

Όθεν σας πιστοποιώ και σας εγγυούμαι [...] ότι θέλετε έχει πάσαν άνεσιν και ασφάλειαν [...] και μηδαμώς μη συγχισθείτε διά τα κινήματά μου διότι η εξουσία και η διοίκησις αυτού του Πριγκιπάτου μένει και ήδη, υποτελούσασα διά των αυτών νόμων, να εκτελέση τας υποθέσεις της [...] η ουράνιος πρόνοια σας εχάρισε τον Αυθέντην, όστις σήμερον διοικεί, τον Μιχαήλ Βοεβόδα Σούτσον [...] ένα πατέρα και καλοθελητήν σας (παρατίθεται στο Φωτεινός 1846: 33).

Στις 25 Φεβρουαρίου 1821 ο Υψηλάντης εξέδωσε Προκήρυξη με τίτλο «Προς τους παρεπιδημούντας Έλληνας», ουσιαστικά απευθυνόμενος στα μέλη των

2. «Η ώρα ήλθεν, ω Άνδρες Έλληνες! [...] ας σχηματισθώσι φάλαγκες εθνικάι, ας εμφανισθώσι Πατριωτικάι λεγεώνες, και θέλετε ιδή τους παλαιούς εκείνους Κολοσσούς του δεσποτισμού να πέσωσιν εξ ιδίων, απέναντι των θριαμβευτικών μας Σημαίων! Εις την φωνήν της Σάλπιγγός μας όλα τα παράλια του Ιονίου και Αιγαίου πελάγους θέλουσιν αντηχήση· [...] Το έθνος συναθροιζόμενον θέλει εκλέξη τους Δημογέροντάς του, και εις την ύψιστον ταύτην Βουλήν θέλουσιν υπέικει όλαι μας αι πράξεις [...] Η Πατρίς θέλει ανταμείψη τα ευπειθή και γνήσιά της τέκνα με τα βραβεία της δόξης και τιμής· τα δε απειθή και κωφεύοντα εις την τωρινήν της πρόσκλησιν, θέλει αποκηρύξη ως νόθα και Ασιανά σπέρματα, και θέλει παραδώση τα ονόματά των, ως άλλων προδοτών, εις τον αναθεματισμόν και κατάραν των μεταγενεστέρων. [...] Ας συγκροτήσωμεν μάχην μεταξύ του Μαραθώνος και των Θερμοπυλών! Ας πολεμήσωμεν εις τους τάφους των Πατέρων μας, οι οποίοι, διά να μας αφήσωσιν ελευθέρους, επολέμησαν και απέθανον εκεί! Το αίμα των τυράννων είναι δεκτόν εις την σκιάν του Επαμεινώνδου Θηβαίου, και του Αθηναίου Θρασυβούλου, οίτινες κατετρόπωσαν τους τριάκοντα τυράννους, εις εκείνας του Αρμοδιού και Αριστογείτονος, οι οποίοι συνέτριψαν τον Πεισιστρατικόν ζυγόν, εις εκείνην του Τιμολέοντος, όστις απεκατέστησε την ελευθερίαν εις την Κόρινθον και τας Συρακούσας, μάλιστα εις εκείνας του Μιλτιάδου και Θεμιστοκλέους, του Λεωνίδου και των τριακοσίων, οίτινες κατέκοψαν τοσάκις τους αναριθμήτους στρατούς των βαρβάρων Περσών, των οποίων τους βαρβαρωτέρους και ανανδροτέρους απογόνους πρόκειται εις ημάς σήμερον, με πολλά μικρόν κόπον, να εξαφανίσωμεν εξ ολοκλήρου. Εις τα όπλα λοιπόν, φίλοι, η Πατρίς Μάς Προσκαλεί!» (Υψηλάντης 1821β).

3. «[...] Άγετε λοιπόν, ω αδελφοί, συνδράμετε και την τελευταίαν ταύτην φοράν έκαστος υπέρ την δύναμίν του εις οπλισμένους ανθρώπους, εις όπλα, χρήματα και ενδύματα εθνικά [...]» (Υψηλάντης 1821α).

οθωμανικών μηχανισμών επικυριαρχίας στη Μολδαβία, καθώς ήδη από τον 17ο αιώνα, αλλά κυρίως μετά το 1711, τη διαχείριση της οθωμανικής επικυριαρχίας στη Μολδαβία και τη Βλαχία είχαν αναλάβει Φαναριώτες και άλλοι ελληνόφωνοι αξιωματούχοι-εκπρόσωποι της Υψηλής Πύλης:

Σεις φίλοι μου συμπατριώται, [...] εβιάσθητε εκ των εναντίων περιστάσεων να καταντήσετε, ώστε να στέκεσθε και οπίσω των οχημάτων των εντοπίων αρχόντων· περιφρόνησις και ύβρις εισέτι ανήκουστος εις τους κατοίκους της Ελλαδικής γης! Ιδού λοιπόν σας ανοίγεται στάδιον λαμπρόν ο υπέρ της πατρίδος και πίστεως ιερός αγών. Σπεύσατε να αποπλύνητε την ακούσιον ταύτην ύβριν, καταγραφόμενοι εις τας σημαίας της ελευθερίας [...] (παρατίθεται στο Φωτεινός 1846: 34).⁴

Την προκήρυξη της Επανάστασης καταδίκασαν σχεδόν αμέσως (στις αρχές Μαρτίου 1821), με Εγκύκλιό τους, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ και ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Πολύκαρπος. Σύμφωνα με την Εγκύκλιο, οι επαναστάτες, «αντί φιλελευθέρων εφάνησαν μισελεύθεροι και αντί φιλογενών και φιλοθρήσκων εφάνησαν μισογενείς και μισόθρησκοι και αντίθεοι». Παράλληλα, οι ορθόδοξοι χριστιανοί καλούνται να επιδείξουν «κάθε υποταγήν και ευπειθειαν εις αυτήν την θεόθεν εφ' ημάς τεταγμένην κραταιάν και αήττητον Βασιλείαν» (παρατίθεται στο Κρεμμυδάς 2016α: 65, 70).

Στις Προκηρύξεις του ηγέτη της Φιλικής Εταιρείας είναι εμφανής η προσπάθεια, αναμενόμενη άλλωστε σε ένα τέτοιο επαναστατικό εγχείρημα, να δημιουργηθούν στους αποδέκτες αισθήματα ενθουσιασμού και αισιοδοξίας για την έκβαση της Επανάστασης. Η αναφορά στο ηρωικό μεγαλείο των αρχαίων «προγόνων» υπηρετεί, μεταξύ άλλων, επίσης τον ίδιο σκοπό.

Αυτά που με τα δεδομένα της σημερινής επίσημης ιστοριογραφίας (ή «εθνικής ιστορίας», όχι μόνο της ελληνικής) ξενίζουν είναι αφενός η άποψη σχετικά με τα όρια της Ελλάδος (δηλαδή του εδάφους όπου θεωρείτο ότι διαβιούσε το ελληνικό έθνος, και όπου θα δημιουργείτο το ελληνικό κράτος, που ακόμα δεν υπήρχε) –καθώς η Σερβία και η Βουλγαρία εμφανίζονται ως τμήματα που ανήκουν στην Ελλάδα (όπου θα «σχηματισθώσι φάλαγκες εθνικά»,

4. Όπως σημειώνει η Lidia Cotovanu, «η άρχουσα τάξη της Βλαχίας παρέμεινε διχασμένη, αφενός, μεταξύ των βογιάρων που στηρίζονταν στις γειτονικές χριστιανικές δυνάμεις για να ενισχύσουν την αυτονομία της χώρας και, αφετέρου, εκείνων που “βολεύονταν” με την εξάρτηση του τόπου από την οθωμανική πρωτεύουσα. Σε αυτή την ανταγωνιστική ατμόσφαιρα ενισχύεται το ιδεολογικό επιχείρημα ότι οι εγκατεστημένοι στις ηγεμονίες Γραικοί αποτελούν φορείς της οθωμανικής κυριαρχίας [...]. Σε αυτή την ιδεολογική, μεταφορική αναπαράσταση των Γραικών ως φορέων ξένης κυριαρχίας, προστίθεται η κοινωνική δυσάρεσκεια, που πηγάζει από τις άμεσες ατομικές επαφές των τοπικών υποτελών με τους γραικούς γαιοκτήμονες, είτε πρόκειται για αξιωματούχους, είτε για εμπόρους, είτε για κληρικούς» (Cotovanu 2018: 435-436).

και θα «εμφανισθώσι Πατριωτικάί λεγεώνες»)⁵ και αφετέρου οι δύο όροι που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν το έθνος και την επικράτεια όπου αυτό κατοικεί, στην οποία θα δημιουργηθεί το ανεξάρτητο κράτος: *Έλληνες-Γραικοί, Ελλάδα-Γραικία*.⁶

Θα αφήσω τα ζητήματα αυτά προς το παρόν ανοιχτά, καθώς αποτελούν βασικό ζήτημα διερεύνησης του βιβλίου και θα μας απασχολήσουν στις επόμενες ενότητες. Αξίζει μόνο να αναφέρω, ως μια πρώτη νύξη για ό,τι θα ακολουθήσει, ότι η αντίληψη πως Βούλγαροι και Σέρβοι ανήκουν στο ελληνικό έθνος, και επομένως στις περιοχές όπου αυτοί κατοικούν θα (πρέπει να) επεκταθεί το ελληνικό κράτος, υπήρξε κυρίαρχη καθ' όλη τη διάρκεια της ελληνικής Επανάστασης, δηλαδή και μετά την αποτυχία του κινήματος σε Μολδαβία και Βλαχία, τον σχηματισμό της πρώτης ελληνικής επαναστατικής κυβέρνησης και την εξαφάνιση από το προσκήνιο της Φιλικής Εταιρείας. Δηλωτική είναι η ακόλουθη διατύπωση από το *έτος 1824* του Θεόδωρου Νέγρη (συντάκτη τον Νοέμβριο του 1821 της *Νομικής Διατάξεως* που διείπε τον *Άρειο Πάγο* – την προσωρινή διοίκηση της «Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος»):

Καθώς είναι δίκαιον να απολαμβάνουν τα Δικαιώματα του ελευθέρου πολίτου Έλληνας, ως γεννημένοι και κατοικούντες εις αυτήν την ελευθέραν γην χριστιανοί, अपαράλλακτα δίκαιον είναι να τα απολαμβάνουν και οι αδελφοί αυτών, όσων η Πατρίς δεν είναι ελευθέρα, επειδή αυτό το μέρος του Έθνους, το οποίον την σήμερον είναι ελεύθερον θεία χάριτι, ελευθερώθη με μίαν κοινήν απόφασιν φιλελευθέρων Ελλήνων από τας διαφόρους Επαρχίας της Τουρκίας. Ο Σέρβος, ο Βούλγαρος, ο Θραξ, ο Ηπειρώτης, ο Θεσσαλός, ο Αιτωλός, ο Φωκεύς, ο Λοκρός, ο Βοιωτός, ο Αθηναίος, ο Ευβοεύς, ο Πελοποννήσιος, ο Ρόδιος, ο Κρητικός, ο Σάμιος, ο Ψαρριανός, ο Λήμιος, ο Σάμιος, ο Κώος, ο Τενέδιος, ο Μυτηλιναίος, ο Χίος, ο Αξιώτης, ο Τήνιος, ο Αντιοχεύς, ο Σύριος, ο Εφέσιος, ο Βυδινός, ο Κεσσαρεύς, ο Συμυρναίος, και οι λοιποί όσοι χριστιανοί υπό τον βάρβαρον ζυγόν του Σουλτάνου αιώνας καταθλιβόμενοι, αναστέναζον, εσυμφώνησαν [...] να συζήσουν ελεύθεροι [...] (Νέγρης 1824, παρατίθεται στο Στόικου 2008: 109-110 και [τμήμα] στο Σκοπετέα 1988: 25).

5. Αντιθέτως, όπως είδαμε, ιδίως από την Προκήρυξη της 23ης Φεβρουαρίου 1821, το «Έθνος της Μολδοβλαχίας» διακρίνεται σαφώς από τους Έλληνες (Γραικούς).

6. Χαρακτηριστικά, σε επιστολή που έστειλε προς τον Φίλικό Μακρή στις 21/2/1821, ο Αλ. Υψηλάντης δίνει την ακόλουθη εντολή: «Εις την Γραικικήν Εκκλησίαν οι Ιερείς να εύχονται εις τας Θείας Ιερουργίας: “Των υπέρ της ανεγέρσεως των κατά των Τυράννων Τροπαίων ημών των Ευσεβών”» (Φιλήμων 1834: 305).

Θα δούμε στα επόμενα ότι η αντίληψη αυτή, με μικρές τροποποιήσεις, παραμένει κυρίαρχη στο πλαίσιο της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα.

1.2. *Εξέλιξη και αποτυχία του εγχειρήματος σε Μολδαβία και Βλαχία*

Τα σχέδια της Φιλικής Εταιρείας και του Υψηλάντη ήταν μεγαλεπήβολα. Καθώς στην Πελοπόννησο η Εταιρεία είχε τα περισσότερα μέλη⁷ και η Μάνη τελούσε υπό ημιαυτόνομο καθεστώς, ο Υψηλάντης σχεδίαζε αρχικώς να ξεκινήσει ο ίδιος την επανάσταση από τη Μάνη (Φιλήμων 1834: 272-273) και ταυτόχρονα ή αμέσως μετά να ξεσπάσει το κίνημα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες υπό την ηγεσία των οπλαρχηγών Γεωργάκη Ολύμπιου και Τούντορ (Θεόδωρου) Βλαντιμιρέσκου, οι οποίοι στο παρελθόν είχαν λάβει μέρος στον Ρωσοοθωμανικό Πόλεμο του 1806-1812 υπό τις διαταγές του Ρώσου στρατηγού Κουτούζωφ, όπως επίσης, σύμφωνα με διάφορες πηγές, και στη ρωσική αντιπροσωπεία στο Συνέδριο της Βιέννης το 1815.⁸ Διάφορες συγκυρίες αλλά και οι εσωτερικές αντιθέσεις μεταξύ ηγετικών στελεχών της Εταιρείας οδήγησαν τελικώς τον Υψηλάντη να μεταβάλει το σχέδιό του και να ηγηθεί ο ίδιος της έκρηξης της Επανάστασης στη Μολδαβία και τη Βλαχία.

Η Επανάσταση υποτίθεται ότι θα εξαπλωνόταν σε ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία και θα οδηγούσε στην κατάλυσή της, με τη δημιουργία στη θέση της του νέου ελληνικού κράτους.

[...] οι επαναστάται θα εβάνδιζον κατά της Κωνσταντινουπόλεως, όπου ήδη υπήρχον μεμυημένοι, ων αντικειμενικός σκοπός ήτο η δολοφονία του σουλτάνου, ο εμπρησμός του εν τω Κερατίω κόλπω ναυστάθμου (Ταρσανά) μετά του στόλου και η πυρπόλησις του Βυζαντίου (Ευαγγελίδης 1934: 566· βλ. και Φιλήμων 1834: 310, Φιλήμων 1859: 47 κ.ε.).⁹

7. Ο Αλ. Υψηλάντης, σε μήνυμά του προς τα μέλη της Φιλικής Εταιρείας στην Πελοπόννησο στις 8 Οκτωβρίου 1820 σημειώνει, μεταξύ άλλων: «Εις τας παρούσας κρίσιμους περιστάσεις της Πατρίδος μας καμμία άλλη επαρχία της Ελλάδος δεν έδειξε τόσον ζήλον υπέρ της ευτυχούς εκβάσεως των ιερών του Γένους σκοπών, όσον οι φιλογενείς ψυχάί σας, ω Πελοποννήσιοι!» (Φιλήμων 1834: 281, 293).

8. Ο Ολύμπιος είχε επίσης συμμετάσχει και διακριθεί στη σερβική εξέγερση του 1804.

9. Ο Φιλήμων (1859) παραθέτει τα σχέδια που τέθηκαν προς έγκριση από τον Αλ. Υψηλάντη. Σε ένα από αυτά, που είχε καταρτιστεί από τον φιλικό άρχοντα-οπλαρχηγό Σάββα Καμινάρη Φωκιανό (βλ. παρακάτω), διαβάζουμε: «Κατά πρώτον κινείται η Σερβία, και φροντίζει, ει δυνατόν, με καμμίαν απάτην να κυριεύση το κάστρον [...] Όταν οι Σέρβοι φανούν αποστάται, οι Βοσνάκοι θέλουσιν αρματωθή και ορμήσουν εναντίον των. Αλλ' οι ωρκισμένοι Ερτζεκοβαλίδες και Σταραβλαταλίδες Χριστιανοί του συστήματος ορμούσιν από τα όπισθεν κατά των Βοσνάκων [...] Τότε οι Τούρκοι γείτονες [...] θέλουσι τρέξει εναντίον των Χριστιανών· αλλ'»

Στις Ηγεμονίες, ο Αλ. Υψηλάντης βάσιζε τις ελπίδες του για τον σχηματισμό του αναγκαίου για το σχέδιο της Εταιρείας στρατεύματος στην προσχώρηση τοπικών αρχόντων-οπλαρχηγών. Η εκτίμηση αυτή πήγαζε από την ελλιπή γνώση των συνθηκών που επικρατούσαν εκεί, η οποία σε έναν βαθμό προερχόταν από την ανικανότητα των συνεργατών και συμβούλων του.¹⁰

Οι πολλοί Κάτοικοι των δύο Επαρχιών της Μολδαβίας και της Βλαχίας [...] ήσαν ανάξιοι εις τα όπλα [...] Οι λεγόμενοι Πλαγιάσσιδες, Βουνδόροι, Βουτικασσίδες και Πανδούριδες (ή οι Ορεινοί) διεκρίνοντο οι γυμναστικώτεροι εις ταύτα· οι Άρχοντες όμως [...] έτρεφον μίσος κατά των Ελλήνων, ως διοικούμενοι προ χρόνων από τούτους [...] Από τους σποράδην ευρισκόμενους Έλληνες εις αυτάς τας Επαρχίας υπήρχον το περισσότερο οι λεγόμενοι Αρκατάσσιδες [...]· οι δε δυνάμενοι να οπλοφορήσωσιν ήσαν ολίγοι Ηπειρώται, Θεσσαλοί, Μακεδόνες, Ακαρνάνες, Βούλγαροι, Σέρβοι και άλλοι, εννοούμενοι όλοι υπό το γενικόν όνομα Αλβανοί.¹¹ Αλλ' ο αριθμός και τούτων μόλις ανέβαινε τας 4.000 [...] Προχωρούντες μακρύτερον ευρίσκομεν, ότι η τρισάθλιος και φλεγματική Βουλγαρία, η ποτέ ένδοξος Μακεδονία, πτωχεύσασα διόλου από φώτα, συνεζυμώθησαν με την τυραννίαν, και δεν ήσαν το χειρότερον εις στάσιν τού να γνωρίζωσιν ουδέ επιπολαίως την κύριον σημασίαν της λέξεως Ελευθερία (Φιλήμων 1834: 296-298· βλ. και Cotovanu 2018: 431 κ.ε., και τη σημ. 4, κεφ. 1).

Η παραπάνω ανάλυση του Φιλήμονα (1834) καταδεικνύει όχι μόνο την έωλη στρατιωτική ισχύ του εγχειρήματος του Αλ. Υψηλάντη, αλλά και τον ελάχιστο βαθμό *εθνικής πολιτικοποίησης* των πληθυσμών της «Ελλάδος», παρά την αιθεροβάμου αισιοδοξία των Φιλικών.

Με την κήρυξη της Επανάστασης από τον Αλ. Υψηλάντη, οι οπλαρχηγοί Βασίλειος Καραβίας, Γεώργιος Αργυρόπουλος και Γεώργιος Αρβανιτάκης κατέλαβαν το Γκαλάτσι, το σημαντικότερο λιμάνι της Μολδαβίας, και «προέβησαν εις σφαγάς Τούρκων, εν οίς και ο φρούραρχος Τοπτζής αγάς» (Ευαγ-

οι Μοντεγρίνοι τότε ορμούντες τους κτυπούνσι από το πλευρόν [...]. Ο πασάς της Σκόδρας, μανθάνων τας αποστασίας αυτάς, θέλει αρματωθεί [...] Τότε οι Μεριτίτιδες, οι οποίοι είναι Λατίνοι [...], τους οποίους πρέπει να αγοράσωμεν με γρόσια και να τους στερεώσωμεν με όρκον, ορμούσι προς τους Σκοδριάνους [...] οι Έλληνες του Αιγαίου πελάγους με την φλόταν τους ορμούσι τότε [...] κατά της Κωνσταντινουπόλεως [...]» (Φιλήμων 1859: 77-79).

10. «Μολταυτά οι άνθρωποι, οι οποίοι εσχημάτιζον το Συμβούλιον του Υψηλάντου, δεν είχαν, φαίνεται, τον απαιτούμενον πολιτικόν και στρατιωτικόν νουν» (Φιλήμων 1834: 296).

11. Σύμφωνα με τον Ηλία Φωτεινό, στις Ηγεμονίες «όσοι Βούλγαροι, Σέρβοι, Έλληνες, ή και εντόπιοι ευρίσκονται ενδεδυμένοι την εθιζομένην Οθωμανικήν στολήν (οσμανλίτικα), είτε την Ελληνικήν, κοινώς καλούνται με την επιτόπιον φράσιν Αρναούτ, ήτοι Αλβανοί μέχρι σήμερον» (Φωτεινός 1846: 11).

γελίδης 1934: 566). Με τη γνωστοποίηση των γεγονότων αυτών, η Υψηλή Πύλη απέστειλε στις Ηγεμονίες ένα πολυάριθμο στράτευμα για την κατάπνιξη της Επανάστασης, το οποίο εισήλθε στη Μολδαβία την 1η Μαΐου 1821.

Μέχρι τα τέλη Απριλίου, ο Αλ. Υψηλάντης, με τον τίτλο του «Στρατηλάτη Ηγεμόνα», δήλωνε ότι είχε καταφέρει να συγκροτήσει ένα στράτευμα από 13.345 άνδρες, το οποίο είχε κατανείμει σε πέντε Σώματα Στρατού και σε δύο άλλα σώματα, τον Ιερό Λόχο (400 μαχητές) και το Στράτευμα στη Μολδαβία (300 άνδρες).¹² Το κάθε Σώμα Στρατού διαιρούνταν σε Ταγματάρχες, Χιλιαρχίες και Λόχους. Το 1ο και 2ο Σώμα διοικούντο από τους αδελφούς του Αλ. Υψηλάντη Νικόλαο και Γεώργιο αντίστοιχα, το 3ο από τον Γεωργάκη Ολύμπιο, το 4ο από τον Σάββα Καμινάρη Φωκιανό¹³ και το 5ο, το οποίο ήταν και το πολυαριθμότερο, με 6.000 άνδρες, από τον Βλαντιμιρέσκου. Όμως, καθώς έφτασαν οι πληροφορίες ότι πλησιάζει ο οθωμανικός στρατός, αλλά και λόγω των ανταγωνισμών μεταξύ των διαφόρων διοικητών των στρατιωτικών τμημάτων, ο στρατός αυτός «φυλλορρόησε» κατά τα δύο τρίτα περίπου.¹⁴

Από τους άρχοντες-οπλαρχηγούς που είχαν ενταχθεί στην κίνηση του Αλ. Υψηλάντη στις Ηγεμονίες, σημαντικότερος ήταν ο Τούντορ Βλαντιμιρέσκου, ο οποίος είχε ξεκινήσει τη δράση του πριν ακόμα την είσοδο του Υψηλάντη στη Μολδαβία. Στις 23 Ιανουαρίου 1821 απηύθυνε Προκήρυξη «Προς όλον τον της πόλεως του Βουκουρεστίου λαόν και λοιπών πολιτειών και χωρίων της Ρωμάνιας Τσάρας», καλώντας τους να οπλιστούν εναντίον των αρχόντων:

[...] οι ημέτεροι άρχοντες [...] έως πότε υποφέρομεν να ροφώσιν εξ ημών αίμα; Έως πότε υπ' αυτοίς θέλομεν είσθαι ανδράποδα; [...] Δράμετε ουν γενικώς αδελφοί! Ν' αφανίσωμεν με κακόν το κακόν [...] Διό βιαστείτε να έλθητε πάντες τάχιστα, οι έχοντες όπλα με όπλα, οι δε υστερούντες τούτων με κοντάρια και ρόπαλα [...] οι κακώς και αδίκως αποκτημένοι περιουσίαι των κλεπτών Αρχόντων, όσων δηλαδή δεν ήθελαν είσθαι σύμφωνοι με το πνεύμα μας, και δεν ήθελαν ακολουθήσει την ιδικήν μας απόφασιν, υπό-σχομαι εκείναι μόναι ν' αφαιρεθώθι διά γενικήν ωφέλειαν (παρατίθεται στο Φωτεινός 1846: 7-9, «μετάφρασις εκ του Βλαχικού»).

12. Στοιχεία από Τοντόρωφ 1982, με βάση τα ρουμανικά αρχεία για την Επανάσταση σε Μολδαβία και Βλαχία.

13. Βλ. και τη σημ. 9, κεφ. 1.

14. «Κατά κανόνα οι εθελοντές που ήρθαν από τη Βεσσαραβία και τη Νότια Ρωσία επάνδρωναν τα τμήματα του Α' και του Β' Σώματος στρατού, τον Ιερό Λόχο και ένα μέρος των στρατευμάτων που έμειναν στη Μολδαβία και ανέρχονταν σε 4.825 άνδρες» (Τοντόρωφ 1982: 135).

Αντίθετα με τον Αλ. Υψηλάντη, ο οποίος εγγυήθηκε «προς το Έθνος της Μολδοβλαχίας» ότι «η εξουσία και η διοίκησις αυτού του Πριγκιπάτου μένει και ήδη, υποτελούσα διά των αυτών νόμων, να εκτελέση τας υποθέσεις της» (βλ. παραπάνω), ο Βλαντιμιρέσκου κήρυσσε μια εξέγερση κατά των «κακών Αρχόντων», στους οποίους μάλλον ενέτασσε και «τους γραικούς γαιοκτήμονες, είτε πρόκειται για αξιωματούχους, είτε για εμπόρους, είτε για κληρικούς» (Cotovanu 2018: 436).

Ο Βλαντιμιρέσκου εκτιμώντας ότι ο οθωμανικός στρατός που εισέβαλε στις Ηγεμονίες δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί, ζήτησε από τον Υψηλάντη να εγκαταλείψει τη Βλαχία ώστε να αποφευχθούν η αιματοχυσία και οι σφαγές και εγκατέλειψε χωρίς να πολεμήσει το Βουκουρέστι. Παράλληλα απευθύνθηκε προς την Υψηλή Πύλη δηλώνοντας πίστη και, με το επιχείρημα ότι η κίνησή του δεν αμφισβητούσε την οθωμανική επικυριαρχία αλλά την εξουσία των τοπικών αρχόντων, αιτήθηκε ορισμένες μεταρρυθμίσεις στο πλαίσιο του οθωμανικού συστήματος επικυριαρχίας, στο οποίο ο ίδιος θα διατηρούσε και θα ενίσχυε τον ρόλο του ως στρατιωτικός άρχοντας.¹⁵ Όμως, εκμεταλλευόμενοι μια αναταραχή στο στράτευμά του, οι οπλαρχηγοί Γεωργάκης Ολύμπιος, Χατζή Προντάν και Ντιμίτρι Μακεντόνσκι τον συνέλαβαν και τον παρέδωσαν στον Αλ. Υψηλάντη, ο οποίος διέταξε την εκτέλεσή του (28 Μαΐου 1821).

Στις 7 Ιουνίου, τα υπολείμματα του στρατού του Αλ. Υψηλάντη, καθώς το μεγαλύτερο μέρος του στρατεύματος τον είχε εγκαταλείψει, ηττήθηκαν από την οθωμανικό στρατό κοντά στο Δραγατσάνι της Βλαχίας, όπου και αποδεκατίστηκε ο Ιερός Λόχος. Πριν από τη μάχη αυτή, ο οπλαρχηγός Σάββας Καμινάρης Φωκιανός είχε παραδοθεί στους Οθωμανούς και το στράτευμά του, με τον ίδιο επικεφαλής, πολέμησε μαζί με τον οθωμανικό στρατό εναντίον του Αλ. Υψηλάντη στο Δραγατσάνι.¹⁶ Οι εναπομείναντες μετά τη μάχη του Δραγατσανίου μαχητές υπό τη διοίκηση του Αλ. Υψηλάντη αποφάσισαν να εγκαταλείψουν τον αγώνα και κατέφυγαν στην Αυστρία. Ο Αλ. Υψηλάντης τους ακολούθησε, παρότι διαφώνησε με την απόφαση αυτή. Εκεί τους απήλυθε για τελευταία φορά τον λόγο:

15. Στο Υπόμνημα που έστειλε προς την Υψηλή Πύλη ο Βλαντιμιρέσκου αιτείται: «[...] να καταργηθή η επικρατήσασα συνήθεια να διορίζονται οι Ηγεμόνες της Βλαχίας αποκλειστικώς από Γραικούς Φαναριώτας [...] Οι φόροι των χωρικών να προσδιορισθώσι με κοινήν σύμπνοιαν διά επτά έτη, αλλ' εις το διάστημα τούτο να μην δύναται ούτε να επαυξηθή ούτε να σμικρυνθή η φορολογία αύτη [...] Να τω μετρηθώσιν επί τέλους ήδη έμπροσθεν πεντακόσiai χιλιάδες γρόσια διά απάντησιν των αναγκαίων εξόδων του στρατεύματός του [...]» (Φωτεινός 1846: 27).

16. Μετά το τέλος των εχθροπραξιών οι Οθωμανοί παγίδευσαν τον Καμινάρη και τον φόνευσαν (Ευαγγελίδης 1933: 405).

Στρατιώται! τι λέγω; άπαγε της βλασφημίας! δεν θέλω να μολύνω τούτο το ωραίο και ένδοξον όνομα, διευθυνόμενος προς σας, την αγέλην του ανάνδρου και αναξίου όχλου, και να σας ονομάσω τοιουτοτρόπως. Δειλά και ανδράποδα ανθρωπάρια! αι προδοσίαι και αι συνωμοσίαι σας, τας οποίας υπενεργήσατε, με βιάζουν διά να σας αφήσω. Από αυτήν την στιγμήν πας σύνδεσμος μεταξύ εμού και υμών διαλύεται (παρατίθεται στο Φωτεινός 1846: 160).

Από την ήττα των επαναστατών στο Δραγατσάνι διασώθηκαν το στρατιωτικό σώμα υπό τον Γεωργάκη Ολύμπιο και μια δεύτερη ένοπλη ομάδα που διοικούσε ο Ιωάννης Φαρμάκης. Τα ένοπλα αυτά τμήματα διέφυγαν προς ορεινές περιοχές της Μολδαβίας καταδιωκόμενα από τον οθωμανικό στρατό και το συνεργαζόμενο με αυτόν στράτευμα του Σάββα Καμινάρη Φωκιανού. Τελικώς, τον Ιούλιο 1821 οι περισσότεροι έκριναν, υπό τη διοίκηση του πρώην συνταγματάρχη του ρωσικού στρατού Πρίγκιπα Καντακουζηνού και του «Χιλίαρχου» Βασίλη Τόντωρ, ότι η συνέχιση του αγώνα ήταν μάταιη, και πέρασαν τα σύνορα με τη Ρωσική Αυτοκρατορία στην περιοχή της Βεσσαραβίας, όπου και παραδόθηκαν στις ρωσικές αρχές. Ο Γ. Ολύμπιος και ο Ι. Φαρμάκης συνέχισαν τον αγώνα μέχρι τις αρχές Σεπτεμβρίου 1821, όπου ο μεν Ολύμπιος, για να αποφύγει τη σύλληψη, ανατινάχθηκε μαζί με μικρή ομάδα συντρόφων του στη μονή Σέκκου, ο δε Φαρμάκης παραδόθηκε στον οθωμανικό στρατό και θανατώθηκε.

Ο Νικολάι Τοντόρωφ δημοσίευσε το 1982 στα ελληνικά το «Κρατικό Αρχείο Νομαρχίας Οδησού, Γραμματεία του Κυβερνήτου Νοβορωσσίισκυ και Βεσσαραβίας», όπου καταγράφονται τα ονόματα και τα προσωπικά στοιχεία 1.002 αγωνιστών που πέρασαν τα σύνορα της Βεσσαραβίας και παραδόθηκαν στις ρωσικές αρχές στην πολίχνη Οργκίεβ (Τοντόρωφ 1982: 191-294) τον Ιούλιο 1821. Στο αρχείο αυτό «καταγράφεται η εθνικότητα και η υπηκοότητα του καθενός» (Τοντόρωφ 1982: 191).

Αναφορικά με την «εθνικότητα», ως Έλληνες-Γραικοί δήλωσαν 503 από τα 1.002 άτομα, Μολδαβοί 199, Βούλγαροι 132, Σέρβοι 72, Ουκρανοί (Μικρορώσοι) 15, Ρώσοι 14, Βλάχοι 9, Αλβανοί 7, Τσιγγάνοι 6, επίσης από 4 Ούγγροι, Πολωνοί και Δαλματοί, από 3 Λιποβάνοι (Ρώσοι «αιρετικοί»), Γάλλοι, εκχριστιανισμένοι Οθωμανοί, Αρναούτες και βαπτισμένοι Εβραίοι, από 2 Μαυροβούνιοι, Ιταλοί αυστριακής υπηκοότητας, Πρώσοι και Βόσνιοι, από 1 Σάξονας, Ναπολιτάνος, Γερμανός αυστριακής υπηκοότητας και Ισπανός, ενώ οι υπόλοιποι 6 δεν είχαν σαφή «εθνικότητα». Καθώς το αρχείο περιέχει επίσης στοιχεία για τον τόπο καταγωγής και διαμονής καθενός αγωνιστή, προκύπτει ότι μόνιμη διαμονή στις Ηγεμονίες είχε περίπου το ένα τρίτο όσων καταγράφηκαν, ενώ οι υπόλοιποι είχαν εισέλθει εκεί από τη Ρωσία και αλλού τους πρώτους μήνες του 1821.

1.3. Ερωτήματα προς διερεύνηση:

Το έθνος, το κράτος, τα όρια της διεκδικούμενης επικράτειας

Από το αρχείο που μόλις παρουσιάσαμε, με τα στοιχεία των 1.002 αγωνιστών της Επανάστασης στις Ηγεμονίες που κατέφυγαν στη Ρωσική Αυτοκρατορία (ένα σημαντικό στοιχείο, με δεδομένο ότι ο συνολικός αριθμός όσων τελικώς πολέμησαν εναντίον των Οθωμανών δεν ξεπέρασε τις 5.000), αλλά και από όσα περιγράψαμε για την εξέλιξη των γεγονότων σε Μολδαβία και Βλαχία, τίθενται για απάντηση σημαντικά θεωρητικά και ιστορικά ερωτήματα:

- Ήταν η Επανάσταση του Αλέξανδρου Υψηλάντη σε Μολδαβία και Βλαχία πολυεθνική (με δεδομένο ότι μόλις οι μισοί – για την ακρίβεια το 50,20%! – των αγωνιστών δήλωσαν Έλληνες-Γραικοί);
- Αν δεχθούμε ότι επρόκειτο για την *Ελληνική Επανάσταση του 1821* –εφόσον άλλωστε στο όνομα της ελληνικής ανεξαρτησίας κήρυξε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης τον αγώνα– συμμετείχαν στις εχθροπραξίες στις Ηγεμονίες υπερβολικά πολλοί «φιλέλληνες» (το 49,80% των μαχητών);
- Μήπως οι «φιλέλληνες» ήταν πολύ λιγότεροι, αν δεχθούμε την Προκήρυξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη στο Ιάσιο στις 24 Φεβρουαρίου 1821, σύμφωνα με την οποία *Σερβία και Βουλγαρία (μαζί με τον Μωρέα κ.λπ.) συγκροτούν την «άπασα Ελλάδα»*;
- Μήπως οι προσδιορισμοί «Έλληνας-Γραικός», Βούλγαρος, Μολδαβός κ.λπ. αναφέρονταν (και) σε άλλα περιεχόμενα, πέρα από αυτό που αντιλαμβάνεται η σημερινή εθνικ(ιστικ)ή πρόσληψη;
- Μήπως μέσα στην Επανάσταση του 1821 (την εθνική πολιτικοποίηση και τον ένοπλο αγώνα που επιδίωκε την ίδρυση ελληνικού κράτους) συνυπήρξαν και δράσεις στρατιωτικών αρχόντων του «παλαιού καθεστώτος», που συμπορεύθηκαν με την Επανάσταση όσο θεωρούσαν ότι αυτό μπορεί να βελτιώσει την κοινωνική-εξουσιαστική θέση τους; Και δεν αναφέρομαι εδώ στις προφανείς περιπτώσεις του Τούντορ Βλαδιμιρέσκου και του Σάββα Καμινάρη Φωκιανού, αλλά θέτω το ερώτημα προς διερεύνηση και όσων συνέβησαν στην Επανάσταση που θεμελιώσε το νεοελληνικό κράτος στη νότια Ελλάδα.
- Μήπως όλες οι προ του 1821 «επαναστάσεις» δεν ήταν «εθνοαπελευθερωτικοί αγώνες» όπως συνήθως υποστηρίζεται, αλλά εξεγέρσεις που αποσκοπούσαν στην αύξηση της ισχύος, της αυτονομίας και της εξουσίας θρησκευτικών ομάδων, περιφερειών και αρχόντων (κοτσαμπάσηδων) ή οπλαρχηγών (της τοπικής πολεμικής αριστοκρατίας), είτε στο πλαίσιο του οθωμανικού καθεστώτος, είτε/και υπό τη σκέπη κάποιας χριστιανικής Δύναμης;

- Υπήρχαν, τελικώς, προαιώνιες «εθνικότητες» που αφυπνίστηκαν ή η εθνική πολιτικοποίηση (ο εθνικισμός που συγκροτεί το έθνος) αποτελεί μια καινοτόμα και ως εκ τούτου «ανατρεπτική» κοινωνική σχέση στο πλαίσιο της ύστερης «νεωτερικότητας» (του 19ου αιώνα) που απαιτεί (και διαμορφώνει) «κράτος και δικαιώματα» ή «κράτος με λαϊκά δικαιώματα», οικοδομώντας με τον τρόπο αυτό μια νέα μορφή ηγεμονίας των κυρίαρχων επί των εξουσιαζόμενων τάξεων; Σε αυτή την περίπτωση, πώς ανιχνεύονται τα δομικά στοιχεία της κοινωνικής συνοχής ομάδων και περιφερειών πριν την εθνική πολιτικοποίηση-ομογενοποίηση των πληθυσμών;
- Σε ποιο βαθμό οι ιδέες των επαναστατών για τα όρια της «Ελλάδος» καθορίστηκαν από τα προεπαναστατικά «εγερτήρια καλέσματα» των εθνικών διαφωτιστών-επαναστατών (του Ρήγα Φεραίου, του συγγραφέα της Ελληνικής Νομαρχίας, του Κοραή κ.λπ.);
- Σε ποιο βαθμό αυτές οι ιδέες καθόρισαν τη μετέπειτα «Μεγάλη Ιδέα» και τη μόνιμη επεκτατική πολιτική του ελληνικού κράτους;

Τα ζητήματα αυτά θα αποτελέσουν το αντικείμενο της καθαυτό έρευνάς μας στα επόμενα κεφάλαια του ανά χείρας βιβλίου.

2

Κεφάλαιο

Η «ΕΛΛΑΔΑ» ΤΟΥ 1821: ΠΡΩΤΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΧΥΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ

2.1. Τα όρια της «Ελλάδας», από τον Ρήγα Φεραίο στο 1821

Ενώ η Επανάσταση στη Μολδαβία και τη Βλαχία βρισκόταν σε εξέλιξη, πριν μάλιστα την καθοριστική μάχη στο Δραγατσάνι τον Ιούνιο του 1821, το επαναστατικό κίνημα ξέσπασε και στην Πελοπόννησο, στη Στερεά Ελλάδα και στα νησιά. Στις 17 Μαρτίου πολιορκούνται και στις 21 Μαρτίου καταλαμβάνονται οι Πύργοι των Καλαβρύτων και στις 23 Μαρτίου καταλαμβάνεται η Καλαμάτα. Στις 26 Μαρτίου κηρύσσεται η Επανάσταση στις Σπέτσες, στις 28 Μαρτίου στην Ύδρα και την επόμενη μέρα στη Λειβαδιά. Την 1η Απριλίου 1821 καταλαμβάνεται η Θήβα.¹

Είδαμε ότι, στη διάρκεια του Αγώνα, ήταν διαδεδομένη μεταξύ των επαναστατών η πεποίθηση ότι τα όρια της «Ελλάδας» (του ελληνικού έθνους) επεκτείνονται σε όλη την έκταση των Βαλκανίων και πέρα από αυτά (καθώς στους Έλληνες συγκαταλέγεται «ο Σέρβος, ο Βούλγαρος, ο Θραξ, [...] ο Πελοποννήσιος, [...] ο Αντιοχεύς, ο Σύριος, ο Εφέσιος, ο Βυδινός, ο Κεσσαρεύς, ο Σμυρναίος [...]»· βλ. Νέγρης 1824, ό.π.).

1. Στις 27 Μαρτίου 1821 ο Υψηλάντης κατέλαβε το Βουκουρέστι. Δεν είναι επομένως ορθή η άποψη του Βασίλη Κρεμμυδά ότι «ενώ τα μανιάτικα στρατεύματα [...] καταλάμβαναν [...] την Καλαμάτα στις 23 Μαρτίου 1821, η Φιλική Εταιρεία βρέθηκε στη δύσκολη θέση να πρέπει να διαχειριστεί δύο προβλήματα, την Εγκύκλιο, ακριβώς, του Πατριαρχείου και την αποτυχία του Αλέξανδρου Υψηλάντη στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες» (Κρεμμυδάς 2016α: 73). Πριν από τον Σεπτέμβριο 1821 (ή έστω τον Ιούνιο: μάχη στο Δραγατσάνι) δεν μπορούσε κανείς να μιλήσει για αποτυχία του Αλέξανδρου Υψηλάντη· η Ελληνική Επανάσταση στη σημερινή Ρουμανία συνεχιζόταν, και, με τα μέσα της εποχής, οι πληροφορίες για την αποτυχία της έφτασαν στον νότιο ελλαδικό χώρο πολύ μετά τον Μάρτιο του 1821. Πιο συγκεκριμένα, ο Δημήτριος Υψηλάντης, αδελφός του Αλέξανδρου, με τα διαπιστευτήρια του «Πληρεξουσίου του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής» έφτασε στην Ύδρα μέσω Τεργέστης στις 8 Ιουνίου 1821, χωρίς να κομίζει την είδηση περί «αποτυχίας στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες». Η Ελληνική Επανάσταση στο έδαφος της σημερινής Ρουμανίας δεν είναι τόσο εύκολο να μπει σε παρένθεση.

Η πεποίθηση αυτή διατηρήθηκε για αρκετές δεκαετίες μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, ακόμα και όταν πλέον άρχιζε να γίνεται εμφανής ο βουλγαρικός εθνικισμός. Στα μέσα του 19ου αιώνα ήταν ακόμα ισχυρές οι απόψεις που εισήγαγε ο ελληνικός Διαφωτισμός, σύμφωνα με τις οποίες οι ορθόδοξοι λαοί της Βυζαντινής και μετέπειτα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν Έλληνες, υποδουλωμένοι σε διάφορους σκοταδιστές δεσπότες,² και επομένως υπήρχαν ακόμα σημαντικές αντιστάσεις στη δυναμικά ανερχόμενη «Ζαμπελιοπαπαρρηγοπούλειο σχολή»³ περί της ελληνικότητας του βυζαντινού κράτους. Έτσι, η ένταξη των Βουλγάρων στους Έλληνες μπορούσε να αναζητείται στην ίδια τη σύγκρουση των μεσαιωνικών Τσάρων της Βουλγαρίας με τους Ρωμαίους Αυτοκράτορες του Βυζαντίου. Ο Ικέσιος Λάτρης (1799-1881), σύμβουλος του ναυάρχου Μιαούλη κατά την Επανάσταση του 1821, κατόπιν Διοικητής των νήσων Μήλου και Σίφνου και εκδότης της εφημερίδας *Παναρμόνιον*, έγραφε το 1860:

Οι λεγόμενοι τότε Βούλγαροι ήσαν πραγματικώς ουχί πλέον οι πρώτοι ληστρικοί ξένοι, αλλά Έλληνες Θράκες, ευλογοφανώς πως δυσμενούντες προς την εν Βυζαντίω ισχύουσαν αριστοκρατίαν, ούσαν εκ της παλαιάς Ρώμης κατά το πλείστον και επικρατέστερον και δεσποτικής και βιαίας κατά τους τρόπους κατά το παράδειγμα της παλαιάς Ρώμης, τουθ' όπερ ηρέθιζε κατ' αυτής τους Ελληνικούς λαούς, όντας φύσει κοινωνικούς φιλελευθέρους και γενναίους. Πολεμούντες άρα προς την Αυτοκρατορίαν του Βυζαντίου οι τότε ατόπως λεγόμενοι Βούλγαροι, καίπερ όντες κατά το πλαίστον ομόγλωσσοι ημών, επολέμουν το Ρωμαϊκόν και ουχί το Ελληνικόν σύστημα, και ως ομογενείς ημών, ουχί ως ξένοι, ουτ' εχθροί του Ελληνισμού (παρατίθεται στο Λυμπεράτος 2018: 422).⁴

2. Ο Αδαμάντιος Κοραΐς έγραφε το 1819: «Ιδού η ζωγραφία μας, αφότου μας επάτησεν ο Φίλιππος έως το έτος 1453. Αλλάξαμεν δεσπότης διαφόρους, άλαλοι και ανόητοι καθώς αι αγέλαι των ζώων, δεν αλλάξαμεν όμως την αθλιότητα της καταστάσεως» (Κοραΐς 1819: 4-5). Για τη μάχη των εκπροσώπων του Διαφωτισμού με τους «συνασπισμένους αντιπάλους» τους την περίοδο 1819-1821, βλ. Ηλιού 1974. Όπως παρατηρεί ο Ιωάννης Ζελεπός, «μεταξύ Γαλλικής Επανάστασης και έναρξης του ελληνικού απελευθερωτικού αγώνα του 1821, [...] η θρησκευτική επίθεση κατά του διαφωτισμού εκφράζεται μεταξύ άλλων μέσω της απαξίωσης του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, αλλά και γενικότερα των αρχαίων Ελλήνων» (Ζελεπός 2018: 345-346). Για τη «μετάβαση από το κοραϊκό στο *ζαμπελιοπαπαρρηγοπούλειο* ερμηνευτικό σχήμα», δηλαδή στο σχήμα της ιστορικής συνέχειας του Ελληνισμού των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου, βλ. Κουμπουρλής 2018.

3. Βλ. σχετικά Ξιφαράς 1993α, 1993β. Για μια συστηματική παρουσίαση των απόψεων που διατύπωναν κατά τις πρώτες δεκαετίες της ανεξαρτησίας εκπρόσωποι επίσημων θεσμών του ελληνικού κράτους σχετικά με τη μη ελληνικότητα του Βυζαντίου, βλ. Πλατής 2008.

4. Η «ιστορική» αυτή τεκμηρίωση της «ελληνικότητας» των Βουλγάρων, όσο και αν ξενίζει σήμερα, δεν είναι αναγκαστικά περισσότερο αυθαίρετη από άλλα αφηγήματα, όπως π.χ. αυτό περί του εθνικά «ελληνικού κράτους» του Βυζαντίου. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1982,

Οι αντιλήψεις για την ελληνικότητα όλων των χριστιανικών βαλκανικών λαών δεν γεννήθηκε βέβαια με την Επανάσταση· ήταν ήδη η κοινή πεποίθηση όσων ασπάζονταν το «εθνικό-επαναστατικό» όραμα δημιουργίας ενός νέου ελληνικού συνταγματικού κράτους, και βεβαίως των ομάδων «εθνικών διανοουμένων» και των επαναστατικών εθνικών κινήσεων σε χώρες της Ευρώπης εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ο Ρήγας, ξεκινάει το τελικό κείμενο του «Συντάγματός» του⁵ εγκalώντας τον λαό της μελλοντικής «Ελληνικής Δημοκρατίας» ως εξής:

Ο λαός απόγονος των Ελλήνων οπού κατοικεί την Ρούμελην, την μικράν Ασίαν, τας μεσογείους νήσους, την Βλαχομπογδανίαν, και όλοι όσοι στενάζουν υπό την δυσφορωάτην τυραννίαν του Οθωμανικού βδελυρωτάτου δεσποτισμού [...] Χριστιανοί και Τούρκοι (παρατίθεται στο Στάθης 1996: 183),

και παρακάτω διευκρινίζει:

Η Ελληνική δημοκρατία είναι μία, με όλον οπού συμπεριλαμβάνει εις τον κόλπον της διάφορα γένη και θρησκείας. [...] Ο ελληνικός λαός, τουτέστιν ο εις τούτο το βασίλειον κατοικών, χωρίς εξαίρεσιν θρησκείας και γλώσσης, διαμοιράζεται εις πρώτας συναθροίσεις εις τας τοπαρχίας [...] διά να βάλη εις πράξιν την αυτοκρατορικήν εξουσίαν του. [...] Εκείνος που ομιλεί την απλήν ή την Ελληνικήν γλώσσαν, ας διατρίβη και εις τους αντίποδας (επειδή το ελληνικόν προζύμι εξαπλώθη και εις τα δύο ημισφαίρια), είναι έλλην και πολίτης. Εκείνος οπού είναι χριστιανός, και δεν ομιλεί την απλήν ή την Ελληνικήν· αλλά μόνον βοηθοί την Ελλάδα, είναι πολίτης. [...] Ο αυτοκράτωρ

βλ. και στα επόμενα) γράφει τα εξής: «Ο Συμεών ήταν ο ενδοξότερος ηγεμόνας του πρώτου βουλγαρικού κράτους [...] (893-927) [...] φιλοδόξησε να μεταφέρει την έδρα του βουλγαρικού κράτους στην Κωνσταντινούπολη και να στεφτεί εκεί διάδοχος των Ρωμαίων αυτοκρατόρων [...] Ο Συμεών, που εκπαιδεύθηκε στην Κωνσταντινούπολη, αισθανόταν τον εαυτό του “κατά το ήμισυ Έλληνα” (semi graecum)”, όπως έγραψε, μερικές δεκαετίες μετά τον θάνατό του, ο Ιταλός –Λομβαρδός– ιστοριογράφος Liudbrand ή Luitbrand, επίσκοπος της Κρεμόνας» (Κανελλόπουλος 1982: 12-13). Για τον μετέπειτα Τσάρο των Βουλγάρων Σαμουήλ (997-1014) και τη σύγκρουσή του με τον Βυζαντινό αυτοκράτορα Βασίλειο Β΄ (Βουλγαροκτόνο), ο Διονύσιος Ζακυθινός (1903-1993) γράφει: «Άνευ εθνικής διακρίσεως, τα πρόσωπα μεταπηδούν από της μιας παρατάξεως εις την άλλην. Εν ενί λόγω η μακρά και καταστρεπτική μονομαχία του Βασιλείου του Β΄ και του Σαμουήλ δημιουργεί ατμοσφαίραν κρίσεως οιοιδήποτε εσωτερικής, επαναστάσεως και ανταρσίας εκ του ενός μέρους, βιαίας καταστολής της στάσεως εκ του ετέρου» (Κανελλόπουλος 1982: 22, η υπογράμμιση δική μου). Για τη σημασία των όρων graecum, Ρωμαίος, ρωμαϊκή γλώσσα κ.λπ., βλ. στα επόμενα και το κεφ. 4.

5. «Νέα πολιτική διοικήσις των κατοίκων της Ρούμελης, της μικράς Ασίας, των μεσογείων νήσων, και της Βλαχομπογδανίας». Το κείμενο στο Στάθης 1996: 183 κ.ε. Η πληρέστερη, από όσο γνωρίζω, μελέτη του συνολικού έργου και της δράσης του Ρήγα δίνεται από τον Λουκά Αξελό (2006).

λαός είναι όλοι οι κάτοικοι του βασιλείου τούτου χωρίς εξαίρεσιν θρησκείας και διαλέκτου, Έλληνες, Βούλγαροι, Αλβανοί, Βλάχοι, Αρμένηδες, Τούρκοι, και κάθε άλλον είδος γενεάς (παρατίθεται στο Στάθης 1996: 197-198).

Στο «Σύνταγμα» του Ρήγα (όπως και στον *Θούριο*) ο όρος «Έλλην» έχει τόσο τη σημασία του κατοίκου-πολίτη της Δημοκρατίας όσο και του ελληνόφωνου που διαμένει εκτός των συνόρων της, αλλά και αυτού που κατοικεί τη νότια βαλκανική και τα νησιά (όταν αυτός διακρίνεται από τον Σέρβο ή Βούλγαρο μελλοντικό *Έλληνα πολίτη*), ενώ το «Τούρκος» και τα παράγωγά του χρησιμοποιείται κυρίως ως συνώνυμο του Μωαμεθανού, της μωαμεθανικής θρησκείας κ.λπ.⁶ Παρά την επανειλημμένα διακηρυσσόμενη ανεξιθρησκία, οι χριστιανοί έχουν το προνόμιο στην υπηκοότητα –την ελληνικότητα– (εφόσον το επιδιώκουν – «βοηθούν την Ελλάδα»), ενώ το «κάθε είδος γενεάς» («Έλληνες, Βούλγαροι, Αλβανοί ...») ορίζεται μάλλον με γλωσσικά κριτήρια. Εντούτοις, προτεραιότητα έχουν όσοι μιλούν την «απλήν» και την «Ελληνικήν» (προφανώς την αρχαϊζουσα καθαρεύουσα ελληνική γλώσσα των χριστιανικών μηχανισμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των λογίων). Επιπλέον, οι γλώσσες δεν είναι ισότιμες, καθώς:

Όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ιξεύρουν γράμματα· η πατρίς έχει να καταστήση σχολεία εις όλα τα χωρία διά τα αρσενικά και θηλυκά παιδιά [...] Να εξηγούνται οι παλαιοί ιστορικοί συγγραφείς, εις δε τας μεγάλας πόλεις να παραδίδεται η Γαλλική και η Ιταλική γλώσσα, η δε *Ελληνική να είναι απαραίτητος* (παρατίθεται στο Στάθης 1996: 192, η υπογράμμιση δική μου).

Στην επαναστατική μπροσούρα *Ελληνική Νομαρχία, Ήτοι Λόγος περί Ελευθερίας*, Αωνύμου του Έλληνο, που κυκλοφόρησε το 1806 στην Ιταλία,⁷ και την οποία ο συγγραφέας αφιερώνει στον Ρήγα Φεραίο,⁸ συναντάμε μια παρόμοια περιγραφή των ορίων της «Ελλάδος», με εκείνην του Ρήγα, των Προκηρύξεων του Υψηλάντη κ.λπ.:

Το Οθωμανικόν βασίλειον εις την Ευρώπην διαιρείται εις τας ακόλουθους δεκατρείς επαρχίας, δηλαδή Βλαχίαν, Μολδαβίαν, Βουλγαρίαν, Σερβίαν, Μπόσαν, Δαλματίαν, Αλβανίαν, Ήπειρον, Θεσσαλίαν, Λειβαδίαν, Πελο-

6. «[...] η ελευθερία κάθε είδους θρησκείας, Χριστιανισμού, Τουρκισμού, Ιουδαϊσμού, και τα λοιπά, δεν είναι εμποδισμένα εις την παρούσαν διοίκησιν» (παρατίθεται στο Στάθης 1996: 188).

7. «Συντεθείς τε και Τύποις εκδωθείς ιδίοις αναλώμασι προς ωφέλειαν των Ελλήνων, ΠΑΡΑ ΑΝΟΝΙΜΟΥ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΣ. Εν Ιταλία, 1806» (Αωνύμου του Έλληνο 1977: 7). Για τις φιλοσοφικές πηγές της *Νομαρχίας*, βλ. Νούτσος 1982.

8. «ΕΙΣ ΤΟΝ ΤΥΜΒΟΝ Του μεγάλου και αιμνήστου Έλληνο ΡΗΓΑ του υπέρ της σωτηρίας της Ελλάδος εσφαγιασθέντος χάριν ευγνωμοσύνης ο συγγραφεύς το πονημάτιον τόδε ως δώρον ανατίθησι. Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor» (Αωνύμου του Έλληνο 1977: 85).

πόννησον, Μακεδονίαν και Ρούμελην. Οι κάτοικοι δε είναι σχεδόν δέκα οκτώ μυλλιούνια, μαζί με τους Νησιώτας του Αρχιεπαγγού. Οι δε χριστιανοί προς τους Οθωμανούς, είναι ως το 115 προς το 29 [...] Τόσον πλήθος Ελλήνων, ω αγαπητοί, πώς άραγε να ζή; (Ανωνύμου του Έλληνο 1977: 99, η υπογράμμιση δική μου).

Στο απόσπασμα αυτό γίνεται φανερό ότι οι Έλληνες ορίζονται πλέον με κριτήριο τη θρησκεία, ενώ οι Οθωμανοί εξ ορισμού αποκλείονται, κάτι που διαφοροποιεί τη *Νομαρχία* από το «Σύνταγμα» του Ρήγα.

Το ζήτημα των «ορίων» της Ελλάδας θα μας απασχολήσει και στα επόμενα κεφάλαια, καθώς από αυτό πηγάζουν εν πολλοίς και τα «όρια» των εδαφικών διεκδικήσεων του νέου ελληνικού κράτους, της «Μεγάλης Ιδέας». Εδώ αξίζει απλώς να επισημάνω ότι, από τα τέλη του 19ου αιώνα και μετά, κάθε ιδέα περί ελληνικότητας της Βουλγαρίας και της Σερβίας ηχεί σαν παραδοξολογία. Επομένως, εγείρεται πλέον το ζήτημα του πώς ερμηνεύεται έκτοτε ο «πολυεθνικός» χαρακτήρας της Ελληνικής Επανάστασης, και φυσικά η εκκίνησή της από τον ηγέτη της Φιλικής Εταιρείας στη Μολδαβία και τη Βλαχία.

2.2. Προσλήψεις του θεωρούμενου «πολυεθνικού» στοιχείου της Επανάστασης από την εθνική ιστοριογραφία

Αν εξαιρέσουμε τα ιστορικά δοκίμια που δημοσιεύτηκαν τις πρώτες δεκαετίες μετά την Επανάσταση (Φιλήμων 1834, 1859, Φωτεινός 1846), τα οποία θεωρούν ως κάτι φυσικό τη συμπερίληψη της Σερβίας, της Βουλγαρίας κ.λπ. εντός των ορίων της «Ελλάδος» (και αντίστοιχα την ένταξη Σέρβων και Βουλγάρων κ.λπ. στον ελληνικό λαό), οι μεταγενέστεροι ιστορικοί του 1821 συνήθως παρακάμπτουν το ζήτημα της σημαντικής συμμετοχής Βουλγάρων, Σέρβων, Μολδαβών κ.λπ. στην Επανάσταση στις Ηγεμονίες, με σύντομες χωρίς αξιολόγηση αναφορές. Αναφέρονται δε αποκλειστικά (ή κυρίως) στην Προκήρυξη «Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος» του Αλ. Υψηλάντη, και όχι στην τιτλοφορούμενη «Άνδρες Γραικοί...».⁹

Για παράδειγμα, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος αναφέρει απλώς: «Συνέδραμον δε εις τας Ηγεμονίας διά της ενεργείας των εταίρων και πολλοί άλλοι Έλληνες, Βούλγαροι, Σέρβοι» (Παπαρρηγόπουλος 1971, τόμ. ΙΕ': 20), ενώ ο Διονύσιος Κόκκινος αναφέρεται απλώς σε «Έλληνας και Αρναούτας» (Κόκκινος 1956: 111).¹⁰

9. Βλ. εδώ, κεφ. 1.

10. Ο Κόκκινος αναφέρει την Προκήρυξη «Άνδρες Γραικοί...», αλλά την «μεταφράζει» ως «Άνδρες Έλληνες όσοι ευρίσκεσθε εις την Μολδαυίαν και Βλαχίαν» (Κόκκινος 1956: 109).

Εντούτοις, διαμορφώθηκαν τρεις ερμηνείες της συμμετοχής Βουλγάρων, Σέρβων κ.λπ., που, από διαφορετικές αφετηρίες, υποστηρίζουν τον «πολυεθνικό» χαρακτήρα της Επανάστασης σε Μολδαβία και Βλαχία.

Η πρώτη ερμηνεία θεωρεί την Επανάσταση στις Ηγεμονίες ένα λάθος του Αλ. Υψηλάντη, διότι εκεί ο πληθυσμός δεν ήταν ελληνικός. Χαρακτηριστικός εκπρόσωπος είναι ο Σπυρίδων Τρικούπης (1788-1873), ο ίδιος ενεργός αγωνιστής στην Επανάσταση. Στην *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως* που εξέδωσε το 1860 γράφει:

Ο Υψηλάντης πήγε να αρχίσει τον ελληνικό αγώνα σε ξένους τόπους χωρίς να έχει σκεφτεί τι θα έκανε με τους κατοίκους των περιοχών αυτών (Τρικούπης 1993: 61).

Η δεύτερη ερμηνεία, με χαρακτηριστικό εκφραστή τον Γιάννη Κορδάτο, αντιλαμβάνεται το πολιτικό Πρόγραμμα του Ρήγα Φεραίου ως εξαγγελία αγώνα για τη δημιουργία μιας «Βαλκανικής Ομοσπονδίας» (και όχι ενός ελληνικού κράτους),¹¹ αλλά και την ίδια την Επανάσταση στις Ηγεμονίες «πανβαλκανική εξέγερση», από τους στόχους της οποίας παρέκκλινε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, με αποτέλεσμα να χάσει την υποστήριξη των άλλων βαλκανικών λαών, παρά την όποια συμμετοχή τους στη Επανάσταση:

Εκείνο που επεδίωκεν ο Υψηλάντης ήτο να εκμεταλλευθεί την πανβαλκανικήν εξέγερσιν προς όφελος των Ελλήνων φεουδαρχών, οι οποίοι θα αντικαθίστων την τουρκικήν εξουσίαν εις την Κων/πολιν [...] αντί να εισβάλει εις την Βουλγαρίαν, όπου ενδεχομένως θα επροκάλει μεγάλην εξέγερσιν, ήλλαξε κατεύθυνσιν προς τα αυστριακά σύνορα, προφανώς αποφασισμένος να εγκαταλείψει τον Αγώνα. [...] Αποτέλεσμα [...] υπήρξεν η απογοήτευσις των Βλάχων αγροτών, οι οποίοι εγκατέλειψαν το στρατόπεδον του Υψηλάντου. Αλλά εκτός των Μολδοβλάχων, απογοητεύθησαν και οι Βούλγαροι *εθελονταί* [...] και όλοι οι γνήσιοι αρχηγοί των λαϊκών μαζών (Κορδάτος 1972: 149-150, η υπογράμμιση δική μου).¹²

11. Έγραφε χαρακτηριστικά ο Κορδάτος το 1945: «Αύριο μεθαύριο οι λαοί της Βαλκανικής χειραφετημένοι από την επιρροή της πλουτοκρατίας, θα δώσουν το χέρι και θα οργανωθούν σε μια παμβαλκανική ένωση. Τα σχέδια του Ρήγα ήρθε καιρός να πραγματοποιηθούν, προσαρμοσμένα στις νέες πολιτικοκοινωνικές συνθήκες που δημιούργησε ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος και οι νίκες του κόκκινου στρατού» (Κορδάτος 1983: 5-6).

12. Στην 1η έκδοση του βιβλίου του Κορδάτου (1924), υποστηρίζονται μεν οι ίδιες θέσεις αναφορικά με την «πανβαλκανικήν εξέγερσιν», την οποία ο Αλ. Υψηλάντης επιδίωκε να στρέψει «προς όφελος των Ελλήνων φεουδαρχών. Αποτέλεσμα [...] υπήρξεν η απογοήτευσις των Μολδοβλάχων αγροτών, οι οποίοι εγκατέλειψαν το στρατόπεδον του Υψηλάντου» (Κορδάτος 1927: 78-79). Ταυτόχρονα όμως διατυπώνεται και ο ισχυρισμός ότι η Φιλική Εταιρεία είχε

Η τρίτη ερμηνεία, χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι της οποίας είναι ο Βούλγαρος ιστορικός Νικολάι Τοντόρωφ¹³ και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, υποστηρίζει ότι επρόκειτο για εθνικοαπελευθερωτική επανάσταση των Ελλήνων, στην οποία συμμετείχαν ως εθελοντές και άλλοι βαλκανικοί λαοί, διότι πολλοί από αυτούς προσέβλεπαν, μεταξύ άλλων, στην απελευθέρωση και του δικού τους έθνους, αν η Ελληνική Επανάσταση απέβαινε νικηφόρα.

Στην ελληνική επανάσταση πήραν μέρος πολλοί Βούλγαροι, Σέρβοι, Μαυροβούνιοι, Αλβανοί, Ρουμάνοι. [...] Οι Βούλγαροι, οι άμεσοι αυτοί γείτονες των Ελλήνων που επί αιώνες συμμερίζονταν τη βαριά μοίρα της οθωμανικής κυριαρχίας, πήραν ενεργό μέρος στην επανάσταση που τη θεωρούσαν κοινή υπόθεση (Τοντόρωφ 1982: 67).

Παρά την κοινή τους δράση στην ελληνική επανάσταση, επρόκειτο, σύμφωνα με τον Τοντόρωφ, για διαφορετικά έθνη, έθνη όπως περίπου τα γνωρίζουμε σήμερα. Οι «Βούλγαροι, Σέρβοι, Μαυροβούνιοι, Αλβανοί, Ρουμάνοι» αποτελούσαν έτσι κατά τον Τοντόρωφ «εθελοντές από τα Βαλκάνια» (Τοντόρωφ 1982: 67). Επομένως, κατά τη συνήθη περιγραφή των ξένων εθελοντών που πολέμησαν στην Ελληνική Επανάσταση, θα μπορούσαμε να τους ονομάσουμε «Φιλέλληνες»!

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, που συνέγραψε μια εκτεταμένη εισαγωγή στο βιβλίο του Τοντόρωφ με τίτλο «Έλληνες και Βούλγαροι» (βλ. Τοντόρωφ 1982: 11-62), σημειώνει σχετικά τα εξής, ως ερμηνεία του παραπάνω σχήματος:

Είχαν, όμως, όλοι οι χριστιανικοί λαοί –όχι μόνο οι Έλληνες– την ιδιαίτερη *λαϊκή τους συνείδηση*. Ο κάθε λαός είχε τις παραδόσεις και τους θρύλους του, τη γλώσσα του, τα ήθη και έθιμά του, τα λαϊκά τραγούδια του. [...] Πολλές ομοιότητες παρουσιάζουν, βέβαια, τα ήθη και έθιμα, καθώς και τα τραγούδια των Ελλήνων και των άλλων βαλκανικών λαών [...]. Αλλά κανένας από τους χριστιανικούς λαούς της βαλκανικής χερσονήσου δεν ξέχασε,

«γνήσιον αστικόν πνεύμα»! Σχετικά με την Προκήρυξη «Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος» που διακίνησε ο Υψηλάντης στις Ηγεμονίες, ο Κορδάτος γράφει το 1924: «Η προκήρυξις αυτή, ως εκ του περιεχομένου της έχει μεγάλην σημασίαν, διότι η φρασεολογία της μαρτυρεί ότι οι Διευθύνοντες την Φιλικήν Εταιρίαν είχαν γνήσιον αστικόν πνεύμα και ήσαν επηρεασμένοι από τας γαλλικάς επαναστατικάς ιδέας» (Κορδάτος 1927: 76). Για τη ριζική μεταλλαγή των απόψεων του Κορδάτου από το 1927 και μετά, με αποτέλεσμα η 4η έκδοση του *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821* που εκδόθηκε το 1946 να είναι ένα διαφορετικό βιβλίο από το ομότιτλο του 1924, βλ. εδώ, κεφ. 9.

13. Ο Νικολάι Τοντόρωφ (1921-2003) υπήρξε καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Σόφιας, μέλος της βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών, πρέσβης της Βουλγαρίας στην Ελλάδα (1978-1983) και υπηρεσιακός πρωθυπουργός της χώρας στο διάστημα 17/7-1/8/1990.

στους αιώνες της δουλείας, την καταγωγή του. [...] *Η έννοια του «Εθνους» αποκρυσταλλώθηκε, βέβαια, πολύ αργότερα*» (Τοντόρωφ 1982: 48, η υπογράμμιση δική μου).

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Κανελλόπουλο, έχουμε διακριτούς βαλκανικούς λαούς με ιδιαίτερη «καταγωγή» και «λαϊκή συνείδηση» ο καθένας, που όμως μέχρι τον 19ο αιώνα δεν μπορούν να θεωρηθούν έθνη. Η σημασία του 19ου αιώνα έγκειται στο ότι μόνον τότε γίνεται συνείδηση στους λαούς, μέσα από τα αποτελέσματα που προκάλεσε η Αμερικανική και η Γαλλική Επανάσταση, η δυνατότητά τους να αυτοκυβερνηθούν:

[...] οι λαοί, ως την ώρα που οι βορειοαμερικανικές αποικίες του βρετανικού στέμματος ξεσηκώθηκαν και κυρίως ως την μεγάλη ώρα της Γαλλικής Επανάστασεως, δεν ήξεραν ότι μπορούν ν' ανοίξουν τον ιστορικό τους δρόμο με ηγέτες που να ξεπετάγονται από τους κόλπους τους. Η μοίρα των λαών, ως το δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα, ήταν άρρηκτα συνυφασμένη με την μοίρα των ηγεμόνων τους –των κληρονομικών ή των σφετεριστών των ηγεμονικών εξουσιών– και της κάστας εκείνων που, προικισμένοι με κοινωνικά προνόμια, ξεχωρίζαν από το λαό τους (Τοντόρωφ 1982: 41).

Μήπως τότε η συμμετοχή εθελοντών από τους άλλους βαλκανικούς λαούς στην Ελληνική Επανάσταση αποτελούσε προσπάθεια των λαών αυτών να «ανοίξουν τον ιστορικό τους δρόμο»; Ο Κανελλόπουλος μοιάζει στο σημείο αυτό να εγκαταλείπει το επιχείρημά του και να ισχυρίζεται ότι οι Βούλγαροι εθελοντές δεν διεκδικούσαν «τη δική του εθνική αποστολή»:

Πριν όμως ο 19ος αιώνας χωρίσει τους λαούς –που κι αυτό ήταν ιστορικά αναγκαίο– για να διεκδικήσει ο καθένας τη δική του εθνική αποστολή, οι Βούλγαροι εξεδήλωσαν έμπρακτα την αλληλεγγύη τους με τους Έλληνες (Τοντόρωφ 1982: 60-61, η υπογράμμιση δική μου).

Εδώ λοιπόν η όλη ανάλυση του Κανελλόπουλου μοιάζει να παραπαίει. Πρώτον, διότι η Επανάσταση του 1821 τοποθετείται σαφώς τον 19ο αιώνα. Δεύτερον, διότι η ιδιαίτερη «καταγωγή» και η «λαϊκή συνείδηση» των διακριτών «εθνών» μοιάζει ξαφνικά να έχει μικρή σημασία. Μήπως λοιπόν, καίτοι το 1821 «ο 19ος αιώνας» είχε μπει στην τρίτη δεκαετία του, οι Βούλγαροι δεν είχαν ακόμα διαμορφώσει τη δική τους διακριτή «εθνική αποστολή»; Ο Κανελλόπουλος δεν θέλει να βγάλει ο αναγνώστης του ένα τέτοιο συμπέρασμα, παρότι, όπως έγινε φανερό, τα επιχειρήματά του είναι αντιφατικά και οδηγούν στο συμπέρασμα αυτό. Για να ξεφύγει από το αδιέξοδο, έσπευσε να πάρει αποστάσεις από την «Ελληνική Δημοκρατία» που είχε οραματιστεί ο Ρήγας:

Στην «Ελληνική Δημοκρατία» [...] η γλώσσα και η παιδεία θα έπρεπε, κατά τον Ρήγα, να είναι ελληνική [...] έδωσε με το μέγα κήρυγμά του έναν τόνο που εσήμαινε, χωρίς να το θέλει ο ίδιος, γιατί ο ίδιος δεν ήταν «εθνικιστής», μια σοβαρή μείωση της ιστορικής πρωτοβουλίας των άλλων βαλκανικών λαών (Τοντόρωφ 1982: 57).

Τι θα αποτελούσε όμως η «Ελληνική Δημοκρατία» αν η γλώσσα και η παιδεία δεν ήταν υποχρεωτικά ελληνική, και επομένως ο Ρήγας πράγματι δεν ήταν φορέας της νέας ριζοσπαστικής ιδεολογίας του εθνικισμού, που άρχισε να εξαπλώνεται στην Ευρώπη μετά τη Γαλλική Επανάσταση; Μήπως η υποτιθέμενη πολυεθνική «Βαλκανική Ομοσπονδία» του Κορδάτου;

2.3. Οι γλώσσες, η «καταγωγή», και το «σχέδιο των Φιλικών»

Ας θέσω ένα διαφορετικό ερώτημα, που προκύπτει από όσα προηγουμένως ανέπτυξα: Θα μπορούσε το προς ίδρυση ελληνικό κράτος να ενσωματώσει και σταδιακά να αφομοιώσει αλλόγλωσσους πληθυσμούς τέτοιας έκτασης όσο οι κατοικούντες στις επαρχίες της Σερβίας, της Βουλγαρίας κ.λπ.; Με το ζήτημα αυτό θα ασχοληθώ αναλυτικότερα στα επόμενα κεφάλαια, κύρια αντικείμενα των οποίων είναι το έθνος και ο (ελληνικός) εθνικισμός. Εδώ αρκεί κατ' αρχάς η επισήμανση ότι το έθνος, δηλαδή η *εθνική πολιτικοποίηση ενός πληθυσμού στην προοπτική δημιουργίας/ενίσχυσης/επέκτασης ενός εθνικού κράτους* δεν έχει σχεδόν ποτέ ως πρωτεύον κριτήριο τη γλώσσα, καίτοι βέβαια τείνει εκ των υστέρων να διαμορφώσει και να γενικεύσει μια εθνική γλώσσα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η γλώσσα όσων κατοικούσαν στο πρώτο ελληνικό κράτος δεν ήταν μόνον η ελληνική (δημοτική και καθαρεύουσα), αλλά και η αλβανική (τα «αρβανίτικα»), η οποία δεν κυριαρχούσε απλώς σε κάποιες περιοχές,¹⁴ αλλά ουσιαστικά αποτελούσε τη γλώσσα του ελληνικού πολεμικού στόλου μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, καθώς μεγάλο ποσοστό των ναυτών

14. Βλ. Γιοχάλας 2006, 2011. Ο Γεώργιος Π. Παρασκευόπουλος, μετέπειτα γενικός γραμματέας του Δήμου Αθηναίων, σημειώνει: «Τι νομίζετε ότι ευρίσκεται εις τα περίχωρα της Επιδαύρου Λιμηράς; Αρβανίτας! Πληθυσμός ολοκλήρων χωρίων αλβανομαθείς. Ιδίως εις τα χωρία Καταβόθρας και Συκέαν. Παρά τα βουνά μάλιστα του Ζάφακος [...] απλούται ο ομώνυμος δήμος, τέλειον αλβανόφωνος. Ωστε βλέπετε ότι η αλβανική παίρνει και δίνει ου μόνον εις τα νησιά Ύδραν, Σπέτσας και το Κρανίδι με τους γύρω δήμους του, αλλά και εις πολλά άλλα της Πελοποννήσου κέντρα, ως και εις νήσους των Κυκλάδων, την Άνδρον φέρ' ειπείν, και εις την Εύβοιαν και Στερεάν ακόμη. Ενδείξεις όλαι αυταί της στενοτάτης μεταξύ Αλβανών και Ελλήνων φυλετικής συγγενείας. Και σημειώσατε ότι εις τα χωρία αυτά μ' ενθουσιασμόν την ομιλούν οι χωρικοί, εκτός των οποίων και πολλοί των Μολάων κάτοικοι την γνωρίζουν, μη υπολειπομένου και του εξόχου πολιτευτού και πρώην υπουργού κ. Κ. Παπαμιχαλοπούλου» (Παρασκευόπουλος 1896: 83-84).

προερχόταν από τις αλβανόφωνες ναυτικές περιοχές του κράτους (Υδρα, Σπέτσες, Πόρος, Άνδρος κ.λπ.).

Ήδη πριν την Επανάσταση κυκλοφορούσαν Λεξικά των βαλκανικών γλωσσών, όπως η *Πρωτοπειρία* του Θεόδωρου Αναστασίου Καβαλλιώτη (1718-1789), που εκδόθηκε το 1770 στη Βενετία και περιείχε τρίγλωσσο λεξικό (ρωμαϊκά-βλάχικα-αλβανίτικα), η *Εισαγωγική Διδασκαλία* του Δανιήλ Μοσχοπολίτη (1754-1825), «περιέχουσα Λεξικόν τετράγλωσσον των τεσσάρων κοινών Διαλέκτων, ήτοι της απλής Ρωμαϊκής, της εν Μοισία Βλαχικής, της Βουλγαρικής και της Αλβανιτικής»,¹⁵ που εκδόθηκε το 1802, το *Λεξικόν της Ρομαϊκοίς και Αρβανητηκοίς απλής* του Μάρκου Μπότσαρη (1790-1823), χειρόγραφο του 1809, που περιέχει ελληνοαλβανικούς διαλόγους ως είδος «μεθόδου άνευ διδασκάλου». Κατά την Επανάσταση, κυκλοφόρησε η δίγλωσση Αγία Γραφή (ελληνικά-αλβανικά) το 1827, «εν τη τυπογραφεία της Διοικήσεως».¹⁶

Μετά την Επανάσταση, ο Dr. Karl Reinhold (1834-1880), γιατρός από το βασίλειο του Ανόβερου, που υπηρέτησε στον ελληνικό πολεμικό στόλο με τον βαθμό του αρχιάτρου, εξέδωσε το 1855 ένα βιβλίο που περιλαμβάνει ελληνοαλβανικό λεξικό και λαογραφικό υλικό, με τον τίτλο *Πελασγικά. Διάλεκτος του Στόλου* (εννοώντας την αρβανίτικη γλώσσα).¹⁷ Όπως παρατηρεί ο Αριστείδης Κόλλιας,

Ο Reinhold υπηρέτησε στο ελληνικό ναυτικό [...]. Εκεί έμαθε την αρβανίτικη γλώσσα. Η γλώσσα του ναυτικού μας μέχρι την εποχή του μεγάλου Ναυάρχου των Βαλκανικών πολέμων Παύλου Κουντουριώτη, ήταν η αρβανίτικη (Κόλλιας 1997: 9).

Το μηνιαίο περιοδικό *Απόλλων*, που εκδιδόταν στον Πειραιά από το 1883 έως το 1892, δημοσίευσε τον Μάιο του 1889 (τχ. 56) ένα ποίημα προς τιμήν της Πριγκίπισσας Αλεξάνδρας, κόρης των βασιλέων Γεωργίου και Όλγας, με αφορμή τον αρραβώνα της με τον γιο του αυτοκράτορα της Ρωσίας Αλέξανδρου Β'. Το ποίημα καταλαμβάνει 13 σελίδες και είναι γραμμένο αλβανικά, με την ελληνική μετάφραση να παρατίθεται στη διπλανή στήλη και με την ακό-

15. Στα εισαγωγικά κείμενα του λεξικού ο συγγραφέας αναφέρει: «Αλβανοί, Βλάχοι, Βούλγαροι, Αλλόγλωσσοι χαρήτε /Κ' ετοιμασθήτε όλοι σας Ρωμαίοι να γενήτε /Βαρβαρικήν αφήνοντας γλώσσαν, φωνήν και ήθη /Οπού στους Απογόνους σας να φαίνονται σαν μύθου». <http://editions.academyofathens.gr/epetirides/xmlui/handle/20.500.11855/419>

16. *Η Καινή Διαθήκη του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού δίγλωττος τουτέστι Γραικική και Αλβανική = Γιατα ε ρε ε Ζοπιτ σονε κε να Σπετοι Ιησού Χριστοίτ μπε δι γιουχε δο με θένε Γερκιστε, ε δε Σκυπεταρτζε.*

17. Caroli H. Th. Reinhold (1855), *Πελασγικά. Noctes Pelasgicae: Dialectos Graeciae Pelasgicas. Διάλεκτος του στόλου*, Typis Sophoclis Garbola, Athenis. https://books.google.gr/books?id=ZVZKAAAcAAJ&pg=PA3&source=gbs_toc_r&cad=3#v=onepage&q&f=false

λουθη προμετωπίδα: «Σε ψάλλω αλβανιστί, εις γλώσσαν ηρωικήν, ην ωμίλει ο ναύαρχος Μιαούλης ο Μπότσαρης και όλον το Σούλι».¹⁸

Αν, λοιπόν, η γλώσσα δεν αποτελούσε στοιχείο εθνικής διαφοροποίησης μεταξύ των Ελλήνων του 1821, στοιχείο ενοποιητικό αποτελούσε η πεποίθηση της κοινής καταγωγής από την αρχαία Ελλάδα, η οποία ήταν η κοιτίδα «των φώτων», του ορθού λόγου και των επιστημών. Είδαμε ότι ακόμα και το «Σύνταγμα» του Ρήγα, που διαπνέεται από το επαναστατικό πνεύμα της Γαλλικής Επανάστασης και δεν ορίζει την ιδιότητα του πολίτη με βάση τη γλώσσα ή τη θρησκεία, ξεκινάει με τη φράση: «Ο λαός απόγονος των Ελλήνων». Χαρακτηριστική είναι πραγματέυση του ζητήματος στην *Ελληνική Νομαρχία*:

Η Ελλάς, ω αγαπητοί μου, οκτακοσίους χρόνους προ Χριστού ήκμαζε, και ήτον εις τον άκρον βαθμόν της ευτυχίας της. Αφού όμως εις τους 375 προ Χριστού, Φίλιππος, ο πατήρ του Μεγάλου Αλεξάνδρου, έλαβε το μακεδονικόν σκήπτρον, διά πρώτην φοράν, ήρχισε, φευ! να μιάνη την ελευθέραν γην της Ελλάδος. [...] Από τότε, λοιπόν, έως εις τους 364 μετά Χριστόν, οπού διεμοιράσθη το ρωμαϊκόν βασίλειον εις ανατολικόν και δυτικόν, οι Έλληνες υπόκειντο εις φοβεράν τυραννίαν, και έπαθον ανήκουστα βάσανα και ταλαιπωρίας από τούς διαφόρους σκληροτάτους ιμπεράτορας, οπού η Ρώμη τους έπεμπεν. [...] Από τότε, λοιπόν, οπού εστερεώθη ό χριστιανισμός, έως εις τους 1453, αντίς να αυξήσουν τα μέσα της ελευθερώσεώς των, φευ! εσμικρύνοντο. Η δεισδαιμονία και ο ψευδής τε και μάταιος ζήλος των ιερέων και πατριαρχών, κατεκυρίευσεν τας ψυχάς των βασιλέων [...] Εις τοιαύτην κατάστασιν, αδελφοί μου, ευρίσκετο η Ελλάς, όταν [...] ο ουτιδανός και αχρείος θρόνος των οθωμανών υψώθη εις την Κωνσταντινούπολιν (Αωνύμου του Έλληνο 1977: 72-73, 75).

Η αναφορά στους «αρχαίους προγόνους» και ο «φωτισμός» της Ανατολής μέσα από το γκρέμισμα της τυραννίας των βαρβάρων Οθωμανών (βλ. αναλυτικότερα εδώ, κεφ. 8) ήταν ο κανόνας στις Προκηρύξεις έναρξης της Επανάστασης στους διαφορετικούς τόπους όταν ξεκίνησε ο ένοπλος αγώνας, όπως για παράδειγμα στην Ύδρα στις 16 Απριλίου 1821:

Οι απόγονοι των ενδόξων εκείνων ανδρών, οίτινες ετίμησαν τον ανθρώπινον γένος με τας υψηλάς αυτών αρετάς και εφώτισαν τον κόσμον, μάχονται υπέρ της ελευθερίας εναντίον εις τους τυράννους των, βαρβάρους απογόνους του βαρβάρου Οσμάνου, τους εξολοθρευτάς των επιστημών και τεχνών,

18. «ΝΤΕ ΕΠΑΡΑ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΑ ΓΙΟΝΕ ΛΕΞΑΝΔΡΑ – ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗΝ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΑΝ ΜΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΝ». Η φωτομηχανική αναπαραγωγή του πρωτότυπου ποιήματος δημοσιεύεται στο περιοδικό *Μπέσα*, Β' περίοδος, τχ. 1 (Νοέμβριος 1995): 10-22.

και εχθρούς της ιεράς θρησκείας του Ιησού Χριστού (παρατίθεται στο Κόκκινος 1956: 219, η υπογράμμιση δική μου).¹⁹

Η αντίληψη αυτή σχετικά με τους «αρχαίους προγόνους» των επαναστατημένων Ελλήνων (που, μάλιστα, πρώτοι «φώτισαν» τον κόσμο, πριν από τον δυτικό Διαφωτισμό) ήταν κοινή πεποίθηση του «πολιτισμένου» κόσμου της εποχής του 1821, στον απόηχο της κίνησης του Διαφωτισμού και των ιδεολογικών αποτελεσμάτων που είχε δημιουργήσει η Γαλλική Επανάσταση και οι εκστρατείες του Ναπολέοντα στην Ευρώπη και στην Αίγυπτο. Μάλιστα η αντίληψη αυτή εν μέρει προϋπήρχε του 18ου αιώνα, τουλάχιστον στα κράτη της ιταλικής χερσονήσου που στοιχείο της ταυτότητάς τους ήταν η «επινόηση» της συνέχειας με το ένδοξο αρχαίο (ρωμαϊκό αλλά και ελληνικό) παρελθόν. Όπως παρατηρεί η Αναστασία Παπαδιά-Λάλα για τη Βενετία και τις κτήσεις της:

Συνολικά μπορεί να υποστηριχθεί ότι η ελληνική αρχαιότητα –ο χώρος της αρχαίας Ελλάδας και οι αρχαίοι Έλληνες– θεωρείται το ιστορικό παρελθόν των *Greci* της βενετικής περιόδου, παράλληλα, όμως, η Βενετία την ενσωματώνει και στον δικό της μύθο, με την προβαλλόμενη συμβολή της στην αναβίωση του αρχαίου κλέους (Παπαδιά-Λάλα 2018: 176).²⁰

Στο πνευματικό-ιδεολογικό αυτό πλαίσιο στις αρχές του 19ου αιώνα, με την αντίθεση στο καθεστώς της *απόλυτης* μοναρχίας να διατηρείται και μετά την ήττα του Ναπολέοντα το 1815, και τις αντικαθεστωτικές μυστικές «Εταιρείες» να πληθαίνουν σε διάφορες χώρες, η Ελληνική Επανάσταση μπορούσε να προσδοκά υποστήριξη από ριζοσπαστικούς κύκλους τόσο στην Ευρώπη όσο και πέραν αυτής. Με το κίνημα των «Φιλελλήνων», όπως ονομάστηκαν οι ριζοσπάστες αυτοί που εντάχθηκαν ή ενίσχυσαν με διάφορα μέσα την Επανάσταση, θα αναφερθώ σε επόμενα κεφάλαια του βιβλίου. Εδώ θα περιοριστώ σε κάποια ζητήματα που αφορούν τον αγώνα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και τις επαφές της Φιλικής Εταιρείας με τους Ρώσους «Δεκεμβριστές».

Σύμφωνα με τον Eric Martone (2009), μέλος της Φιλικής Εταιρείας υπήρ-

19. Σε παρόμοιο πνεύμα στα *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη, όταν «ο βασιλέας της Ρουσίας ο Αλέξανδρος» συναντάει στον Άδη τον Ναπολέοντα, του λέει: «Πάμε, Ναπολέον, να ιδούμε τους παλιούς τους Έλληνες εις το μέρος οπού κατοικούνε, να 'βρούμε τον γέρο Σωκράτη, τον Πλάτωνα, τον Θεμιστοκλή, τον λεβέντη Λεωνίδα και να τους ειπούμεν της χαροποιές είδησες, ότι αναστήθηκαν οι απόγονοί τους, οπού ήταν χαμένοι και σβυσμένοι από τον κατάλογον της ανθρωπότης» (Μακρυγιάννης 2011: 141).

20. «Ο όρος *Greci* [...] έχει σαφή θρησκευτική διάσταση. Ωστόσο σε διαφορετικά συμφραζόμενα αποκτά πιο σύνθετο περιεχόμενο, όπως υποδηλώνουν εσωτερικές νοηματικές μετεξελίξεις του, αντιστίξεις του με άλλες πληθυσμιακές ομάδες, αλλά και η σύνδεσή του με τοπικούς ή άλλους επιθετικούς προσδιορισμούς» (Παπαδιά-Λάλα 2018: 170).

ξε ο μεγάλος Ρώσος λογοτέχνης Αλεξάντρ Πούσκιν (1799-1837). Η πληροφορία αυτή, την οποία αναπαράγει το λήμμα «Alexander Pushkin» της αγγλικής Wikipedia, δεν επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές. Το σίγουρο είναι πάντως ότι ο Πούσκιν είχε γνωριμία και επαφές με τον ηγεμόνα της Βλαχίας Μιχαήλ Σούτσο, μέλος της Φιλικής Εταιρείας, όπως και με τον Πάβελ Πέστελ (1793-1826), εκ των ηγετών και βασικό θεωρητικό του κινήματος των *Δεκεμβριστών* στη Ρωσία, στόχος του οποίου (κινήματος) ήταν η δολοφονία της τσαρικής οικογένειας, η ανατροπή του τσαρισμού και η μετατροπή της Ρωσίας σε εξισωτική συνταγματική Δημοκρατία (O'Meara 2003, Schwarz-Sochol 1958).

Στο διάστημα 1821-1823, όταν ήταν εξόριστος στην Οδησό λόγω των ριζοσπαστικών απόψεών του, ο Πούσκιν ήρθε σε επαφή με Έλληνες επαναστάτες που ζούσαν εκεί μετά την αποτυχία της Επανάστασης στις Ηγεμονίες.²¹ Δέκα χρόνια αργότερα συναντήθηκε και πάλι με τον Σούτσο και σημείωσε στο ημερολόγιό του στις 24/11/1833: «Ο Σούτσος μου θύμισε ότι το 1821 είχα πάει στο σπίτι του στο Κισινιόφ μαζί με τον Πέστελ» (παρατίθεται στο Ιόββα 1986: 74).

Η συνάντηση του Πάβελ Πέστελ με τον Μιχαήλ Σούτσο έγινε στις αρχές Απριλίου 1821. Λίγες μέρες αργότερα, σε αναφορά του προς τον αρχιστράτηγο του ρωσικού στρατού Piotr Christianovich Wittgenstein, ο Πέστελ έγραψε τα εξής:

Η επιθυμία των ελλήνων, σε περίπτωση ολοκλήρωσης της επιτυχίας, συνίσταται στο σχηματισμό ομοσπονδιακής δημοκρατίας παρόμοιας με τις Ενωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Αυτή η ομοιότητα δεν συνίσταται στην ανώτατη διοίκηση, αλλά στο γεγονός, ότι κάθε ιδιαίτερη περιοχή θα έχει τη δική της ιδιαίτερη κυβέρνηση με τους νόμους της και μόνο στις γενικές κρατικές υποθέσεις θα δρα από κοινού με τις άλλες. Αυτή η σκέψη των ελλήνων είχε βασιστεί στην εξαιρετικά μεγάλη διαφορά ανάμεσα στα ήθη και τα έθιμα, τις αντιλήψεις και σε κάθε τρόπο σκέψης των *διάφορων*

21. Σύμφωνα με τον Γκρεγκόρι Λ. Αρς, η ρωσική κυβέρνηση δεν είχε καταφέρει να συλλέξει αξιόπιστες πληροφορίες για τη δράση των Φιλικών στη Ρωσία. Χαρακτηριστικά, το 1825, στην αναφορά μιας ειδικής κυβερνητικής επιτροπής για τη διερεύνηση της δράσης της Εταιρείας στη Ρωσία αναφέρεται ότι «η ελληνική αναταραχή ήρξατο εν Βιέννη [...] ο Υψηλάντης δεν ήτο η κεφαλή αλλά όργανον των συνωμοτών» (Αρς 2011: 478). Ο Πούσκιν αντίθετα συνέταξε εκτενείς «Σημειώσεις περί της Επανάστασεως του Υψηλάντη» (Αρς 2011: 504-505). Στο ημερολόγιό του στις 2 Απριλίου 1821 ο Πούσκιν έγραψε: «Πέρασα το βράδυ στην Χ. Γκ., η οποία είναι μια υπέροχη Ελληνίδα. Μιλούσαμε για τον Αλ. Υψηλάντη. Μεταξύ των πέντε Ελλήνων μόνο εγώ μιλούσα ως Έλληνας. Όλοι έδειχναν να απελπίζονται για την έκβαση του αγώνα της Εταιρείας. Εγώ είμαι σίγουρος ότι η Ελλάδα θα θριαμβεύσει και τα 25.000.000 Τούρκοι θα αφήσουν την ανθούσα χώρα της Ελλάδας στους νόμιμους διαδόχους του Ομήρου και του Θεμιστοκλή» (Αρς 2011: 422).

*λαών, που κατοικούν στην Ελλάδα (παρατίθεται στο Ιόββα 1986: 71, η υπογράμμιση δική μου).*²²

Η ιδέα ενός νέου ελληνικού κράτους κατά το πρότυπο των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής δεν εμφανίζεται μόνο σε αναφορά με τις πληροφορίες που είχε λάβει ο Πάβελ Πέστελ από Έλληνες Φιλικούς. Όπως αναφέρει ο Gunnar Hering (1934-1994), όταν στη διάρκεια της Επανάστασης τέθηκε το ζήτημα της ενοποίησης-συγκεντροποίησης της εκτελεστικής εξουσίας,

οι οπαδοί μιας αλλαγής στη δομή της εκτελεστικής εξουσίας δεν είχαν ως αποκλειστική επιλογή τη μοναρχία, αλλά ήδη κατά τη διάρκεια του πρώτου εμφυλίου [το 1823, Γ.Μ.] σκέφτονταν επίσης την εγκαθίδρυση προεδρικού συστήματος κατά το πρότυπο των ΗΠΑ (Hering 2004: 151).

Όσο για την *ομοσπονδιακή* οργάνωση της εξουσίας, αυτή αποτέλεσε βραχύβια τάση κατά τους πρώτους μήνες της Επανάστασης στη νότια Ελλάδα, με τη δημιουργία τριών αντιπροσωπευτικών-διοικητικών σωμάτων, της «Πελοποννησιακής Γερουσίας», του «Άρειου Πάγου της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος» και του «Οργανισμού Δυτικής Χέρσου Ελλάδος». Όμως στα ζητήματα αυτά θα αναφερθώ στο κεφάλαιο 5 του ανά χείρας βιβλίου.

Προηγουμένως απαιτείται να εμβαθύνουμε θεωρητικά στην έννοια του έθνους και στη βάση αυτή να διερευνήσουμε τη γέννηση του ελληνικού έθνους.

22. Ο Νικολάι Τοντόρωφ παραθέτει την αναφορά του Πέστελ στον Βιτγκενστάιν ως εξής: «Πρόθεση των Ελλήνων σε περίπτωση που θα πετύχουν είναι ο σχηματισμός ομόσπονδης δημοκρατίας παρόμοιας με τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Η ομοιότητα δεν θα βρίσκεται μόνο στην ανώτατη εξουσία αλλά στο ότι η κάθε ξεχωριστή περιοχή θα έχει δική της διακυβέρνηση, με δικούς της νόμους και θα ενεργεί από κοινού με τις υπόλοιπες μόνο για τις γενικές κρατικές υποθέσεις» (Τοντόρωφ 1982: 99). Καίτοι η μετάφραση που περιέχεται στο βιβλίο του Τοντόρωφ μοιάζει ακριβέστερη, εντούτοις από το κείμενο της αναφοράς του Πέστελ παραλείπεται η τελευταία πρόταση, όπου γίνεται μνεία στους διάφορους *λαούς που κατοικούν στην Ελλάδα!*

3

Κεφάλαιο

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΟ ΕΘΝΟΣ. ΜΙΑ ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

Όσα αναπτύξαμε στα προηγούμενα κεφάλαια θέτουν με επιτακτικό τρόπο προς διερεύνηση το ζήτημα των ορίων του ελληνικού έθνους το 1821, και συνεπώς θέτουν επίσης γενικότερα θεωρητικά ερωτήματα σχετικά με το τι είναι έθνος, δηλαδή σχετικά με τον χαρακτήρα του (κάθε) έθνους και τη σχέση που αυτό έχει με την ιστορική εξέλιξη των κοινωνιών. Ως μια πρώτη προσέγγιση στο ζήτημα αυτό, εδώ θα μας απασχολήσουν εκείνες οι αναλύσεις που κρίνω ότι μπορούν να είναι χρήσιμες αναφορικά με τα ζητήματα της οριοθέτησης του ελληνικού έθνους, που τίθενται από όσα αναπτύξαμε στα δύο προηγούμενα κεφάλαια του βιβλίου.¹

3.1. Η παραδοσιακή εθνοκεντρική προσέγγιση

Η παραδοσιακή εθνική απάντηση στο ερώτημα που τίθεται στο παρόν κεφάλαιο παραθέτει διάφορα κριτήρια ή στοιχεία που θεωρείται ότι χαρακτηρίζουν μια ανθρώπινη κοινότητα που αποτελεί έθνος (κοινή καταγωγή, κοινά ιστορικά βιώματα, γλώσσα, θρησκεία, κοινές λαϊκές παραδόσεις και πολιτισμός, η πεποίθηση του ομού «ανήκειν», της κοινής μοίρας κ.λπ.), και ισχυρίζεται ότι τα στοιχεία αυτά παρουσιάζουν μια αδιάλειπτη συνέχεια επί αιώνες, ή, για να το διατυπώσω διαφορετικά, ότι το έθνος χαρακτηρίζει τις ανθρώπινες κοινωνίες σχεδόν από την απαρχή των ιστορικών χρόνων. Αντιλαμβάνεται επομένως η προσέγγιση αυτή το έθνος ως μια κοινότητα που η ύπαρξή της δεν ανάγεται στο εκάστοτε κοινωνικό και πολιτικό σύστημα, διατηρείται παρά την αλλαγή των συνθηκών και τη διαδοχή των κοινωνικών συστημάτων, και συνεπώς αποτελεί πάντα ένα «δεδομένο» που προηγείται των μορφών οργάνωσης της

1. Για μια ευρύτερη, ιδιαίτερα χρήσιμη καιτοι περιληπτική, παρουσίαση των προσεγγίσεων στο εθνικό φαινόμενο, βλ. Λιάκος 2005.

κοινωνίας, τις οποίες εξετάζουν η ιστορική έρευνα και ευρύτερα οι κοινωνικές επιστήμες. Είδαμε άλλωστε ήδη ότι σε όλα τα κείμενα του 1821 (από τα «εθνεγερτικά» τραγούδια του Ρήγα, ή τα κείμενα του Κοραή, μέχρι τις κατά τόπους Προκηρύξεις του επαναστατικού αγώνα) μόνιμο μοτίβο είναι η συνέχεια του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα. Παρότι το σχήμα αλλάζει στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα με την ενσωμάτωση στην ελληνική εθνική ιστορία της μακεδονικής, ελληνιστικής και βυζαντινής περιόδου ως εποχών *ελληνικής κυριαρχίας* (και όχι υποδούλωσης), η ιδέα της *διυστορικής συνέχειας* παραμένει αναλλοίωτη.

Η προβληματική αυτή για την επί πολλούς αιώνες (χιλιετηρίδες) ύπαρξη του έθνους δεν αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα, αλλά αναπαράγεται από τον επίσημο λόγο κάθε σύγχρονου κράτους, πρώτα απ' όλα στην Ευρώπη.² Ας δούμε πώς διατυπώνει την άποψη αυτή αναφορικά με το ελληνικό έθνος ο Arnold Toynbee (1889-1975), καθηγητής Ιστορίας στο King's College του Πανεπιστημίου του Λονδίνου και μετέπειτα στο London School of Economics (βλ. και κεφ. 9):

Τέσσερις χιλιάδες χρόνια ελληνικής ιστορίας έχουν δημιουργήσει τέσσερις ελληνικές κληρονομίες, καθεμία από τις οποίες είχε την επίδρασή της στη ζωή των Ελλήνων στα κατοπινότερα στάδια της ιστορίας τους. Οι αρχαίοι Έλληνες έλαβαν μια κληρονομιά από τους Μυκηναίους, οι Έλληνες της βυζαντινής περιόδου έλαβαν κληρονομιά από τους αρχαίους Έλληνες, οι Έλληνες των νεότερων χρόνων έλαβαν μια κληρονομιά από τους βυζαντινούς και μια δεύτερη από τους αρχαίους. Αν συγκρίνουμε τα αντίστοιχα αποτελέσματα αυτών των κληρονομιών, πρέπει πιθανώς να συμπεράνουμε ότι η επίδραση του παρελθόντος είναι πιο ενεργητική όταν η μνήμη είναι εξασθενημένη και όταν ο σεβασμός για αυτό το παρελθόν είναι συγκρατημένος (Toynbee 1992: 354).

Η προσέγγιση αυτή, όπως και οι όποιες αντίστοιχες για άλλα ευρωπαϊκά έθνη,³ ενσωματώνει αναγκαστικά ένα φυλετικό στοιχείο, καθώς το εκάστο-

2. Όπως παρατήρησε ο Eric Hobsbawm το 1983, «τα σύγχρονα έθνη [...] ισχυρίζονται ότι είναι το αντίθετο του νέου, δηλαδή ότι είναι ριζωμένα στην απώτατη αρχαιότητα και το αντίθετο του κατασκευασμένου, δηλαδή ανθρώπινες κοινότητες τόσο “φυσικές” ώστε να μη χρειάζεται κανείς άλλος ορισμός παρά μόνο η αυτοεπιβεβαίωση» (Hobsbawm 2004: 24).

3. Αν ο «ελληνισμός» μετράει (κατά τον Toynbee) 4 χιλιετίες ιστορίας, ο «γαλλισμός» αρκείται μόνο στα δύο χιλιάδες χρόνια ιστορικής συνέχειας. Θεωρεί ότι οι απαρχές του εντοπίζονται στο 52 μ.Χ., όταν οι Γαλάτες υπό τον Βερσιζεντορίξ πολέμησαν εναντίον του Ιουλίου Καίσαρα στην περιοχή του Mount Beuvray, όπου λίγους μήνες πριν τον θάνατό του ζήτησε να ταφεί ο πρώην Πρόεδρος της χώρας Φρανσουά Μιτεράν («Letzte Ruhe bei Vercingetorix», *Die Welt*, 18/8/1995).

τε έθνος διατηρεί μια αυτοαναφορική συνέχεια μέσα στους αιώνες, παρά τη δραματική αλλαγή ιστορικών εποχών και συνθηκών που αυτοί οι αιώνες επιφέρουν στις κοινωνίες.

3.2. Η «αντικειμενική» προσέγγιση

Στην παραδοσιακή εθνοκεντρική προσέγγιση αντιπαρατέθηκε αρχικά ο μαρξισμός, όπως αυτός αναπτύχθηκε στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα. Σε ένα κείμενό του που γράφτηκε το 1911, ο Ιωσήφ Στάλιν σημειώνει:

Έθνος είναι πριν απ' όλα μια κοινότητα, μια καθορισμένη κοινότητα ανθρώπων. Η κοινότητα αυτή δεν είναι ούτε από μια ράτσα, ούτε από μια φυλή. Το σημερινό ιταλικό έθνος σχηματίστηκε από ρωμαίους, γερμανούς, ετρούσκους, έλληνες, άραβες, κτλ. Το γαλλικό έθνος αποτελέστηκε από γαλάτες, ρωμαίους, βρετόνους, γερμανούς, κτλ. [...] Το έθνος λοιπόν δεν είναι μια κοινότητα από μια ράτσα και από μια φυλή, μα μια ιστορικά διαμορφωμένη κοινότητα ανθρώπων. [...] Το έθνος δεν είναι απλώς μια ιστορική κατηγορία, μα μια ιστορική κατηγορία μιας ορισμένης εποχής, της εποχής του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού. Το προτσές της διάλυσης της φεουδαρχίας και της ανάπτυξης του καπιταλισμού είναι ταυτόχρονα και προτσές συγκρότησης των ανθρώπων σε έθνη. [...] Έθνος είναι η ιστορικά διαμορφωμένη σταθερή κοινότητα ανθρώπων, που εμφανίστηκε πάνω στη βάση της κοινότητας της γλώσσας, του εδάφους, της οικονομικής ζωής και της ψυχосύνθεσης που εκδηλώνεται στην κοινότητα του πολιτισμού (Στάλιν 1952: 330, 341, 334).

Η θεώρηση ότι το έθνος διαμορφώνεται την εποχή του «αναπτυσσόμενου καπιταλισμού» (κοινότητα οικονομικής ζωής υπό καπιταλιστικές συνθήκες, εσωτερική αγορά κ.λπ.) είναι μάλλον κοινή μεταξύ των μαρξιστών συγγραφέων της εποχής. Επίσης κοινή είναι και η αντίληψη, που γίνεται αποδεκτή και από μη μαρξιστές, για την (προ)ύπαρξη «γενών» ή «φυλών» που ενοποιήθηκαν σε έθνος σε ένα συγκεκριμένο έδαφος, διαμορφώνοντας μια κοινή κουλτούρα.

Οι προσεγγίσεις αυτές γεννούν βεβαίως άλλα ερωτήματα, όπως για παράδειγμα πότε εντοπίζεται η «εποχή του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού» και γιατί ή πώς ένα κράμα προεθνικών κοινοτήτων («φυλών», «γενών») οδηγήθηκε στο να διαμορφώσει ένα συγκεκριμένο έθνος. Μέσα από ποια συγκεκριμένη διαδικασία, για παράδειγμα, ένα κράμα από «ρωμαίους, γερμανούς, ετρούσκους, έλληνες, άραβες» μετασχηματίστηκε ειδικά στο ιταλικό έθνος, ενώ, π.χ., ένα παρόμοιο κράμα «φυλών» ή άλλων προεθνικών κοινοτήτων μετασχηματίστηκε στο βελγικό έθνος, κ.λπ. Εδώ έρχονται να προστεθούν

τα επιπλέον κριτήρια (όροι για την εθνογένεση) όπως «η κοινότητα του εδάφους», η κοινότητα πολιτισμού (Στάλιν 1952: 332, 334) και η κοινή γλώσσα.

Οι προσεγγίσεις στις οποίες αναφερόμαστε στην παρούσα ενότητα επιχειρούν να διαμορφώσουν ένα πλαίσιο μη φυλετικών «αντικειμενικών» κριτηρίων και διαδικασιών διαμόρφωσης των εθνών, σε αντιδιαστολή με «υποκειμενικές» προσεγγίσεις, που προτάσσουν την αυτοσυνείδηση κάθε έθνους, δηλαδή το ότι «*έθνος αποτελούν όσοι πιστεύουν ότι εντάσσονται στο ίδιο έθνος* (και βεβαίως υιοθετούν μια *συναντίληψη* περί κοινής καταγωγής, ιστορίας, πολιτισμού, πεπρωμένου, κ.λπ.) *και δρουν ανάλογα*». Μάλιστα ο Στάλιν, στο κείμενο του 1911 που εξετάζουμε εδώ, επιχειρεί να δώσει ιδιαίτερη έμφαση στο κριτήριο της κοινής γλώσσας, μάλλον για να τονίσει τον «αντικειμενικό» χαρακτήρα της εθνογένεσης: «μια εθνική κοινότητα είναι ακατανόητη χωρίς κοινή γλώσσα».

Κάθε σταθερή κοινότητα όμως δεν δημιουργεί το έθνος [...] Σε τι διαφέρει η εθνική κοινότητα απ' την κρατική κοινότητα; Εκτός από τ' άλλα, και απ' το ότι μια εθνική κοινότητα είναι ακατανόητη χωρίς κοινή γλώσσα, ενώ για το κράτος δεν είναι υποχρεωτική η κοινή γλώσσα. [...] Η κοινή γλώσσα, λοιπόν, είναι ένα απ' τα χαρακτηριστικά του έθνους. [...] Κοινή γλώσσα για κάθε έθνος, όχι όμως και υποχρεωτικά διαφορετικές γλώσσες για τα διαφορετικά έθνη! Δεν υπάρχει έθνος που να μιλά ταυτόχρονα διαφορετικές γλώσσες, αυτό όμως ακόμα δε σημαίνει πως δε μπορούν να υπάρξουν δυο έθνη που να μιλούν την ίδια γλώσσα! (Στάλιν 1952: 331).⁴

Σε αντίθεση όμως με τον ισχυρισμό ότι το έθνος είναι «*ακατανόητο*» χωρίς κοινή γλώσσα, στα δύο προηγούμενα κεφάλαια του ανά χείρας βιβλίου είδαμε ότι, καίτοι η ελληνική (η καθαρεύουσα) υπήρξε η επίσημη γλώσσα (των διακηρύξεων, κειμένων κ.λπ.) της Επανάστασης του 1821 (όπως άλλωστε και των

4. Η θέση αυτή του Στάλιν έχει τη ρίζα της στην πολεμική του Karl Kautsky («Εθνικότητα και διεθνικότητα», 1908), του πλέον αναγνωρισμένου θεωρητικού του μαρξιστικού σοσιαλιστικού κινήματος εκείνη την εποχή, προς το έργο του Otto Bauer, *Το ζήτημα των εθνότητων και η σοσιαλδημοκρατία* (Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie, 1907). Ο Μπάουερ όριζε το έθνος ως «μια κοινότητα χαρακτήρα που έχει προκύψει ως αποτέλεσμα όχι όμοιας μοίρας, αλλά μιας κοινότητας μοίρας. [...] Αυτό που συγκρατεί το έθνος δεν είναι πλέον το κοινό αίμα και η πολιτιστική ενότητα των μαζών, αλλά η πολιτιστική ενότητα των κυρίαρχων τάξεων που έχουν αναρριχηθεί πάνω από αυτές τις μάζες και ζουν από την εργασία τους» (Bauer 1907, Bauer 2000: 100, 106-107). Ο Κάουτσκι ασκώντας κριτική στον Μπάουερ σημειώνει: «Ωστόσο, ο συγκεκριμένος ορισμός του έθνους του Μπάουερ είναι τόσο αόριστος που δεν δείχνει πώς και γιατί το έθνος είναι διαφορετικό από οποιονδήποτε άλλο κοινωνικό σχηματισμό [...] το κοινόν της μοίρας και του πολιτισμού δεν σχηματίζει τίποτα που να διακρίνει αυστηρά το ένα έθνος από το άλλο [...] Ο Μπάουερ αρνείται να αναγνωρίσει ότι [...] το πιο ισχυρό από τα νήματα που ενώνει το έθνος, είναι η γλώσσα» (Kautsky 2009: 374, 377).

κρατικών-εκκλησιαστικών μηχανισμών διοίκησης του οθωμανικού κράτους οι οποίοι απευθύνονταν στους ορθόδοξους πληθυσμούς της αυτοκρατορίας, βλ. κεφ. 4), οι εθνικά στρατευμένοι αγωνιστές και πληθυσμοί που δημιούργησαν το πρώτο ελληνικό κράτος στο νότιο τμήμα της ελληνικής χερσονήσου δεν ήταν όλοι ελληνόφωνοι. Μάλιστα, περιοχές, εθνικοί (ελληνικοί) πληθυσμοί και αγωνιστές που έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο για τη διάσωση και την τελική έκβαση της Επανάστασης (η Ύδρα, ο Πόρος, οι Σπέτσες...) ήταν στη μεγάλη τους πλειοψηφία αλβανόφωνοι.⁵

Πέραν τούτου, όλα τα κείμενα της Επανάστασης (Προκηρύξεις έναρξης του αγώνα, αποφάσεις των επαναστατικών διοικήσεων και των Εθνοσυνελεύσεων, εφημερίδες της επαναστατημένης Ελλάδας, κ.λπ.) δεν φαίνεται να αποδίδουν οποιαδήποτε σημασία στο έτερο θεωρούμενο «αντικειμενικό κριτήριο» του έθνους, την ιδιαίτερη «πολιτιστική κοινότητα» (ή την «ιδιαιτέρη λαϊκή συνείδηση», Κανελλόπουλος 1982: 48· βλ. κεφ. 2). Τέλος, ως «κοινότητα εδάφους» αναγνωρίζεται από τους επαναστάτες ολόκληρη η Βαλκανική και η Μικρά Ασία.

Συμπερασματικά, παρά την εγκατάλειψη του φυλετικού κριτηρίου, η «αντικειμενική προσέγγιση» δεν καταφέρνει να εξαλείψει τα ερωτήματα και τις ασάφειες σχετικά με τον χαρακτήρα των διαδικασιών που οδήγησαν στη διαμόρφωση των συγκεκριμένων εθνών. Η διαπίστωση αυτή αφορά ακόμα περισσότερο τις μη μαρξιστικές θεωρήσεις του έθνους, όχι μόνο τις παραδοσιακές περί «αδιάλειπτης εθνικής συνέχειας» ανά τους αιώνες, αλλά εκείνες που έχοντας εγκαταλείψει τα φυλετικά κριτήρια είτε περιγράφουν εκ των υστέρων τα χαρακτηριστικά του έθνους (γλώσσα, έδαφος, θρησκεία, πολιτισμός κ.ο.κ.) είτε προβάλλουν ως βασικό κριτήριο και χαρακτηριστικό το «υποκειμενικό» στοιχείο του έθνους, τη συνείδηση του «ομού ανήκειν» όσων απαρτίζουν ένα έθνος.

3.3. Η «υποκειμενική» προσέγγιση

Χαρακτηριστική περίπτωση ανάλυσης που προτάσσει το «υποκειμενικό» ή «εσωτερικό» κριτήριο για την ερμηνεία του έθνους είναι η μελέτη του Αλέξανδρου Παπαναστασίου για τον εθνικισμό, που δημοσιεύτηκε στην *Επιθεώρησιν των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών* το 1916:

5. Ο Ε. J. Hobsbawm σημειώνει για τη γαλλική γλώσσα: «το 1789 το 50% των Γάλλων δεν την μιλούσαν καθόλου, ενώ 12-13% την μιλούσαν “σωστά” [...]. Στη βόρεια και νότια Γαλλία στην ουσία κανείς δεν μιλούσε τη γαλλική γλώσσα» (Hobsbawm 1994: 89).

Τα πράγματα αποδεικνύουν ότι η διείσδυσις μιας γλώσσης εις τον λαόν [...] δεν του μεταβάλλει αναγκαίως τον εθνισμόν του, ούτε η κοινότης της γλώσσης εμποδίζει τον χωρισμόν ενός έθνους εις αυτοτελή τοιαύτα [...]. Διά τούτο πλέον ομολογείται ότι η κοινότης της γλώσσης δεν αποτελεί ασφαλές γνώρισμα του έθνους. [...] Αι συνήθειαι και τα ήθη δεν έχουν εις τα έθνη απόλυτον ομοιομορφίαν και εξ άλλου υπάρχουν αρκεταί ομοιότητες αναφορικώς εις αυτά μεταξύ των διαφόρων εθνών. [...] Από τα ανωτέρω είναι φανερόν ότι τα εξωτερικά γνωρίσματα [...] δεν ημπορούν να προσδιορίσουν ένα πλήθος και ότι το ασφαλέστερον γνώρισμα είναι εσωτερικόν, είναι η συνείδησις, η αναγνώρισις των συγκροτούντων ένα έθνος, ότι αποτελούν ένα ξεχωριστόν σύνολον, διάφορον από τα άλλα ομοίου είδους. [...] Από την συνείδησιν αυτήν, η οποία σφραγίζει ασφαλώς την ύπαρξιν του έθνους, απορρέουν κοινά αισθήματα που συνδέουν τα μέλη του αυτού έθνους και θέλῃσις προς ενιαίαν ενέργειαν (Παπαναστασίου 1992: 29, η υπογράμμιση στο πρωτότυπο).⁶

Όμως, όπως ήδη υπαινιχθήκαμε, η «υποκειμενική» προσέγγιση στην ουσία αναπαράγει ένα κυκλικό επιχείρημα, εφόσον δεν υφίσταται κάποιο επαρκές αντικειμενικό χαρακτηριστικό ή κριτήριο (π.χ. η κοινή γλώσσα ή κουλτούρα): έθνος (μια κοινότητα ανθρώπων με πεποίθηση «ομού ανήκειν») είναι το έθνος («η αναγνώρισις των συγκροτούντων ένα έθνος, ότι αποτελούν ένα ξεχωριστόν σύνολον»). Με άλλα λόγια, ο ορισμός σύμφωνα με τον οποίο το έθνος εκφράζει την κοινή πεποίθηση (και βούληση) μιας ομάδας ανθρώπων ότι αποτελούν έθνος αφενός ανοίγει περαιτέρω ζητήματα, όπως αυτό της επικράτειας (του κράτους και του εδάφους), ταυτόχρονα όμως ορίζει το έθνος διά του έθνους.⁷

6. Η ανάλυση του Α. Παπαναστασίου δεν αποφεύγει, βέβαια, τις αντιφάσεις. Κατ' αρχάς, ισχυρίζεται ότι το έθνος προϋπάρχει της «θελήσεως προς ενιαίαν ενέργειαν»: «Αλλά το έθνος δεν γεννάται διά μιας την ημέραν που εκδηλώνει θέλησιν ενιαίας ενεργείας. [...] Ένας λαός ημπορεί να αποτελή έθνος εις μεγαλύτερον ή μικρότερον βαθμόν» (Παπαναστασίου 1992: 30-31, η υπογράμμιση στο πρωτότυπο). Άρα και η παραδοσιακή «συνέχεια του έθνους», που καταλήγει στην «αφύπνισή» του, κάθε άλλο παρά αποκλείεται, ακόμα και σε εποχές που δεν διαπιστώνονται στοιχεία «εθνικής συνειδήσεως». Εδώ η επιχειρηματολογία του Παπαναστασίου αυτοανακρίνεται.

7. Ο Όττο Μπάουερ επισήμανε εύστοχα την κυκλικότητα του επιχειρήματος της «υποκειμενικής» (ή «ψυχολογικής», όπως ο ίδιος την ονομάζει) προσέγγισης: «Αυτή η ψυχολογική θεωρία του έθνους γινόταν όλο και πιο αποδεκτή όσο κανείς δεν μπορούσε να εντοπίσει ένα αντικειμενικό χαρακτηριστικό του έθνους, όταν όλες οι προσπάθειες να ανακαλύψουν τον δεσμό που ένωσε το έθνος ως κοινότητα, είτε στη γλώσσα, είτε στην κοινή καταγωγή, είτε στο γεγονός ότι ανήκε σε ένα κράτος, φαίνονταν να αποτυγχάνουν, λόγω της ποικιλομορφίας των εθνικών φαινομένων. Ωστόσο, αυτή η ψυχολογική θεωρία δεν είναι μόνο μη ικανοποιητική, αλλά στην πραγματικότητα είναι λανθασμένη. Είναι μη ικανοποιητική διότι, ακόμη και αν υποθέσουμε ότι είναι ορθό ότι το έθνος σχηματίζεται από εκείνους που έχουν συνείδηση της

Για να διασκεδάσουν την κυκλικότητα του επιχειρήματος, οι υποστηρικτές της «υποκειμενικής» προσέγγισης στο έθνος κατέφυγαν κατά τις τελευταίες δεκαετίες σε μια διπλή τακτική: αφενός έδωσαν ένα νέο ορισμό του εθνικού «ομού ανήκειν», και αφετέρου επιχείρησαν να περιγράψουν τους μηχανισμούς που σφυρηλάτησαν το «ομού ανήκειν».

Οι πιο διάσημες τέτοιες προσπάθειες, που και οι δύο κυκλοφόρησαν για πρώτη φορά το 1983, είναι η προσέγγιση περί «επινόησης της παράδοσης» από ομάδα Βρετανών ιστορικών με «συντονιστές» τους Eric Hobsbawm και Terence Ranger (2004), και η προσέγγιση του έθνους ως «φαντασιακής κοινότητας» από τον Benedict Anderson (1997).

Αναφορικά με την πρώτη προσέγγιση, ο Χομπσμπάουμ διευκρινίζει:

Με τον όρο «επινοημένη παράδοση» εννοούμε ένα σύνολο πρακτικών οι οποίες συνήθως διέπονται, φανερά ή σιωπηρά, από αποδεκτούς κανόνες και με τελετουργική ή συμβολική φύση, και οι οποίες επιδιώκουν να ενσταλάξουν ορισμένες αξίες και κανόνες συμπεριφοράς μέσω επανάληψης, γεγονός που αυτόματα συνεπάγεται τη συνέχεια [...] με ένα ταιριαστό ιστορικό παρελθόν (Hobsbawm 2004: 9-10).

Το ζητούμενο της έρευνας ήταν ο εντοπισμός και η περιγραφή της δράσης κρατικών κυρίως μηχανισμών αλλά και (εθνικών) διανοουμένων για να «επινοηθεί» μια ιστορία ως εθνική ιστορία, όπως και μια σειρά αντίστοιχων εθνικών συμβόλων και τελετουργιών που διαπαιδαγωγούν τον πληθυσμό ως φορέα του έθνους, ως εθνική κοινότητα, με βάση τη διαπίστωση ότι «μεγάλο τμήμα αυτού που υποκειμενικά συνθέτει το σύγχρονο “έθνος” αποτελείται από τέτοιες κατασκευές» (Hobsbawm 2004: 24, η υπογράμμιση δική μου).⁸

Η «επινόηση της παράδοσης» δεν αποτελεί, όμως, φαινόμενο μόνο των εθνικών κρατών ή διανοουμένων. Στα προεθνικά κράτη, όπως π.χ. σε εκείνα της ιταλικής χερσονήσου πριν τον 19ο αιώνα, καταγράφεται επίσης μια παρόμοια διαδικασία «κατασκευής» παράδοσης και «συνέχειας» με το «λαμπρό παρελθόν» της αρχαιότητας (τη ρωμαϊκή αρχαιότητα, αλλά και τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό· βλ. π.χ. το παράθεμα της Παπαδιά-Λάλα που περιλάβαμε

συγγένειας μεταξύ τους, το ερώτημα παραμένει: γιατί νιώθω ότι συνδέομαι με αυτούς και όχι με εκείνους τους ανθρώπους; Ποιοι είναι οι “αδιάλυτοι δεσμοί” με τους οποίους γνωρίζω ότι συνδέομαι με τα άλλα μέλη του έθνους μου; Αν έχω συνείδηση της εθνικότητάς μου, τι γνωρίζω πραγματικά; Τι είναι αυτό που με αναγκάζει να αισθάνομαι ένα με όλους τους Γερμανούς και όχι με τους Άγγλους ή τους Γάλλους; Επιπλέον, είναι αλήθεια ότι όλα τα μέλη ενός έθνους έχουν πάντα συνείδηση της συγγένειας μεταξύ τους;» (Bauer 1907, Bauer 2000: 120-121).

8. «Οι συνήθειες εθνικές γλώσσες, για να μαθαίνονται σε σχολεία και να γράφονται, για να μην πούμε να μιλιούνται, από περισσότερους από μια ελάχιστη ελίτ, σε μεγάλο βαθμό είναι κατασκευές κυμαινόμενης, αλλά συχνά βραχείας, ηλικίας» (Hobsbawm 2004: 23).

στην ενότητα 2.3. του παρόντος). Η Βενετία, στους περισσότερους από οκτώ αιώνες της ύπαρξής της ως ανεξάρτητο κράτος και αυτοκρατορία (βλ. αναλυτικά Μηλιός 2020), μέχρι την κατάλυσή της το 1797 από τον στρατό του Ναπολέοντα, ουδέποτε υπήρξε εθνικό κράτος (οι καταστροφικοί, επαναλαμβανόμενοι πόλεμοι μεταξύ του κράτους της Βενετίας και αυτού της Γένοβας κατά τους πρώιμους νεότερους χρόνους ουδέποτε θεωρήθηκαν «εμφύλιοι πόλεμοι», ούτε καν από τους εθνικιστές Ιταλούς ιστορικούς που αναζητούν τη συνέχεια του «ιταλισμού» ανά τους αιώνες). Εντούτοις, οι κρατικοί μηχανισμοί συστηματικά γαλουχούσαν τους πληθυσμούς της αυτοκρατορίας με τις «βενετικές αξίες», ενώ ταυτόχρονα συστηματικά «επινοούσαν» μια βενετική ιστορία, χωρίς οι πληθυσμοί της πόλης ή της αυτοκρατορίας να διαμορφώσουν κάποια εθνική (βενετική, ιταλική ή άλλη) συνείδηση.⁹

Η «επινοημένη παράδοση» δεν είναι επομένως αναγκαστικά «εθνική». Πότε (υπό ποιες προϋποθέσεις) γίνεται «εθνική» και ταυτόχρονα «δραστική» (αποδεκτή από τον πληθυσμό); Τα ερωτήματα παραμένουν.

Στην έτερη «υποκειμενική» προσέγγιση που αναφέραμε, αυτήν του έθνους ως «φαντασιακής κοινότητας», ο Μπένεντικτ Άντερσον (Anderson 1997) διευκρινίζει εισαγωγικά ότι «φαντασιακές» πρέπει να θεωρούνται όλες οι κοινότητες που δεν βασίζονται στην άμεση γνωριμία και σχέση των ατόμων που συμμετέχουν σε αυτές (αντίθετα, π.χ. με την «κοινότητα» των μελών μιας οικογένειας ή ενός μικρού χωριού). Επομένως, δεν πρόκειται για «πλαστές» κοινότητες, αλλά για κοινότητες που γίνονται αντιληπτές νοητικά-φαντασιακά. Εξ αυτού προκύπτει ο ακόλουθος ορισμός του έθνους:

αποτελεί μια ανθρώπινη κοινότητα που φαντάζεται τον εαυτό της ως πολιτική κοινότητα, εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη. Αποτελεί κοινότητα σε φαντασιακό επίπεδο επειδή κανένα μέλος, ακόμα και του μικρότερου έθνους, δε θα γνωρίσει ποτέ τα περισσότερα από τα υπόλοιπα μέλη, δε θα τα συναντήσει ούτε καν θα ακούσει γι' αυτά, όμως ο καθένας έχει την αίσθηση του συνανήκειν (Anderson 1997: 26).

[Το έθνος] συλλαμβάνεται με τη φαντασία ως *κοινότητα*, επειδή ανεξάρτητα από την ουσιαστική ανισότητα και εκμετάλλευση που κυριαρχεί σε

9. «Από τον 15ο αιώνα, το βενετικό κράτος προσανατολίστηκε με συστηματικό τρόπο στην παραγωγή μιας επίσημης “βενετικής ιστορίας”, ως μέσο εγχάραξης μορφών “πατριωτισμού” στη συνείδηση των κατοίκων της πόλης και της αυτοκρατορίας: δηλαδή, αφοσίωση στο κράτος και συναίνεση προς τις πολιτικές του. [...] Το 1486 η Γερουσία απέρριψε τις εκδοχές της βενετικής ιστορίας που γράφτηκαν από κάποιους εξέχοντες λογίους και ενέκρινε το *Regum Venetiarum* (Βενετικά ζητήματα) που συνένταξε “έναν ελάχιστον επαγγελματία ουμανιστή ονόματι Σαμπέλλικο” (Lane 2007: 318)» (Μηλιός 2020: 281-282). Σε διάστημα ενός χρόνου, είχαν τυπωθεί οι 32 από τους 33 τόμους του έργου!

κάθε κοινότητα, το έθνος νοείται πάντα ως μια βαθιά οριζόντια συντροφική σχέση (Anderson 1997: 28).

Το ζήτημα δεν είναι πάντως να αποδώσει κανείς νέους όρους στα χαρακτηριστικά του εθνικού «συνανήκειν»,¹⁰ αλλά να ερμηνεύσει πώς και γιατί προέκυψαν αυτά. Στην κατεύθυνση αυτή ο Άντερσον προβάλλει κυρίως το στοιχείο της διαμόρφωσης μιας κοινής γλώσσας: τη «δυναμική τάση του καπιταλισμού προς την καθιέρωση των καθομιλουμένων γλωσσών», τη «γέννηση των καθομιλουμένων γλωσσών του διοικητικού μηχανισμού», τη διαμόρφωση μιας «κρατικής γλώσσας», ή «γλώσσας της εξουσίας», «τη συνειδητή γλωσσική πολιτική που ακολούθησαν οι δυνάστες το δέκατο ένατο αιώνα, όταν βρέθηκαν αντιμέτωποι με την άνοδο εχθρικών λαϊκών γλωσσικών εθνικισμών» (Anderson 1997: 72, 75, 77), για να καταλήξει στο εξής συμπέρασμα:

η φαντασιακή σύλληψη των νέων κοινοτήτων έγινε δυνατή χάρη σε μια εν μέρει τυχαία, εκρηκτική όμως, αλληλεπίδραση μεταξύ ενός συστήματος παραγωγής των παραγωγικών σχέσεων (καπιταλισμός), μιας τεχνολογίας των επικοινωνιών (τυπογραφία) και του μοιραίου της ποικιλίας των ανθρώπινων γλωσσών [...] οι έντυπες γλώσσες έθεσαν τα θεμέλια της εθνικής συνείδησης (Anderson 1997: 77-78, 79).

Στο σημείο αυτό αξίζει να επαναλάβω ότι η ύπαρξη μιας δεύτερης γλώσσας στην Ελληνική Επανάσταση που δημιούργησε το ελληνικό κράτος στο νότιο τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου (μιας «γλώσσας ηρωικής, ην ωμίλει ο ναύαρχος Μιαούλης ο Μπότσαρης και όλον το Σούλι»· βλ. κεφ. 2) κάθε άλλο παρά δυσχέρανε την εθνική ενοποίηση και ένοπλη πολιτική δράση των πληθυσμών.

Πέραν τούτου, αξίζει να παρατηρήσουμε ότι τόσο η προσέγγιση περί «επινόησης της παράδοσης» όσο και εκείνη περί «φαντασιακών κοινοτήτων» στηρίζονται σε μια «διαφωτιστικού τύπου» ερμηνεία: κάποιιοι «δίδαξαν» στους πληθυσμούς επινοημένες παραδόσεις, σύμβολα, μύθους και μια (έντυπη) εθνική γλώσσα και οδήγησαν στην «παρακμή της φαντασιακής κοινότητας της χριστιανοσύνης» (Anderson 1997: 77) και στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης (ή της εθνικής «φαντασιακής κοινότητας»).

Για να είναι όμως αποτελεσματική μια «διδασχά» πρέπει να την αποδεχθούν

10. Χαρακτηριστικά, ο Άντερσον παραθέτει τον (κυκλικό-ταυτολογικό) ορισμό του Seton-Watson για το έθνος, σύμφωνα με τον οποίο «ένα έθνος υφίσταται όταν ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων θεωρεί ότι αποτελεί έθνος ή συμπεριφέρεται σαν να αποτελεί έθνος» και απλώς προσθέτει: «Μπορούμε να αποδώσουμε το “θεωρεί ότι αποτελεί” ως “φαντάζεται ότι αποτελεί”» (Anderson 1997: 29).

αυτοί προς τους οποίους απευθύνεται. Γιατί όμως οι πληθυσμοί πείστηκαν από τη «διαφωτιστική διδασκαλία», με δεδομένη την προϋπάρχουσα ισχύ της «φανασιακής κοινότητας της χριστιανοσύνης» και την αδιάλειπτη δική της «πατρική διδασκαλία»;¹¹ Με δεδομένο επιπλέον ότι οι μοναρχίες της Ευρώπης στις αρχές ακόμα του 19ου αιώνα δεν αυτοορίζονταν ως εθνικά αλλά ως *χριστιανικά κράτη*, και επομένως ούτε η «κρατική διδασκαλία» ήταν εθνική, με αποτέλεσμα μάλιστα να τελούν υπό διωγμό οι πρώιμες εθνικιστικές κινήσεις και οι αντίστοιχες «συντροφίες» ή συνωμοτικές εταιρείες!¹²

11. Στη «Διδασκαλία Πατρική του Μακαριωτάτου Πατριάρχου της αγίας πόλεως Ιερουσαλήμ Κυρ Ανθίμου», που κυκλοφόρησε το 1798 στην Κωνσταντινούπολη από το πατριαρχικό τυπογραφείο ως πολεμική εναντίον του Ρήγα και γενικότερα του κινήματος του Διαφωτισμού, διαβάζουμε: «Απατηλαί είναι, αδελφοί χριστιανοί, αι διδασκαλίας των νέων αυτών ελευθέρων· και προσέχετε, φυλάξτε στερεάν την πατροπαράδοτόν σας πίστην και ως οπαδοί του Ιησού Χριστού απαρασάλευτον την υποταγήν εις την πολιτικήν διοίκησιν, οπού σας χαρίζει όσα αναγκαία μόνον εις την παρούσαν ζωήν και το τιμιώτερον απ' όλα, οπού δεν προξενεί κανένα εμπόδιον ή βλάβη εις την ψυχικήν σας σωτηρίαν» (Άνθιμος 1798). Ο Α. Κοραής απάντησε το ίδιο έτος (1798) στο κείμενο αυτό με την *Αδελφική διδασκαλία προς τους ευρισκόμενους κατά πάσαν την οθωμανικήν επικράτειαν γραικούς* (Κοραής 1798). Για «τις εκρηκτικές εντάσεις και τις ρήξεις που γνώρισε η ελληνική πνευματική κοινωνία στα τρία χρόνια που προηγήθηκαν από την επανάσταση του 1821», βλ. και Ηλιού 1974: 580. Επίσης, για τις κατευθύνσεις με βάση τις οποίες οργανώνεται και εκφράζεται η νεωτεριστική-κριτική δραστηριότητα του νεοελληνικού Διαφωτισμού, βλ. Ηλιού 1978.

12. Ένα παράδειγμα επ' αυτού αρκεί: Ο Hoffmann von Fallersleben (1798-1874), καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της πόλης Μπρέσλαου στην Πρωσία και ποιητής, συνέγραψε τον Αύγουστο του 1841 το «Lied der Deutschen» (Τραγούδι των Γερμανών) πάνω σε μια μελωδία του Joseph Haydn: «Γερμανία, Γερμανία πάνω απ' όλα, /Πάνω απ' όλα στον κόσμο, /Όταν, για προστασία και άμυνα, /Ενώνεται πάντα αδελφικά, /από τον Μεύση έως τον Νέμαν, /από τον Αδίγη έως τη Βαλτική, /Γερμανία, Γερμανία πάνω απ' όλα, /Πάνω απ' όλα στον κόσμο!». Όμως δεν υπήρχε ακόμα η «ενωμένη αδελφικά» γερμανική συνείδηση (ούτε πολύ περισσότερο επικράτεια), αλλά τα πολλά γερμανόφωνα κράτη, και ειδικότερα η χριστιανική (προτεσταντική) απόλυτη μοναρχία της Πρωσίας, που οι αρχές της θεώρησαν το εθνικό μήνυμα του Φαλερ-σλέμπεν στασιαστικό και τον καθαίρεσαν από την καθηγητική έδρα. Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, το «Lied der Deutschen» έγινε ο γερμανικός εθνικός ύμνος. Βλ. Heinrich 2018: 255, επίσης Heinrich 2019: 255. Ο Henrik Mouritsen σκιαγραφεί ως εξής την ανάπτυξη της εθνικής ιδέας στον γερμανόφωνο χώρο: «Υπό την επιρροή, ως έναν βαθμό, της κατοχής της Ευρώπης από τον Ναπολέοντα, η ρομαντική ιδέα του έθνους απέκτησε μια ισχυρότερη πολιτική πτυχή, δημιουργώντας το νέο ιδανικό του έθνους-κράτους, στο οποίο το έθνος πραγματοποιεί την αληθινή του προοπτική και το πεπρωμένο του. Έτσι, ως φυσική στόχευση ενός έθνους ορίστηκε η πολιτική αυτονομία και αυτοκυβέρνηση. Μόνο υπό αυτές τις συνθήκες θα μπορούσε να εκπληρώσει τον ιστορικό του ρόλο και να επιτύχει την τελειότητα και την ελευθερία. Τα δύο τελευταία συνδυάστηκαν στη σκέψη του Χέγκελ, με αποτέλεσμα να αποδίδεται στον σχηματισμό εθνικών κρατών ένα βαθύτερο ιστορικό νόημα, ως η εκπλήρωση του κρυμμένου σχεδίου και σκοπού της ιστορίας. Το έθνος-κράτος αντιπροσώπευε ένα τεράστιο βήμα προς τα εμπρός για την ανθρωπότητα, στην κατεύθυνση πραγματοποίησης της θείας θέλησης στη γη» (Mouritsen 2009: 44).

3.4. Η προτεραιότητα του πολιτικού στοιχείου: Το έθνος ως απαίτηση στο (για) κράτος και ως κρατικά θεσμοθετημένη «λαϊκή βούληση»

Η θεωρητική συζήτηση για το έθνος εισέρχεται σε μια νέα φάση με τη δημοσίευση το 1990 του βιβλίου του Eric Hobsbawm *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*. Η προσέγγιση αυτή του Χομπσμπάουμ υπερβαίνει τόσο την «αντικειμενική» όσο και την «υποκειμενική» αντίληψη για το έθνος και οικοδομεί μια υλιστική θεωρία για την ανάδυση και τον χαρακτήρα του έθνους ως διαδικασίας πολιτικοποίησης των λαϊκών μαζών, η οποία ωθεί στη διαμόρφωση εκείνου του τύπου καπιταλιστικού κράτους που επικράτησε σταδιακά στην Ευρώπη (και πέραν αυτής) από το γαλλικό 1789 μέχρι το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα: μηχανισμοί «αντιπροσώπευσης» των μαζών στο κράτος, δηλαδή ένας νέος τύπος κυριαρχίας των κυρίαρχων τάξεων πάνω στις κυριαρχούμενες, πολιτικά δικαιώματα, μετατροπή του υπηκόου σε πολίτη.¹³

Από την ανάλυση του Χομπσμπάουμ προκύπτουν κωδικοποιημένα οι ακόλουθες θέσεις:

(α) το έθνος είναι κοινωνική σχέση που διαμορφώθηκε μετά τη Γαλλική Επανάσταση, στην Ευρώπη, στις περισσότερες περιπτώσεις, τον 19ο αιώνα και (β) η οποία αποτελεί συμπύκνωμα του εθνικισμού· (γ) ο εθνικισμός παράγεται ως πολιτικοποίηση των μαζών, (δ) πολιτικοποίηση η οποία συμφύεται με τη ριζική τροποποίηση του τρόπου ένταξης των μαζών (των υποκείμενων στην καπιταλιστική εξουσία και εκμετάλλευση κοινωνικών τάξεων) στο κράτος· (ε) έθνος και (καπιταλιστικό) κράτος δεν συμπίπτουν αλλά είναι αδιαχώριστα, αποτελούν όψεις του ίδιου νομίσματος, καθώς το έθνος, ως παράγωγο του εθνικισμού, συνιστά εξ ορισμού απαίτηση στο (για) κράτος, ενώ επίσης το έθνος ως «λαός» οργανώνεται θεσμικά από το κράτος («λαϊκή κυριαρχία»: η «βούληση του έθνους» που εκφράζεται μέσω του κράτους και των θεσμών της «δημοκρατίας»)· (στ) ο εθνικισμός χαρακτηρίζεται εγγενώς από την τάση προς τον ρατσισμό.

(α) Όπως οι περισσότεροι σοβαροί μελετητές δεν θεωρώ το «έθνος» ως πρωταρχική ούτε ως αμετάβλητη κοινωνική οντότητα. Ανήκει αποκλειστικά σε μια ιδιαίτερη και ιστορικά πρόσφατη περίοδο» (Hobsbawm 1994: 22).

(β) Ο εθνικισμός έρχεται πριν από τα έθνη. Δεν είναι τα έθνη που δημιουργούν κράτη και εθνικισμούς, αλλά το αντίθετο (23).

13. Η σημασία της ανάλυσης αυτής του Χομπσμπάουμ ορισμένες φορές υποτιμάται. Χαρακτηριστική είναι η ακόλουθη εκτίμηση: «Η *Επινόηση της παράδοσης*, που δημοσιεύθηκε το 1983, την ίδια χρονιά με το βιβλίο του Άντερσον, είναι η πιο σημαντική συνεισφορά του Βρετανού ιστορικού στη συζήτηση για τον εθνικισμό, σημαντικότερη και από τα *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 έως σήμερα*. Όχι μόνο για την πρωτοτυπία της ιδέας, αλλά επίσης και για την ανταπόκριση που βρήκε» (Λιάκος 2005: 94, η υπογράμμιση δική μου).

(γ) Το κράτος ήρθε αντιμέτωπο με τον εθνικισμό ως πολιτική δύναμη ξεχωριστή από αυτό, εντελώς διαφορετική από τον «κρατικό πατριωτισμό», και με την οποία έπρεπε να συμφιλιωθεί. Πάντως θα μπορούσε να γίνει πανίσχυρο εποικοδομητικό στοιχείο διακυβέρνησης, αν μπορούσε να ενσωματωθεί στον κρατικό πατριωτισμό, και να γίνει το κύριο «συναισθηματικό» στοιχείο του (129).

(δ) Το έθνος είναι μια κοινωνική οντότητα μόνον εφόσον σχετίζεται με ένα ορισμένο είδος σύγχρονου εδαφικού κράτους (22).

(ε) Η ίδια η πράξη του εκδημοκρατισμού της πολιτικής, δηλαδή της μετατροπής των υπηκόων σε πολίτες, τείνει να παράγει μια λαϊκιστική συνείδηση την οποία, αν παρατηρήσουμε κάτω από ένα ορισμένο πρίσμα, είναι δύσκολο να τη διακρίνουμε από έναν εθνικό, ακόμα και έναν σωβινιστικό πατριωτισμό – διότι [...] «η χώρα» είναι κατά κάποιο τρόπο «δική μου» [...] (127).

(στ) Η εποχή που ο εκδημοκρατισμός της πολιτικής ζωής κατέστησε αναγκαίο [...] να συνδέσουμε τα πάντα με το κράτος και τη σημαία, ήταν επίσης η εποχή που τα λαϊκά εθνικιστικά, ή πάντως τα ξενοφοβικά αισθήματα και αυτά της εθνικής υπεροχής που κήρυττε η νέα ψευδοεπιστήμη του ρατσισμού κατέστη ευκολότερο να κινητοποιηθούν (130).

Ο εθνικισμός και το έθνος δημιουργεί μια τομή και μια νέα κατάσταση στο εσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών στους οποίους αναπτύσσεται, και αναδιατάσσει ριζικά τον τρόπο υπαγωγής των πληθυσμών (των κοινωνικών τάξεων) στην εξουσία, καθώς εγκαινιάζει την εποχή του «πολίτη» και των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Η ριζικά νέα όμως αυτή εποχή των δικαιωμάτων και της λαϊκής αντιπροσώπευσης, δηλαδή η εποχή των εθνικισμών, είναι ταυτόχρονα και η εποχή του ρατσισμού (που υπό συνθήκες οδηγεί και στην εθνοκάθαρση). Όπως, για παράδειγμα, τεκμηριώνει ο Michael Heinrich, μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα υπήρχε στην Πρωσία αντιουδαϊσμός (θρησκευτικό κριτήριο) και όχι αντισημιτισμός (θεώρηση των Εβραίων με κριτήριο τη ράτσα και το έθνος). Αυτό σήμαινε ότι όποιος Εβραίος βαπτιζόταν χριστιανός καθιστούσε τον εαυτό του επιλέξιμο για οποιαδήποτε θέση στον κρατικό μηχανισμό, ακόμα και τις ανώτατες, από τις οποίες προηγουμένως αποκλειόταν με βάση το θρησκευτικό κριτήριο (Heinrich 2018: 56 κ.ε., 70 κ.ε., 127, Heinrich 2019: 50, 115, 206).

Τα παραπάνω σημαίνουν επίσης ότι, καίτοι η εθνική ιδέα διαμορφώνεται αρχικά από κύκλους που ανήκουν στην «πνευματική ελίτ» μιας περιοχής ή ενός κοινωνικού σχηματισμού, δεν μπορούμε να μιλάμε για εθνικισμό και έθνος σε αναφορά αποκλειστικά ή κυρίως με τις κινήσεις των κύκλων αυτών και τα κείμενα που παρήγαγαν, πολύ περισσότερο σε αναφορά με την ημερομηνία πρώ-

της εμφάνισής τους. Ο εθνικισμός και το έθνος προκύπτουν από τη διάδοση της εθνικής πολιτικοποίησης και της εθνικής ιδέας στις κυριαρχούμενες τάξεις, πράγμα που συνεπάγεται μιας μορφής δράση ή κινητοποίηση σε σύνδεση με αυτή τη νέα συνείδηση («ταυτότητα») του εθνικώς ανήκειν. Μάλιστα η εθνική «λαϊκότητα» διακρίνεται πλέον από την κρατική πολιτική, αποκτά μια σχετική αυτονομία από το κράτος.

Στην επόμενη ενότητα του παρόντος κεφαλαίου θα σχολιάσω και θα επιχειρήσω να επεκτείνω κάποιες από τις θέσεις αυτές του Χομπσμπάουμ. Εδώ κρίνω σκόπιμο να επισημάνω ότι ενώ υπήρξαν και άλλες αναλύσεις που τόνισαν το γεγονός ότι η Γαλλική Επανάσταση εγκαινίασε την εποχή του εθνικισμού και των εθνών, και ότι καθοριστική στη διαδικασία αυτή υπήρξε η είσοδος στο πολιτικό προσκήνιο των λαϊκών μαζών, όπως π.χ. αυτή του του George L. Mosse το 1993,¹⁴ εντούτοις οι αναλύσεις αυτές δεν εντοπίζουν, αντίθετα με την ανάλυση του Χομπσμπάουμ, τη δομική συνάφεια και συμπληρωματικότητα (ως δύο όψεις ενός νομίσματος) της διαδικασίας αναδιαμόρφωσης του (καπιταλιστικού) κράτους και της ανάδυσης του έθνους. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, το έθνος ορίζεται ως το (αρνητικό) «αντίπαλο δέος» του (θετικού) κράτους.¹⁵

14. Στο έργο του Mosse *Confronting the Nation. Jewish and Western Nationalism* (Αντιμετωπίζοντας το έθνος. Εβραϊκός και δυτικός εθνικισμός), διαβάζουμε: «Η Γαλλική Επανάσταση εγκαινίασε μια νέα εποχή μαζικής πολιτικής, μια εποχή της απεικόνισης και του προφορικού λόγου και όχι τόσο εκείνη που επικεντρωνόταν στο έντυπο κείμενο, το παραδοσιακό όχημα της πολιτικής σκέψης. Σίγουρα, η άνοδος του λαϊκού τύπου παρείχε ένα αποτελεσματικό μέσο πολιτικής προπαγάνδας, αλλά μια τέτοια δημοσιογραφία ήταν προσανατολισμένη στο να παράγει άμεσο αποτέλεσμα και είχε λίγους δεσμούς με την παραδοσιακή πολιτική σκέψη. Τα πολιτικά κινήματα έπρεπε τώρα να απευθύνονται στις εν πολλοίς αναλφάβητες ή ημιμορφωμένες μάζες, των οποίων η προσφάτως διεγερθείσα πολιτική συνείδηση έπρεπε να ληφθεί υπόψη» (Mosse 1993: 61). «Το έθνος μεσολαβούσε τη γενική βούληση του λαού, και ήταν μέσω του έθνους που πίστευαν οι άνθρωποι ότι εκφράζονται» (Mosse 1993: 27).

15. Η Χάνα Άρεντ, παρουσιάζοντας το 1946 το βιβλίο του J. T. Delos *La Nation* (1944), και επικροτώντας τις απόψεις του συγγραφέα, υποστηρίζει ότι το κράτος μετατράπηκε σε «εργαλείο του έθνους» και ως εκ τούτου σε ολοκληρωτισμό: «Ένας λαός γίνεται έθνος όταν “αποκτά συνείδηση του εαυτού του σύμφωνα με την ιστορία του” [...]. Το κράτος από την άλλη είναι μια ανοιχτή κοινωνία, που κυριαρχεί σε μια περιοχή, όπου η εξουσία του προστατεύει και δημιουργεί τον νόμο. Ως νομικός θεσμός, το κράτος γνωρίζει μόνο πολίτες ανεξάρτητα από την εθνικότητα [...] Ο εθνικισμός σημαίνει την κατάληψη του κράτους από το έθνος. [...] Η κατάληψη του κράτους από το έθνος άρχισε με τη διακήρυξη της κυριαρχίας του έθνους. Αυτό ήταν το πρώτο βήμα που μετασχημάτισε το κράτος σε εργαλείο του έθνους, το οποίο τελικώς κατέληξε σ’ αυτές τις ολοκληρωτικές μορφές εθνικισμού στις οποίες όλοι οι νόμοι ως τέτοιοι ερμηνεύονται σαν μέσα για την ευημερία του έθνους. Είναι επομένως απολύτως εσφαλμένο να βλέπουμε τα δεινά της εποχής μας στη θεοποίηση του κράτους. Είναι το έθνος που σφετερίστηκε την παραδοσιακή θέση του Θεού και της θρησκείας» (Arendt 1993: 208-209).

3.5. Το έθνος του κεφαλαίου. Επιπλέον σημεία μιας θεωρίας του έθνους

Είδαμε ότι ο εθνικισμός φέρνει στο πολιτικό προσκήνιο τις μάζες, τις οποίες το κράτος εντάσσει πλέον στους μηχανισμούς του ως «κυρίαρχο λαό», δηλαδή προκύπτει η προτεραιοποίηση του πολιτικού (κρατικού) στοιχείου έναντι του θρησκευτικού. Το θρησκευτικό στοιχείο σαφώς εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο, καθώς π.χ. αποτελεί προϋπόθεση για να αποτελεί κάποιος πολίτη του νέου ελληνικού κράτους, όμως η κύρια όψη της νέας, «νεωτερικής», ταυτότητας είναι πολιτική: Έλλην, Ιταλός κ.ο.κ. Το θρησκευτικό «ανήκειν» που συνεχίζει να συνυπάρχει τελικά υπάγεται στο πολιτικό (κρατικό) «ανήκειν». Η ταύτιση του πληθυσμού γίνεται πλέον με το εθνικό κράτος και όχι με τον μονάρχη ή τον θρησκευτικό ηγέτη. Αυτή είναι η βάση πάνω στην οποία αναπτύσσεται ο αλτρωτισμός (η επιδίωξη της επέκτασης του κράτους, η σύλληψη των παγκόσμιων αντιθέσεων ως εθνικών διαφορών, η απαίτηση δημιουργίας ανεξάρτητου εθνικού κράτους όταν αυτό δεν υπάρχει).

Προϋπόθεση για να υπάρξει αυτό το πολιτικώς ανήκειν αποτελεί η ανάπτυξη ευρύτερων δεσμών οικονομικής, διοικητικής και πολιτιστικής επικοινωνίας που να συνέχουν και να συνδέουν τους αγροτικούς πληθυσμούς με αυτούς των αστικών κέντρων, εξέλιξη που επιτεύχθηκε με την εξαπλώση των καπιταλιστικών σχέσεων και την (έμμεση συνήθως· βλ. το επόμενο κεφάλαιο) υπαγωγή των κοινωνικών σχέσεων της υπαίθρου στο κεφάλαιο, από τα μέσα του 18ου αιώνα, με όλες τις ιδεολογικές μορφές της «ελευθερίας» (ή της απαίτησης για «ελευθερία» – του εμπορίου, του ατόμου κ.λπ.) που τη συνοδεύουν.

Το έθνος αναδύεται επομένως στο εσωτερικό ενός καπιταλιστικού κοινωνικού χώρου ή κοινωνικού σχηματισμού, όταν οι καπιταλιστικές σχέσεις ενσωματώνουν ευρύτερα και συμπαγή κοινωνικά σύνολα.

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να αναφερθεί παρενθετικά ότι σύμφωνα με την ανάλυση του Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, στη δυτική Ευρώπη «η καπιταλιστική εποχή χρονολογείται [...] από τον 16ο αιώνα» (Μαρξ 1978α: 740), παρά τα υπολείμματα των εκφυλισμένων φεουδαρχικών σχέσεων και παρά τη φτώχεια και τη μείωση της παραγωγής (και του αγροτικού εισοδήματος!) στον αγροτικό τομέα χωρών όπως η Γαλλία του 17ου και του 18ου αιώνα (Rubin 1994: 117-128).¹⁶ Μάλιστα,

16. Αυτό υποδεικνύει καθαρά ότι η Γαλλική Επανάσταση, για παράδειγμα, ξέσπασε τουλάχιστον δύο αιώνες μετά την επικράτηση του καπιταλισμού στους μη αγροτικούς τομείς των γαλλικών και άλλων ευρωπαϊκών οικονομιών και κοινωνιών. Οι λεγόμενες αστικές επαναστάσεις, όπως η Αγγλική του 17ου ή η Γαλλική του 18ου αιώνα, ήταν πρωτίστως μαζικά κινήματα που συγκλόνισαν τους υφιστάμενους συσχετισμούς δυνάμεων μεταξύ των κυρίαρχων και των κυριαρχούμενων τάξεων και με αυτό τον τρόπο, εξ ορισμού, αναδιαμόρφωσαν την ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των διαφόρων μερίδων της άρχουσας τάξης και δημιούργησαν επίσης νέες ισορροπίες μεταξύ των κρατικών μηχανισμών. Ταυτόχρονα, τα κινήματα αυτά περιείχαν και αντικαπιταλιστικές τάσεις, που, όπως έδειξε ο Έντουαρντ Μπερνστάιν (Bernstein 1895, 1980)

τις πρώτες αρχές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής τις βρίσκουμε κιόλας σποραδικά στο 14ο και 15ο αιώνα σε μερικές πόλεις της Μεσογείου (Μαρξ 1978β: 740).

Στην Ιταλία, όπου η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αναπτύχθηκε νωρίτερα από αλλού, [...] [ο] προγραμμαμένο[ς] προλετάριο[ς], [...] βρήκε έτοιμα τα καινούργια αφεντικά στις πόλεις (Μαρξ 1978α: 741).

Στη θεωρητική και ιστορική ανάλυση που περιέχεται στο πιο πρόσφατο βιβλίο μου (Μηλιός 2020) κατέληξα σε ένα συμπέρασμα ανάλογο με εκείνο το οποίο ακροθιγώς παρουσιάζει ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*. Μια σειρά από αστάθμητα ιστορικά γεγονότα, που σχετίζονται κυρίως με τους οικονομικούς ανταγωνισμούς, τους επαναλαμβανόμενους καταστροφικούς βενετογενουατικούς πολέμους που ξεκινούν τον 13ο αιώνα, τις κρίσεις στο βενετικό αποικιακό σύστημα και την πανώλη, λειτούργησαν ως οι ιστορικές συνθήκες και οι παράγοντες που τελικά οδήγησαν στην επικράτηση στον βενετικό κοινωνικό σχηματισμό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα.

Βέβαια, εδώ αξίζει να τονιστεί ότι ο καπιταλισμός ως κοινωνικό σύστημα δεν είναι απλώς η μισθωτή σχέση, το κέρδος και η αγορά. Μισθωτή εργασία υπήρχε, κατά περίπτωση σημαντικά διαδεδομένη, πολύ πριν τη γένεση του καπιταλισμού,¹⁷ όπως υπήρχαν και «επιχειρηματικές» (μη καπιταλιστικές) σχέσεις εγγρήματης ανταλλαγής, τις οποίες, π.χ., περιγράφει ο Αριστοτέλης και επισημαίνει ο Μαρξ.¹⁸

Όπως δείχνει η ανάλυση του Μαρξ, υφίσταται μια σειρά από *θεμελιώδη* χαρακτηριστικά, τα οποία, κατά τη διασύνδεσή τους, συγκροτούν τον καπιταλισμό και τον διακρίνουν από κάθε άλλο κοινωνικό σύστημα: (α) μισθωτή

για την περίπτωση της Αγγλικής Επανάστασης, εξέφραζαν μια ροπή προς την άμεση δημοκρατία και τον κομμουνισμό, η οποία ενυπάρχει στις πρακτικές των προλεταριακών τάξεων. Σε όλες τις περιπτώσεις, οι προλεταριακές τάξεις αρχικά χρησιμοποιήθηκαν και στη συνέχεια κατεστάλησαν από τα αναδυόμενα νέα πολιτικά καθεστώτα. «Η επανάσταση απομάκρυνε όλες τις ενδιάμεσες πολιτικές βαθμίδες μεταξύ του ατόμου και του κράτους. Αυτό λοιπόν ήταν ο υπέρτατος οργανωτικός θρίαμβος του καπιταλισμού: ο θρυμματισμός των κοινωνικών ζωνών και η ανάδειξη του ατομικισμού» (Cox 1959: 147).

17. «Στα τέλη του 5ου αιώνα, όπως γνωρίζουμε από τα κατάστιχα του Ερεχθείου, ένα ύψος μισθού μιας δραχμής ημερησίως ήταν συνηθισμένο. Η ημερήσια πληρωμή των ναυτών ήταν επίσης μεταξύ μιας δραχμής ημερησίως [...] και μισής δραχμής [...] και η ημερήσια πληρωμή των δικαστών [dicasts: ταυτόχρονα δικαστές και ένορκοι, Γ.Μ.] ήταν μισή δραχμή από το 425 και μετά» (Ste. Croix 2004: 43). «Οι φτωχότερες γυναίκες της Αθήνας και, πιθανότατα, άλλων πόλεων εργάζονταν επίσης για μισθούς» (Kyrtatas 2011: 105).

18. «Οι δύο τελευταίες ιδιομορφίες της ισοδύναμης μορφής που εξετάσαμε γίνονται ακόμα πιο κατανοητές, αν ανατρέξουμε στον μεγάλο ερευνητή, που πρώτος ανέλυσε τη μορφή της αξίας, όπως και τόσες μορφές της νόησης, κοινωνικές και φυσικές μορφές. Πρόκειται για τον Αριστοτέλη» (Μαρξ 1978α: 73).

εργασία, (β) εκχρηματισμός της συνολικής οικονομίας (χρήμα που τίκτει χρήμα), (γ) συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και αποχώρισμός του καπιταλιστή από την καθαυτή εργασιακή διαδικασία, (δ) ελεύθερος ανταγωνισμός και συγκρότηση των ατομικών κεφαλαίων σε συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο, (ε) χρηματοπιστωτικός τρόπος ύπαρξης του κεφαλαίου, (στ) διαμόρφωση μιας συγκεκριμένης δικαιοπολιτικής και ιδεολογικής δομής και η αντιστοιχούσα σε αυτήν κρατική μορφή (Μηλιός 2020, κεφ. 1).

Τα χαρακτηριστικά αυτά είχαν διαμορφωθεί σε πολλές χώρες της Ευρώπης (αλλά ως έναν βαθμό και σε χριστιανικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας· βλ. κεφάλαιο 4) πολύ πριν τη Γαλλική Επανάσταση και την εποχή των εθνικισμών. Ο καπιταλισμός ως κυρίαρχο σύστημα προηγείται χρονικά αρκετούς αιώνες της εποχής των εθνικισμών και των εθνών. Επομένως η γενική απόφαση ότι «το έθνος [...] είναι [...] μια ιστορική κατηγορία [...] της εποχής του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού» (Στάλιν, βλ. παραπάνω) σχετικοποιείται (και οφείλει να αναλυθεί).

Κλείνοντας αυτή την παρένθεση μπορούμε να συνοψίσουμε τα εξής: Το έθνος αποτελεί μια κοινωνική σχέση εντός του καπιταλισμού που συνδέεται απαραίτητα με το καπιταλιστικό κράτος, αλλά δεν ταυτίζεται με το καπιταλιστικό κράτος και τον καπιταλισμό, ούτε βέβαια «κατασκευάζεται» αποκλειστικά και μονομερώς από το καπιταλιστικό κράτος. Το έθνος συνδέεται εξίσου με την «πρωτοβουλία» των κυριαρχούμενων από το κεφάλαιο τάξεων και αποτελεί αποφασιστικό όχημα υπαγωγής τους στις στρατηγικές του καπιταλιστικού κράτους.

Από όσα μόλις διατυπώσαμε θα μπορούσε να συναχθεί ότι το έθνος περιέχει ιστορικά τόσο μια «τάση ελευθερίας» όσο και μια «τάση ολοκληρωτισμού» (βλ. και Μηλιός 1992).¹⁹

Η «τάση ελευθερίας» συνδέεται προφανώς με το αίτημα απελευθέρωσης από μια Αυτοκρατορία ή πολυεθνική κρατική οντότητα, η οποία από ένα ιστορικό σημείο και μετά βιώνεται ως πλαίσιο εθνικής σκλαβιάς και εθνικής καταπίεσης όσων ανήκουν στο έθνος που ζητά την ανεξαρτησία του. Αυτός είναι άλλωστε ο λόγος για τον οποίο η διαδικασία εθνικής ανεξαρτησίας συνοδεύεται σχεδόν πάντα από την αμετάκλητη απόφαση μεγάλων λαϊκών μερίδων τού προς ανεξαρτητοποίηση έθνους να κάνουν πράξη το σύνθημα «Ελευθερία ή θάνατος», να θυσιάσουν τη ζωή τους προς χάριν της εθνικής ολοκλήρωσης σε ένα αυτοτελές εθνικό κράτος.

Η τάση ελευθερίας συνδέεται επίσης με την απαίτηση κατάργησης ενός «δυναστικού» καθεστώτος, καθώς διεκδικεί τη μετατροπή του υπηκόου σε

19. Για μια διαφορετική διάκριση ανάμεσα σε «προοδευτικό» και «αντιδραστικό» εθνικισμό, βλ. Λεβί 1993.

πολίτη· συνδέεται δηλαδή με το αίτημα δημιουργίας και διεύρυνσης των πολιτικών δικαιωμάτων των λαϊκών τάξεων (θεσμική ισοπολιτεία και ισονομία, καθολική παιδεία ανεξάρτητη από την Εκκλησία και σύμφωνη με τις αρχές του Διαφωτισμού, προτεραιότητα της αρχής της δημοκρατίας έναντι της αρχής της νομιμότητας, κ.λπ., δικαίωμα ψήφου και «ισότητας εντός του έθνους»).

Δίπλα όμως στην «τάση ελευθερίας», εξίσου εγγενής στη διαδικασία εθνικής συγκρότησης και στην υπόσταση κάθε έθνους, εμφανίζεται και η «τάση ολοκληρωτισμού»: Πρόκειται για την τάση ομογενοποίησης του «εσωτερικού» της εθνικής επικράτειας, και την υποταγή του ως ένα ενιαίο σύνολο στους κανόνες και τις νόρμες της (νέας) κρατικής κυριαρχίας και ταξικής εξουσίας. Μιας ταξικής εξουσίας η οποία διαφορίζεται από άλλα όμορα συστήματα ταξικής εξουσίας με βάση τα ιδιαίτερα εθνικά της χαρακτηριστικά.

Στα κείμενα διακήρυξης της ελληνικής ανεξαρτησίας που εξετάσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, όλοι οι χριστιανικοί λαοί των Βαλκανίων βαπτίζονται Έλληνες, απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων, πολίτες της υπό διαμόρφωση Ελλάδας. Είναι προφανές ότι αυτό μπορεί να γίνει γιατί απουσίαζαν ακόμη, την εποχή εκείνη, οι εθνικισμοί και οι αντίστοιχες διαδικασίες εθνικής-κρατικής συγκρότησης άλλων βαλκανικών πληθυσμών. Το κενό έρχεται να καταλάβει ο μόνος ήδη διαμορφωμένος εθνικισμός, ο ελληνικός. Ακόμα και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, όπως θα δούμε σε επόμενα κεφάλαια, η τάση ολοκληρωτισμού ως αλυτρωτισμός μετατρέπεται σε «Μεγάλη Ιδέα», δηλαδή απαίτηση και στρατηγική επέκτασης των κρατικών συνόρων στα υποτιθέμενα «εθνικά όρια».

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η «τάση ολοκληρωτισμού», η τάση εθνικής ομογενοποίησης των πληθυσμών, δεν δρα μόνο «προς τα μέσα», στο εσωτερικό μιας διοικητικής επικράτειας και της αντίστοιχης πληθυσμιακής ενότητας (και των τυχόν «μειονοτήτων» που βρίσκονται στο έδαφος όπου αυτή ζει). Δρα ταυτόχρονα και «προς τα έξω», επιδιώκει να επεκταθεί παντού όπου δεν βρίσκει ικανή (εθνική) αντίσταση, να ενσωματώσει και να ομογενοποιήσει κάθε άλλη πληθυσμιακή ομάδα, υπάγοντάς τη στην προοπτική της εθνικής κρατικής συγκρότησης του κυρίαρχου έθνους. Με άλλη διατύπωση, θα λέγαμε ότι η «τάση ολοκληρωτισμού» δεν περιέχει μόνο μια εσωστρεφή ροπή (εθνική εξομάλυνση-ομογενοποίηση), αλλά και μια εξωστρεφή ροπή, τον εθνικιστικό επεκτατισμό. Η «ιστορία» (ο προαιώνια «εθνικός χαρακτήρας» του διεκδικούμενου ή αμφισβητούμενου εδάφους), αλλά και η ύπαρξη εθνικών πληθυσμών ή μειονοτήτων στα διεκδικούμενα εδάφη τρέφουν την εξωστρεφή αυτή ροπή της «τάσης ολοκληρωτισμού», ακόμα και όταν η επικράτησή της δεν είναι πλέον ιδιαίτερα πιθανή (βλ. κεφ. 8).

Η εθνική συγκρότηση ενός λαού περνάει έτσι μέσα από την εθνικιστική σύγκρουση (που δεν είναι απαραίτητο να φτάνει πάντα μέχρι τον πόλεμο),

καθώς έρχεται αντιμέτωπη με τη διαδικασία ομογενοποίησης-επέκτασης που επιχειρεί το γειτονικό (ή το κυρίαρχο) έθνος. Θα δούμε ότι η ιστορία του ελληνικού κράτους από τα μέσα του 19ου αιώνα έχει ως βασικό χαρακτηριστικό της τη σύγκρουση με τους αναδυόμενους εθνικισμούς των άλλων βαλκανικών λαών, και ιδίως με τον βουλγαρικό εθνικισμό. Μέσα σε λίγες δεκαετίες, το απόσπασμα της Προκήρυξης του Αλέξανδρου Υψηλάντη ή το κείμενο του Θεόδωρου Νέγρη που παραθέσαμε μετατράπηκαν από προσκλητήρια αγώνα σε παραδοξολογίες.

Σε κάθε περίπτωση, είναι σημαντικό να αντιληφθούμε πως όταν η διαδικασία συγκρότησης του εθνικού κράτους ολοκληρωθεί, μετά δηλαδή την περιπόθητη εθνική ανεξαρτησία, η «τάση ολοκληρωτισμού» εγκαθίσταται ως η κυρίαρχη όψη των ιδεολογικοπολιτικών σχέσεων εξουσίας.

4

Κεφάλαιο

ΟΙ ΡΩΜΑΙΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ. ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΕΘΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΟΧΗ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΘΝΟΣ

4.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις για τη γένεση του ελληνικού έθνους

Υποστηρίξαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο ότι το έθνος είναι εξ ορισμού «πολιτικό», δηλαδή από την πρώτη στιγμή ύπαρξής του τοποθετείται στο εσωτερικό μιας (οιονεί) κρατικής *επικράτειας*. Με την έννοια αυτή το έθνος είναι «ο λαός ενός κράτους». Άλλοτε πρόκειται για τον μετασχηματισμό-«ολοκλήρωση» των υπηκόων (του «λαού» του μονάρχη ή του «λαού» μιας αριστοκρατικής πολιτειακής οργάνωσης) σε πολίτες, άλλοτε για τον «λαό» ενός «κράτους εν κράτει» που μετασχηματίζεται σε έθνος και απαιτεί «ελευθερία» (κράτος) και δικαιώματα (όπως στην περίπτωση της Ελλάδας).

Καθώς το κράτος είναι εκεί για να εκφράσει τη «βούληση του έθνους», οι κοινωνικές διαφορές που διασχίζουν την κοινωνία συγκαλύπτονται. Για να το πω ορθότερα, το έθνος γίνεται «ενότητα των ανταγωνιστικών τάξεων», των εκμεταλλευτών και όσων υπόκεινται στην εκμετάλλευση, των εξουσιαστών και των εξουσιαζόμενων, και η ταξική σύγκρουση τίθεται εκτός ορατού πεδίου (βλ. και Margota 1988). Μάλιστα, όταν αυτή η ταξική σύγκρουση παίρνει ανοιχτές μορφές, της αποδίδονται συχνά από όλα τα εμπλεκόμενα μέρη χαρακτηριστικά που σχετίζονται με το έθνος: «ξενοκίνητη ανταρσία», «ξενόδουλη ολιγαρχία», «προδότες», κ.λπ.

Όλα τα παραπάνω επισημαίνουν ότι όταν μιλάμε για τον εθνικισμό και το έθνος δεν μιλάμε απλώς για «ιδέες»· μιλάμε κυρίως για «τον *κυρίαρχο λαό*» και το κράτος, ή για το σύνολο των κοινωνικών τάξεων όπως αυτό «ομογενοποιείται» εντός των θεσμών ενός (οιονεί) κράτους. Από τη θέση αυτή προκύπτουν δύο επιπλέον συμπεράσματα:

(α) Η εμφάνιση των «προπατόρων» του εθνικισμού, δηλαδή των πρώτων κύκλων εθνικ(ιστ)ών διανοουμένων ή «αδελφοτήτων», εθνικιστικών εντύπων, μυστικών εταιρειών, κ.λπ. δεν αποτελεί απόδειξη για μια ήδη συντελεσμένη

εθνική πολιτικοποίηση του πληθυσμού στον οποίο όλα αυτά απευθύνονται, όσο και αν αυτή η εμφάνιση λόγων και κινήσεων αποτελεί μια εκ των προϋποθέσεων για την τελική διαμόρφωση του έθνους. Για να το πω διαφορετικά, δεν αρκούν τα κείμενα του Ρήγα του 1797 (*Η Πολιτική Διοίκησης και ο Θούριος*) για να αποφανθούμε για τη στιγμή γέννησης του ελληνικού έθνους, ούτε η κίνηση των Ρώσων Δεκεμβριστών στη δεκαετία του 1820 για να αποφανθούμε για τη γέννηση του ρωσικού έθνους.¹

(β) Μπορούμε να μιλάμε για γένεση του ελληνικού έθνους όταν οι αγροτικοί πληθυσμοί, που αποτελούσαν και τη μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων στις περιοχές που αναδύθηκε το όραμα της «απελευθέρωσης της Ελλάδας», εντάχθηκαν στις διαδικασίες εθνικ(ιστικ)ής πολιτικοποίησης.

Στο παρόν κεφάλαιο θα δείξω ότι αυτή η εθνική πολιτικοποίηση πλατιών λαϊκών μαζών προέκυψε ως αποτέλεσμα της αποσύνθεσης των κοινωνικών σχέσεων που συνέιχαν το «παλιό καθεστώς» στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και της υπαγωγής της υπαίθρου, κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, στις καπιταλιστικές οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις που είχαν ήδη αναπτυχθεί στις πόλεις και τους παράκτιους οικισμούς όπου κατοικούσαν ορθόδοξοι πληθυσμοί της Αυτοκρατορίας. Μέσα στο νέο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο ομογενοποιήθηκαν οικονομικά, πολιτικά και ιδεολογικά ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές, που στο παρελθόν χαρακτηρίζονταν από περιορισμένες εδαφικά, τοπικές ταυτότητες. Στη διαδικασία αυτή συνέβαλε, χωρίς να αποτελεί τον καθοριστικό παράγοντα, και το γεγονός ότι η λόγια αττικήζουσα («καθαρεύουσα») ελληνική γλώσσα αποτελούσε την επίσημη γλώσσα της οθωμανικής διοίκησης (εκκλησιαστικής και «πολιτικής») των ορθόδοξων χριστιανικών πληθυσμών, τη γλώσσα τόσο του εκκλησιαστικού μηχανισμού όσο και των εκπαιδευτικών διαδικασιών που απευθύνονταν στους ορθόδοξους χριστιανούς της Αυτοκρατορίας, ανεξαρτήτως της μητρικής τους γλώσσας ή ιδιώματος (ελληνικά, αλβανικά, βουλγαρικά, βλαχικά, ή διάλεκτοι των γλωσσών αυτών).

Αφού παρουσιάσω σύντομα τις κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις εξουσίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, θα αναφερθώ κατόπιν σε όψεις της προεθνικής κοινωνικής και ιδεολογικής συνοχής που χαρακτήριζε τους ορθόδοξους χριστιανικούς πληθυσμούς της, ώστε να γίνει σαφής κατόπιν η διαδικασία γένεσης του ελληνικού έθνους στο εσωτερικό της.

1. Θυμίζω επίσης την τύχη που είχε το «Τραγούδι των Γερμανών» του Hoffmann von Fallersleben στην Πρωσία του 1841, πριν αυτό γίνει τελικώς ο γερμανικός Εθνικός Ύμνος τον 20ό αιώνα (βλ. κεφ. 3).

4.2. Σημειώσεις για τη δομή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Η οθωμανική κυριαρχία στα πρώην βυζαντινά εδάφη παρουσίαζε σημαντικές ομοιότητες με τον τύπο κοινωνικής οργάνωσης και «διακυβέρνησης» που ίσχυε επί Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ιδίως μέχρι το 1204.

Το οθωμανικό κράτος αποτελούσε έναν θρησκευτικό «ασιατικό»-δεσποτισμό (βλ. αναλυτικά Ιναλτζίκ 1995, Inalcik 1978, Inalcik 1994, Sugar 1994). «Ασιατικό» όχι ως συνώνυμο του «βάρβαρου», δηλαδή ως ιεραρχική-ταξινομητική κρίση έναντι κάποιου, υποτιθέμενου, ανώτερου «δυτικού» φεουδαλισμού, αλλά με την έννοια που συνάγεται από τις αναλύσεις του Μαρξ: ως ένας διαφορετικός από τον φεουδαλισμό προκαπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, που χαρακτηρίζεται από συλλογικές μορφές οργάνωσης της εξουσίας, αλλά και της εργασίας (Γκοντλιέ 1973, Godelier 1964, Μαντέλ 1975: 120-145, Μηλιός 1997: 255-281, Μηλιός 2000: 234-244, Μηλιός 2020: 139-148).

Ο Σουλτάνος αποτελούσε τον άμεσο εκπρόσωπο του θεού και του ισλάμ στη γη, ο πληθυσμός διαιρείτο ανάλογα με τη θρησκευτική του πίστη σε πιστούς και άπιστους και εντασσόταν, σε αντιστοιχία με αυτή τη διαίρεση, στο κράτος. Το μεγαλύτερο μέρος των «απίστων» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποτελούσαν οι χριστιανοί ορθόδοξοι. Στον Ορθόδοξο Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης ανατέθηκαν οι κάθε είδους θρησκευτικές αρμοδιότητες και επιπλέον δικαστικές και εκπαιδευτικές αρμοδιότητες σε σχέση με όλους τους ορθόδοξους πληθυσμούς της Αυτοκρατορίας. Η δικαιοδοσία του επεκτεινόταν σε πολύ ευρύτερους πληθυσμούς, συγκριτικά με εκείνους των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου (Παπαρρηγόπουλος 1971, τόμ. ΙΔ΄: 56 κ.ε.). Παράλληλα η Ορθόδοξη Εκκλησία απέκτησε εκτεταμένα τιμάρια, δηλαδή το δικαίωμα να ιδιοποιείται φόρους και δασύματα. Επίσης, σε υψηλές πολιτικές θέσεις της καθαυτό οθωμανικής διοίκησης συμμετείχαν και ελληνόφωνοι λαϊκοί, που ως επί το πλείστον κατάγονταν από την παλιά Βυζαντινή Αυτοκρατορία, οι οποίοι ονομάστηκαν Φαναριώτες από τη συνοικία Fener όπου κατοικούσαν. Αυτή η ενιαία θρησκευτική, εκπαιδευτική αλλά και διοικητική θεσμική οργάνωση των ορθόδοξων πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπό την ηγεσία του Πατριάρχη ήταν αποκλειστικά ελληνόγλωσση. Η διοικητική περιοχή των Βαλκανίων όπου κατοικούσαν οι αντίστοιχοι ορθόδοξοι πληθυσμοί ονομάστηκε το 1528 *Rûmelia* ή *Rûm-êli* (Inalcik 1993: 82),² όπου το *êli* σημαίνει περιοχή, ενώ το *Rûm* (από το Ρωμαίοι) συνήθως μεταφραζόταν ως Γραικοί (Ελληνες).³

2. Οι άλλες διοικητικές περιοχές ήταν: Ανατολία, Ανατολική Ανατολία, Ουγγαρία, Συρία και Παλαιστίνη.

3. Χαρακτηριστικό για την ταύτιση των *Rûm* με τους ονομαζόμενους στη Δύση *Greci* (Γραικούς) είναι το ακόλουθο απόσπασμα του Heath W. Lowry για τη μητέρα του σουλτάνου Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1520-1566): «Όσον αφορά το ποια ήταν, εδώ η απάντηση

Η κυρίαρχη τάξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οργανωνόταν στο κράτος και υφίστατο μόνο σε αναφορά με το κράτος. Ο Σουλτάνος προσωποποιούσε την ενότητα της κρατικής εξουσίας, αποτελούσε το συνώνυμό της.

Η κυριότητα της γης (η εξουσία ιδιοποίησης του υπερπροϊόντος) ανήκε στο κράτος (και εν μέρει στις εκκλησιαστικές αρχές, μουσουλμανικές, αλλά και χριστιανικές), δηλαδή στην οργανωμένη στο κράτος άρχουσα τάξη, η οποία προσωποποιούνταν στον Σουλτάνο και ιδιοποιούνταν το υπερπρόϊον μέσω «δοσιμάτων» (Tribute). Η κατοχή της γης (η διαχείριση της παραγωγικής διαδικασίας, δηλαδή η αρμοδιότητα του να τίθενται σε λειτουργία τα μέσα παραγωγής) δεν ανήκε στον μεμονωμένο αγρότη αλλά στην ασιατική κοινότητα, η οποία διαμορφωνόταν από τους κατοίκους ενός ή περισσότερων χωριών. Ο αγρότης κατείχε και καλλιεργούσε τη γη μόνο μέσα από την ένταξή του στην κοινότητα. Τόσο η κυριότητα όσο και η κατοχή της γης ήταν επομένως οργανωμένες συλλογικά (Ασδραχάς 1978, 1982, Μηλιός 2000, Μουταφτσίεβα 1990).⁴

Οι διοικητικές περιοχές-επαρχίες της Αυτοκρατορίας διαιρούνταν σε τιμάρια. Το τιμάριο αποτελούσε οικονομική και ταυτόχρονα πολιτική και στρατιωτική ενότητα στο πλαίσιο του δεσποτικού κράτους. Επρόκειτο, έτσι, για τον βασικό διοικητικό κρίκο της ασιατικής εξουσίας. Το όλο σύστημα στηριζόταν από τη μια στις τοπικές εξουσίες (στο πλαίσιο όχι μόνο του τιμαρίου, αλλά και της κάθε επιμέρους ασιατικής κοινότητας) και από την άλλη στην ύπαρξη

παρέχεται στο Kitâbe (αφιερωματική επιγραφή) που στολίζει τον türbe (τάφο) της, όπου ονομάζεται Bânu-i Rûm ("Γραϊκή δέσποινα")» (Lowry 1993: 22). Όπως παρατηρεί ο Johannes Koder: «Οι Βυζαντινοί –και μετά την οθωμανική κατάκτηση του 15ου αιώνα, αντίστοιχα, οι Έλληνες– αυτοπροσδιορίζονταν ως *Ρωμαίοι*. Στις γλώσσες ανατολικά του Βυζαντίου, οι όροι υιοθετήθηκαν και προσαρμόστηκαν: Ρωμαίοι σε Rumî και Ρωμανία σε Rum. [...] Αντίθετα, στη δυτική μεσαιωνική Ευρώπη αποκαλούσαν τους Βυζαντινούς Graeci ή Greci, επιδιώκοντας εκτός των άλλων την απονομιμοποίηση του δικαιώματός τους στη ρωμαϊκή αυτοκρατορική οικουμενικότητα» (Koder 2018: 75). Πάντως από τον 13ο αιώνα ή και νωρίτερα, στο Βυζάντιο «υιοθετούνται παραδοσιακά αρχαιοελληνικά στερεότυπα μιας πολιτισμικής ανωτερότητας απέναντι στο βαρβαρικό στοιχείο» (Koder 2018: 84), πράγμα που οδηγεί στη σταδιακή εγκατάλειψη της προηγούμενης απόλυτης ταύτισης των όρων Έλλην και ειδωλολάτρης. Σχετικά με το τελευταίο ζήτημα, βλ. π.χ. την επιστολή του Μιχαήλ Ψελλού (1018-1078) προς «τον βασιλέα και κύριον Μιχαήλ τον Δούκαν», η οποία αναφέρει σχετικά με τους Κινέζους: «οι δε Σίνοι ούτοι τα ανατολικώτερα μέρη του κόσμου οικούσιν· εισί δε πάντες Έλληνες το δόγμα», παρατίθεται στο Παπαδοπούλου 2018: 95, όπου και μια παρουσίαση της εξέλιξης του νοήματος όρων όπως γένος, φυλή, έθνος κ.ο.κ.

4. Ο Νικόλαος Μοσχοβάκης υποστήριξε τη βυζαντινή καταγωγή του κοινοτικού συστήματος, κάτι που μπορεί να θεωρηθεί αληθές, στον βαθμό ακριβώς που στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, μέχρι τουλάχιστον το 1204, αλλά κατά περιοχές μέχρι την οθωμανική κατάκτηση, κυριαρχούσε ο ασιατικός τρόπος παραγωγής: «αι κοινότητες [...] εισί καθαρώς βυζαντινής καταγωγής [...] τω 1458 ευρίσκομεν, ότι αι Αθήναι παρεδόθησαν τω Ομάρ επί τω ρητῷ ὄρω να διατηρήσωσι τα κοινοτικά αυτών προνόμια, να υπάρχει δε παρά τω οθωμανῷ διοικητῇ συμβούλιον ἀρχόντων ἢ γερόντων» (Μοσχοβάκης 1882: 76).

και τη δυνατότητα παρέμβασης του κεντρικού στρατιωτικού μηχανισμού. Ο διοικητής της επαρχίας, όπως και ο τιμαριώτης, δεν κατείχε κανενός είδους δικαιώματα ατομικής ιδιοκτησίας ή κληρονομιάς πάνω στο τιμάριο, αλλά λειτουργούσε απλώς ως «υπάλληλος» του κράτους. Διοριζόταν από τον Σουλτάνο και οι εξουσίες του πάνω στους αγρότες καθορίζονταν αποκλειστικά από τους νόμους (φιρμάνια) που εξέδιδε ο Σουλτάνος.

Η συνηθέστερη μορφή δοσίματος ήταν η δεκάτη, δηλαδή το 1/10 της αγροτικής ή χειροτεχνικής παραγωγής, που δινόταν σε είδος στον τιμαριώτη. Πέρα από τη δεκάτη, οι άπιστοι πλήρωναν στον τιμαριώτη έναν «κεφαλικό φόρο» σε χρήμα. Κατά τον 15ο και 16ο αιώνα ο κεφαλικός φόρος έφτανε στο 1/3 περίπου της αξίας του συνόλου των φόρων που πλήρωναν οι άπιστοι στον τιμαριώτη (Ασδραχάς 1978: 14 κ.ε.). Παράλληλα, υπήρχαν, όμως, και άλλες μορφές φόρου που καταβάλλονταν σε χρήμα, όπως π.χ. φόροι για τα πρόβατα κ.λπ.⁵

Οι κοινότητες (και ανάμεσά τους οι κοινότητες των ορθοδόξων) αποτελούσαν βασικά δομικά στοιχεία της ασιατικής κοινωνικής τάξης πραγμάτων, τόσο στο οικονομικό επίπεδο (συλλογική κατοχή της γης, οργάνωση της παραγωγής, διάθεση του υπερπροϊόντος που περισσεύει –αφού αφαιρεθούν τα δοσίματα προς τον τιμαριώτη– προς όφελος της κοινότητας και των αρχόντων της) όσο και στο ιδεολογικοπολιτικό. Ως δομικά στοιχεία της ασιατικής κοινωνίας, οι κοινότητες εμπέδωναν τον κυρίαρχο ρόλο του πολιτικού και ιδεολογικού (θρησκευτικού) επιπέδου: Οικοδομούνταν με βάση μια εσωτερική ιεραρχία και διοικούνταν από ένα σώμα αρχόντων-προεστών (κοτζαμπάσηδες, τουρκ. αγιάν). Η κοινοτική αυτή εξουσία (στην οποία φυσικά συμμετείχαν οι ορθόδοξοι προεστοί) ουσιαστικά πρόσδενε την κοινότητα στο τιμάριο και την υπήγαγε στην εξουσία του τιμαριώτη, με εξαίρεση βέβαια ορισμένες περιπτώσεις, όπου οι κοινότητες παρέκαμπταν την εξουσία του τιμαριώτη και διατηρούσαν έναν δικό τους άμεσο εκπρόσωπο στον κεντρικό οθωμανικό κρατικό μηχανισμό στην Κωνσταντινούπολη (Παπαρρηγόπουλος 1971, τόμ. ΙΔ': 134).

Στην κρατική θεσμική δομή των επαρχιών και των τιμαρίων εντασσόταν επίσης ένας τοπικός στρατιωτικός μηχανισμός, οι αρματολοί (τουρκ. *martolos*).

5. Εκτός από τα τιμάρια του Σουλτάνου, υπήρχαν επίσης και τα βακουφικά ή βακούφια (*vakuf*), δηλαδή τιμάρια των θρησκευτικών μηχανισμών, τόσο του οθωμανικού όσο και του ορθόδοξου-χριστιανικού. Διαφορά σε αναφορά με τις σχέσεις ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο παρουσιάζεται στα λεγόμενα *μούλκικα* κτήματα (*Mulk*), τα οποία όμως έπαιζαν εντελώς περιθωριακό ρόλο, μέχρι τουλάχιστον τις αρχές του 18ου αιώνα: παραχωρούνταν από τον Σουλτάνο σε κάποιους αξιωματούχους ως μια μορφή ιδιωτικής ιδιοκτησίας, σε αντάλλαγμα για σημαντικές υπηρεσίες προς το κράτος. Τα μούλκικα εξακολουθούσαν να υπάγονται στο κράτος και υποχρεώνονταν επομένως να δίνουν τα προκαθορισμένα δοσίματα. Εντούτοις, οι ιδιοκτήτες τους, από τη μια κατείχαν το δικαίωμα να τα παραχωρήσουν ή να τα δώσουν ως κληρονομιά στους απογόνους τους και από την άλλη είχαν αυξημένες εξουσίες απέναντι στους εργαζόμενους, με αποτέλεσμα να αναπτύσσονται εκεί μορφές δουλοπαροικίας ή και μισθωτής εργασίας.

Επρόκειτο για ένα ένοπλο σώμα υπό έναν αρχηγό, το οποίο ενίοτε (π.χ. στη Στερεά Ελλάδα) διατηρούσε αυτονομία από την εξουσία του τιμαριώτη και των προεστών, λειτουργώντας ως μηχανισμός «τάξης» σε μια περιοχή (βλ. και Ασδραχάς 2019: 157-194, Κοταρίδης 1993: 21-90). Οι αρματολοί διεκδικούσαν κατά καιρούς (με βάση τη στρατιωτική τους δύναμη) περισσότερα οικονομικά και πολιτικά προνόμια που τους έφερναν σε ένταση με τις τοπικές ή/και κεντρικές οθωμανικές αρχές. Όταν οι οθωμανικές αρχές παρέμβαιναν εναντίον τους, οι αρματολοί μεταπηδούσαν στην κατάσταση του κλέφτη. Μέχρι την ανοιχτή κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οι κλέφτες δεν ήταν κατά κύριο λόγο ούτε απλώς ληστές ούτε επαναστάτες. Αποτελούσαν, κυρίως, μια πολιτικοστρατιωτική ομάδα η οποία διεκδικούσε μια «αρχοντική» θέση στο πλαίσιο των ασιατικών σχέσεων εξουσίας (πολεμική αριστοκρατία), αν και, όσο βρισκόταν σε σύγκρουση με τις αρχές, κατέφευγε στη ληστεία και στο πλιάτσικο.⁶ Αυτές οι ένοπλες ομάδες περνούσαν από την κατάσταση του κλέφτη στην κατάσταση του στρατιωτικού άρχοντα-αρματολού, και αντίστροφα. Ο κλέφτης «του οποίου η δραστηριότητα εντοπίζεται στην άσκηση της ληστείας [...], αφού αποκτήσει μιαν ορισμένη δύναμη, αποσκοπεί στην κατάληψη ενός αρματολικιού» (Ασδραχάς 2019:149). Σε κάθε περίπτωση πάντως η ύπαρξη των κλεφτών υποδηλώνει μια τάση αποσταθεροποίησης σε τοπικό επίπεδο του οθωμανικού πολιτικού συστήματος.⁷

Το κοινωνικό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε περιέλθει από τα μέσα του 17ου αιώνα σε φάση κρίσης και αποσύνθεσης, συμπτώματα και αποτελέσματα της οποίας ήταν οι μεγάλες πληθυσμιακές μετακινήσεις και ανακατατάξεις στις δυτικές περιοχές της Αυτοκρατορίας, η συνακόλουθη αναδιάρθρωση του κοινοτικού συστήματος, που αποτελούσε τη βάση των ασιατικών κοινωνικών σχέσεων, οι πόλεμοι στα ανατολικά και η μετατόπιση των τόπων εμπορίου στα δυτικά, η σημαντική ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου, μια σειρά αλλαγών στη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού, που επέτρεψαν την αναβάθμιση του ρόλου των Φαναριωτών σε αυτό κ.λπ. Όλες οι εκφάνσεις αυτών των μετασχηματισμών εντάσσονταν σε μια διαδικασία αποσταθεροποίησης και διάλυσης των ασιατικών κοινοτικών σχέσεων στην ύπαιθρο.

Αυτός ο κοινωνικός μετασχηματισμός ακολούθησε εντούτοις δυο ριζικά διαφορετικούς δρόμους.

6. «Ο εκ των υστέρων φανακισμός και ο εξωραϊσμός των κλεφτών ως πατριωτών σημάδεψε την παλαιότερη ιστοριογραφία» (Hering 2004: 73).

7. «Όσοι κλέφτες απείχαν από επιδρομές και δέχονταν να τηρούν τον νόμο και την τάξη στην ύπαιθρο μιας περιοχής που τους αποδιδόταν [...] απαλλάσσονταν από φόρους, έπαιρναν μισθό από τις κοινότητες του καπετανάτου τους και μερικές φορές στρατιωτικό υλικό. Ο τουρκικός στρατός [...] δεν επιτρεπόταν να εισέλθει στις περιοχές που προστατεύονταν από αυτούς» (Hering 2004: 67).

Στη μια μεριά, και στη βάση της προϊούσας εξασθένησης των κοινοτήτων προς όφελος των εξουσιών του τιμαριώτη, σχηματίζονταν μορφές μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας (ο τιμαριώτης εξελισσόταν σε ιδιοκτήτη-τσιφλικά), όπου αναπτύσσονται κατά κύριο λόγο σχέσεις δουλοπαροικίας. Οι μορφές αυτές κυριαρχούν κυρίως στη βόρεια Βαλκανική και στις κεντρικές και βόρειες περιοχές της σημερινής Ελλάδας (Stoianovich 1980).

Στην άλλη μεριά, η ενίσχυση και σχετική ανεξαρτητοποίηση (από την εξουσία του τιμαριώτη) κάποιων άλλων (κυρίως ορεινών, αλλά και παράκτιων) κοινοτήτων οδηγούσε σε έναν άλλου τύπου μετασχηματισμό των σχέσεων που συνέχουν την κοινότητα: Οι σχέσεις συλλογικής κατοχής (και νομής) της γης έτειναν να καταστούν σχέσεις ατομικής κατοχής και ταυτόχρονα ατομικής κυριότητας πάνω στη γη, ο ρόλος των προεστών έτεινε να πάρει τη μορφή της πολιτικής προστασίας των καλλιεργητών μιας περιοχής και της πολιτικής τους εκπροσώπησης απέναντι στην κρατική εξουσία, καθώς παράλληλα οι καλλιεργητές υπάγονταν όλο και περισσότερο στο (εμπορικό) κεφάλαιο μέσω της αγοράς. Την πορεία αυτή ακολούθησαν κυρίως οι περιοχές της νότιας Ελλάδας και των νησιών, όπου άλλωστε στέριωσε η Επανάσταση.

Έτσι στη μεγαλύτερη έκταση των εδαφών όπου ξέσπασε και στέριωσε η Επανάσταση του 1821 (Πελοπόννησος, νησιά του Αιγαίου, Στερεά), αυτή η αποσύνθεση των ασιατικών κοινωνικών σχέσεων σήμαινε την απόκτηση μιας ευρύτατης οικονομικής και πολιτικής αυτονομίας απέναντι στην κεντρική οθωμανική εξουσία. Η ασιατική τάξη πραγμάτων απονομιμοποιούνταν στις περιοχές αυτές, το οθωμανικό κράτος ήταν πλέον «εμπόδιο» στον νέο τρόπο ζωής και στην οικονομική δραστηριότητα με την οποία συνδέεται (βλ. τις επόμενες ενότητες του παρόντος κεφαλαίου).

Το ζήτημα είναι σημαντικό διότι η εθνική ταυτότητα δεν σχηματίζεται παρά στο έδαφος της απονομιμοποίησης των προηγούμενων ταυτοτήτων, ή, όπως υποστηρίζει ο Eric Hobsbawm, όταν:

όλες αυτές οι παραδοσιακές νομιμοποιήσεις της κρατικής εξουσίας βρίσκονταν [...] υπό διαρκή αμφισβήτηση (Hobsbawm 1994: 121).

Πριν όμως αναπτύξω περαιτέρω το ζήτημα αυτό, που αποτελεί άλλωστε κεντρικό σημείο στην επιχειρηματολογία μου, κρίνω σκόπιμο να δώσω έμφαση στον μη εθνικό χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων που διείπαν τους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα, κάτι που συστηματικά συσκοτίζουν οι εθνικιστικές ιδεολογίες.

4.3. Η γλώσσα και η «καθολικευτική ερμηνευτική» του εθνικισμού

Σύμφωνα με τις θέσεις που μόλις συζητήσαμε, δεν εντάσσονται αναγκαστικά στην εποχή του εθνικισμού (των εθνών) ντοκουμέντα, κινήσεις, εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες κ.λπ. που στόχευαν στη διείσδυση ιδιαίτερων θρησκευτικών αρχών ή ταυτοτήτων, ή και ένοπλα κινήματα που επιχείρησαν να αναβαθμίσουν θρησκευτικές κοινότητες και τοπικές δομές εξουσίας.

Εντούτοις, η εθνικιστική ιδεολογία που αναπτύχθηκε εκ των υστέρων εντάσσει όλα αυτά τα κείμενα, ντοκουμέντα και πραγματικά ή υποτιθέμενα γεγονότα στην κατασκευασμένη «ιστορία του έθνους».

Η εθνικιστική ιδεολογία λειτουργεί, δηλαδή, «καθολικευτικά», εντάσσει στην «εθνική ιστορία» οτιδήποτε θα μπορούσε να παραπέμπει σε κάποια από τις υποτιθέμενες ιδιότητες ή τα χαρακτηριστικά του έθνους. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Siniša Malešević:

Ενώ στις αρχές του 19ου αιώνα μόνο ένας πολύ μικρός αριθμός πολιτικών, πολιτιστικών και οικονομικών ελίτ είχε αναπτύξει μια ισχυρή αίσθηση εθνικών δεσμών, τον 20ό και στις αρχές του 21ου αιώνα ο εθνικισμός έχει γίνει ένα μαζικό φαινόμενο που επηρεάζει τις σκέψεις και τις ενέργειες δισεκατομμυρίων ατόμων παγκοσμίως. [...] απλώς δεν υπάρχει τρόπος να αποφύγεις τον εθνικισμό σε έναν κόσμο του οποίου η νομιμότητα έγκειται στην αρχή ότι το έθνος-κράτος αποτελεί τη μόνη νόμιμη μορφή εδαφικής οργάνωσης. Είναι εδώ που τα έθνη-κράτη διαφέρουν από τις προνεωτερικές μορφές πολιτεότητας, όπου δεν υπήρχε χώρος για εθνικισμό, καθώς σε αυτές οι ηγέτες επικαλούνταν πολύ διαφορετικές πηγές για τη νομιμοποίηση της κυριαρχίας τους – μυθολογίες περί συγγένειας, θεϊκές ρίζες των βασιλέων, συγκεκριμένες θρησκευτικές παραδόσεις, εκπολιτιστικές αποστολές κ.λπ. Επομένως, δεν υπάρχει νεωτερικότητα χωρίς εθνικισμό. Ενώ αυτό το ιδεολογικό δόγμα αυξάνεται σε ένταση μόνο κατά διαστήματα, ωστόσο κυριαρχεί διαρκώς (Malešević 2019: 4, 5).

Θα αναφερθώ στην παρούσα ενότητα σε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που εικονογραφεί όσα αναφέρθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια σχετικά με τις αντιλήψεις ότι η «Βουλγαρία» αποτελεί τμήμα της «Ελλάδας», αλλά και την εκ των υστέρων «εθνική» ερμηνεία μη εθνικών αντιθέσεων.

Ο Παΐσιος (1722-1773), από μητρική γλώσσα βουλγαρόφωνος, αρχικά μοναχός και αναπληρωτής ηγούμενος στη Μονή Χιλανδαρίου του Αγίου Όρους, ο οποίος το 1962 ανακηρύχθηκε άγιος της βουλγαρικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, συνέγραψε το 1762 στα βουλγαρικά, στην Ιερά Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή Ζωγράφου του Αγίου Όρους όπου διέμενε, τη *Σλαβοβουλγαρική*

ιστορία. Στο έργο αυτό, ο Παΐσιος υπερασπίζεται τη γλώσσα και την ιστορία των βουλγαρόφωνων πληθυσμών και επικρίνει τον (γλωσσικό) εξελληνισμό τους. Όπως παρατηρεί ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος:

Η επικράτηση της ελληνικής παιδείας όχι μόνο στο Άγιον Όρος, αλλά και στην ίδια τη Βουλγαρία, όπου και ως το 1835 δεν υπήρχαν παρά μόνο ελληνικά σχολεία (για Βουλγάρους και Έλληνες) προκάλεσε την αντίδραση του μοναχού Παΐσιου (Κανελλόπουλος 1982: 58-59).

Ο Παΐσιος απευθύνεται στους βουλγαρόφωνους λόγιους και εγγράμματος κληρικούς που, έχοντας φοιτήσει σε σχολεία και ιερατικές σχολές (όπου η γλώσσα ήταν η λόγια ελληνική-καθαρεύουσα), τους νουθετεί και τους παραινεί να μιλούν, να γράφουν και να κατηχούν στη βουλγαρική γλώσσα, για την οποία πρέπει να αισθάνονται υπερήφανοι, διότι είναι η γλώσσα (και οι ίδιοι είναι οι απόγονοι) ενός σπουδαίου γένους που μεγαλούργησε στο παρελθόν:

Για σας είναι αναγκαίο και χρήσιμο να γνωρίζετε όσα είναι γνωστά για τις πράξεις των πατέρων σας [...] μερικοί όμως δεν θέλουν να μάθουν τίποτα για το βουλγαρικό γένος [...] δεν ενδιαφέρονται για τη βουλγαρική τους γλώσσα, μαθαίνουν να διαβάζουν και να μιλούν ελληνικά, και ντρέπονται να ονομάζονται Βούλγαροι. Ω, άφρων και ανόητε! Γιατί ντρέπεσαι να ονομάζεσαι Βούλγαρος και δεν μιλάς και δεν γράφεις στη γλώσσα σου; [...] Από όλους τους Σλάβους οι Βούλγαροι ήταν το ενδοξότερο γένος, αυτοί πρώτοι ονόμασαν τον αρχηγό τους τσάρο, αυτοί πρώτοι είχαν δικό τους πατριαρχείο, και ήταν οι πρώτοι που έγιναν χριστιανοί και είχαν κυριεύσει πολλές χώρες [...] Αλλά γιατί, ανόητε άνθρωπε, [...] προσχωρείς σε μια ξένη γλώσσα; Θα πει, όμως, αυτός ότι οι Έλληνες είναι πιο σοφοί και πιο μορφωμένοι, ενώ οι Βούλγαροι είναι αφελείς και κουτοί και δεν έχουν λεπτές λέξεις. [...] Για κοίτα, όμως, εσύ ανόητε, υπάρχουν πολλοί λαοί, που είναι πιο σοφοί και ενδοξότεροι από τους Έλληνες. Εγκαταλείπει, όμως, ένας Έλληνας τη γλώσσα του [...]; Εσύ, Βούλγαρε, μην πλανάσαι, γνώρισε το γένος σου, τη γλώσσα σου και μορφώσου με τη δική σου γλώσσα (παρατίθεται στο Κανελλόπουλος 1982: 59-60).

Στο κήρυγμα του Παΐσιου δεν υπάρχει ούτε ίχνος αναφοράς στο «μελλοντικό βουλγαρικό κράτος» και στην επερχόμενη «ελευθερία» των Βουλγάρων, πολύ περισσότερο δεν υπάρχει καμιά νύξη στο καθήκον της θυσίας για την πατρίδα (και τη θρησκεία), καμιά σκέψη για «ελευθερία ή θάνατος». Και όχι μόνο αυτό. Στην έκκληση του Παΐσιου προς τους Βουλγάρους για διαμόρφωση ενός βουλγαρόφωνου ιερατικού-μορφωτικού δικτύου, για «μόρφωση στη δική τους

γλώσσα» δεν υπήρξε καμιά ανταπόκριση επί πολλές δεκαετίες. Όπως μας πληροφορεί η Daniela Kalkandjieva:

Το ενδιαφέρον των Ορθόδοξων Βουλγάρων για ανώτερη θεολογική εκπαίδευση εμφανίστηκε κατά τη διάρκεια του *εθνικού τους κινήματος* (1820-1870) για την ίδρυση μιας *Εκκλησίας, ανεξάρτητης από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης*. Αυτές, ωστόσο, οι απαιτήσεις δεν θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν χωρίς μια φωτισμένη ιεραρχία. Μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα οι Βούλγαροι κληρικοί εκπαιδεύονταν σε μοναστήρια. [...] Η κατάσταση άλλαξε στις αρχές του 19ου αιώνα, όταν πολλοί Βούλγαροι πήγαιναν στην *περίφημη θεολογική σχολή στο νησί της Χάλκης και στη Θεολογική Σχολή της Αθήνας*. Εννέα από τους αποφοίτους τους ήταν μεταξύ των πρώτων μητροπολιτών της Βουλγαρικής Εξαρχίας, που ιδρύθηκε το 1870 [...] Οι θεολογικές σχολές της Χάλκης και της Αθήνας εμπλέκονταν στην *ελληνική εθνικιστική προπαγάνδα*. Σύντομα έχασαν την ελκυστικότητά τους για τους Βουλγάρους, οι οποίοι αγωνίζονταν για την αποκατάσταση της μεσαιωνικής εκκλησίας τους. *Κατά το δεύτερο μισό του αιώνα*, οι Βούλγαροι προτίμησαν να λαμβάνουν τη θεολογική τους εκπαίδευση σε σλαβικά εκκλησιαστικά σχολεία (Kalkandjieva 2005: 229-230, η υπογράμμιση δική μου).

Από το απόσπασμα που μόλις παρέθεσα αξίζει να συγκρατήσουμε ότι οι Βούλγαροι ανώτεροι κληρικοί συνέχισαν να εκπαιδεύονταν στα ελληνικά, μάλιστα όχι μόνο στη Χάλκη αλλά και στην Αθήνα, μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, όταν για πρώτη φορά άρχισαν να ενοχλούνται από τον ελληνικό εθνικισμό. Επομένως, η απόφαση ότι από το 1820 ξεκινάει κάποιο εκκλησιαστικό βουλγαρικό «εθνικό κίνημα» είναι προβληματική, σχετιζόμενη με τη γενικευτική εθνικιστική ιδεολογία που κυριαρχεί στην εποχή μας.

Εκείνο που είναι όμως ακόμα περισσότερο αξιοσημείωτο, είναι ότι για μεν τον ελληνικό εθνικισμό ο Παΐσιος περιγράφεται ως φορέας «ανθελληνισμού»,⁸ για δε τον βουλγαρικό εθνικισμό ως πρωτεργάτης της βουλγαρικής εθνικής αφύπνισης!⁹

8. «Τα ανθελληνικά αυτά γραπτά παρουσίαζαν τους Έλληνες σαν κάποιο είδος εθνικού εχθρού των Βουλγάρων» (https://el.wikipedia.org/wiki/Παΐσιος_του_Χιλανδαρίου). Αντίθετα, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, τις απόψεις του οποίου για την «ιδιαιτέρη λαϊκή συνείδηση» κάθε βαλκανικού λαού παρουσιάσαμε στο κεφάλαιο 2, επικρίνει την άποψη ότι ο Παΐσιος «είχε ανθελληνική διάθεση» με τα εξής επιχειρήματα: «Δεν αναγνωρίζαμε σε άλλους [...] το δικαίωμα πατριωτισμού ισοδύναμου με τον δικό μας πατριωτισμό. Ο Παΐσιος [...] δεν ήταν Έλληνας πατριώτης. Ήταν Βούλγαρος πατριώτης. [...] Μόνο στη γλώσσα του μπορεί ένας λαός να διαμορφώσει δική του παιδεία» (Κανελλόπουλος 1982: 59-60).

9. «Είναι γενικά αποδεκτό ότι ο βουλγαρικός εθνικισμός άρχισε να διαμορφώνεται στα μέσα του 18ου αιώνα και ότι η πιο αντιπροσωπευτική πρόωγη εκδήλωσή του ήταν η Σλαβο-

Κλείνοντας αυτή την ενότητα χρειάζεται να τονίσω επίσης ότι οι όροι Έλληνας (Γραικός: Гръцки) και Βούλγαρος (български) στα συμφραζόμενα του μοναχού Παΐσιου παραπέμπουν σε γλωσσικές ομάδες και όχι σε έθνη με τη σύγχρονη έννοια.

Οι ελληνόφωνοι πληθυσμοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όχι μόνο κατά τη δεκαετία του 1760, αλλά τουλάχιστον και κατά τις επόμενες τρεις δεκαετίες του 18ου αιώνα αυτοορίζονταν ως «Ρωμαίοι». Θυμίζω ότι και στα τρία λεξικά των βαλκανικών γλωσσών που εκδόθηκαν πριν το 1821 (*Πρωτοπειρία* του Θεόδωρου Αναστασίου Καβαλλιώτη, 1770, *Εισαγωγική διδασκαλία* του Δανιήλ Μοσχοπολίτη, 1802, και *Λεξικόν της Ρομαϊκοίς και Αρβανητηκοίς απλής* του Μάρκου Μπότσαρη, 1809· βλ. κεφ. 2), η (ελληνική) γλώσσα ορίζεται ως «ρωμαϊκή» ή «ρωμαϊκή». Μάλιστα, ο Δανιήλ Μοσχοπολίτης απευθύνει προς τους αλλόγλωσσους την παρότρυνση: «ετοιμασθήτε όλοι σας Ρωμαίοι να γενήτε» (βλ. τη σημ. 15, κεφ. 2).

Είδαμε επίσης ότι όταν ο όρος *Έλλην* εισέρχεται στον επαναστατικό λόγο του 1821 με καθαρά *εθνικό περιεχόμενο* –όπως και στα κείμενα του Ρήγα, στην *Ελληνική Νομαρχία*, κ.λπ.– δεν εκτοπίζει πλήρως τον όρο Γραικός (και αντίστοιχα Γραικία), που προέρχεται από το δυτικό *Greco* κ.λπ. (Θυμίζω ενδεικτικά την Προκήρυξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη «Άνδρες Γραικοί, όσοι ευρίσκεσθε εις Μολδαβίαν και Βλαχίαν!», βλ. Κεφ 1).¹⁰

Καίτοι πρώιμο σε σχέση με τα περισσότερα ευρωπαϊκά έθνη (η περίπτωση των βουλγαρόφωνων πληθυσμών, που ουσιαστικά πολιτικοποιούνται εθνικά από τα μέσα του 19ου αιώνα είναι ενδεικτική), το ελληνικό έθνος δεν είχε δια-

βουλγαρική Ιστορία (История славяноболгарская, 1762) του Paisius του Hilendar. Αυτό στη συνέχεια επεκτάθηκε περαιτέρω τον 19ο αιώνα και συνέχισε να αναπτύσσεται στη συνέχεια. [...] Είναι σαν ο νεοεμφανιζόμενος εθνικισμός να κατασκευάζει/να ανακατασκευάζει τη μνήμη για ένα βουλγαρικό κράτος, που ακολουθείται από την επιθυμία για την ανασύστασή του [...] Είναι αξιοσημείωτο ότι όλα αυτά τα πλαίσια δημιουργήθηκαν εκτός βουλγαρικού χώρου» (Aretou 2014: 166-167). Άλλοι ιστορικοί είναι βέβαια περισσότερο προσεκτικοί όταν προβάλλουν την Ιστορία του Παΐσιου του Χιλανδαρίου ως την αφετηρία του βουλγαρικού εθνικισμού: «Μέχρι το 1870, το βασικό ρεύμα της βουλγαρικής εθνικής απελευθερωτικής κίνησης περιόρισε τα αιτήματά του στην ίδρυση μιας ξεχωριστής βουλγαρικής εκκλησίας ή μιλλέτ, που θα παραχωρούσε στους Βουλγάρους πολιτιστική αυτονομία και πολιτική εκπροσώπηση» (Detrez 1997: II).

10. Άλλωστε, όπως είναι γνωστό, ο Αδαμάντιος Κοραής επιχειρηματολογούσε υπέρ του όρου Γραικός και όχι Έλλην. Στο έργο του *Διάλογος δύο Γραικών κατοίκων της Βενετίας όταν ήκουσαν τας λαμπράς νίκας του Αυτοκράτορος Ναπολέοντος* (1805), διαβάζουμε: «– Σε ακούω πάντοτε να μας ονομάζεις Γραικούς· διά τι όχι Ρωμαίους, ως ωνομαζόμεθα έως τώρα; [...] – Οι πρόγονοί μας ωνομάζοντο το παλαιόν Γραικοί· έπειτα έλαβον το όνομα Έλληνες, όχι από ξένον έθνος, αλλά από Γραικόν· πάλιν, όστις είχε κύριον όνομα το, Έλλην, [...]». Έν από τα δυο λοιπόν ταύτα είναι το αληθινόν του έθνους όνομα. Επρόκρινα το, Γραικοί, επειδή ούτω μας ονομάζουσι και όλα τα φωτισμένα έθνη της Ευρώπης» (Κοραΐς 1805: 37).

μορφωθεί πριν τα τέλη του 18ου αιώνα (βλ. και στα επόμενα). Επομένως, το ερώτημα που τίθεται στο σημείο αυτό είναι το ακόλουθο: τι συνέιχε προηγούμενος, πέραν της θρησκείας, τους πληθυσμούς που αργότερα πολιτικοποιήθηκαν εθνικά και οδηγήθηκαν στην Επανάσταση; Επίσης, ποιο χαρακτήρα είχαν οι παλαιότερες εξεγέρσεις, όπως π.χ. τα Ορλωφικά του 1769 στην Πελοπόννησο; Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά θα μας επιτρέψει, όπως ήδη επισημάνθηκε, να κατανοήσουμε καλύτερα τη διαδικασία γέννησης του ελληνικού έθνους.

4.4. Το Χρονικό του Γαλαξειδίου, ή μια προεθνική «ρωμαίικη» ιστορική αφήγηση για την περίοδο 981-1703

Αν ο διαμορφωμένος εθνικισμός κουβαλάει πάντα στις αποσκευές του μια προαιώνια «εθνική ιστορία», αξίζει να εξετάσουμε ένα σπάνιο «ιστοριογραφικό» κείμενο της περιόδου πριν την εποχή των εθνών, το οποίο αφενός μεν αναφέρει ή περιγράφει (λίγο πολύ γνωστά) ιστορικά γεγονότα που εκτυλίχθηκαν σε διάστημα οκτώ αιώνων, αφετέρου δε, και αυτό είναι το σημαντικότερο, αξιολογεί και κρίνει τα γεγονότα αυτά με βάση την ιδεολογική σκευή που φέρει ο συγγραφέας του το 1703, έτος συγγραφής του κειμένου.

Πρόκειται για το Χειρόγραφο «*IC Χρ. Ιστορία Γαλαξειδίου ευγαλμένη από παλαιά χειρόγραφα, μεμβράνια, σιζίλια, και χρυσόβουλα αυθεντικά, οπού ευρίσκονται, και είνε και σώζονται εις το Βασιλικόν Μοναστήρι του Σωτήρος Χριστού, χτισμένο παρά του ποτέ αυθέντη και δεσπότη Κυρ Μιχαήλ του Κομνηνού, ου αιωνία η μνήμη. Αμήν. Διά χειρός Ευθυμίου ιερομονάχου, Έτος αφγ' (1703) μηνί Μαρτίω*». Το κείμενο εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1865 ως *Το Χρονικό του Γαλαξειδίου* από τον Κωνσταντίνο Σάθα (1842-1914), ο οποίος το επιμελήθηκε και έγραψε επίσης μια εκτενή εισαγωγή και σημειώσεις. Το κείμενο του ιερομόναχου Ευθυμίου διαρθρώνεται σε 14 σύντομες ενότητες, καθεμιά από τις οποίες αναφέρεται στα γεγονότα μιας ημερομηνίας, ενός συγκεκριμένου έτους, ή μιας ευρύτερης χρονικής περιόδου.¹¹

Στα επόμενα θα παραθέσω και θα σχολιάσω ορισμένα αποσπάσματα από το Χρονικό, τα οποία κρίνω ότι είναι χρήσιμα για το ζήτημα που μας απασχολεί στο παρόν κεφάλαιο, την προσέγγιση της προεθνικής κοινωνικής συνοχής στον ελλαδικό χώρο, ώστε να γίνει περισσότερο σαφής η διαφορά με την εθνική πολιτικοποίηση, την εποχή του εθνικισμού. Όποτε χρειάζεται, θα παραθέτω το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρεται το εκάστοτε απόσπασμα.

11. Οι τίτλοι των ενοτήτων είναι οι ακόλουθοι: «Μ.Χ. 981 ή 996», «Μ.Χ. 1054, Ιουλίου 6», «Μ.Χ. 1059», «Μ.Χ. 1081», «Μ.Χ. 1147», «Μ.Χ. 1204», «Μ.Χ. 1259», «Μ.Χ. 1222-1259», «Μ.Χ. 1310», «Μ.Χ. 1397», «Μ.Χ. 1397-1404», «Μ.Χ. 1571-1574», «Μ.Χ. 1660», «Μ.Χ. 1690».

4.4.1. «Χριστιανομάχοι άνθρωποι, Μπολγάροι λεγόμενοι, εχάλασας τους Χριστιανούς». Το Χρονικό ξεκινάει με τις καταστροφές που υπέστη το Γαλαξίδι από τα ένοπλα τμήματα του στρατηγού Σαμουήλ, μετέπειτα Τσάρου της Βουλγαρίας (βλ. και κεφ. 2), κατά τα χρόνια της σύγκρουσής του με τον αυτοκράτορα Βασίλειο Β' («Βουλγαροκτόνο»), 977-1014. Θεωρεί ότι οι επιθέσεις έγιναν από «χριστιανομάχους» που «εχάλασας τους Χριστιανούς», καίτοι οι Βούλγαροι, ως γνωστόν, ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι, καθώς είχαν προσηλυτιστεί ήδη από το δεύτερο μισό του 9ου αιώνα.

Μ.Χ. 981 ή 996. Τον καιρόν της Βασιλείας Κωνσταντίνου Ρωμανού αγριωποί και χριστιανομάχοι άνθρωποι, Μπολγάροι λεγόμενοι, εμπήκασι στην Ελλάδα και από σπαθίου και κονταρίου εχάλασας τους Χριστιανούς και ετραβήξασι ίσα στον Μωρέα. [...] Ερχάμενοι γουν οι άπιστοι στο Γαλαξίδι, που ήτανε χτισμένο παμπάλαια και ευμορφοκαστρογυρισμένο, έχοντας και φλότα καραβίων και σπήτια περίσσα [...] [Ο]ι Γαλαξειδιώταις, βλέποντας ένα τόσο αμέτρητο φουστάτο, αρματωμένο με κοντάρια μακρυνά, και σαΐταις περίσσαις και περικεφαλαίαις, που ελάμπασι ωσάν τον ήλιο, εμπήκασι στα καράβια και εμείναςι στην πολιτεία καμπόσοι γέροι, που δεν εχωρούσασι στα πλεούμενα· [...] Ύστερα από πενήντα χρόνια, ησυχάζωντας ο τόπος, και τους Μπολγάρους εξωλόθρευσε η οργή του Κυρίου, εβγήκασι οι Γαλαξειδιώταις πάλε στη Στερηά, και εξαναχτίσασι τα σπήτια του Γαλαξειδίου, που ήτανε όλο στάχτη και ερείπια, και λόγγοι, και ρουμάνια απάνου εφυτρώσασι (Ευθύμιος 1996: 200-201, η υπογράμμιση δική μου).

Η θεώρηση των «εχθρών» ως αναγκαστικά «απίστων», «χριστιανομάχων», οι οποίοι στρέφονται εναντίον των «Χριστιανών» του Γαλαξιδιού κάνει σαφές ότι, όταν γράφεται το Χρονικό, το 1703, η κύρια ταυτότητα του πληθυσμού είναι αυτή του Χριστιανού. Αξίζει επίσης να σημειώσουμε ότι το Γαλαξίδι παρουσιάζεται ήδη στα τέλη του 10ου αιώνα ως μια ναυτική πόλη, με χωρητικότητα πλοίων που ο χρονογράφος θεωρεί ότι μπορούσε να μεταφέρει το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού της πόλης.

4.4.2. «Και με την χάρι του Θεού, τους εξωλοθρεύσασι και εξεσκαβώθηκε το γένος». Το Χρονικό αναφέρεται ως εξής στην επιδρομή των τουρκόφωνων μωαμεθανών Ούζων στην περιοχή:

Μ.Χ. 1059. Περνώντας καιρός, ήρθασι άλλοι πειράταις, ενδυμένοι τομάρια, ωσάν αρκούδαις, και τρώγοντας άψητα κρέατα, ωσάν θερία, και ανθρώπους ζωντανούς στη σούφλα εψήσασι· και εσκαβώσασι ούλη την Ελλάδα, που την ελέγασι Ρουμανία· και σκαβόνοντας τον τόπο απανθρωπινά οι αντίχριστοι, τον ετυραγνεύσασι· εχάλασασι γουν ταις εκκλησίαις, και αρπάξασι

ό,τι εβρήκασι ασημικό και μάλαμα και εβασανίσασι τους Χριστιανούς [...] και εμεί[νασι κουρ]σεύοντας και εξολοθρεύοντας χρόνια δύο· και ύστερα ήρθανε καταπάνου τους βασιλικά στρατεύματα, και εγίνηκε αμάχη φοβερή, και βοηθώντας και με την χάρι του Θεού, τους εξωλοθρεύσασι και εξεσκλάβώθηκε το γένος (Ευθύμιος 1996: 203).

Το κράτος των Ούζων ή Ογούζων ή Τουρκομάνων υπήρχε από το 750 μ.Χ. στο σημερινό Καζακστάν. Εισέβαλαν στα Βαλκάνια το 1059 και μετά την ήττα τους από τον βυζαντινό στρατό το 1065, οι επιζήσαντες εντάχθηκαν στον βυζαντινό στρατό και αφομοιώθηκαν από τη βυζαντινή τάξη πραγμάτων.¹²

Έχει ενδιαφέρον η γεωγραφική χρήση του όρου «Ελλάδα», ως συνώνυμου της Ρωμανίας, δηλαδή του Βυζαντίου («Ρουμανίας»), και η αναφορά στο «γένος», που προφανώς αναφέρεται στον χριστιανικό πληθυσμό του Γαλαξιδιού, αλλά και των άλλων περιοχών που είχαν «σκλαβωθεί» το 1059 από τους Ούζους.¹³

4.4.3. «Ο Κυρ Εμμανουήλ, δαιμονισμένο πνεύμα». Μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους της 4ης Σταυροφορίας (1204), το Γαλαξίδι περιήλθε στην επικυριαρχία του Δεσποτάτου της Ηπείρου, δηλαδή του ενός από τα τρία ελληνόφωνα κράτη που προέκυψαν από την κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους (τα άλλα ήταν η Αυτοκρατορία της Νικαίας και η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντος). Το 1222 ο Δεσπότης της Ηπείρου Θεόδωρος πολέμησε εναντίον του Λατινικού Βασιλείου της Θεσσαλονίκης (που βρισκόταν υπό την επικυριαρχία της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης) και νικώντας κατέλαβε τη Θεσσαλονίκη. Μετονόμασε την επικράτεια που ήλεγχε *Αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης* και στέφθηκε «Αυτοκράτωρ των Ρωμαίων», τίτλο που κατείχε επίσης και ο Αυτοκράτωρ της Νικαίας, ο οποίος τελικά κατέλαβε την Κωνσταντινούπολη το 1261 και αποκατέστησε τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία (Αυτοκρατορία της Ρωμανίας).¹⁴ Το *Χρονικό* περιγράφει ως εξής την εμπλο-

12. Όπως «αφηγείται ο Μιχαήλ Ατταλειάτης [ο]ι Ούζοι και μερικοί Πετσενέγοι επί της εποχής του Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα εντάχθηκαν στον βυζαντινό στρατό και ορισμένοι μάλιστα έφτασαν σε υψηλά αξιώματα» (Παπαδοπούλου 2018: 94).

13. «Ειδικότερα, το γένος δηλώνει την καταγωγή από συγκεκριμένη πόλη ή από μια ευρύτερη γεωγραφική περιοχή ή από κάποιον λαό» (Παπαδοπούλου 2018: 91).

14. Στρατηγικός στόχος του Θεόδωρου ήταν η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης, σε ανταγωνισμό με τους άλλους δύο διεκδικητές της, τον αυτοκράτορα της Νικαίας και τον τσάρο της Βουλγαρίας. Ο ανταγωνισμός αυτός άλλοτε έπαιρνε μορφή πολεμικής σύγκρουσης και άλλοτε συμμαχίας με τον έναν εναντίον του άλλου διεκδικητή του βυζαντινού θρόνου. Βλ. Vasiliev 1954: 640-655.

κή των Γαλαξιδιωτών στον πόλεμο κατά της λατινικής «Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης»:

Μ.Χ. 1259 [...] Ετότες γουν αυθέντη είχασι τον Κυρ Εμμανουήλ,¹⁵ αδελφόν του Κυρ Μιχαήλ. Αυτός γουν ο Κυρ Εμμανουήλ, *έστωντας δαιμονισμένο πνεύμα, όλο εγύρευε να αρπάξη χώραις· και συνάζοντας φουσάτα διαλεχτά, τα καλλίτερα της Ρούμελης, επήρε τα εμπρός, και πέρνωντας τη Θεσσαλονίκη, έφτασε έως το Βυζάντιον και ο Φράγκος βασιλέας εβγήκε εις μία μάχη· και ο Κυρ Εμμανουήλ πέρνωντας πολλά και αμέτρητα δώρα από τους Φράγκους, έπαυσε τον [πόλεμον]· ετότε εδιάλυσε το φουσάτο και του εμοίρασε πολλά χαρίσματα· και σε μερικούς έδωκε χώραις· ετότες έστωντας να είχε στο φουσάτο του και διακόσιους πενήντα Γαλαξιδιώτας, που εδείξασι μεγάλη ανδρεία και τάξη, τους εχάρισε πολλά δώρα, χαρίζωντάς του ώστε να μη πλερώνη το Γαλαξίδι κανένα δόσιμο εις τον Κυρ Εμμανουήλ, και μόνον αυθέντης τους να λέγεται, και όταν φουσατεύη να τον ακολουθάνε* (Ευθύμιος 1996: 208, η υπογράμμιση δική μου).

Στο απόσπασμα αυτό γίνεται φανερός ο φεουδαρχικός χαρακτήρας της Αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης με τις «υποτελείς» χωροδεσποτείες («σε μερικούς έδωκε χώραις») ή τις (ημι)αυτόνομες πόλεις («χαρίζωντάς του ώστε να μη πλερώνη το Γαλαξίδι κανένα δόσιμο [...] και μόνον αυθέντης τους να λέγεται, και όταν φουσατεύη να τον ακολουθάνε»). Γίνεται όμως εξίσου φανερή η έλλειψη του όποιου εθνικού αισθήματος, με την έννοια που την εννοούμε στη σύγχρονη εποχή. Η «εθνοτική» κοινότητα (το Γαλαξίδι) δεν διακατέχεται από κανενός είδους εθνική-αλυτρωτική ιδεολογία, δεν θεωρεί τη Θεσσαλονίκη ή την Κωνσταντινούπολη «δική της» υπόθεση, δεν ταυτίζεται με τον κατακτητικό πόλεμο του Δεσποτάτου της Ηπείρου ή της Αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης: «ο Κυρ Εμμανουήλ, *έστωντας δαιμονισμένο πνεύμα, όλο εγύρευε να αρπάξη χώραις*».

4.4.4. «Ο Ιζάρ μπέης επήγε στο Σάλονα, και ελυπηθήκασι πολλά οι Γαλαξιδιώταις, γιατί ήτανε ένας καλός άνθρωπος». Την ίδια έλλειψη της οποιασδήποτε εθνικής καθολικευτικής-αλυτρωτικής ιδεολογίας (η σκλαβωμένη χώρα, ή το υπόδουλο έθνος, ο λαός-έθνος, ο πόθος για ένα ανεξάρτητο εθνικό κράτος κ.ο.κ.) βρίσκουμε στο Χρονικό και σε όλες τις ιστορικές αναφορές που αφορούν την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας:

1397-1404 [...] Πέρνοντας οι Τούρκοι το Γαλαξίδι, το είχανε στην αυθεντία τους και το ώριζε ο μπέης, που ήτανε στο Σάλονα· και ύστερα, πλοκά-

15. «Κατά λάθος αντί Θεόδωρον» (σημ. του επιμελητή του Χρονικού).

ροντας οι Τούρκοι τον Έπαχτο, που τον είχαν οι Βενετζάνοι, ήρθε ο μπέης και εκάθησε στο Γαλαξείδι· αυτός γουν ο μπέης, τον ελέγασι Χατζή-Μπαμπά, και ήτανε καλός άνθρωπος· και έστωντας αυτός ο μπέης, να θέλη να χτίση τζαμί και μιναρέ, πολύ εκακοφάνηκε στους Γαλαξειδιώταις, μη θέλοντας να έχουνε τζαμί κοντά σταις εκκλησίαις· και με χίλιαι παρακάλεσαι, ταξίματα και δοσίματα, εκαταφέρασι το Χατζή-Μπαμπά να μη χτίση τζαμί και μιναρέ, και ο μπέης πέρνοντας και πολλά χρήματα, δεν έχτισε τζαμί και μιναρέ· έμεινε γουν ο μπέης αυτός τέσσερα χρόνια στο Γαλαξείδι, και από μία βαρεία αρρώστια απέθανε· και οι Γαλαξειδιώταις πολύ τον ελυπηθήκασι κατάκαρδα· και τον εθάψασι με παράταξαις, ωσάν να ήτανε Χριστιανός, έστωντας και να ήνε καλός άνθρωπος. [...] Και ήρθε άλλος μπέης, που τον ελέγασι Ιζάρμπεη, πολλά καλός άνθρωπος, και αυτός έφκιασε με εδικά του έξοδα το κανάλι το λιθαρένιο, που κατεβαίνει από το μετόχι της Αγίας Τριάδος το γλυκό νερό έως τ' αμπέλια· και έφκιασε και μία βρύσι, που φαίνεται ακόμα το όνομά του με Τουρκικά γράμματα και Ρωμέικα, [...] ήρθε προσταγή βασιλική να σηκωθή ο μπέης από το Γαλαξείδι, και να πηγαίνη στο Σάλονα· και έτζι ο Ιζάρ μπέης επήγε στο Σάλονα, και ελυπηθήκασι πολλά οι Γαλαξειδιώταις, γιατί ήτανε ένας καλός άνθρωπος. Και δεν έμεινε Τούρκος κανένας στο Γαλαξείδι· μονάχα κάθε χρόνο ερχόντασι τρεις Τούρκοι και εμαζόνασι το χαράτζι, που το Γαλαξείδι επλέρονε, καθώς και την σήμερα γένεται (Ευθύμιος 1996: 215-216, η υπογράμμιση δική μου).

Παρατηρούμε όχι απλώς (α) την (κατά εποχές) ομαλή σχέση της κοινότητας (ναυτικής πόλης) με τις οθωμανικές αρχές («και τον εθάψασι [τον μπέη, Γ.Μ.] με παράταξαις, ωσάν να ήτανε Χριστιανός, έστωντας και να ήνε καλός άνθρωπος»), αλλά και (β) τη διαπραγματευτική δύναμη του χρήματος στο εσωτερικό του οθωμανικού ασιατικού συστήματος («και ο μπέης πέρνοντας και πολλά χρήματα, δεν έχτισε τζαμί και μιναρέ»), και (γ) την αυτονομία των εμπορικών-ναυτικών κοινοτήτων («Και δεν έμεινε Τούρκος κανένας στο Γαλαξείδι· μονάχα κάθε χρόνο ερχόντασι τρεις Τούρκοι και εμαζόνασι το χαράτζι, που το Γαλαξείδι επλέρονε, καθώς και την σήμερα γένεται»).

4.4.5. Ένοπλες συγκρούσεις: «και εσηκώσασι οι Ρωμαίοι άρματα στους Τούρκους». Ακόμα και στην περίπτωση που λαμβάνουν χώρα ένοπλες συγκρούσεις ανάμεσα σε ελληνοφώνους Χριστιανούς και Οθωμανούς, αυτές δεν αξιολογούνται (το 1703, από τον συγγραφέα του Χρονικού) ούτε ως αγώνας για ανεξαρτησία ούτε καν ως δίκαιες εξεγέρσεις:

1397-1404 [...] Εξουσιάζωντας ένας Τούρκος, Πριλεμπές τον ελέγασι, το Λοιδορίκι, το Γαλαξείδι και τα άλλα χωρία και την χώρα του Επάχτου εγεννήθη-

κε στο αναμεταξύ μία διχόνια σε Ρωμαίους και Τούρκους, και εσηκώσασι οι Ρωμαίοι άρματα στους Τούρκους, και εσκοτώσασι καμπόσους ζορπάδες που δεν είχασι βασταμό διά ταις κακαίς τους πράξεις και φερσίματα· και έστοντας να έρθουσι πολλά ασκέρια Τούρκων καταπάνου τους, οι Λοιδορικιώταις και καμπόσοι Σαλονίταις εδράμασι στο Γαλαξειδί και επαρακαλέσασι τους Γαλαξειδιώταις, που είχασι πλεούμενα, να εμβούσι στα πλεούμενα και να μισεύσουσι σης Φραγκιάς τα μέρη, φεύγοντας τους Τούρκους· και εκεί, που ελογαριάζασι ετούτα ήρθε ένα μπουγιουντί μπουλεντί από τον άρχοντα του Σαλόνου, τον Τούρκον, που τους έλεγε το πως δεν θα πειράξη στο τίποτα μήτε τους Σαλονίταις μήτε τους Γαλαξειδιώταις, μήτε τους Λοιδορικιώταις, μονάχα να γυρίσουνε στα γονικά τους· [...]· και ο μπής τους έκαμε όρκους στο κοράνι και στο Μωχαμέτη, που επίστευε, το πως να είναι συχωρεμένοι και απείραχτοι και να γυρίσουνε στα γονικά τους, και να τηράγουνε τη δουλιά τους. Και έτζι ετελείωσε η φέστα αυτή με χαραίς, και εγλύσασι τον τρομερό κίνδυνο, που τους επερίμενε (Ευθύμιος 1996: 214-215, η υπογράμμιση δική μου).

Παρατηρούμε ότι ο χρονογράφος μιλάει: (α) για μια ένοπλη επίθεση (και όχι «αντίσταση» όπως θα το ήθελε ο σύγχρονος ελληνικός εθνικισμός), (β) των Ρωμαίων (όχι των Ελλήνων) κατά των «Τούρκων» («εσηκώσασι οι Ρωμαίοι άρματα στους Τούρκους»), (γ) την οποία ερμηνεύει (δικαιολογεί) με αναφορά στις «κακές πράξεις» συγκεκριμένων οθωμανών «ζορπ[μ]άδων» (= οπλοφόρων σώματος ατάκτων: «δεν είχασι βασταμό διά ταις κακαίς τους πράξεις και φερσίματα»). Πέρα από πιθανά ζητήματα τοπικής εξουσίας (ύψος δοσιμάτων, έλεγχος περιοχών κ.λπ.) τα οποία δεν αναφέρονται στο Χρονικό, (δ) η μόνη ορατή αντίθεση είναι η θρησκεία, καθώς οι εξεγερμένοι ζητούν από τις αρχές της ναυτικής πόλης να τους φυγαδεύσουν σε χριστιανικές επικράτειες. Αξιοσημείωτη είναι επίσης, (ε) και η ειρηνική επίλυση της διένεξης, μετά από διαπραγμάτευση και αμοιβαίους όρκους.

Ακόμα και στη μοναδική περίπτωση (μέχρι το 1703) που λαμβάνει χώρα μια ευρύτερη εξέγερση εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην περιοχή του Γαλαξιδιού με τη συμμετοχή Μανιατών και άλλων Πελοποννήσιων (το 1571), αυτή έχει τα θρησκευτικά χαρακτηριστικά μιας ευρύτερης αντιοσλαμικής («σταυροφορικής») εκστρατείας:

Με πρωτοβουλία του πάπα Πίου Ε' συστάθηκε το 1571 η Liga Sancta (ιερή χριστιανική ένωση) για να αναχαιτίσει την προέλαση των Οθωμανών στην Ευρώπη. Το ίδιο έτος (1571) έλαβε χώρα η ναυμαχία του Lepanto (της Ναυπάκτου), στην οποία ο στόλος της χριστιανικής ιερής ένωσης (που σχηματίστηκε από την Ισπανία, τη Μάλτα, τη Βενετία, τη Γένοβα και τα παπικά κράτη) κατανίκησε τον οθωμανικό στόλο και σταμάτησε την οθωμανική προέλαση. Στη ναυμαχία, τον βασικό ρόλο είχε η Βενετία, που συνεισέφερε τα 110 από τα

συνολικά 208 πολεμικά πλοία της Ένωσης και οι ναύαρχοί της διηύθυναν τον χριστιανικό στόλο. Εκμεταλλευόμενοι το αποτέλεσμα της ναυμαχίας και την παρουσία τους στο Ιόνιο και τη Μεσόγειο, οι Βενετοί υποκίνησαν εξέγερση των χριστιανικών πληθυσμών στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα.¹⁶ Το Χρονικό εξιστορεί ως εξής τα γεγονότα:

1571-1574 [...] Εκεί που διηγάμαι θα σας είπω και ένα κακό, που εγενέθηκε με απιστία των Φραγκών, που πάντα πολεμάνε τη Ρωμέικη πίστι. Έστωντας οι Φράγκοι να νικήσουνε την Τούρκικη αρμάτα, *επαραγγείλασι σε όλους τους Χριστιανούς πως να σηκώσουνε άρματα κατά τους Τούρκους*, και αυτοί θα τους συντρέξουνε. Ακούοντας γουν τέτοια παρηγορητικά λόγια, οι Χριστιανοί με μεγάλη χαρά και πολύ κρυφά ετοιμασθήκασι για να βαρέσουνε τους Τούρκους. Ήρθασι γουν πολλοί Μωραΐταις στο Γαλαξειδί, [...] ένας Βοστιτζ[άνος] [επρόδω]κε το μυστικό στους Τούρκους. [...] Και όσοι Μωραΐταις εγλύσσασι, επήγασι στην Μάνη, και εκεί εσηκώσσασι σεφέρι, σφάζοντας τους Τούρκους. Τρεις Μωραΐταις, ερχάμενοι κρυφά στο Γαλαξειδί [...] και ήρθασιν οι Λοιδορικιώταις, Βιτρινιτζώτες στο Γαλαξειδί, και αποφασίσασι να σηκώσουνε σεφέρι, και να σκοτώσουνι τους Τούρκους θαρρώντας και στη βοήθεια των Φραγγών και εμαζωχθήκασι τρεις χιλιάδες και επήγασι κατ[απάνω] στο Σάλονα [...]· και απόξω από το Σάλονα ηύρασι το Τουρκικό ασκέρι, που μαθαίνοντας τα μαντάτα εβγήκε να τους βαρέση. Εκεί ήρθασι οι μαντατοφόροι, *το πως από το Βενέτικο κανένας δεν σηκώνει άρματα* [...]. Ακούοντας αυτά τα μαντάτα, άλλοι εδειλιάσσασι και εφύγασι, και *το ασκέρι των Ρωμαίων* εδιалύθηκε άταχτα. Περνώντας δυο ημέραις, ήρθασι στο Γαλαξειδί γράμματα από τον μπέη [...] Εξεκινήσασι γουν εικοσιτρείς οι πρώτοι νοικοκυραίοι Γαλαξειδιώταις, μαζί με τους Βιτρινιτζιώταις και Λοιδωρικιώταις και επήγασι στο Σάλονα, και ο μπέης τους εδέχτηκε με τιμαίς και χαρά ψεύτικη· και αφηγώντας *το πώς εγελασθήκασι από τους Φράγκους και εσηκώσανε άρματα, μα κανένα κακό δεν εκάμασι*, ο μπέης [...] το βράδυ εδιάταξε και τους επιάσασι ένα ένα, και τους εδέσσασι με σίδερα, και τους εβάλασι σε ένα σκοτεινό μπουντρούμι και εκεί με τα σπαθιά τους εσφάζασι όλους, ογδοήντα χωρίς να λείπη κανένας [...] ακούσατε [...]· όλοι για την πατρίδα και την θρησκεία, συμπαθημένοι από όλαις ταις αμαρτίαις! (Ευθύμιος 1996: 217-218, η υπογράμμιση δική μου).

Από το απόσπασμα αυτό γίνονται φανερά τα εξής: (α) το «σταυροφορικό» (χριστιανικό-αντισλαμικό) στοιχείο της βενετικής παρέμβασης («επαραγγεί-

16. «Οι Βενετοί, ως εχθροί των Τούρκων, ήρθαν σ' επαφή με τους Έλληνες, και κατά τους βενετοτουρκικούς πολέμους υπηρετούσαν στα στρατεύματά τους αρματολοί, που αργότερα μερικοί έλαβαν γαίες στις κατακτημένες χώρες» (Ασδραχάς 2019: 21).

λασι σε όλους τους Χριστιανούς πως να σηκώσουνε άρματα κατά τους Τούρκους»), στην οποία ανταποκρίθηκαν οι Γαλαξιδιώτες και οι άλλοι Ορθόδοξοι, (β) ο ορισμός των πληθυσμών που εξεγέρθηκαν ως «Ρωμαίων» («το ασκέρι των Ρωμαίων εδιαλύθηκε άταχτα») και (γ) η διάθεση συνδιαλλαγής και επανεπιβεβαίωσης της υποταγής στην οθωμανική τάξη πραγμάτων όταν δεν κατέφτασε η βενετική συνδρομή («αφηγώντας το πώς εγελασθήκασι από τους Φράγκους και εσηκώσανε άρματα, μα κανένα κακό δεν εκάμασι»). Παρά τη σημαντική θέση που κατείχε η Ορθόδοξη Εκκλησία στο εσωτερικό των μηχανισμών του οθωμανικού κράτους,¹⁷ εντούτοις δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι επρόκειτο για την εκκλησία των «απίστων» (μονοθεϊστών μεν, και ως εκ τούτου μη διωκόμενων, αλλά ταυτόχρονα όχι οπαδών της «αληθούς» θρησκείας, και συνεπώς μη δικαιούμενων να ενταχθούν στον κεντρικό οθωμανικό κρατικό μηχανισμό), πράγμα που είχε ως συνέπεια να διατηρείται ένα πεδίο αντιθέσεων ανάμεσα στους πληθυσμούς και τους ορθόδοξους θεσμούς της Rûm-êli και στις οθωμανικές αρχές.

Αξίζει επιπλέον να επισημανθεί ότι την εποχή της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου και της εξέγερσης που περιγράφει το *Χρονικό*, αφενός ένα τμήμα των υπηκόων και των πολεμιστών της Βενετίας και των κτήσεών της ήταν ελληνόφωνοι ορθόδοξοι,¹⁸ ενώ αφετέρου διατηρούνταν εκτεταμένες εμπορικές σχέσεις ανάμεσα στη Βενετία και τη βενετική Κρήτη από τη μια μεριά, και αρκετές παράκτιες πόλεις της δυτικής ελληνικής χερσονήσου, από την άλλη.¹⁹

Η φράση που εμφανίζεται, «για την πατρίδα και τη θρησκεία», αναφορικά με την εκτέλεση των Γαλαξιδιωτών και άλλων προυχόντων, δεν πρέπει να ερμηνευθεί αναχρονιστικά, με βάση το σημερινό περιεχόμενο των όρων.

17. «Ο Πατριάρχης εδίκαζε κατά τους ίδιους τύπους του Μεγάλου Βεζύρη, μεταχειριζόμενος τον κώδικα του Ιουστινιανού. Είχε το δικαίωμα του να πέμψη τους ενόχους εις το Ναυπηγείον (ή το γνωστόν κάτεργον) χωρίς να δίδη λόγον εις κανέναν. [...] Οι Γενίτσαροι εσημμάτιζον την τιμητικήν φυλακήν του, εξαρτώμενοι από αυτόν και εκτελούντες ακριβώς τας διαταγάς του» (Φιλήμων 1834: 33).

18. «Διά των Κρητών γαλεωτών διεξήγαγεν η Ενετία πολλούς κατά ξηράν και θάλασσαν πολέμους, κατά μέγα δε μέρος η εν Ναυπάκτω ναυμαχία είνε έργον των γαλεωτών τούτων [...] παρά το πλευρόν των Κρητών επολέμησαν και Κερκυραίοι και Πάργιοι και Κεφαλλήνες» (Σάθας 1986: 104).

19. Η Κρήτη «κατακλυζόταν υπερβολικά από τοπικούς και άλλους εμπορικούς στόλους. Πράγματι, η ανάλυσή μας για το έτος 1514 δείχνει ότι η Κάντια συνδεόταν θαλασσίως με την Canea (Χανιά)· πόλεις στην Πελοπόννησο: την Κορώνη υπό οθωμανική κυριαρχία, τη Μονεμβασιά, τη Napoli της Ρωμανίας (Ναύπλιο, Γ.Μ.)· και τα νησιά [...]» (Gluzman και Pagratis 2019: 149). Για τις εμπορικές σχέσεις της Βενετίας με χριστιανικά λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ο Bruce McGowan γράφει: «Επομένως, καίτοι κανένα από αυτά τα λιμάνια δεν ήταν μεγάλο, η αθροιστική σημασία των νέων αδριατικών λιμανιών ήταν αξιόλογη· δίπλα στο Δυρράχιο [...] πρέπει να βάλουμε τα ονόματα Μεσολόγγι, Γαλαξίδι, Άρτα, Πρέβεζα, Valona (Αυλώνας), Dulcigno (Ούλτσιν)» (McGowan 1981: 31-32).

Η πατρίδα για τον χρονογράφο (και τους άλλους Γαλαξιδιώτες «Ρωμαίους») είχε στενά τοπικά γεωγραφικά όρια: ήταν το Γαλαξίδι και ο γύρω χώρος δικαιοδοσίας των εκκλησιαστικών μηχανισμών της «ρωμέικης πίστης», οι οποίοι τελούσαν υπό οθωμανική επικυριαρχία. Όπως σημειώνει ο ίδιος ο χρονογράφος: «Αυτή γουν είναι η αληθινή ιστορία αυτού του τόπου, έστώντας πατρίδα μου, και για χατίρι της εκόπιασα πολλαίς νύχταις διαβάζοντας παλαιά βιβλία» (Ευθύμιος 1996: 224).

4.4.6. Η τοπική ρωμαίικη-ορθόδοξη ταυτότητα. Κλείνοντας αυτή την ενότητα, χρειάζεται μια ακόμα παρατήρηση. Το Γαλαξίδι ήταν αυτοδιοικούμενη ναυτική-εμπορική πόλη, καθώς μετά το 1404 δεν υπήρχαν Οθωμανοί ή οθωμανικές αρχές («μονάχα κάθε χρόνο ερχόντασι τρεις Τούρκοι και εμαζόνασι το χαράτζι»). Αν αναζητήσουμε στο *Χρονικό* στοιχεία «ομού ανήκειν» με ευρύτερα πληθυσμιακά σύνολα πέρα από την περιοχή του Γαλαξιδιού και των γύρω οικισμών, τότε αναμφίβολα το μόνο στοιχείο που εμφανίζεται είναι η «ρωμέικη πίστη». Η όποια μνεία στο (ρωμέικο) γένος, αφορά την ενιαία θρησκευτική-διοικητική ενότητα των Ορθοδόξων Χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τους *Rûm*, όπως ήδη αναφέραμε.

Η όποια εκδοχή μιας εθνικής ιδέας δεν υφίσταται. Είναι χαρακτηριστικό ότι απουσιάζει κάθε αναφορά σε σημαντικά ιστορικά γεγονότα σε γειτονικές «ελληνικές» περιοχές, όπως για παράδειγμα η *κατάληψη ολόκληρης της Πελοποννήσου από το κράτος της Βενετίας* λίγα χρόνια πριν τη συγγραφή του *Χρονικού*, στο διάστημα 1684-1687 (ΣΤ΄ Βενετοοθωμανικός Πόλεμος), κάτι που θα ήταν αδιανόητο στο πλαίσιο μιας εθνικής ιστορικής αφήγησης.

Και ένα τελευταίο σημείο: Ως ναυτική-εμπορική πόλη, το Γαλαξίδι κυριαρχείτο από χρηματοπαραγωγικές δραστηριότητες,²⁰ προσανατολισμένες εν πολλοίς προς το εξωτερικό. Το *Χρονικό* δεν αναφέρεται καθόλου στις δραστηριότητες αυτές και στις όποιες επιπτώσεις τους στη διαμόρφωση της «ταυτότητας» όσων εμπλέκονταν σ' αυτές, πλοιοκτητών, καπετάνιων, ναυτικών, εργαζόμενων στα τοπικά ναυπηγεία, χονδρεμπόρων, κ.λπ. Ο χρονογράφος ανήκει μάλλον στον «απλό κόσμο» των κτηνοτρόφων και αγροτών που περιέβαλλαν τη ναυτική κοινότητα. Σε μια μόνο περίπτωση μνημονεύει έναν ναυτικό, τον «καπετάν Μήτηρο Βαρνάβα, που ήτανε θεοσεβούμενος άνθρωπος και κοσμογυρισμένος πηγαίνοντας σε πολλά μέρη της Φραγκίας» (Ευθύμιος 1996: 224), κι αυτό με αφορμή το «όραμα» που είδε ο ναυτικός αυτός στον ύπνο του και απο-

20. Με τον όρο «χρηματοπαραγωγικές δραστηριότητες» εννοώ εκείνες τις εγχρήματες οικονομικές δραστηριότητες, το υπερπρόϊόν των οποίων παίρνει τη μορφή του χρήματος, ή διαφορετικά διαδικασίες παραγωγής των οποίων η λειτουργία (και ο «σκοπός») είναι η παραγωγή (περισσότερου του αρχικού) χρήματος. Βλ. αναλυτικά Μηλιός 2020, κεφ. 7.

φάσισε να γίνει μοναχός, «και επήγε μ' ένα καράβι Φράγκικο στα Ιεροσόλυμα, όπου και εγενέθηκε και Χατζής» (Ευθύμιος 1996: 224).

Όμως, όπως ήδη αναλύσαμε, η γέννηση ενός έθνους δεν είναι παρά η εθν(ικιστι)κή πολιτικοποίηση αυτού του «απλού κόσμου», η οποία κατά κανένα τρόπο δεν είχε ξεκινήσει το 1703.

4.5. Δύο συμβάντα με μη εθνικά χαρακτηριστικά

4.5.1. Τα «Ορλωφικά». Στην παρούσα ενότητα θα σχολιάσω τη διαδεδομένη πεποίθηση ότι η Επανάσταση του 1821 δεν ήταν η ιστορικά πρώτη εθνική (ελληνική) επαναστατική κίνηση, αλλά είχαν προηγηθεί και άλλες, με σημαντικότερη την εξέγερση των «Ορλωφικών».²¹

Τα Ορλωφικά εκτυλίχθηκαν στη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού Πολέμου των ετών 1769-1774, όταν, με την παρουσία του ρωσικού στόλου στην Πελοπόννησο, έλαβε χώρα εξέγερση του χριστιανικού πληθυσμού υπό την καθοδήγηση των αδελφών Αλεξέι και Φιοντόρ Ορλώφ.

Στην πραγματικότητα τόσο τα Ορλωφικά όσο και αντίστοιχες ένοπλες συγκρούσεις ή εξεγέρσεις που συνδέονται με ονόματα όπως του Λάμπρου Κατσώνη ή του Νικοτσάρα είχαν το χαρακτήρα «κλεφτοαρματολικό» (ένοπλης δράσης για την ενίσχυση της θέσης «στρατιωτικών» αρχόντων του οθωμανικού καθεστώτος, που συνοδευόταν από βία και ληστείες σε βάρος του τοπικού πληθυσμού) ή/(και) χριστιανικών, και όχι εθνικών κινήσεων. Τα «Ορλωφικά» οργανώνονται από το ρωσικό κράτος με αίτημα την απελευθέρωση των ορθόδοξων χριστιανών (όχι των «Ελλήνων»!) της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και παρότι αποτελούν τη σημαντικότερη πριν το 1821 εξέγερση δεν ριζώνουν στον χριστιανικό πληθυσμό. Όπως σημειώνει η Παπαδιά-Λάλα:

Οι προπαγανδιστικές αποστολές στα Βαλκάνια, και ειδικότερα στον ελληνικό χώρο, πρακτόρων, όπως ο Παπαζώλης και ο Σάρρος, προετοιμάζουν το έδαφος για την αποδοχή των σχεδίων της Αικατερίνης, που εμφανίζονται συγκαλυμμένα κάτω από τον ιδεολογικό μανδύα της απελευθέρωσης των υπόδουλων ορθόδοξων από τη μεγάλη ομόδοξη δύναμη [...] Η άφιξη μοίρας του ρωσικού στόλου υπό τον Θεόδωρο Ορλώφ στο λιμάνι του Οιτύλου, στις 28 Φεβρουαρίου 1770 (με το νέο ημερολόγιο), θα δημιουργήσει ανάμεσα στους εγχώριους άκρατο ενθουσιασμό· ενθουσιασμός που ταχύτατα θα εξα-

21. Η αντίληψη αυτή δεν είναι σημερινή, ούτε εντάσσεται αποκλειστικά στο εσωτερικό της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας. Ο Φρήντριχ Ένγκελς υποστήριζε το 1890 για την Επανάσταση του 1821: «οι Έλληνες ξεσηκώθηκαν για άλλη μια φορά, αφού είχαν ήδη από το 1774 επιχειρήσει άλλες δυο φορές να εξεγερθούν» (Engels 1977: 30-31).

νεμισθεί, καθώς οί Έλληνες, ιδιαίτερα οι Μανιάτες, θα αντιληφθούν τόσο την αριθμητική ανεπάρκεια των ρωσικών δυνάμεων, όσο και τις δυσκολίες συνεργασίας με τους αρχηγούς τους. Οι κάποιες αρχικές επιτυχίες, όπως η κατάληψη του Μυστρά, θα αμαυρωθούν από τις πράξεις βίας που ακολουθούν και θα εξουδετερωθούν από τις πολλές αποτυχημένες επιχειρήσεις (Παπαδιά-Λάλα 1984: 138).²²

Στην Πελοπόννησο η εξέγερση καταπνίγηκε από ένοπλα σώματα αλβανόφωνων μωαμεθανών. Όμως τα σώματα αυτά επιδόθηκαν ακολούθως σε συστηματικές σφαγές και λεηλασίες σε όλη την περιοχή, με αποτέλεσμα να στραφεί εναντίον τους ο οθωμανικός στρατός. Μάλιστα κατά τη φάση αυτή οι ελληνόφωνοι κλέφτες και αρματολοί, μεταξύ των οποίων και ο πατέρας του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, Κωνσταντίνος, πολέμησαν από κοινού με τον οθωμανικό στρατό εναντίον των ένοπλων αλβανόφωνων. Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης περιγράφει τα γεγονότα ως εξής:

Η αποστασία της Πελοποννήσου έγινε εις τα 1769 [...] ο πατέρας μου ήτον αρχηγός των αρματωλών εις την Κόρινθον· [...]. Τον καιρόν 'που εξύγωσε το στράτευμα το Τούρκικο εις την Τριπολιτσάν κι' επολιορκούσε τους Αρβανίταις [...] είδανε ότι δεν ημπορούν να βαστάξουν οι αρβανίτες μέσα στην Τριπολιτσά [...] εμβήκαν εις τα χωράφια, εις τον κάμπον τους εσκότωσεν η καβάλα ως οι θεριστάδες. Έπεσεν η καβαλαριά μέσα και τους εθέρισαν· από την μίαν μεριά, η καβαλαριά, από το άλλο μέρος ο πατέρας μου (Κολοκοτρώνης 1846: 5-6).²³

Είναι επίσης χαρακτηριστικό για τον χαρακτήρα της εξέγερσης των Ορλωφικών ότι οι αρχές και ο πληθυσμός της Ύδρας, της οποίας ο ρόλος στην Επανάσταση του 1821 και στην ίδρυση του ελληνικού κράτους ήταν αποφασιστικός –καθώς αφενός ήταν από τα ελάχιστα ελεύθερα ελληνικά εδάφη πριν τη Ναυμαχία του Ναυαρίνου (βλ. κεφ. 6), και αφετέρου οι Ύδραίοι πλοιοκτήτες

22. Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος περιγράφει ως εξής τις «πράξεις βίας» στις οποίες αναφέρεται η Παπαδιά-Λάλα: «λήγοντος του Φεβρουαρίου 1770, ηγκυροβόλησεν εις Οίτυλον η πρώτη μοίρα του εκ Βαλτικής εις την Μεσόγειον καταπλεύσαντος ρωσικού στόλου υπό τον Θεόδωρον Ορλώφ. [...] Ολίγοι σχετικώς Μανιάται υπήκουσαν κατ' αρχάς εις τας προτροπάς αυτού [...] και εκ τούτων συνεκροτήθησαν δύο ευάριθμα σώματα, επονομασθέντα *ανατολική και δυτική της Σπάρτης λεγεών*, εξ ων η δυτική, συγκειμένη εκ 200 Ελλήνων και 12 Ρώσων [...], εκυρίευσεν και την Κυπαρισσίαν, εξετράπη όμως εις πολλήν λεηλασίαν ου μόνον τουρκικών χωρίων αλλά και ελληνικών» (Παπαρρηγόπουλος 1971, τόμ. ΙΔ': 248-249).

23. Ο Κωνσταντίνος Σάθας αναφέρει ότι μετά τη νίκη του οθωμανικού στρατού, ο επικεφαλής του, Χασάν μπέης, διέταξε να κατασκευαστεί από τα πτώματα των αλβανόφωνων «πυραμίδς εκ τεσσάρων χιλιάδων κεφαλών προσκεκολλημένων δι' άμμου και ασβέστου» (Σάθας 1869: 528).

ήταν βασικοί χρηματοδότες της Επανάστασης—²⁴ αρνήθηκαν να συμμετάσχουν τόσο στα Ορλωφικά όσο και στις μετέπειτα κινήσεις, με αποτέλεσμα να βομβαρδιστεί η πόλη της Ύδρας από τον Λάμπρο Κατσώνη, αξιωματικό τότε του ρωσικού στρατού:

Αρνηθέντες οι Ύδραίοι να μετάσχουν εις την επί Ορλώφ κατά το 1770 επανάστασιν της Πελοποννήσου, απέκτησαν εξαιρετικήν την εύνοιαν της Πύλης, τα μέγιστα δ' επωφελήθησαν προς ανάπτυξιν του ναυτικού των εκ της συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) ως κι εκ της συναφούς προς ταύτην εμπορικής συμβάσεως των Παρισίων (1783). Αλλά τελευτώντος του ΙΗ' αιώνος ικανά υπέστησαν υπό του Λάμπρου Κατσώνη, μεθ' ου δεν έστερξαν να συμπράξωσιν εις τους κατά θάλασσαν κατά των Τούρκων αγώνας του, καθώς και υπό του εκ Μάλτας αρχιπειρατού Γουλιέλμου [...]. Αμφότεροι εβομβάρδισαν την Ύδραν και επεχείρησαν υπό την αρχηγίαν του μετά του Κατσώνη συμπράττοντος αρματολού Ανδρουτσου, πατρός του Οδυσσέως, απόβασιν 500 ανδρών, ματαιώθεισαν χάρις εις την ανδρείαν αντίστασιν των κατοίκων (Πασχάλης 1933: 590).

Δεν μπορούν επομένως να τεκμηριωθούν οι ισχυρισμοί ότι έλαβε χώρα «εθνική» (ελληνική) επανάσταση πριν από το 1821.

Η ύπαρξη του *ελληνόφωνου* εκκλησιαστικού και διοικητικού μηχανισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν ήταν αρκετή για τη διαμόρφωση μιας αντίστοιχης *εθνικής* συνείδησης των χριστιανικών πληθυσμών, παρά την αντίθετη πεποίθηση των επαναστατών του 1821, που, όπως είδαμε στα κεφάλαια 1 και 2 του παρόντος, έσπευδαν να θεωρήσουν ως Έλληνες όλους τους Χριστιανούς της Αυτοκρατορίας.

4.5.2. Η «Επτάνησος Πολιτεία». Όμως ούτε και το πρώτο ελληνόφωνο κράτος κατά τον 19ο αιώνα, η βραχύβια «Επτάνησος Πολιτεία» (1800-1815) υπήρξε «Ελλάς», ή κατά οποιαδήποτε έννοια *εθνικό* κράτος ελληνικό. Το κράτος των Επτανήσων, τα οποία Επτάνησα προηγουμένως υπήρξαν τμήμα της βενετικής επικράτειας, δημιουργήθηκε μετά την κατάληψη της Βενετίας από τον Ναπο-

24. «Οι κατά τους Ναπολεοντείους πολέμους πλουτήσαντες εφοπλισταί συνεισέφερον και πλοία και σιτηρέσια και μισθούς. Το δε μέγεθος των θυσιών κρίνεται εξ ενός αριθμού: Κατ' επίσημα έγγραφα ανήλθον αύται εις 10.000.000 παλ. δρ. διά την Ύδραν, 5.700.000 τας Σπέτσας και 4.430.000 διά τα Ψαρά. [...] Αλλ' αν λάβη τις υπ' όψιν [...] ότι τα εξ εγχωρίων Ελλήνων εισπραχθέντα υπό του δημοσίου εις χρήμα καθ' όλα τα έτη της Επαναστάσεως, κατά τας επισήμους δηλώσεις της Λογιστικής Επιτροπής προς την συνέλευσιν του Άργους, δεν υπερέβησαν τα 23 εκατομ. γροσίων [= 38 εκατ. παλ. δρχ. περίπου, Γ.Μ.], πρέπει να παραδεχθί ότι σήμερον μόνον θυσία δισεκατομμυρίου θα ηδύνατο να ισοφαρίση την γενομένην κατά τον Αγώνα υπό των τριών νήσων» (Ανδρεάδης 1925: 10).

λέοντα (1797), ως αποτέλεσμα του συσχετισμού δυνάμεων (και των αντίστοιχων συμφωνιών) μεταξύ Γαλλίας, Βρετανίας, Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Στο Σύνταγμα της «Επτανήσου Πολιτείας», το οποίο εγκρίθηκε το 1803, η έννοια «έθνος» ή «εθνικό» χρησιμοποιείται για να νοηματοδοτήσει πρωτευόντως τους υπηκόους του κράτους και δευτερευόντως όσους ανήκαν σε ένα θρησκευτικό δόγμα:

Άρθρο 4. Επικρατούσα θρησκεία του Κράτους είναι η Ελληνορθόδοξη. Η Ρωμαιοκαθολική θρησκεία είναι αναγνωρισμένη και προστατευόμενη. Οποιαδήποτε άλλη λατρεία είναι ανεκτή. [...] Νόμος ορίζει τα προνόμια του Εβραϊκού Έθνους που είναι εγκατεστημένο στο Κράτος.

Άρθρο 32. Οι Σύγκλητοι εκλέγουν: Τους Αντιπροσώπους του Νομοθετικού Σώματος και τα μέλη της Εκτελεστικής Εξουσίας, ή άλλως Γερουσίας [...] Τα μέλη αυτά των δύο Εξουσιών, δεν θεωρούνται ως Αντιπρόσωποι ή Βουλευτές της κάθε Νήσου χωριστά, αλλά ως Αντιπρόσωποι και Βουλευτές της ολότητας του Έθνους (Σύνταγμα της Επτανήσου Πολιτείας, η υπογράμμιση δική μου).

Όταν ψηφίστηκε το Σύνταγμα της Επτανήσου Πολιτείας το 1803 είχαν ήδη τυπωθεί ο *Θούριος* και άλλα κείμενα του Ρήγα. Όμως, οι ιδέες του ελληνικού εθνικισμού και η συναρτώμενη απαίτηση ίδρυσης ενός ανεξάρτητου κράτους ολόκληρου του ελληνικού έθνους δεν φαίνεται να είχαν επηρεάσει τους συντάκτες του Συντάγματος της Επτανήσου Πολιτείας (βλ. επίσης Μαυρογιάννης 1889).

4.6. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η γένεση του ελληνικού έθνους

Στην ενότητα αυτή θα υποστηρίξω ότι η διαδικασία διαμόρφωσης του ελληνικού έθνους ξεκινάει μετά τη Γαλλική Επανάσταση, ουσιαστικά στις αρχές του 19ου αιώνα, με την ανάπτυξη και διάδοση της εθνικ(ιστικ)ής ιδέας (και των αντίστοιχων πολιτικών-οργανωτικών πρωτοβουλιών: μυστικές εταιρείες, εκδόσεις κ.λπ.) με στόχο ένα ανεξάρτητο ελληνικό (εθνικό) συνταγματικό-δημοκρατικό κράτος, μέσα από την ανατροπή της οθωμανικής κυριαρχίας. Η εθνικ(ιστικ)ή ιδεολογία, ξεκινώντας κυρίως από τις ελληνοφώνες κοινότητες σε πόλεις εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έγινε δυνατό να διαδοθεί στη συνέχεια σε πλατιές λαϊκές μάζες, τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο του μετέπειτα ελλαδικού χώρου, λόγω των σημαντικών οικονομικών και κοινωνικών διαδικασιών που είχαν συντελεστεί από τα τέλη του 18ου αιώνα, μέσα από την κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων και τον ηγετικό ρόλο των ελ-

ληνόφωνων καπιταλιστών και προαγοραστών, των αντίστοιχων εμπορικών και χρηματικών δικτύων, διανοουμένων και μορφωτικών κύκλων.

4.6.1. Διάχυση των χρηματοπαραγωγικών και καπιταλιστικών σχέσεων και επιτάχυνση του γλωσσικού εξελληνισμού. Κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, τόσο στην Ευρώπη όσο και στον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συντελούνται οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες μεγάλης σημασίας.

Χαρακτηριστικό της νέας εποχής αποτελεί η έμμεση υπαγωγή της αγροτικής ή οικοτεχνικής παραγωγής των κοινοτήτων ή των μεμονωμένων αγροτών και τεχνιτών στο εμπορικό κεφάλαιο των πόλεων, μέσω της «προαγοράς» του προϊόντος τους.

Καθώς οι κοινότητες έχουν χάσει το παλιό «κλειστό» και εν μέρει αυτοκαταναλωτικό χαρακτήρα τους, οι μεμονωμένοι παραγωγοί ανεξαρτητοποιούνται. Ωστόσο, αυτό συμβαίνει για όσο διάστημα ο τεχνίτης ή ο αγρότης είναι σε θέση να πουλά τα προϊόντα του στο τοπικό παζάρι ή σε διαφορετικούς εμπόρους, οπότε και διατηρεί τον οικονομικό ρόλο του αυτοαπασχολούμενου εμπορευματοπαραγωγού. Η ανάπτυξη του καταμερισμού εργασίας, η διαφοροποίηση της ζήτησης και η εξειδίκευση και διαφοροποίηση της παραγωγής, η αύξηση της παραγωγικότητας και τελικά η ανάγκη να προσανατολίζεται το προϊόν όχι μόνο στην τοπική αγορά, αλλά και (κυρίως) σε απομακρυσμένες αγορές, οδήγησε στην εξάρτηση του παραγωγού από έναν έμπορο και μόνο, ο οποίος γίνεται ο *προαγοραστής* της συνολικής παραγωγής του τεχνίτη ή αγρότη. Ο προαγοραστής, επειδή ακριβώς είναι εκείνος που τοποθετεί το προϊόν στις διαφορετικές αγορές, καθορίζει και τον τύπο αλλά και την ποσότητα των προϊόντων που θα παράγει ο κάθε αγρότης ή οικοτέχνης που εργάζεται για λογαριασμό του, ελέγχοντας έτσι ουσιαστικά την παραγωγική διαδικασία των μεμονωμένων παραγωγών. Ο προαγοραστής ορίζει τις παραγγελίες των προϊόντων που θα παραχθούν από τους μεμονωμένους, εξαρτώμενους από αυτόν παραγωγούς, και όλο και συχνότερα τους προμηθεύει με τις απαραίτητες πρώτες ύλες.

Με τον τρόπο αυτό ο προαγοραστής ουσιαστικά *αποκτά τον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας* των μεμονωμένων παραγωγών, δηλαδή των *μέσων παραγωγής* τους. Είναι αυτός που αποφασίζει για την έκταση της παραγωγής και τον βαθμό διαφοροποίησης των προϊόντων μεταξύ τους. Είναι επίσης αυτός που αποφασίζει για τον καταμερισμό εργασίας μεταξύ των ξεχωριστών παραγωγών που βρίσκονται υπό τον έλεγχό του, σύμφωνα με τους στόχους-κριτήρια παραγωγικότητας-κερδοφορίας που θέτει, τις συνθήκες της αγοράς, την εξέλιξη της ζήτησης κ.λπ., ζητήματα που αποτελούν δική του αρμοδιότητα. Μπορεί επομένως να καθηλώνει τις τιμές των εμπορευμάτων που (προ)αγοράζει από τους άμεσους παραγωγούς, με αποτέλεσμα αυτοί, αν και διατηρούν τυπικά την

οικονομική ανεξαρτησία τους, δηλαδή την τυπική ιδιοκτησία των εργαλείων που χρησιμοποιούν ή της γης που καλλιεργούν, να αμείβονται (από τον προαγοραστή) με ένα εισόδημα που, στην καλύτερη περίπτωση, φτάνει τον εργατικό μισθό: μια μορφή μισθού με το κομμάτι, που θα μπορούσε να συγκριθεί με το σύγχρονο φασόν.

Η έμμεση υπαγωγή εργασίας στο κεφάλαιο χαρακτηρίζεται, λοιπόν, από την απουσία του τυπικού μισθιακού συμβολαίου, και την αμοιβή του συμβατικά ανεξάρτητου εργαζόμενου με μορφές μισθού με το κομμάτι.

Πρόκειται για μια έμμεση-πρώιμη μορφή υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, η οποία τροφοδοτεί την ανάπτυξη και επέκταση της ώριμης καπιταλιστικής σχέσης (άμεση υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο: μισθωτή εργασία-μεγάλη καπιταλιστική επιχείρηση). Προέκυψε έτσι αυτό που ο Rubin (1994: 200) ονομάζει

οικοτεχνική βιομηχανία ή οικόσιτο σύστημα βιομηχανίας μεγάλης κλίμακας, η επέκταση του οποίου σήμαινε τη διείδυση του εμπορικού κεφαλαίου στη βιομηχανία, και έστρωσε τον δρόμο για την πλήρη αναδιοργάνωση της βιομηχανίας σε καπιταλιστική βάση.²⁵

Βασικές «φιγούρες» του προβιομηχανικού-εμπορικού καπιταλισμού αναδεικνύονται ο έμπορος μακρινών αποστάσεων ή «ελεύθερος έμπορος», ο έμμεσα υπαγόμενος στον έμπορο μακρινών αποστάσεων εργαζόμενος (οικοτέχνης, αγρότης, τεχνίτης – διάφορες μορφές μισθού με το κομμάτι), ο μεσάζων-προαγοραστής, που μεσολαβεί ανάμεσα στον εργαζόμενο και τον «ελεύθερο έμπορο», αλλά και ο μισθωτός στις μανουφακτούρες ή στις εμπορικές επιχειρήσεις μακρινών αποστάσεων, στα εμπορικά πλοία κ.λπ. (εδώ και πάλι μπορεί βέβαια να διατηρούνται οι πρώιμες μορφές μισθού, που σχετίζονται, π.χ., με μορφές «συνεταιρισμού» πλοιοκτητών-ναυτών στα εμπορικά πλοία, κ.λπ.· βλ. Μηλιός 2020: 165-176).

Από τη στιγμή που οι νέες (καπιταλιστικές) κοινωνικές σχέσεις έσπασαν

25. «Σύμφωνα με την επιστημονική ταξινόμηση των μορφών βιομηχανίας στη διαδοχική τους ανάπτυξη, η δουλειά για τον προαγοραστή ανήκει συνήθως στην κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα, γιατί: 1) στηρίζεται στην παραγωγή που γίνεται με το χέρι και στην πλατιά βάση των μικρών εργαστηρίων· 2) εισάγει τον καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα σ' αυτά τα εργαστήρια, αναπτύσσοντάς τον και μέσα στο ίδιο το εργαστήριο· 3) βάζει επικεφαλής της παραγωγής τον έμπορο, όπως γίνεται πάντα στη μανουφακτούρα, που προϋποθέτει την παραγωγή σε πλατιά κλίμακα, τη χοντρική αγορά πρώτων υλών και την πούληση του προϊόντος· 4) υποβιβάζει τους εργαζόμενους στην κατάσταση μισθωτών εργατών που ασχολούνται στο εργαστήριο του αφεντικού ή στο σπίτι τους [...] Όπως είναι γνωστό αυτή η μορφή βιομηχανίας σημαίνει μια πλέρια κυριαρχία του καπιταλισμού και είναι ο άμεσος πρόδρομος της τελευταίας και ανώτερης μορφής του, δηλαδή της μεγάλης μηχανικής βιομηχανίας» (Λένιν 1977, τόμ. 2: 422-23).

τα στεγανά της τοπικής (κοινοτικής) χριστιανικής κοινωνίας, και πολύ περισσότερο από τη στιγμή που το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων γίνεται διεθνές (εξαγωγικό) εμπόριο, από τη στιγμή αυτή τίθεται σε κίνηση μια διαδικασία γλωσσικής «ελληνοποίησης» όχι μόνο των εμπόρων-καπιταλιστών, αλλά και των κοινωνικών ομάδων και τάξεων που υπάγονται στο κεφάλαιο σε μια θέση εξουσιαζόμενου-υποκειμένου σε εκμετάλλευση.

Οι χριστιανοί έμποροι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, χωρίς να έχουν αναγκαστικά περάσει από τις ελληνόφωνες εκπαιδευτικές διαδικασίες που προωθούσαν εκκλησιαστικοί και άλλοι μηχανισμοί, προσανατολίζονται προς την ελληνική γλώσσα, ακόμα και αν δεν είναι ελληνόφωνοι από καταγωγή. Τα ελληνικά δεν είναι την εποχή αυτή η γλώσσα μόνο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, αλλά και των χριστιανών που είχαν αποκτήσει αξιώματα στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό, γεγονός που είχε αναμφίβολα μεγάλη σημασία για τους ελληνόφωνους εμπόρους. Οι ντόπιοι χριστιανοί έμποροι, ακόμα και στην περίπτωση που δεν είναι ελληνόφωνοι, έχουν έτσι σημαντικούς διοικητικοπολιτικούς, τεχνικούς και πολιτιστικούς λόγους να μάθουν την ελληνική γλώσσα (Τοντόροφ 1986: 287 κ.ε.).

Κατ' αρχάς οι έμποροι-επιχειρηματίες έχουν ανάγκη από μια έγκυρη γλώσσα επικοινωνίας και μια σταθερή σχέση με τον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό. Χρειάζονται μια γλώσσα που να τους επιτρέπει και την επιχειρηματική δραστηριότητά τους να προωθούν χωρίς προσκόμματα και με τις χριστιανικές αρχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Πατριαρχείο,²⁶ αξιωματούχοι, Φαναριώτες) να έρχονται σε επαφή, όποτε χρειάζονται την προστασία τους απέναντι στις αυθαιρεσίες των οθωμανικών αρχών. Η γλώσσα που πληροί τους όρους αυτούς είναι μόνο τα «επίσημα» ελληνικά (η καθαρεύουσα). Οι χριστιανοί αστοί της Αυτοκρατορίας στρέφονται έτσι, από νωρίς, προς την ελληνική γλώσσα. Όπως σημειώνει ο Victor Roudometof:

Στο Βελιγράδι, για παράδειγμα, οι Σέρβοι κάτοικοι των πόλεων ντυνόταν σύμφωνα με το ελληνικό στυλ, οι εφημερίδες του Βελιγραδίου περιλάμβαναν τη λεζάντα *Grecia* (Ελλάδα) και, τουλάχιστον σύμφωνα με τον Stoianovich (1994: 294), τα τοπικά χριστιανικά «ανώτερα στρώματα» ήταν μέχρι το 1840 ελληνόφωνα. Στη Νότια Αλβανία και την Ελλάδα κατά τα τέλη του 18ου και τον 19ο αιώνα, χιλιάδες Ορθόδοξοι Αλβανοί και Βλάχοι εξελληνίστηκαν πλήρως (Skendi 1980: 187-204). Στα βουλγαρικά εδάφη, κατά το δεύτερο μισό του δέκατου όγδοου αιώνα, η κυριαρχία του οικου-

26. «Το 1766/67 το Οικουμενικό Πατριαρχείο πέτυχε [...] την απορρόφηση των Αρχιεπισκοπών του Ιπεκίου και της Αχρίδας, αποκτώντας έτσι το μονοπώλιο της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας στους ορθόδοξους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας» (Κωστής 2013: 44).

μενικού πατριαρχείου στην πολιτιστική ζωή οδήγησε στην προώθηση του ελληνόφωνου πολιτισμού στη λειτουργία, τα αρχεία και την αλληλογραφία (Markova 1980) (Roudometof 1998: 13).

Ο Eric Hobsbawm, στο βιβλίο του *The Age of Revolution 1789-1848* (Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848), το οποίο κυκλοφόρησε το 1962, συνέδεσε τη διαδικασία γλωσσικού εξελληνισμού των οικονομικά και μορφωτικά «προοδευμένων» στοιχείων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (δηλαδή των κοινωνικών τάξεων και ομάδων που αναδύονταν από τη διάλυση του παλιού καθεστώτος και την ανάπτυξη των αστικών κοινωνικών σχέσεων) με τον ιδιαίτερο ρόλο των ελληνόφωνων ελίτ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας:

Οι περισσότεροι Έλληνες [διάβαζε ελληνόφωνοι, Γ.Μ.] έμοιαζαν με τις άλλες ξεχασμένες πολεμικές αγροτικές τάξεις και φυλετικές ομάδες της Βαλκανικής χερσονήσου. Μια μερίδα τους όμως αποτελούσε διεθνή εμπορική και διοικητική τάξη, εγκατεστημένη σε παροικίες ή κοινότητες σ' ολόκληρη την Τουρκική Αυτοκρατορία, και πέρα από αυτή. Η γλώσσα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, στην οποία ανήκαν οι περισσότεροι βαλκανικοί λαοί, ήταν η ελληνική, και Έλληνες επάνδρωναν τα υψηλότερα κλιμάκιά της υπό τον Έλληνα Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Έλληνες δημόσιοι υπάλληλοι, ως υποτελείς πρίγκιπες, διοικούσαν τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες (τη σημερινή Ρουμανία). Με αυτή την έννοια, οι μορφωμένες και εμπορικές τάξεις των Βαλκανίων, της περιοχής της Μαύρης Θάλασσας και της Ανατολής, οποιαδήποτε και αν ήταν η εθνική καταγωγή τους, είχαν εξελληνιστεί [γλωσσικά, Γ.Μ.] ακριβώς εξαιτίας της φύσης των δραστηριοτήτων τους (Hobsbawm 1992: 204).

Βέβαια, όσο κι αν ο γλωσσικός εξελληνισμός των χριστιανικών οικονομικών και διοικητικών ελίτ συνέβαλε στη διαμόρφωση του ελληνικού έθνους, οι δύο διαδικασίες, όπως επανειλημμένα σημειώσαμε, δεν θα πρέπει να ταυτίζονται, όπως φαίνεται να γίνεται στο απόσπασμα του Hobsbawm που μόλις παραθέσαμε (βλ. επίσης κεφ. 8).

4.6.2. Κυριαρχία των ελληνόφωνων καπιταλιστών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στα τέλη του 18ου αιώνα. Η εξάπλωσή τους στην κεντρική Ευρώπη και τη Ρωσία. Σύμφωνα με όσα αναπτύξαμε στην προηγούμενη ενότητα, στις χριστιανικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κυριάρχησαν γρήγορα εταιρείες ελληνόφωνων εμπόρων καπιταλιστών. Ουσιαστικά οι ελληνόφωνοι μοιράζονταν με τους Οθωμανούς, μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα, τις χρηματοπαραγωγικές δραστηριότητες της αυτοκρατορίας, περιλαμβανομένης και

της ενοικίασης των φόρων.²⁷ Μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα στο εξωτερικό εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη Δύση κυριαρχούσαν μεγάλες ξένες εταιρείες. Η κατάσταση αυτή άλλαξε με τη διάχυση των νέων χρηματοπαραγωγικών δραστηριοτήτων στις αγροτικές περιοχές της Αυτοκρατορίας, όταν αναπτύχθηκαν τα δίκτυα των προαγοραστών ή «μεσιτών», οι οποίοι συγκεντρώνουν το προϊόν πολλών άμεσων παραγωγών – προσανατολίζοντας παράλληλα την παραγωγή των τελευταίων στη ζήτηση του εξωτερικού εμπορίου. Στις νέες αυτές συνθήκες, οι ελληνόφωνοι²⁸ «ελεύθεροι έμποροι» απέκτησαν σαφή υπεροχή.

Στα δίκτυα αυτά του «οικόσιτου συστήματος βιομηχανίας μεγάλης κλίμακας», οι ξένοι «ελεύθεροι έμποροι» (από χώρες εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας) ήταν δύσκολο να επικρατήσουν, εκτός εάν εξακολουθούσαν να απολαμβάνουν από την κυβέρνησή τους το προνόμιο της αποκλειστικότητας του εμπορίου με τη χώρα τους.

Αν το προνόμιο αυτό καταργηθεί, οι συναλλαγές θα περάσουν στα χέρια ντόπιων (ελληνόφωνων) εμπόρων, διότι αυτοί συνδέονται με άμεσες σχέσεις (γλωσσικής συνάφειας, εντοπιότητας, φιλίας, συγγένειας, συναλλαγής κ.ο.κ.) με τους «ενδιάμεσους κρίκους» (μεσίτες και προαγοραστές), αλλά και τους άμεσους παραγωγούς (αγρότες, οικοτέχνες, βιοτέχνες, συνεταιρισμούς) της παραγωγικής αλυσίδας του προβιομηχανικού καπιταλισμού.

Ο «ελεύθερος έμπορος» που δραστηριοποιείται στο εξωτερικό εμπόριο βρίσκεται στην κορυφή αυτού του πολυεπίπεδου παραγωγικού συστήματος του προβιομηχανικού καπιταλισμού.

Ακόμα και όταν εξακολουθούν να διατηρούνται οι διακρίσεις των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων υπέρ των υπηκόων τους, ο «ελεύθερος έμπορος» μπορεί να είναι Οθωμανός υπήκοος που έχει αγοράσει το «μπαρά», δηλαδή τον τίτλο του «διερμηνέως» κάποιας ξένης προξενικής αρχής, που του προσφέρει τα δικαιώματα και τις δυνατότητες των αλλοδαπών (Ευρωπαίων) υπηκόων. Όπως

27. «Για την προμήθεια της Κωνσταντινούπολης, μεγάλες ποσότητες ρυζιού, σιταριού, αλατιού, κρέατος, λαδιού, ψαριού, μελιού, κεριού, κ.λπ., εισάγονταν από τη θάλασσα και εκείνοι που ασχολούνταν με αυτό το εμπόριο ήταν μεταξύ των πλουσιότερων εμπόρων της πόλης, οι οποίοι ήταν οργανωμένοι σε διάφορες συμπράξεις. Στα μέσα του 17ου αιώνα, οι πρώτοι από αυτούς ήταν οι πλοιοκτήτες που μετέφεραν τα φορτία τους με δικά τους πλοία [...] χωρίζονταν στους “καπετάνιους της Μαύρης Θάλασσας” [...] που αριθμούσαν 2.000, και στους “καπετάνιους της Μεσογείου” [...] που αριθμούσαν 3.000. Ήταν μουσουλμάνοι ή Έλληνες» (Inalcik 1967: 120).

28. Όταν αναφέρομαι σε ελληνόφωνους, εμπόρους ή άλλους καπιταλιστές, κληρικούς, κ.λπ., περιλαμβάνω και εκείνους που καίτοι είχαν διαφορετική μητρική γλώσσα (βλάχικα, αλβανικά κ.ο.κ.), χρησιμοποιούσαν παράλληλα και την καθαρεύουσα ελληνική για λόγους επαγγελματικών-οικονομικών, μορφωτικών, ή διοικητικών-πολιτικών – ένταξης στον εκκλησιαστικό ή διοικητικό μηχανισμό των Rûm της Αυτοκρατορίας.

σημείωνε ο Φελίξ Μπωζούρ, από το 1787 έως το 1797 γενικός πρόξενος της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη:²⁹

Οι αγοραστές είναι έμποροι παραγγελιοδόχοι, εγκατεστημένοι στις Σέρρες, ή εμπορομεσίτες απεσταλμένοι των ελεύθερων εμπορών της Θεσσαλονίκης. Οι εμπορομεσίτες αυτοί πρέπει να είναι εφοδιασμένοι με μεγάλα κεφάλαια, γιατί είναι υποχρεωμένοι να πληρώνουν, πριν από την παράδοση, τα τρία τέταρτα των βαμπακιών που πήραν ως προκαταβολή. Αγοράζουν το εμπόρευμα χωρίς να το δουν και πηγαίνουν στα χωριά μόνο για να το συσκευάσουν και να το βάλουν στην άμαξα. Με τον τρόπο αυτό, αρχίζουν τεράστιες επιχειρήσεις, που τελειώνουν χωρίς μεσίτη, αλλά μόνο με προφορικές συμφωνίες, που εκτελούνται πάντοτε πιστά (Μπωζούρ 1974: 60).³⁰

Οι προαγοραστές, τέλος, συνδέονται επίσης (συχνά με σχέσεις συναλλαγής) με μια σειρά τοπικούς παράγοντες ή/και διοικητικούς αξιωματούχους (τιμαριώτες, προεστούς κ.ο.κ.), που διασφαλίζουν αφενός τον προσανατολισμό της παραγωγής στα συγκεκριμένα προϊόντα που ζητά ο προαγοραστής (και κατ' επέκταση ο εξαγωγέας ή ο «ελεύθερος έμπορος» μακρινών αποστάσεων) και αφετέρου την αποκλειστική διάθεση της παραγωγής στους εν λόγω προαγοραστές.

Οι ελληνόφωνοι έμποροι που διεξάγουν το εξαγωγικό εμπόριο είναι, λοιπόν, περισσότερο «αποδοτικοί» από τους ξένους ανταγωνιστές τους διότι μπορούν ακριβώς να συνδέονται και να κινητοποιούν τα πολύμορφα αυτά δίκτυα μεσολάβησης, με βάση τα οποία διαδίδεται και αναπτύσσεται ο (εμπορικός) καπιταλισμός, διαλύοντας ή μετασχηματίζοντας τις προκαπιταλιστικές σχέσεις κοινωνικής συνοχής και συναίνεσης. Η συγγένεια, η εντοπιότητα, η γλωσσική συνάφεια (σφυρηλατημένη στη βάση των νέων αυτών σχέσεων) δεν διαμεσο-

29. «Διερμηνείς ονομάζονται οι Έλληνες και οι Εβραίοι που αγοράζουν ένα μπαρά ή ένα πιστοποιητικό διερμηνέα, όχι για να ασκήσουν το επάγγελμα του διερμηνέα στους πρεσβευτές και τους προξένους, αλλά για να επωφεληθούν από τα προνόμια που συνάπτονται μ' αυτό το επάγγελμα. Το μπαρά απαλλάσσει τον Οθωμανό υπήκοο από τη δική του δικαιοδοσία και τον μεταθέτει στη φράγκικη. Το είδος αυτό της προστασίας πουλιέται σαν εμπόρευμα και το περίεργο αυτό είδος εμπορίου το κάνουν οι πρεσβευτές και οι πρόξενοι. Τα ακριβότερα μπαρά είναι της Γαλλίας και της Αγγλίας. Είδα να τα πουλούν ως δέκα χιλιάδες γρόσια» (Μπωζούρ 1974: 283).

30. Τη μέθοδο της προαγοράς χρησιμοποιούσαν βεβαίως και οι ξένοι έμποροι, τουλάχιστον από τον 17ο αιώνα: «Οι Γάλλοι, πριν το 1789, τα αγόραζαν πάντοτε από κοινού. Τον τρόπο αυτόν τον ονόμαζαν συνεταιρισμό [...] Το πλεονέκτημα του συνεταιρισμού ήταν ότι στους πωλητές παρουσιαζόταν ένας μόνον αγοραστής και, έτσι, οι τιμές δεν ανέβαιναν λόγω ανταγωνισμού» (Μπωζούρ 1974: 94). Σε μια επιστολή του προξένου Ντυ Μπροκά προς εμπόρους της Μασσαλίας, Άρτα 13/7/1705, την οποία παραθέτει ο Σ. Μάξιμος (1973: 50), διαβάζουμε: «Αν επιθυμείτε, κύριοι, μπορείτε να δώσετε διαταγή, μέσω Νεαπόλεως και Μεσσήνης, για προαγορά, να στείλετε δε μαζί με τα χρήματα και πλοία, για τη φόρτωση». Βλ. και Κατρή 2007.

λαβούν πλέον τις ασιατικές-κοινοτικές-κρατικές ιεραρχίες των αγάδων και των παραδοσιακών προεστών, αλλά το κύκλωμα του χρηματικού και εμπορευματικού κεφαλαίου, πάνω στο οποίο επικάθεται ως ξένο σώμα πλέον το οθωμανικό σύστημα των δοσιμάτων.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μπωζούρ, όταν αναφέρεται «στην επιδεξιότητα των Ελλήνων εμπόρων, που στα χέρια τους βρίσκεται το συνάλλαγμα», σπεύδει να συμπληρώσει ότι οι έμποροι αυτοί «ξέρουν πάντοτε να το ρυθμίζουν, σύμφωνα με τα συμφέροντά τους» διότι είναι «ενωμένοι μεταξύ τους *σιωπηρά*» (Μπωζούρ 1974: 204, η υπογράμμιση δική μου. Βλ. και Κρεμμυδάς 1980: 48 κ.ε.). Περισσότερο παραστατική αναφορικά με το ζήτημα αυτό είναι η Έκθεση του Γάλλου προξένου στην Άρτα, Μπουίγ, με ημερομηνία 1 Απριλίου 1750:

Έχω πολλές φορές υποδείξει την άδικη ζημία που επιφέρουν στη γαλλική ναυσιπλοΐα αυτοί οι Έλληνες πρόξενοι και υποπρόξενοι υπήκοοι του Σουλτάνου, εντόπιοι από τα Γιάννενα και την Άρτα όπου έχουν τα εμπορικά σπίτια τους, τους συγγενείς συνεταίρους και φίλους και όλους τους άλλους που *συνδέονται μαζί τους με αίμα και φιλία, κόσμο και κόσμο* που δίνει φυσικά με ευχαρίστησι την προτίμησή του στις άλλες σημαίες παρά στη δική μας [...] Εδώ όλο το εμπόριο γίνεται από Έλληνες με άλλους Έλληνες εγκατεστημένους στη Μεσσήνη, Νεάπολι, Λιβόρνο, Μάλτα. Αν είχα να παλαίσω με ξένους προξένους, Αυτοκρατορικούς, Άγγλους, Ναπολιτάνους, Ολλανδούς, Ραγουζαίους και άλλους, είμαι βέβαιος ότι η γαλλική σημαία θα είχε πάντα την προτίμησι που της οφείλεται. Τι μπορώ όμως να κάμω εναντίον *τόσων και τόσων ανθρώπων που έχουν μαζί τους αυτοί οι Έλληνες πρόξενοι;* (παρατίθεται στο Μάξιμος 1976: 69-70, η υπογράμμιση δική μου).

Μέσα από τα δίκτυα μεσολάβησης, μεσιτείας και προαγοράς, που στρέφουν το εξωτερικό εμπόριο στα χέρια των ντόπιων ελληνόφωνων εμπόρων μακρινών αποστάσεων και εφοπλιστών, εκτοπίζοντας τους αλλοδαπούς, μετασχηματίζεται ολόκληρη η κοινωνία.³¹

Η κυριαρχία του εμπορικού κεφαλαίου έχει μάλιστα ήδη μετασχηματίσει την παραγωγή. Σε συγκεκριμένους κλάδους η τεχνολογική στάθμη και η ανταγωνιστικότητα της «ελληνικής» μεταποίησης πρωτοπορεί διεθνώς. Ο Μπωζούρ γράφει χαρακτηριστικά:

31. «Ένα πλατύ δίκτυο μεσαζόντων, που ήταν διασκορπισμένοι σε όλα τα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, επέτρεψε στους Έλληνες να εδραιώσουν σταδιακά πλήρη σχεδόν θαλάσσια και εμπορική υπεροχή» (Τοντόροφ 1986: 98). «Στο τέλος του [18ου, Γ.Μ.] αιώνα, το ελληνικό εμπορικό κεφάλαιο έπαιρνε μια ξεχωριστή θέση σ' όλες τις αγορές της Ανατολής και τις συνέδεε με τη λοιπή Μεσόγειο και Ευρώπη» (Μάξιμος 1973: 15-16).

Από τους Έλληνες δανειστήκαμε την τέχνη του βαψίματος του βαμπακιού σε κόκκινο. Έλληνες βαφείς πήγαν κι εγκαταστάθηκαν κατά τα μέσα αυτού του αιώνα στο Μομπελιέ κι έβαψαν εκεί το βαμπάκι με τη δική τους μέθοδο. Τις μεθόδους τους αντέγραψαν σε λίγο οι Γάλλοι βαφείς και μ' αυτόν τον τρόπο η βαφή της Ανατολής διαδόθηκε στις φάμπρικές μας του Λαγκεντόκ και του Μπεάρν, καθώς και της Ρουέν, της Μαιγέν και του Σολλέ (Μπωζούρ 1974: 147).

Και αναφορικά με την εταιρεία των Αμπελακίων σημειώνει:

Ποτέ άλλοτε δεν συγκροτήθηκε εταιρία επάνω σε πιο μελετημένες οικονομικές βάσεις και ποτέ άλλοτε δεν μεσολάβησαν λιγότερα χέρια, για να δι-εκπεραιώσουν έναν τόσο μεγάλο όγκο υποθέσεων (Μπωζούρ 1974: 144).

Το εμπόριο της Ανατολής περιήλθε σε μεγάλο βαθμό στα χέρια ελληνόφωνων υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς δεν ήταν μόνο οι ελληνόφωνοι που γίνονταν έμποροι, αλλά οι έμποροι (τα πολύμορφα και πολυπρόσωπα δίκτυα μεσολάβησης των εγχρήματων συναλλαγών που χαρακτηρίζουν τον εμπορικό καπιταλισμό) που γίνονταν ελληνόφωνοι. Σε αυτό το πλαίσιο διαδίδονται μαζικά οι ιδέες του Διαφωτισμού για «ελευθερία, ισότητα και επιστήμες», που ανοίγουν τον δρόμο στην εθνική πολιτικοποίηση των μαζών (στον εθνικισμό). Όπως σημειώνει ο Κ.Θ. Δημαράς,

σ' αυτή την αρχόμενη περίοδο του Διαφωτισμού, ή, και, ας πούμε, του προ-διαφωτισμού, η ραγδαία οικονομική και πνευματική άνοδος των χωρών της «καθ' ημάς Ανατολής», θα έχει [...] άμεσες συνέπειες στους φορείς της ευημερίας αυτής: στους εμπόρους και στους λογίους. Ο εμπορικός κόσμος, ο οποίος επικαλύπτεται με τον φαναριωτικό, τείνει προς την κοινωνική ηγεσία (Δημαράς 1989: 27).

Η κυριαρχία των ελληνόφωνων εμπόρων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ενισχύεται ακόμα περισσότερο με τη Γαλλική Επανάσταση και τους πολέμους που την ακολούθησαν. Την ίδια εποχή ελληνόφωνοι έμποροι ελέγχουν μεγάλο μέρος του εμπορίου της Μασσαλίας, ιδρύουν υποκαταστήματα σε όλες τις πόλεις της κεντρικής Ευρώπης, που αποτελούν σημαντικά κέντρα εμπορίου (Βιέννη, Τεργέστη, Μασσαλία κ.λπ.), ενώ παράλληλα επενδύουν στο ευρωπαϊκό τραπεζικό σύστημα. Δραστηριοποιούνται επίσης στη Ρωσική Αυτοκρατορία.³² Από τα τέλη, λοιπόν, του 18ου αιώνα το εμπορικό κεφάλαιο

32. Ο Μπωζούρ παρουσιάζει πολλά παραδείγματα εμπόρων που κυριαρχούν στο θαλάσσιο εξαγωγικό εμπόριο, ή το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων, σε συγκεκριμένα προϊόντα. Χαρα-

ελληνόφωνων υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επιδεικνύει μια ιδιαίτερα σημαντική δυναμική. Όπως σημειώνει η Αγγελική Ιγγλέση:

[...] η σημαντικότερη ελληνική παροικία της Κεντρικής Ευρώπης δημιουργήθηκε στη Βιέννη και εξελίχθηκε σε πολιτιστικό-πολιτικό κέντρο [...] πριν από την Επανάσταση του 1821 [...]. Η ευνοϊκή συγκυρία που επέτρεψε την κυριαρχία του ελληνικού στοιχείου στο εμπόριο της Κεντρικής Ευρώπης με την Ανατολή οφείλεται στην έλλειψη γηγενούς εμπορικής τάξης με επαρκή εμπειρία, καθώς και στην παραχώρηση εκ μέρους της Αυστρίας, προνομίων σε Οθωμανούς υπηκόους για την εγκατάστασή τους και την άσκηση του εμπορίου τους (Ιγγλέση 2004: 7).

Στο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό αυτό έδαφος θα αναπτυχθεί την αμέσως επόμενη περίοδο ο ελληνικός εθνικισμός.

4.6.3. Μετά τη Γαλλική Επανάσταση: Η εθνική πολιτικοποίηση. Οι νέες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις που διαμορφώνουν τον οικονομικό και κοινωνικό χώρο των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής συνεπάγονται έναν νέο τρόπο ζωής (στον οποίο το χρήμα παίζει καθοριστικό ρόλο) και επομένως νέα ιδεολογικά σχήματα και ταυτότητες.

Η απαίτηση για οικονομική ελευθερία γεννά την απαίτηση για προσωπική αλλά και πολιτική ελευθερία, κάτι που μετασχηματίζει και τους όρους πρόσληψης της θρησκείας (ως μερικώς εκκοσμικευμένη ταυτότητα). Το πλαίσιο αυτό τρόπου ζωής και αντιλήψεων γίνεται υποδοχέας των ιδεών του Διαφωτισμού, ως προφανών «αληθειών» που συνάδουν με τις πρακτικές και τον τρόπο ζωής των στρωμάτων που συνδέονται με τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις (Δημαράς 1989, Δημαράς 1992, Κιτρομηλίδης 1996, Νούτσος 1999).

Για λόγους που σχετίζονται με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, οι ιδεολογίες αυτές πολιτικοποιούνται πρώτα στις ελληνόφωνες κοινότητες εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

κτηριστικό είναι και το παράδειγμα που ακολουθεί: «Τα καλύτερα γουναρικά έρχονται από το εσωτερικό της Ρωσίας. Οι Έλληνες τα αγοράζουν από τις νότιες επαρχίες της αυτοκρατορίας αυτής, από τις αγορές της Ουκρανίας και της Πολωνίας και τα μεταπωλούν, σε συνέχεια, στις αγορές της Σελίμιας και του Οζόντζιοβα, απ' όπου διοχετεύονται σ' ολόκληρη τη Ρωσία» (Μπωζούρ 1974: 221). Η Τζελίνα Χαρλαύτη γράφει χαρακτηριστικά για τους ελληνόφωνους εφοπλιστές της εποχής: «Η επιτυχία τους έγκειτο στα ήδη διαμορφωμένα επιχειρηματικά δίκτυα των Ελλήνων σε όλη τη Μεσόγειο για τη διακίνηση του θαλάσσιου εμπορίου από την Ανατολή στη Δύση, που τους εξασφάλιζαν μειωμένο κόστος στη λειτουργία των ναυτιλιακών τους επιχειρήσεων και επομένως ανταγωνιστικότητα στη διεθνή αγορά της Μεσογείου» (Χαρλαύτη 2013β: 242-243).

Μετά τη Γαλλική Επανάσταση που τις «γονιμοποιεί» ταχύτατα (Βουρνάς 1989), προσλαμβάνουν τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά του φιλελευθερισμού και του εθνικισμού. Όπως παρατηρεί ο Hobsbawm στην Εποχή των επαναστάσεων:

Και ακριβώς στους κόλπους αυτής της κοσμοπολίτικης διασποράς ρίζωσαν οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης: ο φιλελευθερισμός, ο εθνικισμός και οι μέθοδοι πολιτικής οργάνωσης από τις μασονικές μυστικές εταιρείες [...] Ο εθνικισμός τους ήταν μέχρι ενός σημείου ανάλογος με τα ελιτίστικα κινήματα της Δύσης. Έτσι μόνο εξηγείται το σχέδιο εξέγερσης για την ελληνική ανεξαρτησία στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες υπό την αρχηγία Ελλήνων προυχόντων· γιατί οι μόνοι που θα μπορούσαν να ονομαστούν Έλληνες στην εξαθλιωμένη αυτή περιοχή των δουλοπαροίκων ήταν οι άρχοντες, οι επίσκοποι, οι έμποροι και οι διανοούμενοι. Φυσικά ο ξεσηκωμός αυτός απέτυχε οικτρά (Hobsbawm 1992: 204-205).

Όμως, το αίτημα της οικονομικής αλλά και πολιτικής και προσωπικής ελευθερίας, δηλαδή της κατάργησης των περιορισμών και καταναγκασμών του παλιού καθεστώτος, το αίτημα της πολιτικής ισότητας και αυτοδιάθεσης είχε διαχυθεί και στις πλατιές μάζες του πληθυσμού στις νότιες και παράκτιες περιοχές του ελληνικού γεωγραφικού χώρου, δηλαδή εκεί όπου οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής είχαν διαμορφώσει μια προσίδια κοινωνική και ιδεολογική συνεκτικότητα. Το αίτημα της ελευθερίας για τον χριστιανικό πληθυσμό της νότιας, παράκτιας και νησιωτικής Ελλάδας έγινε, λοιπόν, ταυτόσημο με τη στράτευση στην εθνική ιδέα του ελληνισμού, την ίδρυση ενός «φωτισμένου» ανεξάρτητου κράτους.

Στο σημείο αυτό αξίζει να παραθέσω ένα απόσπασμα από κείμενο του Φρ. Ένγκελς το οποίο αναφέρεται στην Ελληνική Επανάσταση. Χωρίς να έχει ποτέ ασχοληθεί συστηματικά με τις κοινωνικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ή με την Ελληνική Επανάσταση, ο Ένγκελς παρατηρούσε το 1890 ότι από τη μια η ασιατική κυριαρχία, που στηριζόταν στην αυτοκυβέρνηση σε τοπικό επίπεδο, διέφερε ριζικά από τη φεουδαρχία, ενώ από την άλλη η Ελληνική Επανάσταση μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο σε συνάρτηση με τη διάλυση της ασιατικής κυριαρχίας προς όφελος των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Έγραφε λοιπόν ο Ένγκελς:

Οι Έλληνες [διάβαζε ελληνόφωνοι, Γ.Μ.] [...] ήταν ένας εμπορικός λαός και οι έμποροι υπέφεραν περισσότερο από όλους από την καταπίεση των Τούρκων πασάδων. Ο χριστιανός αγρότης που βρισκόταν υπό την τουρκική κυριαρχία περνούσε από υλική άποψη καλύτερα από οπουδήποτε

αλλού. Είχε διαφυλάξει τους προτουρκικούς θεσμούς του, την πλήρη αυτοκυβέρνησή του. Όσο πλήρωνε φόρους δεν ασχολιόταν κατά κανόνα ο Τούρκος μαζί του. Μόνο σπάνια υπόκειτο σε βιασμούς ανάλογους με εκείνους που αναγκαζόταν να υπομένει ο δυτικοευρωπαίος αγρότης από τον ευγενή. Ήταν μια ευτελής, απλώς ανεκτή αλλά όχι υλικά καταπιεσμένη ζωή, η οποία δεν βρισκόταν σε αναντιστοιχία με το πολιτιστικό επίπεδο εκείνων των λαών και γι' αυτό διήρκεσε πολύ μέχρι να ανακαλύψει ο Σλάβος ραγιάς ότι η ζωή αυτή ήταν αφόρητη. Αντίθετα, το εμπόριο των Ελλήνων άνθιζε τόσο γρήγορα και είχε ήδη γίνει τόσο σημαντικό, από τότε που η τουρκική κυριαρχία το ελευθέρωσε από τον εκμηδενιστικό ανταγωνισμό των Βενετσιάνων και των Γενουατών, ώστε να μην μπορεί πλέον να ανεχθεί την τουρκική κυριαρχία. Πραγματικά η τουρκική, όπως και κάθε ανατολική κυριαρχία είναι ασυμβίβαστη με την καπιταλιστική κοινωνία. Η αποκτώμενη υπεραξία δεν μπορεί να διαφυλαχθεί από τους ληστρικούς σατράπες και πασάδες. Απουσιάζει η πρώτη θεμελιακή συνθήκη του αστικού κέρδους: η ασφάλεια του εμπορευόμενου προσώπου και της ιδιοκτησίας του. Δεν είναι λοιπόν παράξενο που οι Έλληνες ξεσηκώθηκαν [...] Και ποιοι άλλοι ήταν οι Φιλέλληνες, που συγκέντρωναν χρήματα και έστελναν στην Ελλάδα εθελοντές και ολόκληρα ένοπλα βοηθητικά σώματα, ποιοι άλλοι εκτός από τους Καρμπονάρι και τους άλλους φιλελεύθερους της Δύσης; (Engels 1977: 30-31).

Δείκτη για τον χρόνο εκκίνησης της διαδικασίας εθνικής πολιτικοποίησης αποτελεί η εξάπλωση των μυστικών επαναστατικών εταιρειών και κυρίως της Φιλικής Εταιρείας. Σύμφωνα με τις διαθέσιμες πηγές, δύο και πλέον χρόνια μετά την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας, στις αρχές του 1817, εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχαν μνηθεί μόνο δύο μέλη, «ο Ξάνθος στην Κωνσταντινούπολη και ο Άνθιμος Γαζής στις Μηλιές του Πηλίου» (Φιλίππου 2015). Όπως προκύπτει από το *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας* του Ιωάννη Φιλήμονα (1834), ο οποίος έκανε χρήση και του προσωπικού αρχείου του Αλέξανδρου Υψηλάντη, η μαζικοποίηση της Εταιρείας αρχίζει από το 1818. Από τον κατάλογο των 667 μελών της Φιλικής Εταιρείας που παραθέτει ο συγγραφέας σε επόμενο έργο του (Φιλήμων 1859) προκύπτει το ίδιο συμπέρασμα, όπως επίσης ότι όσοι μνηθήκαν εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν ξεπερνούσαν το 1/3 του συνόλου, με τους περισσότερους να εντοπίζονται στην Κωνσταντινούπολη και την Πελοπόννησο. Είναι εύλογο λοιπόν να υποθέσουμε ότι ο ελληνικός εθνικισμός δεν είχε αναπτυχθεί με μαζικούς όρους πριν από τη δεκαετία του 1810.

4.6.4. Ο εθνικισμός ως κοινωνικοπολιτική τομή και αλλαγή ιστορικής φάσης της κοινωνίας. Θα κλείσω το παρόν κεφάλαιο με μια παρατήρηση, που τη θεωρώ θεμελιακή για την ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας μου: το έθνος (ο εθνικισμός) έχει *πολιτικό χαρακτήρα*, διαμορφώνει μια πολιτική-κρατική ταυτότητα, ταυτότητα (οιονεί) «πολίτη», στην οποία υπάγεται πλέον η θρησκευτική ταυτότητα. Η νέα ταυτότητα είναι δηλαδή ελληνοχριστιανική, έχοντας εκτοπίσει τη *χριστιανοελληνική* ταυτότητα που πρόβαλλε από τα τέλη του 18ου αιώνα η Ορθόδοξη Εκκλησία.³³

Πρόκειται για μια τεράστια ιδεολογικοπολιτική τομή, που συνδέεται με πρωτοφανείς θεσμικές και πολιτειακές αλλαγές: θεσμοί αντιπροσώπευσης και νέοι τρόποι ένταξης των πληθυσμών στο κράτος, πολιτικά κόμματα, συνταγματική προοπτική και πολιτειακή τάξη, αλτρωτισμός και εθνική «καθαρότητα» (εθνοκαθάρσεις) κ.ο.κ. Με την εθνική πολιτικοποίηση των πληθυσμών (την κυριαρχία του εθνικισμού) οι «μοντέρνοι καιροί» εισέρχονται σε μια νέα φάση που από πρώτη ματιά μοιάζει ανεπίστρεπτη, μοιάζει δηλαδή να έχει ξεπεράσει ένα κρίσιμο «σημείο μη επιστροφής». «Αν πούμε ότι δεν αναγνωρίζουμε το φιλανδικό έθνος [...], θα πούμε την πιο μεγάλη κουταμάρα. Δεν μπορείς να μην αναγνωρίζεις αυτό που υπάρχει, θα σε αναγκάσει μόνο του να το αναγνωρίσεις», έγραφε ο Λένιν το 1919 (Λένιν 1977, τόμ. 38: 161).

Όμως, όσο παράδοξο κι αν φαίνεται από πρώτη ματιά, μια ιδιόμορφη εκδοχή της «μη αναγνώρισης» του έθνους αποτελεί η εθνικιστική δοξασία περί προαιώνιας ύπαρξής του. Αν ολόκληρη η ιστορία είναι «εθνική ιστορία», ιστορία «εθνικών αγώνων και περιπετειών», τότε αυτό που συνέβη με την «αφύπνιση» του έθνους το 1821 ήταν λίγο πολύ αναμενόμενο και σε κάθε περίπτωση όχι μια ριζική *κοινωνική μεταβολή*, αλλά μια τομή μέσα στη συνέχεια της εθνικής ύπαρξης.

Σε απόψεις αυτού του τύπου θα ασκήσω κριτική στο κεφάλαιο 9 του ανά χειράς βιβλίου. Προηγουμένως θα αναφερθώ στην έκβαση της Επανάστασης και στις θεσμικές τομές που εισήγαγε.

33. Όπως λέει ο Ιωάννης Ζελεπός αναφερόμενος στη θρησκευτική επίθεση κατά του Διαφωτισμού στα τέλη του 18ου αιώνα: «Ανάμεσα στα πολλά “θαύματα” που απαριθμούνται ως αποδεικτικά της θρησκευτικής αλήθειας αναφέρεται και το ότι *μετεμορφώθη γαρ και έγινε ο Ελληνισμός Χριστιανισμός, του Κυρίου συνεργούντος*» (Ζελεπός 2018: 357). Στην πραγματικότητα, αυτό που επιδίωξαν και εν μέρει πέτυχαν οι επαναστάτες του 1821 είναι να μεταμορφωθεί ο χριστιανισμός (ανεξαρτήτως γλώσσας και «παράδοσης») και να γίνει ελληνισμός. Πρόκειται για μια ανατροπή που επιφέρει ο εθνικισμός (όπου το στοιχείο Έλλην υπάγει το στοιχείο χριστιανός) κι όχι για «ουσιώδη ταυτότητα» με το παρελθόν, όπως φαίνεται να υποστηρίζει ο Ζελεπός.

ΜΕΡΟΣ II | Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΤΗΣ

I hear! I hear! [...] The crash as of an empire falling

Percy Bysshe Shelley (1/11/1821), «Hellas»

«Ακούω! Ακούω! [...] Τον πάταγο σαν από μια αυτοκρατορία που καταρρέει», στο *The Poetical Works of Percy Bysshe Shelley*, επιμ. Mrs. Shelley, Λονδίνο: Edward Moxon, Son & Co, 1874, 174. Ο Shelley αφιερώνει το ποίημα «στην εξοχότητά του τον πρίγκιπα Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, ως ατελές τεκμήριο του θαυμασμού, της συμπάθειας και της φιλίας του συγγραφέα».

5.1. Συντάγματα και θεσμοί. Συγκρότηση ενός αστικού κράτους

Μια επανάσταση δεν κρίνεται από τις αξιολογικές αποφάνσεις και τα «Απομνημονεύματα» των πρωταγωνιστών της· ιδίως μια εθνική επανάσταση, όπως η ελληνική, που «επιβάλλει» στους πρωταγωνιστές να ερμηνεύουν τα πάντα με γνώμονα τον εθνικισμό, δηλαδή να ενδύουν τις ιδιαίτερες πολιτικές ή προσωπικές τους στάσεις, τις πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις κ.λπ. με τη στολή του «εθνικού συμφέροντος» και των «πεπρωμένων» του έθνους και της πατρίδας. Η επανάσταση μπορεί να αξιολογηθεί και να ερμηνευτεί ως προς τον χαρακτήρα και τη δυναμική της κατ' αρχάς από τους θεσμούς που δημιουργεί, από το καθεστώς που (επιχειρεί να) επιβάλλει, και φυσικά από τα επίσημα κείμενα που ψηφίστηκαν από τις Εθνοσυνελεύσεις, ως οδηγητικοί δείκτες αυτού του καθεστώτος. Και ενώ είναι αλήθεια ότι «το ίδιο το υποκείμενο της Επανάστασης κάθε άλλο παρά ομογενές υπήρξε» (Κοταρίδης 2017:11), όπως άλλωστε εύκολα μπορεί να σκεφτεί κανείς από το γεγονός και μόνο των εμφυλίων πολέμων του 1823-1824 (βλ. στα επόμενα), εντούτοις η ηγεμονική και τελικά κυριαρχούσα τάση της κατά την περίοδο του ένοπλου αγώνα (1821-1827) αποτυπώνεται χωρίς αμφιβολία στα επίσημα αυτά κείμενα και ψηφίσματα.

Από την πρώτη στιγμή της έκρηξής της, η Ελληνική Επανάσταση διακήρυξε τον ριζοσπαστικό διαφωτιστικό-αστικό χαρακτήρα της. Και από την πρώτη στιγμή συγκρότησε αντίστοιχους αστικούς-αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, στην προοπτική ίδρυσης ενός (καπιταλιστικού) συνταγματικού κράτους. Όπως παρατηρεί ο Δημήτρης Δημούλης:

Η ανάγνωση των πρώτων ελληνικών Συνταγμάτων δημιουργεί, από άποψη ορολογίας και περιεχομένου, εντυπώσεις ανάλογες με εκείνες της ανάγνωσης οποιουδήποτε σύγχρονου ευρωπαϊκού Συντάγματος. Οι πρώτες πράξεις

της νομικής οργάνωσης του ελληνικού κράτους είναι απόλυτα «μοντέρνες». Αυτό οφείλεται στο ότι εκφράζουν τα τρία ειδοποιά χαρακτηριστικά του σύγχρονου συνταγματισμού. Θεμελιώνουν τη (λαϊκή) κυριαρχία, έχουν συνολικό ρυθμιστικό χαρακτήρα και χρησιμοποιούν καθολικευτικές διατυπώσεις. Η σύνταξη (και κατά μείζονα λόγο η πανηγυρική ψήφιση) τέτοιων κειμένων θα ήταν αδιανόητη για μια ευρωπαϊκή χώρα στις αρχές του 18ου αιώνα (Δημούλης 2000: 37-38).

Ήδη στην Προκήρυξη με τίτλο «Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος» που εξέδωσε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης στη Μολδαβία (βλ. κεφ. 1) διαβάζουμε: «το έθνος συναθροιζόμενον θέλει εκλέξει τους Δημογέροντάς του». Το έθνος, που δεν είναι παρά ο δρων εθνικός λαός, αποτελεί την πηγή της κρατικής εξουσίας και αντιπροσωπεύεται από τους ηγέτες («Δημογέροντες») που το ίδιο εκλέγει. Το ίδιο (ιδεο)λογικό σχήμα αποτυπώνεται στις τρεις τοπικές δομές κρατικής εξουσίας που συγκροτήθηκαν ελάχιστο διάστημα μετά την κήρυξη της Επανάστασης: την Πελοποννησιακή Γερουσία υπό την ηγεσία του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη (28/3/1821, με επίσημη ανακήρυξη 26/5/1821), τη Συνέλευση Δυτικής Χέρσου Ελλάδος υπό την προεδρία του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου (7/11/1821) και τη Συνέλευση Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος (ή Άρειο Πάγο) υπό την προεδρία του Θεόδωρου Νέγρη (15/11/1821).

Στην Α' Εθνοσυνέλευση των Ελλήνων (Εθνική Νομοδοτική Συνέλευσις ή Γενική του Έθνους Συνέλευσις), που έλαβε χώρα αμέσως μετά στην Επίδauρο (20/12/1821-16/1/1822) διατυπώθηκαν οι αρχές, με βάση τις οποίες «η Ελλάς άπασα μέλλει να κυβερνηθή εφεξής» και τις οποίες οφείλουν να ακολουθούν «οι διάφοροι λαοί της Ελλάδος». Στο Σύνταγμα (Γενικόν Προσωρινόν Πολίτευμα ή Σύνταγμα Πολιτικόν της Ελλάδος) που ψηφίστηκε από την Α' Εθνοσυνέλευση την 1/1/1822 ορίζεται ότι «όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της Επικρατείας πιστεύουσιν εις Χριστόν, εισίν Έλληνες και απολαμβάνουσιν άνευ τινός διαφοράς όλων των πολιτικών δικαιωμάτων». Εκτός όμως από τους «αυτόχθονες», «εισίν όμοιοι με τους αυτόχθονας κατοίκους ενώπιον των Νόμων» οι «έξωθεν ελθόντες» (χριστιανοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που καταφεύγουν στην επικράτεια της ελευθερωμένης Ελλάδος) και οι «ξένοι» (δηλαδή υπήκοοι ξένης χώρας) εκείνοι, οι οποίοι «έχωσιν την επιθυμίαν να γίνωσι Έλληνες».

Με το Σύνταγμα κατοχυρώνονται τα ανθρώπινα δικαιώματα, το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, καταργείται το ασιατικό (οθωμανικό και εκκλησιαστικό) δίκαιο, υιοθετείται το γαλλικό εμπορικό δίκαιο, θεσμοθετείται η διάκριση ανάμεσα στην εκτελεστική και τη νομοθετική εξουσία, καθώς ορίζονται δύο σώματα, το Βουλευτικόν και το Εκτελεστικόν, ενώ «η μη θέσπιση του αξιώματος του αρχηγού κράτους εκφράζει τη ριζική τομή με το μοναρχικό-δεσποτικό παρελθόν» (Δημούλης 2000: 54). Διαμορφώνεται δηλαδή το τυπικό αστικό θεσμικό

πλαίσιο, το οποίο και αποτελεί το κοινό στρατηγικό έδαφος όλων των πολιτικοκοινωνικών δυνάμεων που συμμετέχουν στην Επανάσταση.

Όλοι οι Έλληνες εισίν όμοιοι ενώπιον των νόμων άνευ τινός εξαίρέσεως ή βαθμού, ή κλάσεως ή αξιώματος. [...] Όλοι οι Έλληνες, εις όλα τα αξιώματα και τιμάς έχουσι το αυτό δικαίωμα· δοτήρ δε τούτων μόνη η αξιότης εκάστου. [...] Η ιδιοκτησία, τιμή και ασφάλεια εκάστου των Ελλήνων, είναι υπό την προστασίαν των νόμων («Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος κατά την εν Επιδάυρω Α΄ Εθνικήν Συνέλευσιν, 1822», στο Μάμουκας 1839, τόμ. Β΄: 16-17).¹

Στο Σύνταγμα επιβεβαιώνονται αρχές που είχαν τεθεί στα προηγούμενα κείμενα συνταγματικού χαρακτήρα, όπως π.χ. στον Άρειο Πάγο (Οργανισμός της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος)² στις 16/11/1821, στα οποία δόθηκαν και οι πρώτοι ορισμοί του Έλληνα πολίτη, και τα κριτήρια διάκρισής του από τους «ξένους» ή «αλλοεθνείς». Βασικά κριτήρια για την ένταξη στο ελληνικό έθνος (στο σώμα των Ελλήνων πολιτών) είναι (α) η *χριστιανική θρησκεία* του ημεδαπού και (β) η *βούληση* του χριστιανού «ξένου» να ενταχθεί ως πολίτης στο ελληνικό κράτος και επομένως να γίνει Έλληνας.³

Ο εκλογικός νόμος που συνόδευε το Σύνταγμα προέβλεπε ότι ο λαός «εις έκαστον χωρίον» εκλέγει αντιπροσώπους, οι οποίοι σε δεύτερο βαθμό εκλέ-

1. Ήδη πριν την ψήφιση του πρώτου Συντάγματος, στις 25/5/1821, ο Πετρόμπεης Μαυρομυχάλης, απευθυνόμενος εκ μέρους της Μεσσηνιακής Γερουσίας προς Αμερικανούς Φιλέλληνες έγραφε: «Σεις πρώτοι κηρύξατε αυτά τα δικαιώματα και πάλι σεις πρώτοι τα αναγνωρίσατε [...] Απομένει τώρα σε σας ακόμη περισσότερο να εξυψώσετε τη δόξα σας, βοηθώντας μας να καθαρίσουμε την Ελλάδα από τους βαρβάρους, οι οποίοι τέσσαρες αιώνες την μολύνουν» (Βαγενάς και Δημητρακοπούλου 1949: 11).

2. Ο Οργανισμός του Αρείου Πάγου διακήρυξε, ήδη κατά την ίδρυσή του, ότι οφείλει να φροντίζει «περί σχολείων, ορφανοτροφείων, νοσοκομείων εις τας πόλεις να συσταθώσι» (παρατίθεται στο Στασινόπουλος 1970: 42).

3. «Έτσι το ελληνικό κράτος αποτελείται από Χριστιανούς που αναγνωρίζονται πολιτικά στα αστικά-επαναστατικά ιδανικά της ανεξαρτησίας και της δικαιοκρατικής οργάνωσης. Πραγματικοί “Ξένοι” είναι μόνον οι Μουσουλμάνοι, οι προφανείς “εχθροί”. Η θέση ότι το έθνος κατασκευάζεται μέσα από τους κρατικούς μηχανισμούς, οι οποίοι δημιουργούν στους πολίτες “τους” συνείδηση μιας ενιαίας ένταξης ιδίως μέσα από τη γλωσσική και πολιτιστική ενοποίηση που κατασκευάζει την κοινή καταγωγή, επιβεβαιώνεται στην προκειμένη περίπτωση. Από αυτά προκύπτει ένα ιδιαίτερα σημαντικό συμπέρασμα. Στην επαναστατική Ελλάδα ο όρος έθνος δεν δηλώνει τη γλώσσα ή την καταγωγή, δηλαδή την “εθνολογική” προέλευση, αλλά την κοινή συγκρότηση/ένταξη/υποταγή ορισμένου πληθυσμού σε ένα κράτος. Προϋπόθεση της ένταξης είναι εν προκειμένω η πίστη στο Χριστό και στην πολιτική Επανάσταση. Έτσι ως “έθνος” χαρακτηρίζεται το σύνολο των κατοίκων ενός ανεξάρτητου χριστιανικού κράτους που αναγνωρίζει τα “φυσικά δίκαια”. Ο όρος λαός λειτουργεί ως συνώνυμο, καίτοι έχει απόχρωση εντονότερα “εθνολογική”, απ’ ό,τι ο όρος “έθνος”» (Δημούλης 2000: 51-52).

γουν τα μέλη του Βουλευτικού (τους «Παραστάτες»), τα οποία πρέπει να είναι «αυτόχθονες» Έλληνες και να διαθέτουν κάποιου είδους ακίνητη περιουσία.

Ο εκλογικός νόμος του 1822 εισήγαγε στην Ελλάδα εξ αρχής της νομικής συγκρότησης το γενικό και έμμεσο εκλογικό δικαίωμα, χωρίς να αποδίδει σημασία, όπως ήταν σύνηθες στην Ευρώπη της εποχής εκείνης, στα κριτήρια του επαγγέλματος, της περιουσίας και της μόρφωσης. Η πολιτική «ανοιχτότητα» θα σχετικοποιηθεί θεσμικά από τους αυστηρότερους όρους πολιτικής συμμετοχής για μη «αυτόχθονες» και από τις περιοριστικές προϋποθέσεις εκλογιμότητας που αντανακλούν νομικά το ότι στα νομοθετικά σώματα εκλέγονταν σχεδόν αποκλειστικά προεστοί, στρατιωτικοί ηγέτες και διανοούμενοι. Ούτε η νομική ούτε η πρακτική σχετικοποίηση αίρουν ωστόσο την πολιτική σημασία της εισαγωγής της άμεσης ψηφοφορίας (Δημούλης 2000: 57).

Βεβαίως, όπως ήταν κοινό για τα συνταγματικά κείμενα της περιόδου από την εποχή της Αμερικανικής και της Γαλλικής Επανάστασης, από την εκλογική διαδικασία αποκλείονταν οι γυναίκες, αλλά στην περίπτωση της Ελλάδας και οι αλλόθρησκοι, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι. Και ενώ για τους πρώτους το μέτρο ήταν εκ πρώτης όψεως κατανοητό, εφόσον ταυτίζονταν με την οθωμανική εξουσία εναντίον της οποίας στρεφόταν η Επανάσταση, η περίπτωση αποκλεισμού των Εβραίων κάνει σαφή την εξουσιαστική-ομογενοποιητική λειτουργία που είναι εγγενώς συνυφασμένη με το έθνος (τον εθνικισμό).

Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών της Α' Εθνοσυνέλευσης, στις 30/3/1822, με το Ε' Ψήφισμά της, η Εθνική Συνέλευσις,

θεωρήσασα την ύπαρξιν των μερικών υπαλλήλων Διοικήσεων, οίον Γερουσίων, Αρείου Πάγου, κτλ., επιβλαβή διά το μέγα προερχόμενον εμπόδιον εις την πρόοδον της Δημοσίου Οικονομίας και θεωρήσασα πρόσφορον την παρούσαν περίστασιν εις την κατάλυσιν αυτών, εψηφίσαστο τάδε. Όλαι αι μερικαί Διοικήσεις των Τμημάτων της Επικρατείας να καταλυθώσιν εις το εξής, και αμέσως από την εθνικήν Διοίκησιν να εξαρτώνται οι διάφοροι λαοί της Ελλάδος (Μάμουκας 1839, τόμ. Β': 98).

Με την απόφαση αυτή εκκινεί μια διαδικασία κατάργησης των τοπικών εξουσιών και συνεπώς εξασθενεί δραματικά η εξουσία των προεστών στην προεπαναστατική της μορφή. Παρότι οι προεστοί, όπως αναπτύξαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, είχαν μετασχηματιστεί σε κρίκους των νέων αστικών σχέσεων, υπαγωγής των αγροτών και οικοτεχνών στο εμπορικό κεφάλαιο, εντούτοις η πολιτική επιρροή που εξακολουθούσαν να έχουν ως τοπικοί άρχοντες σήμαινε έναν κατακερματισμό της πολιτικής εξουσίας και, αντίστοιχα, της επικράτειας,

έναν κατακερματισμό σε τοπικές εξουσίες, που θα μπορούσε να πάρει τη μορφή μιας ομοσπονδιακού τύπου κρατικής διοίκησης. Αναφέρομαι σε μια (ενδεχόμενη) ομοσπονδιακού τύπου κρατική διοίκηση και όχι απλώς σε «τοπικές εξουσίες» ή τοπικισμό, διότι από την προκήρυξή της η Επανάσταση (αλλά ήδη και από τη μύηση πολλών από τους πρωταγωνιστές της στη Φιλική Εταιρεία) στόχευε στην ίδρυση της «Ελλάδας», ενός συνταγματικού ελληνικού κράτους, σε πολύ ευρύτερες περιοχές από αυτές των όποιων πρώτων τοπικών εξουσιών, όπως π.χ. της Πελοποννησιακής Γερουσίας.⁴

Το Ψήφισμα της 30/3/1822 θέτει, σε κάθε περίπτωση, σε κίνηση μια διαδικασία κατάργησης των προεστών ως ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας, διαδικασία που θα ολοκληρωθεί το επόμενο διάστημα, μέσω των εμφυλίων πολέμων της Επανάστασης. Όπως θα δούμε στα επόμενα, με την έκβαση των δύο εμφυλίων πολέμων της περιόδου 1823-1824, οι προεστοί παύουν να ενσαρκώνουν μια σχετικά αυτόνομη τοπική πολιτική εξουσία και εντάσσονται σε διαφορετικούς κοινωνικούς και πολιτικούς ρόλους: Είτε λειτουργούν ως ηγετικές προσωπικότητες πολιτικών τάσεων και κομμάτων, που διαμορφώθηκαν κατά τα τελευταία χρόνια της Επανάστασης, είτε παράλληλα αναλαμβάνουν ηγετικές θέσεις στο πλαίσιο του ενιαίου ελληνικού κράτους.

Το θεσμικό πλαίσιο και η κρατική δομή που εγκρίθηκαν στην πρώτη Γενική του Έθνους Συνέλευση επικυρώθηκαν από τη Β' Εθνοσυνέλευση που έλαβε χώρα στο διάστημα 30/3/1823-18/4/1823 στο Άστρος. Με τα ψηφίσματά της Β' Εθνοσυνέλευσης αναγνωρίστηκε η ελευθερία του τύπου, αποκλείστηκε η δουλοπαροικία και η δουλεία⁵ και απαγορεύτηκαν τα βασανιστήρια (Σταυρόπουλος 1979 τ. Α': 410-413). Επιπλέον αναθεωρήθηκαν ορισμένες διατάξεις του Συντάγματος στην κατεύθυνση της σχετικής ενίσχυσης του νομοθετικού (Βουλευτικό) ως προς το εκτελεστικό. Παράλληλα, στην πολιτογράφηση των «έξωθεν ελθόντων» ως Ελλήνων απαιτήθηκε να έχουν «την Ελ-

4. Θα διαφωνήσω επομένως με τον Νίκο Ροτζώκο, ο οποίος θεωρεί ότι η «πατρίδα» για τους Πελοποννήσιους προύχοντες εξαντλούνταν αποκλειστικά στα όρια της Πελοποννήσου ως «ιστορικοκοινωνικής ενότητας»: «Σύμφωνα με την προυχοντική αντίληψη και λογική, με τον όρο “πατρίδα” εννοείται ο συγκεκριμένος τόπος, όπου ασκείται η προυχοντική κυριαρχία, και το ανθρώπινο δυναμικό του. Έτσι, η μέριμνα για την πατρίδα δεν είναι άλλο από τη διασφάλιση αυτού του τόπου, των ανθρώπων του και των σχέσεων κυριαρχίας που τον συγκροτούν. Η Πελοπόννησος, με τις επαρχίες της, τους θεσμούς και τις ιεραρχίες της, δηλαδή όχι ως γεωγραφική αλλά ως ιστορικοκοινωνική ενότητα» (Ροτζώκος 1997: 134).

5. Πριν την Επανάσταση, η δουλεία ίσχυε συνταγματικά ακόμα και στη Βλαχία, η οποία διοικείτο από Φαναριώτες. Στο *Συνταγμάτιον Νομικόν Περί ευταξίας και του καθήκοντος εκάστου των κριτηρίων και των οφφικίων του πριντζιπάτου της βλαχίας*, Φιλοπονηθέν παρά του ηγεμόνος πάσης Ουγγροβλαχίας Κυρίου Κυρίου Ιωάννου Αλεξάνδρου Ιωάννου Υψηλάντου, Βοεβόδα, εν έτει σωτηρίω αψπ' [1780] διαβάζουμε: «Όταν πωλώνται κατζίβελοι, να προτιμώνται οι συγγενείς του κυρίου αυτών των κατζιβέλων» (*Συνταγμάτιον Νομικόν*: 225).

ληνικήν φωνήν πάτριον». Οι μη ελληνόφωνοι «έξωθεν ελθόντες» μπορούσαν να πολιτογραφηθούν μετά πενταετή μόνιμη διαμονή στην ελληνική επικράτεια, ενώ για να αποκτήσουν επίσης το δικαίωμα του εκλέγεσθαι απαιτούνταν να παρέλθουν δέκα έτη μετά την πολιτογράφιση. Καθώς το δικαίο του χώματος (*ius soli*) εξ ορισμού δεν επιβεβαιώνεται για τους ερχόμενους από περιοχές εκτός ελληνικής επικράτειας, εισάγεται πλέον ως κριτήριο ελληνικότητας η γλώσσα. Και πάλι όμως εξαιρούνται όσοι προσέφεραν σημαντικές «εκδουλεύσεις εις τας χρείας της πατρίδος», δηλαδή αλλοδαποί ή αλλόγλωσσοι ετερόχθονες αγωνιστές της Επανάστασης. Το κριτήριο της γλώσσας εισάγει

έναν σαφέστερο «εθνοτικό» ορισμό του Έλληνα, ο οποίος δεν επηρεάζει ωστόσο το κατά βάση ισχύον *ius soli*: οι αυτόχθονες εξακολουθούν να αποκτούν την ιδιότητα του Έλληνα ανεξαρτήτως από την ομιλούμενη γλώσσα (Δημούλης 2000: 58).

Η Β' Εθνοσυνέλευση γενίκευσε το γενικό εκλογικό δικαίωμα των ενήλικων ανδρών, καθώς «στην πράξη αναγνωριζόταν κάθε ιδιωτική κατοικία ως ακίνητη περιουσία» (Herring 2004: 86).

Η υπερψήφιση των Συνταγμάτων του 1822 και 1823 (όπως επίσης και εκείνου του 1827, βλ. το επόμενο κεφάλαιο) καθιστούν απολύτως σαφή τον αστικό χαρακτήρα της Επανάστασης, κάτι που η μεταγενέστερη (και σύγχρονη) εθνικιστική βιβλιογραφία δυσκολεύεται να αναγνωρίσει και αρνείται να αποδεχθεί, για λόγους που θα εξετάσουμε στο κεφάλαιο 9. Τα Συντάγματα και οι αντιπροσωπευτικές διαδικασίες που αυτά καθιέρωσαν είναι δηλωτικά για την ίδρυση ενός νέου, ελληνικού, καπιταλιστικού κράτους στις μέχρι τότε περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όπου επικράτησε η Επανάσταση.

5.2. Άρχοντες, πολιτικοί και στρατιωτικά σώματα.

Η πολιτική αναβάθμιση των λαϊκών μαζών

Την Επανάσταση του 1821 κήρυξαν τα αρχοντικά στρώματα των περιοχών που εξεγέρθηκαν, δηλαδή *προεστοί* (στην Πελοπόννησο, στα νησιά και στη νοτιοανατολική Στερεά) και *οπλαρχηγοί-αρματολοί* (στη μεγαλύτερη έκταση της Στερεάς).⁶ Σημαντικό ρόλο στην περιοχή της Στερεάς έπαιξαν και οι φιλελεύθεροι

6. «Υπό την εξουσία [...] της στρατιωτικής αριστοκρατίας στη Στερεά Ελλάδα, ιδιαίτερα στη Δυτική, δεν μπόρεσε να αναπτυχθεί ισχυρή κοινοτική αυτοδιοίκηση η οποία θα βρισκόταν στα χέρια προεστών πολιτών, σε αντίθεση με την Πελοπόννησο όπου οι αντίστοιχοι με τους αρματολούς, αγροφύλακες και πολιτοφύλακες ήταν έμμισθοι υπάλληλοι της κοινότητας με περιορισμένες αρμοδιότητες και διορίζονταν από τους επαρχιακούς άρχοντες» (Hering 2004: 68). Οι προεστοί, ακόμα και εκείνοι της Πελοποννήσου, είχαν διαφορετικές τάσεις και όχι σπάνια ξέσπαναν έριδες μεταξύ τους.

διανοούμενοι (οι «πολιτικοί») που έσπευσαν στις επαναστατημένες περιοχές μετά την έκρηξη της Επανάστασης.

Η Επανάσταση στις περιοχές αυτές (Πελοπόννησος, Στερεά, νησιά) ήταν σε μεγάλο βαθμό επιτυχής κατά τα πρώτα τρία χρόνια του αγώνα, λόγω της στράτευσης στην ένοπλη πάλη μεγάλων μερίδων του πληθυσμού αγροτικών περιοχών και πόλεων. Στις 23/9/1821 κατελήφθη η Τριπολιτσά, πρωτεύουσα της Πελοποννήσου, στις 13/11/1821 η Άρτα, στις 23/5/1822 το Μεσολόγγι, στις 28-29/10/1822 πυρπολήθηκε η ναυαρχίδα του οθωμανικού στόλου έξω από την Τένεδο, στις 3/12/1822 κατελήφθη το Ναύπλιο, στις 13/3/1823 η ελληνική κυβέρνηση ανακοίνωσε τον ναυτικό αποκλεισμό των παραλίων και των νησιών του Αιγαίου, από την Κρήτη μέχρι τη Θεσσαλονίκη, στις 2/5/1823 οι Οθωμανοί παρέδωσαν το κάστρο της Κισσάμου στον ορισθέντα από την ελληνική κυβέρνηση αρμοστή της Κρήτης Μανώλη Τομπάζη, στις 28/8/1824 ο ελληνικός στόλος νίκησε τους Οθωμανούς στη ναυμαχία του Γέροντα, απέναντι από τη Λέρο.

Αυτές οι επιτυχίες της Επανάστασης και η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους θα ήταν αδιανόητη χωρίς τη διάδοση στα πλατιά λαϊκά στρώματα της υπαίθρου και των πόλεων του εθνικισμού και των συνδεόμενων μαζί του «διαφωτιστικών» ιδεών του συνταγματικού-δημοκρατικού (αστικού) κράτους. Όπως υποστηρίζαμε στα προηγούμενα, η γένεση του έθνους, ο εθνικισμός σημαίνει πάνω απ' όλα πολιτικοποίηση των λαϊκών στρωμάτων για την ένταξή τους, ως πολιτών, σε ένα κράτος που θα «είναι δικό τους», καθώς θα κατοχυρώνει τα δικαιώματά τους. Η πολιτική αυτή στράτευση φαίνεται από τη μεγάλη συμμετοχή του ανδρικού πληθυσμού στις ένοπλες συγκρούσεις.

Στοιχεία για αυτή τη συμμετοχή μπορούμε να αντλήσουμε από την «επιμελητεία» της Επανάστασης, δηλαδή τους «προϋπολογισμούς» εσόδων και δαπανών της επαναστατικής κυβέρνησης, καθώς η Επανάσταση δεν εξαντλούνταν μόνο στις πολεμικές συγκρούσεις: η συγκρότηση των πρώτων ελληνικών διοικήσεων, οι Εθνοσυνελεύσεις και η ψήφιση των πρώτων συνταγματικών κειμένων, δηλαδή η κρατική οικοδόμηση, συνεπαγόταν μια αντίστοιχη οικονομική διαχείριση των «δημόσιων οικονομικών», η οποία αποτελούσε όρο για τη διεξαγωγή του ένοπλου αγώνα και επίσης καθιστούσε αναγκαία την καταγραφή των ενόπλων που εντάσσονταν στα επαναστατικά σώματα, σε ξηρά και θάλασσα, των οποίων η ζωή και η δράση σε σημαντικό βαθμό χρηματοδοτείτο (μισθοδοτείτο) από τα δημόσια έσοδα των ελληνικών διοικήσεων.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσίασε στη Β' Εθνοσυνέλευση στο Άστρος (30/3-18/4 1823) η επιτροπή που ήταν επιφορτισμένη με τον Προϋπολογισμό (για το ζήτημα αυτό αναλυτικότερα στα επόμενα), στην ξηρά

η Ελλάς συνετήρει τριών ειδών στρατεύματα: 1ον Στρατεύματα διά πολι-
ορκίαν διαφόρων φρουρίων [...] = 18,300 άνδρες. 2ον Στρατεύματα διά το
εσωτερικόν = 6,050 άνδρες. 3ον Στρατεύματα δι' εκστρατείας = 26,650 άν-
δρες. [Σύνολο] 51,000 άνδρες (Ανδρεάδης 1904: 8).

Στους μαχητές αυτούς θα πρέπει να προσθέσουμε και εκείνους του ναυτικού
της Επανάστασης, για τον αριθμό των οποίων δεν έχουμε κάποια συγκεντρω-
τικά στοιχεία. Τον Μάρτιο 1822 συστήθηκε μεν το «Μινιστέριον των Ναυτι-
κών», όμως «την πραγματικήν διοίκησιν των πλοίων είχαν οι κοινότητες των
νήσων, χωριστά εκάστη» (Παπάζογλου 1933: 292). Με βάση τον αριθμό των
πλοίων,⁷ αλλά και τις δαπάνες συντήρησης των 60 πλοίων που καλείτο να
αναλάβει η κυβέρνηση το 1823 (Ανδρεάδης 1904: 8), μπορούμε να κάνουμε
τη χοντρική εκτίμηση ότι οι ναύτες που έλαβαν μέρος στην Επανάσταση ήταν
15.000-16.000.⁸

Οι 66.000 μαχητές που κατά την εκτίμηση της Εθνοσυνέλευσης και τα
άλλα διαθέσιμα στοιχεία συμμετείχαν στην Επανάσταση ήταν ιδιαίτερα ση-
μαντικός αριθμός για τα δεδομένα της εποχής: αποτελούσαν το 18% του αν-
δρικού πληθυσμού της πρώτης ελληνικής επικράτειας (συνολικός πληθυσμός
750.000 το 1828· Hering 2004: 65)⁹ και το 10,5% του ανδρικού πληθυσμού
του συνόλου των περιοχών που επαναστάτησαν. Στους μαχητές αυτούς πρέπει
να προσθέσουμε όσους έμμεσα συνεισέφεραν στην Επανάσταση, με την παρα-
γωγή πυρίτιδας και άλλου πολεμικού υλικού, την τροφοδοσία των ενόπλων με
τρόφιμα, ρουχισμό, κ.λπ., τη συντήρηση και επισκευή των πλοίων.

Στα ένοπλα σώματα (στον «στρατό») ήταν εμφανές πολιτικά και ιδεολογι-
κά το κλεφτοαρματολικό στοιχείο, το οποίο στηριζόταν σε πρακτικές όπως η
βίαιη αρπαγή «αιχμαλώτων», η εμπορία δούλων και η λαφυραγώγηση. Επρό-
κειτο για το στοιχείο της οθωμανικής «παράδοσης», το οποίο ήταν αναμενόμε-

7. «Τα προ της Επανάστασεως ελληνικά πλοία ανήρχοντο εις 700 περίπου και ανήκον εις
τας κοινότητας της Ύδρας, των Σπετσών, των Ψαρών και της Κάσου» (Παπάζογλου 1933:
291). Από αυτά, τουλάχιστον 200 καταγράφονται να έχουν συμμετάσχει στις ναυτικές πολε-
μικές επιχειρήσεις, ενώ τα υπόλοιπα συνέχιζαν τις εμπορικές τους δραστηριότητες. Ο Αθανά-
σιος Ν. Βερναρδάκης υπολογίζει ότι το 1815 το «ελληνικό εμπορικό ναυτικό» αριθμούσε 615
πλοία, χωρητικότητας 153.580 τόννων, με 37.526 ναυτικούς και 5.878 πυροβόλα (Βερναρδά-
κης 1990: 211). Βλ. και Σκαρπέτης 1934: 201.

8. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Ιωάννης Λουκάς: «Φαίνεται πως οι συνολικές
ελληνικές ναυτικές δυνάμεις ανέρχονταν σε 206 πλοία με 4.000 πυροβόλα και 15.000 άνδρες»
(Λουκάς 1998: 62). Για την προεπαναστατική περίοδο, ο συγγραφέας (Λουκάς 1998: 45) υιοθε-
τεί την εκτίμηση του Α.Ν. Βερναρδάκη (βλ. προηγούμενη σημ.), χωρίς αναφορά πηγής.

9. Σύμφωνα με τον Αθανάσιο Ν. Βερναρδάκη, ο πληθυσμός της Ελλάδας ήταν 875.150
άνθρωποι το 1821, 741.950 το 1828, 752.077 το 1838 και 986.731 το 1848 (Βερναρδάκης
1990: 2). Διαφορετικές είναι οι εκτιμήσεις του Ν. Ι. Σβορώνου: 938.765 κάτοικοι το 1821,
753.400 το 1828, 823.773 το 1839 (Σβορώνος 1934: 224).

νο να συνεχίζει να υπάρχει και στην αυγή της νέας εποχής. Ο Κολοκοτρώνης στα «Απομνημονεύματά» του περιγράφει ως εξής τη μάχη πριν την κατάληψη της Τριπολιτσάς:

Οι Τούρκοι που είχαν μείνει ς' την Τριπολιτζά, εβγήκαν κι' επολεμούσαν διά να εμποδίσουν τους Έλληνες να έλθουν εις βοήθειαν. Οι στρατιώτες οπού είχα στείλει εκτύπησαν τους Τούρκους αποπάνω, και τους ετζάκισαν [...] έπειτα ήρθε και το μεγάλο σώμα των Τούρκων με τα φορτώματα έως 600 μουλάρια και άλογα με τους πεζούς και καβαλαραίους· τα φορτώματα τα είχαν στην άκρη [...]. Οι Έλληνες εδόθησαν εις τα λάφυρα, και εγλύτωσαν οι Τούρκοι, διότι δεν τους επήραν κυνηγώντας. Επάσχισα με το σπαθί, με ταις κολακίαις διά να τους κινήσω, πλην δεν άκουαν, και έτζι εγλύτωσαν οι Τούρκοι. Εις αυτόν τον πόλεμον οι Τούρκοι ήσαν 6,000, οι περισσότεροι καβαλαραίοι, Έλληνες ήσαν 1,000, όλοι Καρυτινοί (Κολοκοτρώνης 1846: 79-80).¹⁰

Σχετικά με τους αιχμαλώτους και τους δούλους, ο Κολοκοτρώνης αναφέρει:

Του Σεχνετζίμπεη η φαμηλιά έμεινε μ' εμέ, 24 άνθρωποι· τον Κιαλίμπεη τον 'πήρε ο Γιατράκος – ο Κεχαϊάς έμεινε αιχμάλωτος με τα χαρέμια και τα 'περίλαβε ο Πετρόμπεης [...]. Έπειτα από 10 ημέρας εβγήκαν όλοι οι Έλληνες με τα λάφυρα και επήγαν εις ταις επαρχίαις τους σκλάβους, σκλάβαις. Σε 10 ημέραις οπού επείκασα ότι οι Έλληνες εσιγουρεύθηκαν τα λάφυρά τους, εκάμαμε συνέλευσι, ο Υψηλάντης, ο Πετρόμπεης και άλλοι, όπου είχαμε αρχήν (Κολοκοτρώνης 1846: 83-84).¹¹

10. Τα λάφυρα τα έπαιρναν οι στρατιώτες ως ατομική ιδιοκτησία, και μέρος τους το πουλούσαν. Ο Ανδρεάδης (1904: 10) σημειώνει σχετικά: «Εις δε των χρηστοτέρων ανδρών του αγώνος, ο Δ. Υψηλάντης, προσεπάθησε να θέση ως κανόνα ότι μέρος των λαφύρων θα διετίθετο υπέρ του κοινού ταμείου. Πλην ουδέν άλλο απέλαβεν, ή γέλωτα και χλεύην». Και ο Gunnar Hering σημειώνει: «Ο Κολοκοτρώνης έδειξε στον πόλεμο τέτοιο ζήλο πλουτισμού που του έδωσαν το παρατσούκλι Καπετάν Λαφύρας» (Hering 2004: 107).

11. Στις 20/3/1822, ο Λυκούργος Λογοθέτης, ο οποίος ήταν επιφορτισμένος με την άμυνα της Χίου, έστειλε επιστολή «Προς την Β' των Ελλήνων Συνέλευσιν», στην οποία αναφέρει μεταξύ άλλων: «εκινήσαμεν από ογδός του τρέχοντος Μαρτίου κατά των τυράννων της Χίου, [...] εκρατήσαμεν την πολιτείαν και με την πρώτην μας ορμήν εβάσαμεν τους εχθρούς όλους μέσα εις το κάστρον, τους κρατούμεν τακτικώς σφαλισμένους και ελπίζομεν βεβαίως να τους κατατροπώσωμεν [...] Αλλ' επί τούτοις και άλλο κακόν χείριστον. Ο Χ. Αντώνιος Βουρνιάς Χίος, λαβών μαζί του μερικούς ομοίους του εις τα φρονήματα, εκήρυξε τον εαυτόν του αρχιστράτηγον Χίου [...] περιέρχεται και λαφυραγωγεί, λεηλατεί και γυμνώνει, αρπάζει ό,τι εύρη χωρίς να στοχαστή ή Χριστιανικόν είναι το αρπαζόμενον ή Τουρκικόν. [...] Παρακαλούμεν όμως αυτού με την βαθυνοιάν σας να κρίνετε την περίστασίν μας ταύτην και τα κινήματά του και να τον γράψετε αποφασιστικώς να ησυχάση» (Χιακόν Αρχείον 1924: 44-45· η υπογράμμισή δική μου).

Όμως το στοιχείο αυτό του κλεφταρματολισμού κυριαρχείται πλέον από τον εθνικισμό και την απαίτηση υπαγωγής σε ένα δημοκρατικό κράτος που θα αντιπροσωπεύει το έθνος. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα ένοπλα λαϊκά στρώματα ήταν βασικοί υποστηρικτές των συνταγματικών θεσμίσεων και των αντιπροσωπευτικών συνελεύσεων και επιπλέον στρατεύονταν υπέρ της ίδρυσης *Εθνικού αντιπροσωπευτικού σώματος και ενιαίας διοίκησης* για όλη την απελευθερωμένη επικράτεια, κάτι που οι προεστοί της Πελοποννήσου δεν επιθυμούσαν και επιχειρούσαν να αποφύγουν: «Ένα εθνικό κοινοβούλιο ή μια κεντρική κυβέρνηση δεν προβλεπόταν στο σχέδιό τους» (Hering 2004: 76). Με επίδικo το ζήτημα του «εθνικού κοινοβουλίου», οι προεστοί ήρθαν σε σύγκρουση αρχικά με τον Δημήτριο Υψηλάντη, αδελφό του Αλέξανδρου, ο οποίος είχε φτάσει στην Πελοπόννησο τον Ιούνιο 1821. Όταν η σύγκρουση έγινε γνωστή, τα ένοπλα σώματα εξεγέρθηκαν κατά των προεστών¹² και μάλιστα τον Οκτώβριο 1821 δεν δίσταζαν να τους απειλήσουν με εξόντωση, θεωρώντας ότι οι προεστοί αμφισβητούσαν την αντιπροσωπευτική-συνταγματική προοπτική.¹³ Τον Δεκέμβριο 1821, πριν την Α΄ Εθνοσυνέλευση στην Επίδαυρο, οι εργασίες της οποίας άρχισαν στις 20/12/1821 (βλ. παραπάνω), οι ένοπλοι αγωνιστές απείλησαν και πάλι να εκτελέσουν τους προεστούς διότι θεώρησαν ότι «δεν θέλουν να κάμουν Συνέλευσι». Γράφει σχετικά ο Κολοκοτρώνης:

Εσυμβουλευθήκαμε να κάμωμε Κυβέρνησι· εφιλονεικήσαμε κάμποσο, πού να γενή η Συνέλευσις. Τότε έκαμαν τα στρατεύματα όπου ήταν εκεί μια αναφορά, και μου εζήτησαν να τους δώσω την άδεια να σκοτώσουν τους προύχοντες· κάποιος τους είχε ερεθίσει λέγωντάς τους, ότι δεν θέλουν να κάμουν Συνέλευσι, και έτζι γελούν τον Κόσμο· εσηκώθηκα το μεσημέρι και επήγα και τους είπα· τι κάμνετε αυτού; κάμετε τον όρκο [...] και έπειτα πηγαίνετε εις ένα μέρος διά να αρχίσετε την Συνέλευσι [...] Ο Λαός είχε πάντοτε σκοπό να σκοτώση τους Άρχοντας και κάθε παραμικρά αιτία ερεθίζοντο· – Έτζι οι πολιτικοί πήγαν στην Πιάδα (Επίδαυρον), και αρχίνησαν να κάμουν τους Νόμους, και οι Στρατιωτικοί επήγαμεν εις την Κόρινθον (Κολοκοτρώνης 1846: 88).

Επιπλέον, καθώς αμέσως μετά την Επανάσταση η ελληνική κυβέρνηση ανακήρυξε τα οθωμανικά κτήματα «εθνικές γαίες», η παρέμβαση των λαϊκών στρω-

12. «Αυτό υπήρξε αφορμή ταραχών, κατά τις οποίες οι άτακτοι και άνθρωποι των κατώτερων στρωμάτων, κυρίως αγρότες, έδωσαν διέξοδο στην οργή τους κατά των αρχόντων» (Hering 2004: 76).

13. Τον Οκτώβριο 1821 «στο στράτευμα διαδόθηκε η φήμη ότι οι άρχοντες και προπάντων η κυβέρνηση ήθελαν να δολοφονήσουν κρυφά όλους τους εξέχοντες στρατιωτικούς ώστε να υποδουλώσουν ύστερα τους ξεσηκωμένους» (Hering 2004: 77).

μάτων και των ενόπλων στη διάρκεια της Β' Εθνοσυνέλευσης ακύρωσε κάθε προοπτική πώλησής τους, με στόχο να διατηρηθεί το καθεστώς χρήσης της γης από τους ίδιους τους αγρότες-μικροπαραγωγούς (και οι αντίστοιχες σχέσεις οικογενειακής γεωργίας που τα προϊόντα της προορίζονταν είτε για την τοπική αγορά είτε για τους προαγοραστές). Με τον τρόπο αυτό, όπως έδειξε ο Ανδρέας Ανδρεάδης, αποτράπηκε η δυνατότητα σχηματισμού μεγάλων έγγειων ιδιοκτησιών στις απελευθερωμένες περιοχές και παράλληλα εξασφαλίστηκαν οι «εγγυήσεις» για τη σύναψη εξωτερικού δανείου εκ μέρους της κυβέρνησης:

Η πώλησις των δημοσίων κτημάτων θα ηδύνατο να αποφέρει πολλά, διότι οι εκλιπόντες Τούρκοι είχαν αφήσει εις χείρας μας απέραντα αγροτικά και ικανά αστικά κτήματα. Αλλ' αι συνελύσεις αποβλέπουσαι δικαίως εις ταύτα ως εις ένα των κυριοτέρων πόρων του μέλλοντος και ως την ασφαλεστέραν εγγύησιν εξωτερικού δανείου, απηγόρευσαν κατ' αρχήν την πώλησιν των εθνικών γαιών και κατέστησαν δυσχερεστάτην την των φθαρτών κτημάτων [...] Τα κτήματα λοιπόν θα επωλούντο πολύ κάτω της θεωρητικής των αξίας· θα ηγοράζοντο δε υπό των μόνων οίτινες διέθετον κεφάλαιά τινα, δηλαδή ξένων, ομογενών και κοτζαμπασήδων. Ούτω δε και το κράτος θα εισέπραττεν ολίγα και νέος τιμαριωτισμός θα εσχηματίζετο. [...] Ο κίνδυνος τοιούτου τινός τιμαριωτισμού εξ αρχόντων αντικαθιστώντων τους αγάδες είχε καταγγελθή υπό των «δημοτικών» κατά την εν Άστρει Συνέλευσιν, ήτις δια τούτο είχε απαγορεύσει την πώλησιν των εθνικών γαιών (Ανδρεάδης 1925: 8, 37. Βλ. επίσης Μάουρερ 1976: 345 κ.ε., Μηλιός 1990).

Τα λαϊκά στρώματα και ιδίως οι ένοπλοι, έχοντας προσχωρήσει στον εθνικισμό (στην εθνική ιδέα), συγκροτήθηκαν επίσης σε οιονεί πολιτική δύναμη που διαφύλασσε και στήριζε το ριζοσπαστικό-φιλελεύθερο θεσμικό πλαίσιο του κράτους της Επανάστασης. Από τις τάξεις τους αναδείχθηκαν νέοι πολιτικοί ηγέτες, πέρα από τους προεστούς, τους αρματολούς και τους διανοούμενους. Ιδίως σε στρατιωτικό επίπεδο, αναδείχθηκε από τους ενόπλους της Επανάστασης μια νέα ηγεσία, η οποία σε πολλές περιπτώσεις υποσκέλιζε του οπλαρχηγούς που προέρχονταν από τα αρματολίκια.

Οι αρχηγοί των αρματολών είχαν παρόμοιες εμπειρίες με τους άρχοντες της Πελοποννήσου: ο πόλεμος έδωσε σε πολλούς άγνωστους τη δυνατότητα να διακριθούν, και ένα νέο σώμα οπλαρχηγών που είχαν ανέλθει γρήγορα δεν ήθελε να υποταγεί στις παλαιές φατρίες των αρματολών. Στο πρόσωπο του εθνικού ήρωα των Ελλήνων Μακρυγιάννη (1797-1864) συναντάμε έναν χαρακτηριστικό εκπρόσωπο αυτής της νέας ομάδας αξιωματικών, που μόνο ο πόλεμος την έκανε μεγάλη και απαιτητική [...] Σχετικά με την κατακόρυφη

ανέλιξη αναφέρουμε ως παράδειγμα μόνο το γεγονός ότι, σε ένα χρόνο περίπου, συνολικά 260 [210, Γ.Μ.] άτακτοι προήχθησαν σε ανώτερους αξιωματικούς και συγκεκριμένα 27 έγιναν στρατηγοί, 11 υποστράτηγοι, 56 χιλίαρχοι, 34 υποχιλίαρχοι, 50 ταξίαρχοι, 32 εκατόνταρχοι (Hering 2004: 78-79).¹⁴

Εκεί βέβαια που το «παραδοσιακό» κλεφταρματολικό στοιχείο έδεσε αρμονικά με τη νέα εποχή του εθνικισμού και των πολιτικών δικαιωμάτων ήταν οι πρακτικές εξάλειψης του «Άλλου», αυτού που δεν μπορεί να ενταχθεί στο έθνος και πρέπει αποβληθεί από την εθνική επικράτεια και την εθνική μνήμη, από τη νέα «ομογενή» κοινωνία που απαιτεί το «εθνικό ιστορικό πεπρωμένο». Είναι χαρακτηριστικό ότι με την κατάληψη της Τριπολιτσάς σφαγιάστηκαν όλοι οι μη χριστιανοί, Μωαμεθανοί και Εβραίοι, άνδρες, γυναίκες και παιδιά αδιακρίτως. Τις σφαγές στην κατελημμένη Τριπολιτσά περιγράφει ο Κολοκοτρώνης ως εξής:

Το ασκέρι οπού ήταν μέσα, το Ελληνικό, έκοβε και εσκοτώνε από Παρασκευή έως Κυριακή, γυναίκαις, παιδιά και άντρες 32,000· μια ώρα ολόγυρα της Τριπολιτσάς. Ένας Υδραίος έσφαξε 90. Έλληνες εσκοτώθηκαν 100· έτζι επήρε τέλος. Τελάλη να παύση ο σφαγμός. [...] Το άλογό μου από τα τείχη έως τα σαράγια δεν επάτησε γη (Κολοκοτρώνης 1846: 82).¹⁵

Η περίπτωση της Τριπολιτσάς μπορεί να είναι η πλέον αιματηρή, αλλά δεν είναι η μόνη. Σχεδόν σε κάθε κατάληψη πόλης ή αιχμαλωσία πλοίου, η τύχη των Οθωμανών ήταν κοινή: σφαγή όλων αδιακρίτως, ανδρών, γυναικών, παιδιών. Όπως επισήμανε ο Νίκος Πουλαντζάς αναφορικά με το εθνικό καπιταλιστικό κράτος:

Το καπιταλιστικό κράτος θέτει τα σύνορα συγκροτώντας αυτό που είναι μέσα, τον λαό-έθνος, διότι ομογενοποιεί το πριν και το μετά αυτού του περφόργαματος. Η εθνική ενότητα, το σύγχρονο έθνος, γίνεται έτσι ιστορι-

14. Ο Γεώργιος Ψύλλας (1794-1878) αναφέρει στα Απομνημονεύματά του τις συζητήσεις του με τον αγωνιστή του 1821 Νικήτα: «Και κάποτε μοι έλεγεν ότι ο Κυβερνήτης πρέπει να προικίση τους οπλαρχηγούς με μεγάλα εθνικά κτήματα [...] “διότι δεν είμαι πλέον ο Νικήτας εκείνος των πρώτων χρόνων της Επανάστασεως, αλλά Général Νικήτας, τον οποίον επισκέπτονται σημαντικοί ξένοι, και πρέπει να έχω οικίαν ανοικτήν και θεραπείαν και τα λοιπά αναλόγως του βαθμού μου”» (Ψύλλας 1974: 61).

15. Ο Φρανσουά Πουκεβίλ περιγράφει ως εξής τη σφαγή: «Ο αναγνώστης δύναται να εκλέξει οιονδήποτε παράδειγμα ήθελεν εξ όσων η ιστορία μετέδωκεν ημίν περί εκπορθήσεων και λεηλασιών πόλεων της βιβλικής εποχής, όποτε και αυτά τα ζώα κατεσπαράσσοντο, όπως έχη πιστήν εικόνα της αλώσεως της Τριπολιτσάς. Ημείς βαρυθέντες να περιγράψωμεν σκηνάς ωμοτήτων, αρκούμεθα να αναφέρωμεν μετά φρίκης, ότι οκτακισχίλιοι οπλοφορούντες Τούρκοι διήλθον διά στόματος μαχαίρας, μεγαλείτερος δε αριθμός γυναικών ... ελλείπει ημίν το θάρρος όπως συμπληρώσωμεν την φράσιν» (Πουκεβίλ 1996: 291).

κότητα ενός εδάφους και εδαφικοποίηση μιας ιστορίας, κοντολογίς εθνική παράδοση ενός εδάφους υλοποιημένη στο κράτος-έθνος: οι σημαντήρες του εδάφους γίνονται οδηγητικοί δείκτες της ιστορίας που χαράζονται μέσα στο κράτος. [...] Οι γενοκτονίες είναι απεκβολές αυτών που γίνονται ξένα σώματα μέσα στο εθνικό έδαφος και στην εθνική ιστορία, αποκλεισμοί έξω από τον χώρο και έξω από τον χρόνο (Πουλαντζάς 1982: 164).

Η δημιουργία του ελληνικού έθνους πολιτικοποίησε τις λαϊκές μάζες, ενίσχυσε τη διαπραγματευτική τους θέση απέναντι στους πρώην άρχοντες –και τον νέο ρόλο που αυτοί αποκτούσαν στο πλαίσιο του αναδυόμενου καπιταλιστικού νεοελληνικού κράτους– και τους έδωσε «εξουσία» πάνω στη ζωή και τους όρους ύπαρξης των «εχθρών» και των «ξένων»: «Τούρκος μη μείνει στο Μοριά μηδέ στον κόσμο όλο», σύμφωνα με το δημοτικό τραγούδι της εποχής!

5.3. Πολιτικές τάσεις και εμφύλιοι πόλεμοι

Από τις κοινωνικές δυνάμεις που εντάχθηκαν στην Επανάσταση και σε αναφορά με το πλαίσιο θεσμικής-κρατικής τάξης που διαμορφώθηκε, αναδύθηκαν τρία πολιτικά ρεύματα:

Το «ομοσπονδιακό ρεύμα» εκφράστηκε, όπως είδαμε, κυρίως από τους προεστούς της Πελοποννήσου, οι οποίοι με την έναρξη της ένοπλης σύγκρουσης συγκρότησαν την Πελοποννησιακή Γερουσία και αρχικά ήταν αντίθετοι στη σύγκληση μιας ενιαίας εθνικής Βουλής. Οι προεστοί, όντας ταυτόχρονα σημαντικοί κρίκοι στα οικονομικά δίκτυα της περιοχής, ασκούσαν επιρροή σε εκτεταμένες μερίδες του πληθυσμού της Πελοποννήσου. Για να μη θέσουν σε διακινδύνευση αυτή την επιρροή, αλλά και για να εκτονώσουν τις εντάσεις με τους ενόπλους, τάχθηκαν εξ αρχής, με την ίδρυση της Πελοποννησιακής Γερουσίας, υπέρ των δημοκρατικών θεσμών, δηλαδή πρώτα απ' όλα υπέρ της καθολικής ψήφου των ανδρών για την ανάδειξη, ανά έτος, των πληρεξουσίων («ο λαός εκάστης επαρχίας των τε χωρίων και της πολιτείας αυτής να εκλέξη τα αξιώτερα μέλη του», Μάμουκας 1839, τόμ. Α': 12), οι οποίοι στη συνέχεια θα εκλέγουν τους «γενικούς εφόρους», δηλαδή τους υπεύθυνους για τη διοίκηση κάθε επαρχίας. «Οι Γενικοί έφοροι θέλουν εκλέγει από τα μέλη της εφορείας των το αξιώτερον, και να τον στέλωσι μέλος της Γερουσίας της Πελοποννήσου» (Μάμουκας 1839, τόμ. Α': 13).¹⁶ Στην πρόταση αυτή, που τελικώς υιοθετήθηκε, αντιπαρατέθηκε ο Δη-

16. «Τα συντάγματα που επέβαλαν [οι προεστοί, Γ.Μ.] ανήκαν στα πιο φιλελεύθερα σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Δικαίως ο Σπυρίδων Τρικούπης, ο ιστορικός του πολέμου της ανεξαρτησίας [...], αρνείται ότι οι άρχοντες ήθελαν να εισαγάγουν ένα ολιγαρχικό σύστημα διακυβέρνησης» (Hering 2004: 85).

μήτριος Υψηλάντης «απεσταλμένος παρά του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής», ο οποίος πρότεινε εκλογή των εφόρων μόνον «εκ των προκρίτων εκάστης πόλεως» (Μάμουκας 1839, τόμ. Α΄: 9).

Η ανάδειξη των ενόπλων ως νέου, αποφασιστικού, πόλου ισχύος υποχρέωσε τους προεστούς να συναινέσουν στην προοπτική «εθνικού κοινοβουλίου» και να ενταχθούν στην ενιαία διοίκηση των απελευθερωμένων περιοχών. Παράλληλα επιδίωκαν πάντως να διατηρήσουν μια αυξημένη αυτονομία από την κεντρική κυβέρνηση, αλλά και από τα όργανα και τις αποφάσεις της κεντρικής εξουσίας (βλ. και Παπαρηγόπουλος 1971, τόμ. ΙΕ΄: 51 κ.ε.), στην παράδοση της προεπαναστατικής αυτονομίας της Πελοποννήσου.¹⁷ Από την άποψη αυτή, του τοπικισμού, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το «ομοσπονδιακό ρεύμα» αποτελούσε συντηρητική τάση στο πλαίσιο της Επανάστασης. Κεντρική φυσιογνωμία αυτού του ρεύματος ήταν ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης.

Με υπόβαθρο την ισχύ των ενόπλων αναδείχθηκαν δύο άλλα πολιτικά ρεύματα, πέρα από το συντηρητικό-ομοσπονδιακό: Μιλώντας και πάλι σχηματικά, μπορούμε να τα περιγράψουμε ως τη *συγκεντρωτική-συντηρητική* τάση, υπό τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, και τη *συγκεντρωτική-φιλελεύθερη* υπό τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο.

Το κοινό μέτωπο κατά της τουρκικής εξουσίας, κατά του μουσουλμανικού κράτους, είχε μέχρι τότε ενσωματώσει όλα τα κοινωνικά στρώματα των χριστιανών [...] Στο μέτρο λοιπόν που ο κοινός εχθρός εκδιωκόταν, εμφανίζονταν νέες συγκρούσεις (Hering 2004: 72-73).

Η διεξαγωγή του πολέμου ευνοούσε τις «συγκεντρωτικές» πτέρυγες, δηλαδή αυτές που επιδίωκαν την ενοποίηση των κρατικών μηχανισμών, του στρατιωτικού σχεδιασμού και της κυβερνητικής εξουσίας.

Σχετικά με το συντηρητικό-συγκεντρωτικό ρεύμα: ο Κολοκοτρώνης απέκτησε σημαντική πολιτική ισχύ, ως ηγέτης του «στρατού» της Πελοποννήσου ιδιαίτερα μετά την κατάληψη της Τριπολιτσάς στις 23/9/1821. Συμμάχησε με τον Δημήτριο Υψηλάντη, ο οποίος είχε έρθει σε αντιπαράθεση με τους προεστούς ακριβώς πάνω στο ζήτημα της κεντρικής κυβέρνησης και του ενιαίου κοινοβουλίου (βλ. την προηγούμενη ενότητα του παρόντος κεφαλαίου), αλλά και αναφορικά με τον (επιδιωκόμενο από τον Υψηλάντη) περιορισμό του εκλογικού δικαιώματος στους προεστούς. Ο Υψηλάντης «ήθελε μάλιστα να επιβά-

17. «Η Κωνσταντινούπολη είχε παραχωρήσει όχι μόνο στους Μανιάτες αλλά και σε ολόκληρο τον Μοριά ένα είδος παμπελοποννησιακής αυτονομίας με διαρθρωμένη αυτοδιοίκηση των επαρχιών και των κοινοτήτων» (Hering 2004: 66). «Όταν η Πελοπόννησος απέτελεσε φραγκικήν ηγεμονίαν, απέκτησε και ιδίαν ιστορικήν οντότητα. Έκτοτε η ιστορική αυτής πορεία ήτο κατά το μάλλον ή ήττον αυτοτελής» (Σακελλαρίου 1978 : 39).

λει προληπτική λογοκρισία στον Τύπο όλων των απελευθερωμένων περιοχών» (Hering 2004: 85).

Η πολιτική στοχοθεσία του νέου αυτού πολιτικού ρεύματος δεν περιοριζόταν έτσι μόνο στην αναγκαιότητα ενοποίησης της πολιτικής εξουσίας. Για την κεντροποίηση της εξουσίας θεωρούσε επίσης η πτέρυγα αυτή απαραίτητο τον περιορισμό των φιλελεύθερων θεσμών και του αστικού αντιπροσωπευτικού συστήματος που εισήγαγε η Επανάσταση.

Ο Κανέλλος Δεληγιάννης αναφέρει ότι στη συνέλευση των Καλτεζών ο Κολοκοτρώνης είχε απαιτήσει ένα «γκοβέρνο μιλιτάρε»· ο Δεληγιάννης ισχυρίζεται πως τότε άκουσε για πρώτη φορά αυτή την έκφραση (Hering 2004: 72).

Εντούτοις, μέχρι τα τέλη του 1821 οι προεστοί της Πελοποννήσου είχαν καταφέρει να διατηρήσουν την πρωτοκαθεδρία έναντι του Κολοκοτρώνη. Η Πελοποννησιακή Γερουσία που συνήλθε στο Άργος στις 27/12/1821 εξέλεξε ως αντιπροσώπους για την Α΄ Εθνοσυνέλευση κυρίως προεστούς, ενώ ο κανονισμός της Γερουσίας όριζε «την πρωτοκαθεδρία της πολιτικής ηγεσίας έναντι της στρατιωτικής διοίκησης, και ο ταπεινωμένος Υψηλάντης αρκέστηκε στην προεδρία αυτού του οργάνου» (Hering 2004: 82).

Σχετικά με το φιλελεύθερο-συγκεντρωτικό ρεύμα: αντίθετα με την Πελοπόννησο, όπου η στρατιωτική ηγεσία υπό τον Κολοκοτρώνη κατάφερε να αποκτήσει πολιτική ισχύ με βάση τη δύναμη των ενόπλων, στη Στερεά τα ένοπλα σώματα υπάγονταν σε διαφορετικούς οπλαρχηγούς, με συχνά αντιτιθέμενες μεταξύ τους βλέψεις και πρακτικές. Αυτό επέτρεψε στους πολιτικούς ηγέτες, τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και τον Θεόδωρο Νέγρη, να επιβληθούν σε όλες τις αντιπαρατιθέμενες δυνάμεις των περιοχών αυτών,¹⁸ και να τις ενοποιήσουν μέχρι τον Νοέμβριο 1821 στις δύο περιφερειακές διοικήσεις, με αντίστοιχα Συντάγματα.

Και τα δύο Συντάγματα έκαναν λόγο για μελλοντικό Εθνικό Κοινοβούλιο και δεν άφηναν αμφιβολία για την υποταγή των στρατιωτικών στα εκλεγμένα πολιτικά όργανα (Hering 2004: 81).

Στην Α΄ Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου, στην αντιπροσωπεία της Πελοποννήσου κυριαρχούσαν οι προεστοί, όντας όμως μόλις 10 στους 59 αντιπροσώπους·

18. «Η κάστα των αρματολών της Στερεάς Ελλάδας δεν μπορούσε να διατηρήσει αμείωτη την ισχύ της, αλλά χρειαζόταν την πολιτική ηγεσία και τον συντονισμό από δύο πολιτικούς: τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο στα δυτικά και τον Θεόδωρο Νέγρη στα ανατολικά [...] [που] προσπάθησαν [...] σε ένα περιφερειακό κοινοβούλιο, να ενσωματώσουν τον κλήρο, τους αξιωματικούς, τους πολιτικούς προεστώτες και τους λογίους» (Hering 2004: 80).

αποτελούσαν δηλαδή μειοψηφία έναντι των 27 αντιπροσώπων της ανατολικής Στερεάς και των 13 από τα νησιά Ύδρα-Σπέτσες-Ψαρά (οι υπόλοιποι: 8 από τη δυτική Στερεά, 1 από την Κάσο). Πρόεδρος του Εκτελεστικού εκλέχθηκε ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ενώ ο Θεόδωρος Νέγρης διορίστηκε «Αρχιγραμματέας της Επικρατείας», «Μινίστρος των Εξωτερικών υποθέσεων» και «Πρόεδρος του Συμβουλίου των Μινίστρων». Πρόεδρος του Βουλευτικού εκλέχθηκε ο Δημήτριος Υψηλάντης και αντιπρόεδρος ο Σωτήριος Χαραλάμπης, μέλος της Πελοποννησιακής Γερουσίας, εκ των σημαντικότερων προσώπων της Πελοποννήσου. Από τα δύο αυτά σώματα οριζόταν το *Δικαστικόν*, το οποίο αποτελούσε ανεξάρτητη αρχή.

Μετά την Α' Εθνοσυνέλευση η ένταση επικεντρώνεται μεταξύ των πολιτικών (της Κυβέρνησης και του Εκτελεστικού) και των στρατιωτικών σωμάτων της Πελοποννήσου υπό τον «αρχιστράτηγο» Κολοκοτρώνη, και αφορά σε μεγάλο βαθμό τη θεσμοθετημένη αρμοδιότητα της κυβέρνησης να διευθύνει τις πολεμικές επιχειρήσεις.

Στη Β' Εθνοσυνέλευση (29/3-18/4/1823) διαμορφώθηκαν «δύο στρατόπεδα που συνεδρίαζαν σε διαφορετικούς χώρους» (Hering 2004: 87). Πρόεδρος του Εκτελεστικού εκλέχθηκε ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης και γενικός γραμματέας ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ενώ πρόεδρος του Βουλευτικού ο Ιωάννης Ορλάνδος. Με τις αποφάσεις της Εθνοσυνέλευσης ενισχύθηκαν ακόμα περισσότερο οι εξουσίες της κεντρικής κυβέρνησης. Έτσι, μεταξύ άλλων αποφασίστηκε ότι διοικητές των επαρχιών θα ορίζονταν αξιωματούχοι από διαφορετικές επαρχίες, ώστε να μην υφίστανται επιρροές από τοπικές εξουσίες και συμφέροντα. Παράλληλα καταργήθηκε η θέση του «αρχιστρατήγου» που κατείχε ο Κολοκοτρώνης.

Η νεοτερίζουσα φιλελεύθερη ελίτ κατόρθωσε να ενισχύσει στο νέο σύνταγμα το Βουλευτικό έναντι του Εκτελεστικού και να διευρύνει τον κατάλογο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι Πελοποννήσιοι οπλαρχηγοί πίεζαν για μια αντισυνέλευση στη Σιλίμνα στις 18 Μαΐου 1823 (Hering 2004: 90).

Ο Κολοκοτρώνης αρνήθηκε να παραδώσει στην κυβέρνηση το κάστρο του Ναυπλίου με το επιχείρημα ότι αυτό έπρεπε να παραμείνει σε χέρια Πελοποννησίων. Τον Νοέμβριο 1823, όταν το Βουλευτικό καθαίρεσε δύο μέλη του Εκτελεστικού για παράτυπες ενέργειες, ο Πάνος Κολοκοτρώνης επιχείρησε, με εντολή του πατέρα του Θεόδωρου, να ελέγξει με πραξικοπηματικό τρόπο και το Βουλευτικό, 23 μέλη του οποίου διέφυγαν στο Κρανίδι και εξέλεξαν νέο Εκτελεστικό με Πρόεδρο τον Ύδραίο Γεώργιο Κουντουριώτη, ο οποίος είχε την υποστήριξη όχι μόνο των νησίων αλλά και του Ρουμελιώτη πολιτικού και οπλαρχηγού Ιωάννη Κωλέττη. Ξέσπασε έτσι ο πρώτος εμφύλιος πόλεμος της

Επανάστασης και για ένα διάστημα υφίσταντο δύο κυβερνήσεις: Η μία στην Τριπολιτσά με Πρόεδρο την Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη και η άλλη στο Κρανίδι υπό τον Γεώργιο Κουντουριώτη. Οι προεστοί της Πελοποννήσου αλλά και οι οπλαρχηγοί διασπάστηκαν ανάμεσα στις δύο παρατάξεις (βλ. σχετικά Hering 2004: 95-97). Όταν στις 7/4/1824 ο Κουντουριώτης κατέλαβε την Τριπολιτσά, ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης έδωσε εντολή στον γιο του Πάνο να παραδώσει και το Ναύπλιο, εξασφαλίζοντας, με τη λήξη του εμφυλίου, αμνηστία για τον εαυτό του και τους οπαδούς του.

Όμως, αμέσως μετά τη λήξη του πρώτου εμφυλίου πολέμου, οι Πελοποννήσιοι προεστοί διαπίστωσαν ότι η κατάσταση δεν είχε κατά κανένα τρόπο μεταβληθεί προς όφελός τους. Η παρουσία των προεστών είχε περιοριστεί στη νέα κυβέρνηση που σχηματίστηκε, ενώ τον Οκτώβριο του 1824 στάλθηκαν ρουμελιώτικα στρατεύματα στην Πελοπόννησο για να εξασφαλίσουν την είσπραξη των φόρων που καθυστερούσαν. Οι προεστοί συμμεάχησαν τότε με τον Κολοκοτρώνη και ξέσπασε ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος. Η φιλελεύθερη πτέρυγα, που ήλεγχε την κυβέρνηση, κατάφερε να επιβληθεί και πάλι χάρη στην παρέμβαση των οπλαρχηγών της Στερεάς και την υποστήριξη των νησιών.

Αλλ' η Κυβέρνησις ήτο είτε ποτέ ισχυρά [...]. Περί τα τέλη Νοεμβρίου και τας αρχάς Δεκεμβρίου εισήγαγεν εις την Πελοπόννησον, τη επιμελεία του Ιωάννου Κωλέττου, την κρατίστην της Ελλάδος πεζικὴν δύναμιν, ἥτοι τα ρουμελιώτικα στίφη υπό τον Καρατάσον, τον Γούραν, τον Καραϊσκάκην και τον Τζαβέλλαν [...] Ενώ δε οὕτω εδαμάζετο η ανατολικὴ Πελοπόννησος, ἕτερα ρουμελιώτικα στίφη ἀνέβησαν ἀπὸ Βοστίτης εις Καλάβρυτα και κατήλθον ἐκεῖθεν μέχρι Μεσσηνίας, διαλύοντα και καταπνέζοντα τους στασιαστάς της δυτικῆς Πελοποννήσου (Παπαρρηγόπουλος, 1971: τόμ. ΙΕ': 137-138).

Ο δεύτερος εμφύλιος τελείωσε τον Δεκέμβριο 1824 με ήττα των Πελοποννησίων. Γραμματέας του Εκτελεστικού εκλέχθηκε ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ενώ ο Κολοκοτρώνης παραδόθηκε στην κυβέρνηση και φυλακίστηκε στην Ύδρα.

Επήγαμεν εις την Τριπολιτζάν, εκεί ήτον μία επιτροπή από τον Σκούρτην τον Γ. Μαυρομάτην και Κ. Ζαφειρόπουλον, και με έκαμαν όρκους να πάγω κάτω να συμβιβαστούν τα πράγματα [...] Ενεμπιστεύθηκα εγώ, επήγα εις το Ναύπλιον· εκεί εις ένα δύω ημέραις βλέπω να διώχνουν τους ανθρώπους μου και να με αφήνουν μοναχόν, in arresto, έως ότου να μαζώξουν και τους άλλους· μας εμβαρκάρησαν εις μίαν Γολέταν, Γοργώ, ήτον και ο Σκούρτης και μας επήγαν εις την Ύδραν [...]. Εκαθήσαμεν 4 μήνας·

20 ημέραις μετά το πιάσιμόν μας ήλθεν ο Μπραΐμης εις την Πελοπόννησον (Κολοκοτρώνης 1846: 142).

Η ήττα, κατά τον δεύτερο εμφύλιο πόλεμο, της συμμαχίας των Πελοποννήσιων προεστών και της συντηρητικής συγκεντρωτικής πτέρυγας του Κολοκοτρώνη σήμανε ταυτόχρονα και το τέλος του αυτόνομου πολιτικού ρόλου των (πρώην) προεστών στη νεοελληνική ιστορία, όπως ήδη σημειώσαμε σε προηγούμενη ενότητα. Η τοπική-ομοσπονδιακή λογική που εκπροσωπούσαν οι προεστοί είχε πλέον εκμηδενιστεί.¹⁹

Στις αρχές του 1825 ο Κολοκοτρώνης αμνηστεύθηκε για να ενισχυθεί η άμυνα της Επανάστασης ενόψει της εισβολής στην Πελοπόννησο των αιγυπτιακών στρατευμάτων υπό τον Ιμπραήμ πασά, αλλά η συμβολή του δεν υπήρξε αρκετή για να αλλάξει η εικόνα. Με τα ζητήματα όμως αυτά θα ασχοληθώ στο επόμενο κεφάλαιο.

5.4. Σχετικά με τους ταξικούς ανταγωνισμούς στο εσωτερικό των δυνάμεων της Επανάστασης

Η Επανάσταση συμπύκνωνε σε κοινωνικό επίπεδο μια συμμαχία της αστικής τάξης (έμποροι, πλοιοκτήτες, προαγοραστές-τοπάρχες μεγάλης κλίμακας, ενοικιαστές φόρων σε ευρύτερο περιφερειακό ή εθνικό επίπεδο), των φιλελεύθερων διανοουμένων, των ενδιάμεσων στρωμάτων που είχαν ενταχθεί στις νέες υπό εξέλιξη αστικές σχέσεις (μεταξύ αυτών οι μικροί και μεσαίου βεληνεούς προαγοραστές και άλλοι ενδιάμεσοι και τοπικοί πολιτικοί μεσολαβητές-πρόυχοντες), των αγροτών, των προλεταρίων (ναυτών κ.λπ.) και άλλων φτωχών στρωμάτων της εποχής, υπό την ηγεμονία της αστικής εθνικιστικής στρατηγικής και των φιλελεύθερων ιδεών του Διαφωτισμού.

Μετά την ήττα του Ναπολέοντα το 1815 και την παλινόρθωση της δυναστείας των Βουρβόνων στη Γαλλία, η υπό διαμόρφωση Ελλάδα αποτελούσε το μόνο επαναστατικό κέντρο στην Ευρώπη, προσελκύοντας ριζοσπάστες αγωνιστές όχι μόνο από την Ευρώπη, αλλά και την Αμερική και αλλού. Σύμφωνα με

19. Η τοπική-ομοσπονδιακή λογική στην οποία αναφέρομαι δεν αφορά τον «τοπικισμό» γενικά, πιο συγκεκριμένα τις παραδόσεις της κοινοτιστικής οργάνωσης που συνδέονταν με το «παλιό καθεστώς», οι οποίες επιβίωσαν για δεκαετίες, ως περιθωριακές κοινωνικές μορφές, στο νέο κράτος (βλ. την ενότητα 7.4.). Αφορά τη στρατηγική που επιδίωκε τη διατήρηση εντός του νέου κράτους, των περιφερειακών εξουσιών και των αντίστοιχων θεσμών αντιπροσώπευσης, όπως η στρατηγική αυτή εκφράστηκε μετά την κήρυξη της Επανάστασης με την Πελοποννησιακή Γερουσία κ.λπ. Όπως παρατηρεί ο Gunnar Hering, «στον δεύτερο εμφύλιο η ιδέα του συγκεντρωτικού κράτους επικράτησε της αρχικά διακρινόμενης ομοσπονδιακής δομής του υπό διαμόρφωση κοινού των Ελλήνων» (Hering 2004: 98, η υπογράμμιση δική μου).

τα στοιχεία που παραθέτει η Άννα Καρακατσούλη (2016: 15), ο αριθμός των «Φιλελλήνων» που πολέμησαν στην Επανάσταση (χωρίς να συμπεριλαμβάνονται σε αυτούς οι στρατιωτικοί των Μεγάλων Δυνάμεων που ενεπλάκησαν στις εχθροπραξίες) κυμαινόταν γύρω στους 1.200 και περισσότερο από το ένα τρίτο αυτών ήταν γερμανόφωνοι.²⁰

Η ταξική αυτή συμμαχία εκφράστηκε μέσα από τις πολιτειακές μορφές που δημιούργησε η Επανάσταση (κυβέρνηση, Συνελεύσεις, εκλογικές διαδικασίες κ.λπ.), μέσα από τα ένοπλα σώματα, τις συνωμοτικές εταιρείες και τα κόμματα που αναδείχθηκαν κατά το τέλος των ένοπλων συγκρούσεων. Αν και η πάλη μεταξύ των ιδιαίτερων ταξικών συμφερόντων στο εσωτερικό της κοινωνικής αυτής συμμαχίας εκφράστηκε με πολλαπλές μορφές, εντούτοις εκδηλώθηκε πάντοτε διαμεσολαβημένα από την «ομογενοποιητική» λειτουργία του εθνικισμού, η οποία κυριαρχούσε τόσο στις πολιτικές παρατάξεις όσο και στις πολιτικοστρατιωτικές συγκροτήσεις σε τοπικό επίπεδο (Πελοπόννησος-Στερεά-νησιά).

Εντούτοις, το ταξικό υπόβαθρο των αντιπαραθέσεων συχνά ερχόταν στην επιφάνεια, ήδη πριν την Επανάσταση.²¹

Μιλήσαμε ήδη για την ήττα της «ομοσπονδιακής τάσης» (των προεστών της Πελοποννήσου, τάση η οποία εκφράστηκε κυρίως με την Πελοποννησιακή Γερουσία), ήττα που είχε ως υπόβαθρο την αντίθεση των λαϊκών μαζών (αγροτών, ναυτών κ.λπ.) προς τους προύχοντες και τους άλλους τοπάρχες. Αυτή όμως η ταξικής υφής αντίθεση δεν ήταν η μοναδική:

Άλλο παράδειγμα είναι η διαφοροποίηση μεταξύ υψηλόβαθμων διοικητών από τη μια και μεσαίων και κατώτερων αξιωματικών από την άλλη. Στο Μεσολόγγι, οι τελευταίοι ίδρυσαν την Αδελφότητα των Φιλοδικαίων από δυσaráσκεια για τις αυθαιρεσίες και τις καταχρήσεις εξουσίας από τους ανώτερους αξιωματικούς· σε αυτό τον κύκλο ανήκε και ο Μάγερ, ο εκδότης των *Ελληνικών Χρονικών*.²² [...] [Το] καταστατικό της Αδελφότητας

20. Σύμφωνα με το λήμμα «Φιλέλληνες» της Wikipedia, «οι καταγεγραμμένοι φιλέλληνες αγγίζουν τους 940», εκ των οποίων στη διάρκεια της Επανάστασης σκοτώθηκαν ή πέθαναν 313.

21. «Στην Ύδρα [...] δημιουργούνταν συγκρούσεις μεταξύ εφοπλιστών και εμπόρων από τη μια και των άνεργων κατά πλειονότητα ναυτών, λόγω της οικονομικής ύφεσης και της πτώσης του Ναπολέοντα από την άλλη, οι οποίοι πίεζαν για γρήγορη και ενεργητική παρέμβαση στον πόλεμο της ανεξαρτησίας» (Herring 2004: 81-82).

22. Ο Johann Jakob Meyer (1798-1826) ήταν Ελβετός ριζοσπάτης, ο οποίος τον Μάρτιο 1822 εντάχθηκε στους μαχητές της Ελληνικής Επανάστασης, έχοντας ήδη τελειώσει τη φοίτησή του ως φαρμακοποιός και μετά την παρακολούθηση ορισμένων μαθημάτων ως φοιτητής ιατρικής στην Ελβετία. Υπηρέτησε ως γιατρός στην πολιορκία της Πάτρας, έμαθε ελληνικά και κατόπιν εγκαταστάθηκε στο Μεσολόγγι, όπου με χρήματα που εξασφάλισε αρχικά από την

της 26ης Νοεμβρίου 1825 [...] προέβλεπε ότι μεταξύ των μελών ίσχυαν οι αρχές της αλληλεγγύης και της ισότητας χωρίς διάκριση βαθμού· πάνω από αυτές τις αρχές θα υπήρχαν μόνο οι νόμοι [...] Η Αδελφότητα δεν είχε τη συνείδηση μυστικής εταιρείας, αντίθετα ήθελε να προπαγανδίζει δημοσίως τα ιδεώδη της. Πριν από την τυπική αποδοχή του υποψηφίου τον υπέβαλλαν σε τριήμερη κατήχηση. Μέχρι τον Νοέμβριο 1825 η Αδελφότητα αριθμούσε στο Μεσολόγγι 2.000 μέλη. Με τον πόλεμο διακόπηκε η δράση της (Hering 2004: 95).²³

Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ο δημοκρατικός ριζοσπαστισμός των Συνελεύσεων (που αποτυπώνεται στη γλώσσα των Συνταγμάτων της εποχής) και των (μυστικών) εταιρειών εκφράζει σε μεγάλο βαθμό την ταξική δυναμική των λαϊκών τάξεων, η οποία έκρινε και την έκβαση των δύο εμφυλίων πολέμων, δημιουργώντας παράλληλα ποικίλες ανακατατάξεις σε κοινωνικό επίπεδο. Όπως συνέβη στην περίπτωση και άλλων αστικών-εθνικών επαναστάσεων, τέτοιες λαϊκές δυναμικές ηγεμονεύονται κατόπιν (και καταστέλλονται) από τη θεσμική-κρατική συγκρότηση της νέας εξουσίας. Στη συγκυρία που διαμορφώθηκε μετά τον πρώτο εμφύλιο πόλεμο:

Μετά την εκδίωξη ή τη σύλληψη μεγάλων Πελοποννησίων αρχόντων οι μικρότεροι διέκριναν την ευκαιρία να ελέγξουν πια μόνοι το σύστημα εκμίσθωσης των φόρων. Στις νέες ομάδες συμφερόντων και απόψεων ανήκε και η Εταιρεία της Αδελφότητας, μυστικός σύνδεσμος που είχε δημιουργηθεί στην Τριπολιτσά, στην οποία ανήκαν κυρίως τεχνίτες και πιθανόν επαγγελματίες των πόλεων εν γένει. [...] Το Εκτελεστικό εξουδετέρωσε αυτή την

οικογένεια της Ελληνίδας γυναίκας του και στη συνέχεια από τον Λόρδο Βύρωνα και (μετά τον θάνατο του τελευταίου στις 7/4/1824) από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο εξέδιδε τα *Ελληνικά Χρονικά*, την πλέον ριζοσπαστική εφημερίδα της Επανάστασης, από τη 1/1/1824 μέχρι τις 20/2/1826 (συνολικά 226 φύλλα). Ο Μάγιερ, η γυναίκα του Αλτάνη Ιγγλέζου και ο ενός έτους γιος τους σκοτώθηκαν κατά την έξοδο του Μεσολογγίου, στις 10-11/4/1826. Τα *Ελληνικά Χρονικά* επανεκδόθηκαν, στο Μάγιερ 1858.

23. Όπως αναφέρει ο Ντίνος Κονόμος, στο Ναύπλιο δρούσαν καρμποναρικές μυστικές εταιρείες, στις οποίες συμμετείχαν τόσο ξένοι ριζοσπάστες («φιλέλληνες»), όσο και Έλληνες. Την 1/5/1825, ιδρύθηκε στο Ναύπλιο, αποτελώντας αργότερα το πρόπλασμα του λεγόμενου Γαλλικού Κόμματος, η μασονική-επαναστατική μυστική εταιρεία με τίτλο «Η Φιλόλαος Εταιρεία», με αρχηγό τον Ιωάννη Κωλέττη και ηγετικά μέλη τούς Ανδρέα Μεταξά, Γκίκα Καρακαντζάνη, Παναγιώτη Δημητράκοπουλο, Ιωάννη Θεοτόκη, Αδάμ Δούκα και Θόδωρο Βαλιάνο. Στο ιδρυτικό κείμενο της Εταιρείας διαβάζουμε: «καθορώντες το βάραθρον της απωλείας, εις το οποίον καταφέρεται παρασυρόμενον το Ελληνικόν Έθνος, από την άλογον λύσσαν των φατριών και από τας φρικτάς καταχρήσεις [...] ορκίζομαι εις το γλυκίτατον όνομα της φιλάτης Ελλάδος να συντελέσω και να συνεργήσω με όλην μου την δύναμιν προς κατάργησιν κάθε ιδιοτελούς συστήματος κοινοβλαβούς εις την Ελλάδα, και προς επιστήριζιν της αληθινής ευδαιμονίας και πολιτικής υπάρξεως του Ελληνικού Έθνους» (Κονόμος 1973: 46 κ.ε.).

απόπειρα πραξικοπήματος, μεταφέροντας αγρότες από τα γύρω χωριά στην πόλη (Hering 2004: 95).

Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι στις Συνελεύσεις και τις εταιρείες δεν είχε διαμορφωθεί οποιαδήποτε συνείδηση περί ταξικών συμφερόντων και αντιθέσεων, αυτές με τη δράση τους ενσωμάτωναν και τάσεις που *αμφισβητούσαν την πολιτική και πολιτειακή μορφή ύπαρξης του καπιταλισμού της εποχής*: κατ' αρχάς το απολυταρχικό ή «περιορισμένα συνταγματικό» κράτος, αλλά επίσης και την αριστοκρατία του πλούτου και τις αρχοντικές εξουσίες. Όπως παρατηρεί ο Γεώργιος Ζωιτόπουλος (Ζιούτος):

Αλλ' η εργατική τάξη δεν είναι ακόμα ώριμη για να ιδρύσει, την εποχή αυτή, πολιτική οργάνωση (κόμμα), που θα είναι το όργανο της ιστορικής αυτής μεταβολής. Τα επαναστατικά στοιχεία της εποχής συσπειρώνονται σε μυστικές, συνωμοτικές εταιρίες, που δρουν σύμφωνα με τις οργανωτικές και πολιτικές παραδόσεις του τεκτονισμού, του κομπανιονάζ, των καρμπονάρων, του γιακομπνισμού και των άλλων μυστικών (κλειστών) πολιτικών οργανώσεων που συγκροτούνται στη Γαλλία, στη Γερμανία, στη Βοημία κ.λπ., ιδιαίτερα κατά το 18ο αι. και τις αρχές του 19ου αι. [...] Το πρώτο τέταρτο του 19ου αι. χαρακτηρίζεται ιδιαίτερα από μια πολυσπερμία μυστικών, συνωμοτικών οργανώσεων. Ξέρουμε πως στο πλαίσιο αυτών των οργανώσεων μπαίνει και η δική μας «Φιλική Εταιρία» (Ζιούτος 2009: 75-76).

Ο ριζοσπαστικός δημοκρατισμός της εποχής του προβιομηχανικού καπιταλισμού οδηγεί σε *σύγκλιση*, κατά τον Ζιούτο, της δυναμικής που αναπτύσσει μέσα στην πάλη των τάξεων η εργατική τάξη και των εθνικοαπελευθερωτικών κινήμάτων:

Στη Γαλλία πραγματοποιείται, με την ξένη επέμβαση, η παλινόρθωση των Βουρβόνων, που προσπαθούν να γυρίσουν πίσω στο παλιό καθεστώς. Κάθε προοδευτική κίνηση καταδιώκεται. Οι πολιτικοί αγωνιστές καταφεύγουν σε μυστικές, συνωμοτικές εταιρίες. Όμως, παρά την αντίδραση, εθνικά απελευθερωτικά κινήματα ξεσπούν σε διάφορες χώρες: Ισπανία (1820), Ιταλία, Ελλάδα (1821), Ρωσία (Δεκέμβρης 1825). Οι προοδευτικές δυνάμεις δεν καταπνίγονται και στα 1830 αρχίζει ένα μεγάλο επαναστατικό κίνημα, που αγκαλιάζει πολλές χώρες. Τον Ιούλη του 1830 ξεσπάει στο Παρίσι δημοκρατική εξέγερση, με συμμετοχή όλου του λαού και ενεργό δράση των εργατών. [...] Κατά την περίοδο 1810-1816 σημειώνονται σ' όλα τα βιομηχανικά κέντρα της Αγγλίας εξεγέρσεις με καταστροφές των μηχανών και των εργοστασίων. [...] Για την κατάπνιξή τους, η αγγλική κεφαλαιοκρατία ψήφισε στα 1812 ένα νέο νόμο, που επέβαλλε τη θανατική ποινή στους εργάτες

που καταστρέφουν τις μηχανές. Με το βάρβαρο αυτό νόμο δικάστηκαν στα 1813 και εκτελέστηκαν δέκα οχτώ εργάτες. Ενάντια στο νόμο αυτό ακούστηκε στη Βουλή των λόρδων η φωνή του Βύρωνα, που υπερασπίστηκε με πάθος τα δίκαια, το δικαίωμα στη ζωή, των εργατών. Και στα 1816 ο Βύρωνας σύνθεσε ένα χαιρετιστήριο τραγούδι προς τους «λουντίτες» (luddites) (Ζιούτος 2009: 67).²⁴

Η πολιτική στράτευση του Λόρδου Βύρωνα, την οποία μνημονεύει ο Ζιούτος, είναι απολύτως χαρακτηριστική: ταυτόχρονα υπέρ των Λουδιτών και υπέρ της Ελληνικής Επανάστασης, στην οποία εντάχθηκε τον Ιούλιο 1823.

Με την είσοδο τον Φεβρουάριο 1825 στην απελευθερωμένη ελληνική επικράτεια των στρατευμάτων του Ιμπραήμ πασά της Αιγύπτου, ο στρατιωτικός συσχετισμός των δυνάμεων επιδεινώθηκε δραματικά για την Επανάσταση, γεγονός που θα επηρεάσει καταλυτικά, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, και τους πολιτικούς και κοινωνικούς συσχετισμούς στο εσωτερικό των δυνάμεών της.

24. Το ποίημα περιέχεται σε μια επιστολή που έστειλε ο Λόρδος Βύρων στον Thomas Moore με ημερομηνία 14/12/1816: *Song for the Luddites* (Τραγούδι για τους Λουδίτες)

«Σαν τους ξεσηκωμένους γιους της Πέρα Ακτής /που ακριβά μ' αίμα αγοράσαν λευτεριά,/ έτσι κι εμείς, παιδιά, κι εμείς /λεύτεροι ας γίνουμε ή ας πεθάνουμε θύματα ορμής!/ Κάτω οι ηγεμόνες – εκτός απ' τον Λαντ τον «βασιλιά»!/ Μόλις το ύφασμα που υφαίνουμε το φτιάξουμε/ και το στημόνι με σπαθί ανταλλαχθεί,/ με το πανί μας θα σκεπάσουμε/ τον ηγεμόνα, που στα πόδια μας θ' αδειάσουμε,/ κι από το αίμα το πηκτό του θα βαφεί./ Μαύρο το χρώμα, σαν τη δική του την καρδιά,/ αφού οι φλέβες του με λάσπη έχουν φλομώσει!/ Κι όμως, θα είναι η δροσιά/ που αυτό το δέντρο – που σημαίνει λευτεριά/ και που το φύτεψε ο Λαντ – θα ξανανοιώσει».

Μετάφραση: Θανάσης Γιαπιτζάκης

<https://thepoetoftheuniverse.wordpress.com/category/τζωρτζ-γκορντον-νοελ-μπαϋρον>

6

Κεφάλαιο

Η ΚΑΜΨΗ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ, Η ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΤΩΝ «ΜΕΓΑΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ» ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΡΕΠΟΥΜΠΛΙΚΑΝΙΣΜΟΥ (1825-1833)

6.1. Η δυσμενής εξέλιξη του πολέμου

Ο στρατιωτικός συσχετισμός των δυνάμεων ανάμεσα στο επαναστατικό ελληνικό κράτος και την Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλάζει από τις αρχές του 1825 και μετά, όταν ο Ιμπραήμ πασάς, γιος του Μωχάμαντ Αλή, αλβανόφωνου Οθωμανού «δεσπότη» της Αιγύπτου και του Σουδάν, εκστράτευσε με μεγάλη ναυτική μοίρα στην οποία επέβαινε στράτευμα 17.000 ανδρών στην Πελοπόννησο, για να συνδράμει τις οθωμανικές δυνάμεις στην καταστολή της Επανάστασης. Ήδη τον Μάιο 1824, οθωμανικά στρατεύματα που είχαν αποβιβάσει στην Κρήτη κατέστειλαν την εκεί Επανάσταση, ενώ τον Ιούνιο 1824 ο αιγυπτιακός στρατός κατέστρεψε την Κάσο και τα Ψαρά, και τον Αύγουστο του ίδιου έτους κατέλαβε την Κω. Η Επανάσταση εισήλθε όμως σε μια πολύ δύσκολη φάση όταν ο αιγυπτιακός στρατός αποβιβάστηκε στη Μεθώνη τον Φεβρουάριο-Μάρτιο 1825 και κατανίκησε τα ελληνικά στρατεύματα στην περιοχή του Νεοκάστρου, στη Σφακτηρία και στο Παλαιόκαστρο, τον Απρίλιο 1825.

Παρά κάποιες νίκες των ελληνικών στρατευμάτων υπό τον Γεώργιο Καραϊσκάκη, τον Ιωάννη Μακρυγιάννη και τον Δημήτριο Υψηλάντη, οι οθωμανικές δυνάμεις, στις οποίες συνυπολογιζόταν πλέον και ο στρατός του Ιμπραήμ πασά, είχαν καταλάβει μέχρι το τέλος του 1826 τη Μεσσηνία, την Τριπολιτσά, το Άργος, τη Μονεμβασία, την Ηλεία. Τον Απρίλιο 1826 κατελήφθη και το Μεσολόγγι έπειτα από πολιορκία ενός έτους, από τις 15/4/1825 μέχρι τις 10/4/1826.

Αν το επαναστατικό ελληνικό κράτος κατόρθωσε να διασωθεί παρά τους αρνητικούς στρατιωτικούς συσχετισμούς που είχαν διαμορφωθεί, αυτό οφείλεται στους νέους διεθνοπολιτικούς συσχετισμούς που σχηματίστηκαν κατά την περίοδο αυτή, εν πολλοίς ως αποτέλεσμα των επιπτώσεων που είχε η μέχρι τότε πορεία της Επανάστασης στις ανταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ των «Μεγάλων Δυνάμεων». Όμως, τόσο οι στρατιωτικές ήττες και η κάμψη της Επανάστασης

όσο και η επίλυση του «ελληνικού ζητήματος» στο εσωτερικό των συσχετισμών μεταξύ των Δυνάμεων συνετέλεσαν στην τελική επικράτηση κατά την περίοδο αυτή μιας απολυταρχικής εκδοχής κράτους, η οποία εγκαθιδρύθηκε το 1828 και διατηρήθηκε με ένα μικρό διάλειμμα μέχρι το 1843, αρχικά με τη μορφή ενός βοναπαρτικού καθεστώτος (1828-1831) και στη συνέχεια ως απόλυτη μοναρχία (1833-1843).

6.2. Διεθνοπολιτικοί συσχετισμοί και διπλωματική αναγνώριση του ελληνικού κράτους

6.2.1. Το Συνέδριο της Βερόνας, προάγγελος αλλαγών στην εξωτερική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων. Από την πρώτη στιγμή μετά το ξέσπασμα της Επανάστασης, οι ελληνικές αρχές επιδίωξαν την αναγνώριση της εξουσίας τους ως ανεξάρτητης κρατικής οντότητας από τη «διεθνή κοινότητα» (βλ. τη σημ. 1, κεφ. 5). Κοινοποιούσαν μεταφράσεις των Διακηρύξεων που εκδίδονταν από τις Συνελεύσεις στις ξένες διπλωματικές αποστολές και τον διεθνή τύπο, με αίτημα την αναγνώριση της Ελλάδας ως ανεξάρτητου κράτους και την αρωγή των Δυνάμεων στον αγώνα της (*Philhellenism* 1936: 370). Την αρχή έκανε η Μεσσηνιακή Γερουσία ήδη στις 24/3/1821, στέλνοντας εκκλήσεις για αρωγή προς τις ΗΠΑ, τη Βρετανία και τη Ρωσία (Hering 2004: 155). Εντούτοις, οι Μεγάλες Δυνάμεις, συνασπισμένες στην Ιερά Συμμαχία, παρέμεναν εχθρικές προς την Επανάσταση. Ελαφρώς διαφοροποιημένη ήταν μόνο Ρωσία, στον «παραδοσιακό» ρόλο της «προστάτιδας των Ορθοδόξων» (και όχι βεβαίως των επαναστάσεων): Τον Ιούλιο του 1821 η Ρωσία διέκοψε τις διπλωματικές σχέσεις της με την Οθωμανική Αυτοκρατορία με αφορμή τον απαγχονισμό του Οικουμενικού Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, ο οποίος Πατριάρχης είχε, βέβαια, καταδικάσει την Επανάσταση και είχε αφορίσει τους πρωταγωνιστές της.

Είναι χαρακτηριστικό ότι όταν συγκλήθηκε το Συνέδριο της Βερόνας (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1822) από εκπροσώπους των κρατών της Ιεράς Συμμαχίας,¹ η επαναστατική ελληνική κυβέρνηση απηύθυνε στο Συνέδριο Διακήρυξη και απέστειλε αντιπροσωπεία για να την παραδώσει στους συνέδρους. Στη Διακήρυξη αυτή αναφερόταν μεταξύ άλλων:

Από την αρχήν του πολέμου μέχρι τούδε δις ύψωσεν η Ελλάς την φωνήν της, διά μέσου των νομίμων αυτής παραστατών, εξαιτουμένη την συνδρο-

1. Στο Συνέδριο συμμετείχαν εκπρόσωποι των ακόλουθων κρατών: Ρωσία, Αυστρία, Πρωσία, Γαλλία, Βρετανία, Σαρδηνία, Σικελία, τα Δουκάτα της Τοσκάνης, της Μόντενα και της Πάρμας, καθώς και εκπρόσωπος του Πάπα.

μήν και αντίληψην των Χριστιανικών Βασιλείων της Ευρώπης, ή τέλος απαιτούσα, δικαίω τω λόγω, την ακριβή από μέρους αυτών ουδετερότητα εις τον παρόντα ιερών αυτής πόλεμον. [...] Ποταμοί αίματος έρρευσαν έως σήμερον, αλλ' όμως η του ζωοποιού Σταυρού τροπαιοφόρος σημαία, υψωθείσα, κυματίζει ήδη εις τα ωχυρωμένα τείχη της Πελοποννήσου, της Αττικής, της Εύβοιας, της Βοιωτίας, της Ακαρνανίας, εις το πλείστον μέρος της Ηπείρου και Θεσσαλίας, εις την Κρήτην και εις τας νήσους του Αιγαίου Πελάγους. [...] [Η] προσωρινή της Ελλάδος Διοίκησις σπεύδει να διακηρύξη επαγγελματικώς διά της παρούσης, ότι ουδέποτε θέλει παραδεχθή καμμίαν συνθήκην, όσο ωφέλιμος κι αν είναι κατά το φαινόμενον, εν όσω οι εννόμως αποσταλέντες αυτής πρέσβεις δεν επιτύχουν την πρέπουσαν ακρόασιν, απολογούμενοι υπέρ των δικαιωμάτων της Ελλάδος και εκτιθέμενοι τα όσα ευλόγως απαιτεί και ποίαι είναι αι χρείαι και τα ιερώτερα αυτής συμφέροντα (https://el.wikipedia.org/wiki/Συνέδριο_της_Βερόνας).

Το Συνέδριο δεν έκανε δεκτή την ελληνική αντιπροσωπεία, εφόσον μάλιστα κάτι τέτοιο θα σήμαινε την *de facto* αναγνώριση του ελληνικού κράτους. Επιπλέον, η Επανάσταση θεωρείτο, δικαίως, από όλους τους συμμετέχοντες «ανatreπτική της καθεστηκυίας τάξεως», και ως εκ τούτου καταδικάστηκε στην Εγκύκλιο του Συνεδρίου που εκδόθηκε στις 2/12/1822.² Εντούτοις, έγινε σαφές ότι το «ελληνικό ζήτημα» επρόκειτο πλέον να παίξει έναν ρόλο καταλύτη για την ενεργοποίηση και τον μετασχηματισμό των αντιθέσεων μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων. Χαρακτηριστικές είναι οι ακόλουθες κατ' ιδίαν τοποθετήσεις του Τσάρου Αλέξανδρου της Ρωσίας:

Ουδέν ωφελιμώτερον διά την Ρωσίαν ουδέ άλλον μάλλον ποθητόν διά τον ρωσικόν λαόν υπήρχεν ή σταυροφορία τις επιχειρουμένη επί τη αφορμή της ελληνικής επαναστάσεως· αλλ' απέσχον του τοιούτου έργου, διότι ενόμισα, ότι εν τω αγώνι τούτω υπήρχον συμπτώματα επαναστάσεως ανατρεπτικής των κοινωνικών τάξεων [...] εν Αγγλία η κοινή γνώμη θ' αναγκάση την κυβέρνησιν ν' ασχοληθεί σπουδαίως εις τα της Ελλάδος [...] Το ελληνικόν ζήτημα θα τεθή εν Αγγλία εν ίση μοίρα προς το της δουλεμπορίας· διά τούτο

2. Στην Εγκύκλιο αυτή διαβάζουμε: «Ό,τι το ανατρεπτικόν των κοινωνιών πνεύμα ήρchiσεν εν τη δυτική χερσονήσω, ό,τι εδοκίμασε να πράξη εν τη Ιταλία, το κατώρθωσεν εις τας ανατολικάς εσχатиάς της Ευρώπης. Καθ' ον καιρόν κατευνάσθησαν αι εν τοις βασιλείοις της Νεαπόλεως και της Σαρδηνίας στρατιωτικαί επαναστάσεις διά της δυνάμεως, ερρίφη η επαναστατικός δαυλός εν μέσω της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι άνακτες, έχοντες σταθεράν απόφασιν ν' απωθήσωσι την αρχήν της επαναστάσεως καθ' οποίον μέρος και εν οποία μορφή και αν εφαινετο, έσπευσαν να την καταδικάσωσιν εκ συμφώνου, ασχολούμενοι δε αμεταθέτως εις το έργον της κοινής φροντίδος των, αντέκρουσαν παν ό,τι εδύνατο να τους παρεκτρέψη της οδού των» (https://el.wikipedia.org/wiki/Συνέδριο_της_Βερόνας)

αντί να προτείνω εγώ εις τους συμμάχους σχέδιον βελτιώσεως της πολιτικής καταστάσεως της Ελλάδος, προτιμώ να αναμένω το της αγγλικής αυλής (παρατίθεται στο Κυριακόπουλος 1929: 155).

Οι εκτιμήσεις αυτές του Τσάρου της Ρωσίας σχετικά με τη Βρετανία βασιζόνταν προφανώς, πέραν της οποιασδήποτε υποκειμενικής εκτίμησης, σε ένα γεγονός των προηγούμενων μηνών, το οποίο φαινόταν να προδικάζει τη διαφοροποίηση της βρετανικής στάσης ως προς τη διακηρυγμένη κοινή θέση της Ιεράς Συμμαχίας: Όταν η επαναστατική ελληνική κυβέρνηση κήρυξε στις 25/3/1822 τον ναυτικό αποκλεισμό των οθωμανικών λιμανιών, η βρετανική κυβέρνηση ανακήρυξε τη Βρετανία «ουδέτερη», πράγμα που σήμαινε ότι αναγνώριζε την «εμπόλεμη κατάσταση» (belligerency) μεταξύ ελληνικών και οθωμανικών δυνάμεων, επομένως «αναγνώριζε» στο πεδίο αυτό την ελληνική Αρχή και το διεθνές στάτους της. Μάλιστα, στις 30/4/1822 οι βρετανικές αρχές θεώρησαν νόμιμες τις αιχμαλωτίσεις από τον ελληνικό στόλο ουδέτερων ιδιωτικών εμπορικών πλοίων που είχαν επιχειρήσει να σπάσουν τον αποκλεισμό, ενώ ο αγγλικός στόλος δεν προστάτευε ούτε τα ιδιωτικά πλοία των υπό αγγλική κυριαρχία Ιονίων Νήσων (Rubin 1988: 214).

Στην πραγματικότητα, η βρετανική εξωτερική πολιτική εγκατέλειπε σταδιακά τη στρατηγική της διασφάλισης της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς η Ελληνική Επανάσταση είχε καταστήσει σαφές ότι η στρατηγική αυτή ήταν πλέον ανέφικτη, και επιδίωκε απλώς να προωθήσει μια λύση στο ελληνικό πρόβλημα η οποία να ευνοεί περισσότερο τα δικά της παρά τα ρωσικά διεθνοπολιτικά συμφέροντα. Σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε να ενταχθεί, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της αγγλικής εξωτερικής πολιτικής, η ίδρυση ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, με την προϋπόθεση ότι θα τερματιζόταν με τον τρόπο αυτόν η ελληνοοθωμανική σύγκρουση και διαμάχη, και οι δυο χώρες θα είχαν το κοινό συμφέρον να αντιταχθούν στη ρωσική επέκταση προς τη Δύση (βλ. και Hering 2004: 157 κ.ε.).

Αντίθετα η Ρωσία, διαβλέποντας όπως ήδη είδαμε την προοπτική αναγνώρισης του ελληνικού κράτους από τη Βρετανία, και κατ' επέκταση από τη διεθνή κοινότητα, έσπευσε να καταθέσει στις 28/12/1823 Σχέδιο «Τριών Τμημάτων» για την επίλυση του ελληνικού ζητήματος: την ίδρυση δηλαδή τριών ημιαιτόνομων Ηγεμονιών (Ανατολικής Ελλάδας, Δυτικής Ελλάδας και Νότιας Ελλάδας, στην οποία θα περιλαμβανόταν και η Κρήτη), οι οποίες θα ήταν φόρου υποτελείς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, θα αναγνώριζαν την επικυριαρχία του Σουλτάνου και θα διατηρούσαν στο έδαφός τους οθωμανικές φρουρές, κατά το πρότυπο της Μολδαβίας και της Βλαχίας.

Η Ρωσία θεωρούσε ότι οι Ηγεμονίες αυτές θα προσδένονταν στην εξωτερική της πολιτική, ενώ ταυτόχρονα θα αποτελούσαν μια μόνιμη εστία αναταραχής

στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η πρόταση αυτή απορρίφθηκε από την ελληνική κυβέρνηση, η οποία δεν δεχόταν οποιοδήποτε σχέδιο δεν θα αναγνώριζε την πλήρη ανεξαρτησία της Ελλάδας, αλλά και από τον Σουλτάνο, ο οποίος αρνούνταν να δεχθεί οποιαδήποτε αμφισβήτηση της απόλυτης κυριαρχίας του στην περιοχή.

6.2.2. Τα εξωτερικά δάνεια και η διεθνοπολιτική σημασία τους: προεξόφληση της βιωσιμότητας της Ελλάδος. Το αποφασιστικό βήμα για τη διεθνή αναγνώριση του ελληνικού κράτους έλαβε, όμως, χώρα όταν οι χρηματαγορές προεξόφλησαν την επικράτησή του στον πόλεμο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, και τράπεζες του Λονδίνου συνήψαν δάνεια με την ελληνική κυβέρνηση.

Η ελληνική επαναστατική κυβέρνηση υπό την ηγεσία του Μαυροκορδάτου αντιλήφθηκε σωστά, το αργότερο από το 1823, τις αντιθέσεις στο εσωτερικό της Ιεράς Συμμαχίας, με τη διαφοροποίηση της βρετανικής πολιτικής από το 1822, όταν ο Τζωρτζ Κάνιγκ ανέλαβε υπουργός Εξωτερικών, και μπόρεσε έτσι, το 1824, να εξασφαλίσει τις προϋποθέσεις για το πρώτο εξωτερικό δάνειο του ελληνικού κράτους, ώστε να καταστεί δυνατή η χρηματοδότηση της εξελισσόμενης Επανάστασης.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που εξέτασε η Β' Εθνοσυνέλευση στο Άστρος (30/3-18/4 1823), το ετήσιο έλλειμμα της επαναστατικής κυβέρνησης ήταν περίπου 24 εκατ. γρόσια, «σύνολον εξόδων 38,616,000 γροσίων απέναντι εσόδων 12,846,220 γρ.».³ Το έλλειμμα αυτό καθιστούσε ζωτική για τη συνέχιση του πολέμου τη σύναψη εξωτερικού δανείου.

Το πρώτο δάνειο συνομολογήθηκε τον Φεβρουάριο 1824 και το δεύτερο τον Φεβρουάριο 1825, με τραπεζίτες του Λονδίνου. Τα δάνεια αυτά ήταν ιδιαίτερα επισφαλής για τους δανειστές (ως δανειζόμενος εμφανιζόταν η Greek Federation και μεσολαβητής η Greek Committee του Λονδίνου). Όμως, η οικονομική συγκυρία διευκόλυνε τη σύναψη επισφαλών δανείων: ο «κερδοσκοπικός πυρετός» που κυριαρχούσε στη δεδομένη στιγμή στη Βρετανία και διεθνώς

3. «Τα έξοδα ενός πλοίου προϋπολογίζονται εις 10,800 γρ. κατά μήνα, μετά δε των εξόδων συντηρήσεως και επισκευής ανέρχονται εις 13,130. Τα εξήκοντα λοιπόν καράβια του εθνικού στόλου απαιτούσι 780,000 γρ. κατά μήνα, εις ά προσθετέον και 400,000 διά πολεμοφόδια. Σύνολον ναυτικού προϋπολογισμού 1,180,000 γρ. μηνιαίως. [...] Έξοδα στρατιωτικά [...] Διά τας 51,000 ταύτας ανδρών εδαπανώντο κατά μήνα 2,044,000 γρ., ο δε οπλισμός των απήτει άλλας 40,000 γρ. Ώστε ναυτικός και στρατιωτικός προϋπολογισμός ανήρχετο κατά μήνα εις 3,624,000 γρ. Η άλλη διοίκησις υπέθετεν έξοδα μόνον 500,000 γρ. Το σύνολον των εξόδων ήτο λοιπόν 4,124,000 γρ. κατά μήνα ή 24,724,000 από Μαΐου μέχρι Νοεμβρίου. Διά τους χειμερινούς μήνας τα έξοδα υπελογίζοντο μόνον εις το ήμισυ. Έχομεν συνεπώς σύνολον εξόδων 38,616,000 γροσίων απέναντι εσόδων 12,846,220 γρ.» (Ανδρέαδης 1904: 8, η υπογράμμιση δική μου. Βλ. και Κοφινάς 1934).

επέτρεψε τη γρήγορη σύναψή τους με όρους ανάλογους προς αντίστοιχα δάνεια άλλων χωρών κατά την περίοδο αυτή και σε αναφορά με τις προτάσεις της ελληνικής προσωρινής κυβέρνησης προς τους διαπραγματευτές.

Η Αγγλία διήρχετο τότε ένα εκ των κερδοσκοπικών εκείνων πυρετών, οίτινες περιοδικώς αναφερόμενοι ωθούσι τον κόσμο του Άστεως εις τας μάλλον επισφαλείς επιχειρήσεις. Η κερδοσκοπική περίοδος, ήτις ήρξατο αναπτυσσομένη μεσούντος του 1823 [...] ιδιάζον χαρακτηριστικόν έχει την ακράτητον ροπήν προς δάνεια ξένων κρατών, και δη κρατών μη επισήμως ανεγνωρισμένων, οία ήσαν λ.χ. η Βραζιλία, η Χιλή, η Κολομβία κτλ. Δάνειον λοιπόν συναπτόμενον υπό λαού, ού τα κατορθώματα ελάμπρυνε και απαράμιλλος προπατορική αίγλη, δεν ήταν δυνατόν ή να στεφθή υπό πλήρους επιτυχίας (Ανδρεάδης 1904: 15-16).

Τα «μη ανεγνωρισμένα» κράτη, και μεταξύ αυτών το ελληνικό κράτος της Επανάστασης, αξιολογούνταν από τις χρηματαγορές ως βιώσιμα, καίτοι δεν είχαν ακόμη *de jure* διεθνοπολιτική υπόσταση· η επικείμενη αναγνώρισή τους θεωρείτο δεδομένη. Αυτό που θεωρείτο ιδιαίτερα επισφαλές, και η επισφάλεια αποτυπωνόταν στο ψηλό επιτόκιο και στο «κούρεμα» του πραγματικού ποσού του δανείου ως προς το ονομαστικό χρέος που έπρεπε να αποπληρωθεί, ήταν η δυνατότητα του δανειζόμενου κράτους να το αποπληρώσει· με άλλα λόγια, ο κίνδυνος χρεοστασίου (*default*) του δανειζόμενου κράτους αξιολογούνταν, όπως άλλωστε αποδείχθηκε, ως ιδιαίτερα υψηλός.

Με τα δύο δάνεια της ανεξαρτησίας το 1824 και το 1825 η Ελλάδα ανέλαβε ένα βάρος ονομαστικού κεφαλαίου 2.800.000 λιρών, έναντι πραγματικού κεφαλαίου 1.176.000 λιρών. [...] Εντέλει, η επαναστατική κυβέρνηση βρέθηκε, στις 6 Απριλίου 1826, σε αδυναμία αποπληρωμής των δανείων και κήρυξε την πρώτη ελληνική πτώχευση, πριν καν επιτευχθεί η ανεξαρτησία της χώρας (Ψαλιδόπουλος 2014: 76).

Πέρα όμως από την οικονομική διάσταση των δανείων, και ανεξάρτητα από τη συζήτηση σχετικά με την αποτελεσματικότητα της χρήσης τους, σε διεθνοπολιτικό επίπεδο επρόκειτο για *de facto* αναγνώριση της ελληνικής Αρχής, ως κυβέρνησης ανεξάρτητου κράτους. Ο Γερμανός ιστορικός Georg Gottfried Gervinus (1805-1871) σημειώνει:

Ήτο βεβαίως και η συνομολόγησις του δανείου τούτου και μεγάλης νίκης επί του πεδίου της μάχης μεγαλειτέρα επιτυχία. Γνωστόν ήτο εν Ελλάδι, ποσάκις συνεπεία τοιούτων χρηματικών συμβάσεων ήτο η προστασία της αγγλικής υπεροχής και της πολιτικής της αγγλικής κυβερνήσεως· και εν

πολλοίς πολιτικούς κύκλους της Αγγλίας εθεωρείτο η οικονομική αυτή προσέγγιση ως πραγματική αναγνώριση της Ελληνικής ανεξαρτησίας (Γερβίνο 1865: 18).

Από την περίοδο αυτή, της σύναψης των εξωτερικών δανείων, και μετά, οι Μεγάλες Δυνάμεις προεξοφλούσαν επίσης, πέραν των χρηματαγορών, την τελική παγίωση κάποιας μορφής ελληνικής κρατικής οντότητας· οι παρεμβάσεις τους συνέβαλαν αποφασιστικά στην τελική διαμόρφωση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

6.2.3. Από το Πρωτόκολλο της Πετρούπολης (1826) στη Ναυμαχία του Ναυαρίνου (1827) και στο Πρωτόκολλο του Λονδίνου (1830). Με τη στρατιωτική επέμβαση και την επικράτηση σε μεγάλο βαθμό του Ιμπραήμ πασά από το 1825, η τύχη του ελληνικού κράτους έμοιαζε πλέον να κρίνεται όχι από τη στρατιωτική του ισχύ (που αδυνατούσε να αντιμετωπίσει την οθωμανική προέλαση), αλλά από την παρέμβαση των τριών Μεγάλων Δυνάμεων (Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας), που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο είχαν ταχθεί υπέρ μιας μορφής πολιτικής ύπαρξης της Ελλάδας.

Σε αυτή τη συγκυρία, η ρωσική πρόταση για διαμελισμό της ελληνικής επικράτειας σε τρεις φόρου υποτελείς Ηγεμονίες υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου δημιούργησε μέγιστη ανησυχία στην ελληνική κυβέρνηση, όπως επίσης το γεγονός ότι η εκπαίδευση του στρατού του Ιμπραήμ πασά είχε ανατεθεί στον Γάλλο συνταγματάρχη Joseph Anthelme Sève (Clair 2008: 234). Στις 10/7/1825, το Βουλευτικό και το Εκτελεστικό, σε κοινή συνεδρίασή τους, απηύθυναν αίτημα προστασίας προς τη βρετανική κυβέρνηση:

Το Ελληνικόν Έθνος, δυνάμει της παρούσης πράξεως θέτει εκουσίως την ιεράν παρακαταθήκην της αυτού Ελευθερίας, Εθνικής Ανεξαρτησίας και της πολιτικής αυτού υπάρξεως υπό την μοναδικήν υπεράσπισιν της Μεγάλης Βρετανίας [...] διότι βλέπομεν ότι κινδυνεύη και η ύπαρξις και η ελευθερία και η ανεξαρτησία της όχι μόνον από τον εχθρόν μας τον Τούρκον, όχι μόνον από τας εσωτερικάς φατριάς και διαιρέσεις, αλλά και από την φανεράν ή κρυφήν καταδρομήν πολλών άλλων Ευρωπαϊκών δυνάμεων, αι οποίαι δεν θέλουν την ύπαρξίν μας (παρατίθεται στο Hering 2004: 163-164).

Μετά την απόρριψη του ελληνικού αιτήματος εκ μέρους του Βρετανού πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Στράτφορντ Κάνινγκ, με το επιχείρημα ότι η Βρετανία επιθυμεί να παραμείνει ουδέτερη, η ελληνική κυβέρνηση φάνηκε διατεθειμένη να συζητήσει τη λύση της ενιαίας φόρου υποτελούς στον Σουλτάνο Ηγεμονίας.

Η κατάσταση είχε επιδεινωθεί ανεπανόρθωτα, όπως ήδη είπαμε, μετά την πτώση του Μεσολογγίου τον Απρίλιο 1826 και τη στροφή των οθωμανικών δυνάμεων προς τον νότο, την Πελοπόννησο και τα νησιά του Αργοσαρωνικού. Όταν η είδηση της πτώσης του Μεσολογγίου έφτασε στην Πιάδα της Επιδαύρου, όπου διεξαγόταν η Γ΄ Εθνοσυνέλευση (6-16/4/1826), το σώμα διέκοψε τις εργασίες του και ανέθεσε τη διακυβέρνηση σε μια ενδεκαμελή «Διοικητική Επιτροπή».⁴

Όλες οι πολιτικές παρατάξεις του ελληνικού κράτους επιδίωκαν πλέον μια παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων.⁵ Η κατάσταση αυτή θα επηρεάσει σημαντικά τη στάση και τη στρατηγική των εσωτερικών αυτών πολιτικών δυνάμεων και συνακόλουθα τη διαμόρφωση της πολιτικής σκηνής. Παράλληλα, η στρατιωτική υποχώρηση της ένοπλης ισχύος της Επανάστασης σήμαινε επίσης ότι η εδαφική έκταση της επικράτειας και η πολιτειακή μορφή του ελληνικού κράτους εξαρτιόταν καθοριστικά από τις συμφωνίες μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων, κάτι που προφανώς συνεπαγόταν την περιστολή της εσωτερικής επαναστατικής δυναμικής και του χαρακτήρα του ελληνικού κράτους. Παράλληλα, βέβαια, η Ελληνική Επανάσταση υπήρξε καταλύτης μετασχηματισμού των διεθνών συσχετισμών δύναμης και επηρέασε τον πολιτικό χάρτη της Ευρώπης, καθώς η εξωτερική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής υποχρεώθηκε (μετά την αρχική επιτυχία της Επανάστασης) να πάρει θέση στο ελληνικό πρόβλημα.

Τον Απρίλιο 1826, Βρετανία και Ρωσία υπέγραψαν το Πρωτόκολλο της Πετρούπολης, σύμφωνα με το οποίο οι δύο δυνάμεις θα παρέμβαιναν στον ελληνοοθωμανικό πόλεμο, ακόμα και με χρήση στρατιωτικών μέσων, για να επιβάλουν στα εμπόλεμα μέρη διαπραγματεύσεις για την επίσημη ίδρυση μιας ελληνικής κρατικής οντότητας. Απηύθυναν κατόπιν πρόσκληση στις άλλες Μεγάλες Δυνάμεις της Ιεράς Συμμαχίας, Αυστρία, Πρωσία και Γαλλία, για τη σύγκληση μιας Διάσκεψης, στην οποία θα λαμβάνονταν οι τελικές αποφάσεις. Την πρόσκληση αυτή αποδέχθηκε μόνο η Γαλλία.

Τον Φεβρουάριο 1827 συνήλθε στην Ερμιόνη εκ νέου η Γ΄ Εθνοσυνέλευση

4. Στη Διοικητική Επιτροπή εκλέχθηκαν τέσσερα μέλη από την Πελοπόννησο (μεταξύ των οποίων ο Π. Μαυρομιχάλης), τρία από τη Στερεά (ανάμεσά τους ο Σπ. Τρικούπης), 3 από τα ναυτικά νησιά (περιλαμβανομένου του Λ. Κουντουριώτη) και ένα από τα νησιά του Αιγαίου. Ο Κολοκοτρώνης αναφέρεται στην είδηση της πτώσης του Μεσολογγίου ως εξής: «μας ήλθε είδησις, μεγάλη Τετράδη, [...] ότι το Μισολόγγι εχάθη· έτζι εβάλαμεν τα μαύρα όλοι, μισή ώρα εστάθη σιωπή που δεν έκρινε κανένας, αλλ' εμέτρεα καθένας με τον νουν του τον αφανισμό μας» (Κολοκοτρώνης 1846: 170-171).

5. «Ο Κολοκοτρώνης [...] αναζητούσε βοήθεια τόσο στην Αγγλία όσο και στη Ρωσία και τις ΗΠΑ» (Hering 2004: 166). «Η αίτησις προς την Μ. Βρετανίαν προήλθεν από πρωτοβουλίαν του Κολοκοτρώνη» (Δαφνής 1961: 33).

των Ελλήνων, η οποία συνεχίστηκε τον Μάρτιο 1827 στην Τροιζήνα, όπου και ψήφισε το «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος» (βλ. στα επόμενα) και αποφάσισε νέα σύναψη δανείου από το εξωτερικό. Στις 17/2/1827 (Δ' Συνεδρίασις) η Εθνοσυνέλευση αποφάσισε «να γενή γράμμα προς τον Αγγλικόν Πρέσβεα Κάννινγκ εις Κωνσταντινούπολιν, διαβεβαιούν αυτόν περί της ευγνωμοσύνης του Ελληνικού Έθνους υπέρ της μεσολαβήσεως της μεγάλης Βρετανίας και των λοιπών μεγάλων Δυνάμεων» (Μάμουκας 1839, τόμ. ΣΤ': 84). Ζητούσε, δηλαδή, και πάλι η ελληνική κυβέρνηση από τη Βρετανία να παρέμβει για να διασφαλίσει πλέον αυτή (σε συνεργασία με τις άλλες Μεγάλες Δυνάμεις) την ελληνική ανεξαρτησία. Η Βρετανία αποφάσισε να μεσολαβήσει ανάμεσα στους εμπολέμους με στόχο την ίδρυση μιας ενιαίας ημιαυτόνομης ελληνικής Ηγεμονίας υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου, λύση που με τους στρατιωτικούς συσχετισμούς που διαμορφώθηκαν μετά την αιγυπτιακή εισβολή εκτιμούσε ότι θα αποδεχόταν και η ελληνική κυβέρνηση.

Στο πλαίσιο των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης ορκίστηκε αρχηγός του ελληνικού πολεμικού στόλου («στόλαρχος») ο Βρετανός ριζοσπάστης αξιωματικός Τόμας Κόχραν (Thomas Cochrane, 1775-1860), ο οποίος είχε διατελέσει στο πρόσφατο παρελθόν ναύαρχος διαδοχικά των πολεμικών στόλων της Χιλής και της Βραζιλίας, κατά τους αγώνες ανεξαρτησίας των χωρών αυτών.⁶ Ο Κόχραν, ο οποίος διατηρούσε προσωπική γνωριμία με τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, είχε ασκήσει την επιρροή του, ως πρώην μέλος του Βρετανικού Κοινοβουλίου και Κόμης (Earl) του Dundonald της Σκωτίας, για τη σύναψη των δανείων ανάμεσα στο επαναστατικό ελληνικό κράτος και τις βρετανικές τράπεζες. Αρχηγός του ελληνικού στρατού ξηράς («αρχιστράτηγος») ορίστηκε ο Βρετανός ριζοσπάστης αξιωματικός Ρίτσαρντ Τζωρτζ, ή Τζωρτζ, όπως έγινε γνωστός στην Ελλάδα (Sir Richard Church, 1784-1873), μετέπειτα Σύμβουλος Επικρατείας, πληρεξούσιος στην Α' Εθνοσυνέλευση των Αθηνών (1843) και Γερουσιαστής στο Βασίλειο της Ελλάδος.

Τον Μάιο 1827, μετά την πτώση και της Ακρόπολης, η κατάσταση της Ελληνικής Επανάστασης στο πεδίο των μαχών ήταν πλέον δραματική. Με βρετανική πρωτοβουλία υπογράφηκε στις 6 Ιουλίου 1827 η Συνθήκη του Λονδίνου, ανάμεσα στις τρεις Δυνάμεις, Βρετανία, Γαλλία, Ρωσία, με βάση την οποία αυτές απαίτησαν άμεση κατάπαυση των εχθροπραξιών και την έναρξη διαπραγματεύσεων για το ελληνικό ζήτημα. «Μυστικό άρθρο» της Συνθήκης όριζε ότι οι Δυνάμεις διατηρούσαν το δικαίωμα χρήσης στρατιωτικής βίας για την επιβολή των όρων της Συνθήκης. Στις 4/8/1827 οι Μεγάλες Δυνάμεις ζή-

6. Θα μπορούσε, λοιπόν, κάποιος να ισχυριστεί ότι ο Κόχραν, εκτός από «Φιλέλληνας», υπήρξε επίσης «Φιλοχιλιανός» και «Φιλοβραζιλιάνος». Ή, απλώς, ένας διεθνιστής-επαναστάτης της εποχής του.

τησαν επισήμως από την Υψηλή Πύλη, μέσω των πρεσβευτών τους στην Κωνσταντινούπολη, τον τερματισμό των εχθροπραξιών στην Πελοπόννησο, αίτημα το οποίο απορρίφθηκε.

Τον επόμενο μήνα, στις 10/9/1827, κατέπλευσαν στην Πελοπόννησο οι στόλοι των Δυνάμεων Βρετανίας, Γαλλίας και Ρωσίας και απαίτησαν από τον Ιμπραήμ πασά να διακόψει τις εχθροπραξίες, συμμορφούμενος με τη Συνθήκη του Λονδίνου.

Ο Ιμπραήμ πασάς δεν αποδέχθηκε, όμως, τους όρους των τριών Δυνάμεων και στις 8/10/1827 έλαβε χώρα η ναυμαχία του Ναβαρίνου, κατά την οποία ο στόλος των τριών Δυνάμεων, υπό την ηγεσία του Άγγλου ναυάρχου Κόδριγκτον (Edward Codrington, 1770-1851), κατέστρεψε τον αιγυπτιακό στόλο. Οι απώλειες των Οθωμανών πλησίαζαν τους 6.000, δέκα φορές περισσότερες από εκείνες του συμμαχικού στόλου, γεγονός που οδήγησε τον Γάλλο ναύαρχο Δεριγνύ (De Rigny) να δηλώσει ότι «στην ιστορία δεν υπήρξε μεγαλύτερη καταστροφή στόλου».

Στις 8/12/1827 διακόπηκαν οι διπλωματικές σχέσεις των Δυνάμεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ στις 14/4/1828 ξέσπασε Ρωσοοθωμανικός Πόλεμος. Στις 17/8/1828 αποβιβάστηκαν στην Πελοπόννησο γαλλικά στρατεύματα, υπό τον στρατάρχη Μαιζών (Nicolas Joseph Maison, 1771-1840), για να εκκαθαρίσουν την περιοχή από τα υπολείμματα του οθωμανικού και αιγυπτιακού στρατού. Στις 27/9/1828 αναχώρησε από την Πελοπόννησο ο Ιμπραήμ πασάς, καθώς είχε ολοκληρωθεί η αποχώρηση των αιγυπτιακών στρατευμάτων.

Στις 14/9/1829 υπογράφηκε μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η *Συνθήκη της Ανδριανούπολης* με την οποία επικυρώθηκε η νίκη της Ρωσίας στον πόλεμο μεταξύ των δυο χωρών. Ο Σουλτάνος υποχρεώθηκε με τη συνθήκη αυτή να αποδεχθεί τη λύση που θα διατύπωναν οι Μεγάλες Δυνάμεις για το ελληνικό πρόβλημα. Στις 3/2/1830 υπογράφηκε το *Πρωτόκολλο του Λονδίνου* ανάμεσα σε Αγγλία, Γαλλία και τη Ρωσία, σύμφωνα με το οποίο η Ελλάδα αναγνωρίστηκε ως ανεξάρτητο βασίλειο και ορίστηκαν τα σύνορά της. Το 1832, με τη Συνθήκη του Λονδίνου οι τρεις Δυνάμεις όρισαν ως πρώτο βασιλέα της Ελλάδας τον δεκαεφτάχρονο πρίγκιπα Όθωνα της Βαυαρίας.

Γίνεται λοιπόν προφανές ότι η Ελληνική Επανάσταση ξέσπασε στο εσωτερικό μιας ασταθούς και μεταβαλλόμενης διεθνούς συγκυρίας. Το ελληνικό κράτος που δημιούργησε η Επανάσταση κατάφερε να εκμεταλλευτεί αυτή την αστάθεια των διεθνών συσχετισμών δύναμης, καίτοι, υπό την πίεση των στρατιωτικών εξελίξεων, τελικά υπάχθηκε σε αυτές. Όπως θα εξηγήσω στα επόμενα, κάθε ερμηνεία της εξέλιξης της Επανάστασης με βάση το σχήμα για την εξάρτησή της από τις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις δεν θα μπορούσε κατά κανένα τρόπο να συλλάβει την κύρια πλευρά των πραγμάτων: Την προκήρυξη

της Επανάστασης στη βάση των μεταβαλλόμενων κοινωνικών σχέσεων στη νότια και κεντρική Ελλάδα, τις νέες πολιτικές και κοινωνικές πραγματικότητες που αυτή εγκαθίδρυσε, επιπλέον, την αντιφατικότητα της εξωτερικής πολιτικής των Δυνάμεων στο ελληνικό ζήτημα και τα αντιτιθέμενα συμφέροντά τους στη νοτιοανατολική Ευρώπη.

6.3. *Εσωτερικές συγκρούσεις, αδιέξοδα και το τέλος του συνταγματικού ρεπουμπλικανισμού*

6.3.1. Η επιβεβαίωση του συνταγματικού-αντιπροσωπευτικού πλαισίου πριν την «προσωρινή» αναστολή του. Η αρνητική έκβαση του ένοπλου αγώνα από τις αρχές του 1825 δημιούργησε φαινόμενα αποδιάρθρωσης στο στράτευμα αλλά και αποδιοργάνωσης των μηχανισμών του επαναστατικού ελληνικού κράτους.

Σε όλες τις παρατάξεις συναντά κανείς τη μεγάλη εξάρτηση των αγωνιστών από τον εφοδιασμό με τρόφιμα και πυρομαχικά και την απαίτηση για μισθό. Όταν οι διοικητές, λόγω των συχνών παύσεων πληρωμών από την κυβέρνηση, δεν ήταν σε θέση να προμηθεύσουν τρόφιμα, να εξασφαλίσουν λεία και να προκαταβάλουν χρήματα, οι άνδρες τους εγκατέλειπαν (Hering 2004: 100).⁷

Στη συγκυρία αυτή εμφανίζεται στη Στερεά Ελλάδα το φαινόμενο των συμφωνιών ανακωχής («καπάκια») ανάμεσα σε οπλαρχηγούς και τις οθωμανικές αρχές (Κοταρίδης 1993: 171-240), φαινόμενο που καταδίκασε η επαναστατική ελληνική κυβέρνηση, αλλά που η επίσημη εθνική ιστοριογραφία θέλει να παρουσιάζει ως συλλήβδην «τακτικούς ελιγμούς» για τη διάσωση των πληθυσμών και την ανασυγκρότηση των ελληνικών δυνάμεων – χωρίς βέβαια να μπορεί να ερμηνεύσει γιατί αυτός ο «ελιγμός» δεν επιχειρούνταν όταν η κυβέρνηση πλήρωνε τους μισθούς. Στην πραγματικότητα, οι πηγές δείχνουν ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι οπλαρχηγοί αυτοί «μπροστά στο μισθό [και την έλλειψή του, Γ.Μ.] ξεχνούσαν τα εθνικά συμφέροντα» (Hering 2004: 101· βλ. και Παπαγεωργίου 2004: 59-60).⁸

7. Ένας από τους βασικότερους πόρους του κράτους ήταν την περίοδο αυτή τα έσοδα από το εμπόριο αγροτικών προϊόντων. Ο Κολοκοτρώνης, αναφερόμενος στους μαχητές του Μεσολογγίου που επέζησαν στην έξοδο και κατάφεραν να φτάσουν στην Πελοπόννησο σημειώνει: «Οι στρατιωτικοί όπου ήταν βγαλμένοι από το Μισολόγγι, ήλπιζαν να λάβουν μισθούς των από τας σταφίδες, διατί άλλον πόρον δεν είχαμεν» (Κολοκοτρώνης 1846: 177). Βασική πρακτική του στρατού του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο ήταν να καταστρέφει τις σοδείες.

8. «Από τους μεγάλους οπλαρχηγούς της Ρούμελης το εικοσίενα, ο Οδυσσεάς Ανδρούτσος, σφράγισε με τη δράση του την πρώτη περίοδο της επανάστασης [...] εγκατέλειψε το

Όμως, παρά τα φαινόμενα αποδιάρθρωσης, το επαναστατικό ελληνικό κράτος διατήρησε τα χαρακτηριστικά του της προηγούμενης περιόδου μέχρι το ουσιαστικό τέλος των εχθροπραξιών, που σηματοδοτείται με τη Ναυμαχία του Ναυαρίνου: επέζησε ως συνταγματικό-αντιπροσωπευτικό *ρεπουμπλικανικό* κράτος,⁹ γεγονός που αποτυπώθηκε στη Γ' Εθνοσυνέλευση των Ελλήνων τον Φεβρουάριο-Μάιο 1827 και στο «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος» που αυτή ψήφισε τη 1/5/1827, όπου στο κεφάλαιο 3 υπό τον τίτλο «Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων» ορίζεται το πιο ολοκληρωμένο σε ολόκληρη την Ευρώπη της εποχής πλαίσιο «ανθρωπίνων δικαιωμάτων».¹⁰

Το Σύνταγμα υποστηρίχθηκε από όλες τις πτέρυγες που συμμετείχαν στη Γ' Εθνοσυνέλευση, γεγονός που δείχνει ότι ο δημοκρατικός συνταγματισμός αποτελούσε κοινή βάση, καίτοι θα μπορούσε να ειπωθεί επίσης ότι επιβεβαιώθηκε η ιδεολογική ηγεμονία της φιλελεύθερης πτέρυγας. Το Σύνταγμα του 1827 είναι το δημοκρατικότερο που υπήρξε ποτέ στην Ελλάδα, αλλά ταυτόχρονα και το δημοκρατικότερο Σύνταγμα της εποχής σε ολόκληρη την Ευρώπη (Πετρίδης 1990, Σβώλος 1972, Σταυρόπουλος 1979, τόμ. Α': 422-429). Ο Αλέξανδρος Σβώλος σημειώνει:

[...] Το Σύνταγμα της Τροιζήνης είναι αξιοσημείωτον διά την αρτιωτέραν διατύπωσιν του συστήματος των ατομικών ελευθεριών (άρθ. 7 επομ.) και διότι [...] τονίζει το ηυξημένον τυπικόν κύρος του Συντάγματος (Σβώλος 1972: 26).

ελληνικό στρατόπεδο για να διαπραγματευτεί με τους τούρκους και να αναζητήσει σ' αυτούς στηρίγματα για να διατηρήσει τη στρατιωτική δύναμη και την πολιτική του επιρροή» (Κοταρίδης 1993: 91).

9. Με τον όρο «ρεπουμπλικανικό κράτος» αναφέρομαι στο μη βασιλευόμενο πολιτειακό καθεστώς, στο οποίο η διακυβέρνηση θεωρείται *δημόσιο ζήτημα* (*res publica*) και όχι υπόθεση ενός ανώτατου άρχοντα που προσωποποιεί την εξουσία. Την εποχή της Επανάστασης, ρεπουμπλικανικά καθεστώτα υφίσταντο στην αμερικανική ήπειρο, στην Ελβετία και σε μια σειρά ευρωπαϊκές «ελεύθερες πόλεις», ως επί το πλείστον γερμανόφωνες.

10. Στη Γ' Εθνοσυνέλευση εκδηλώθηκαν αλλά και αναδιαμορφώθηκαν οι αντιτιθέμενες πολιτικές πτέρυγες της Επανάστασης. Αρχικά η Εθνοσυνέλευση συγκλήθηκε τον Ιανουάριο 1827 στην Αίγινα, με κεντρικές φυσιογνωμίες τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και τον Σπυρίδωνα Τρικούπη, ηγέτες της φιλελεύθερης πτέρυγας από την οποία αμέσως μετά προέκυψε το λεγόμενο Αγγλικό Κόμμα (βλ. την επόμενη ενότητα). Όμως, ο Κολοκοτρώνης και οι οπαδοί του συγκάλεσαν άλλη Συνέλευση στην Ερμιόνη, προς την οποία προσανατολίστηκε και ο πρώην εχθρός του Κολοκοτρώνη στον δεύτερο εμφύλιο πόλεμο, ο Γεώργιος Κουντουριώτης. Από τους βουλευτές που συνεδρίασαν στην Ερμιόνη προέκυψαν αμέσως μετά το λεγόμενο Ρωσικό και το λεγόμενο Γαλλικό Κόμμα· και οι δύο αυτές τάσεις επιδίωκαν την ενίσχυση του Εκτελεστικού έναντι του Βουλευτικού. Τελικώς οι δύο Συνελεύσεις ενοποιήθηκαν, όταν εκείνη της Ερμιόνης έφτασε σε αδιέξοδο αναφορικά με το ζήτημα της εκλογής Κυβερνήτη, και στις 19/3/1827 άρχισε η ενοποιημένη Εθνοσυνέλευση στην Τροιζήνα.

Σε συγκλίνουσα κατεύθυνση ο Δημήτρης Δημούλης παρατηρεί:

Για πρώτη φορά προσδιορίζονται ρητά η πηγή της συντακτικής εξουσίας και τα όρια της ελληνικής επικράτειας: «Επαρχία της Ελλάδος είναι, όσαι έλαβον και θα λάβωσι τα όπλα κατά της Οθωμανικής δυναστείας» – δηλαδή δυνητικά ολόκληρο το έδαφος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η επικράτεια ορίζεται ως «μία και αδιαίρετος» και «η Κυριαρχία ενυπάρχει εις το Έθνος. Πάσα εξουσία πηγάζει εξ αυτού, και υπάρχει υπέρ αυτού». Σε μια απολυταρχικά κυβερνώμενη Ευρώπη, το Σύνταγμα του 1827 ορίζει την πηγή της κρατικής εξουσίας (έθνος) και το σκοπό της (εθνικό συμφέρον). Πρόκειται για μια δημοκρατική «σαφήνεια», η οποία δεν έχει προηγούμενο ούτε στα Συντάγματα της Γαλλικής επανάστασης. Η θεμελιώδης ιδέα του σύγχρονου συνταγματισμού βρίσκει εδώ τη θεσμική επικύρωσή της: ενότητα και κρατική-θεσμική οργάνωση ενός έθνους ως αποκλειστικού φορέα της συντακτικής εξουσίας, η οποία εκφράζεται με ένα κείμενο ύψιστης τυπικής ισχύος: «οι παρόντες Συνταγματικοί νόμοι υπερισχύουν απ' όλους τους λοιπούς» [...] Όσον αφορά τους ετερόχθονες, το Σ 1827 εγκαταλείπει το κριτήριο της γλώσσας (Δημούλης 2000: 59-60).

Εντούτοις, έναν μήνα πριν την ψήφιση του Συντάγματος (1/5/1827), στις 27/3/1827, η Εθνοσυνέλευση είχε αποφασίσει να *αναστείλει προσωρινά για επτά έτη* τη λειτουργία των αντιπροσωπευτικών διαδικασιών και να αναθέσει τη διακυβέρνηση της χώρας, με τον τίτλο του Κυβερνήτη, στον Ιωάννη Καποδίστρια, μέχρι πριν λίγο καιρό υπουργό Εξωτερικών της τσαρικής Ρωσίας, με το αιτιολογικό ότι «η υψηλή επιστήμη του κυβερνάν την Πολιτείαν [...], απαιτεί πολλήν πείραν και πολλά φώτα, τα οποία ο βάρβαρος Οθωμανός δεν επέτρεψε ποτέ εις τους Έλληνας» (Δημούλης 2000: 63). Ταυτόχρονα, στο ίδιο ψήφισμα, αναγνωρίζεται το καθολικό δικαίωμα ψήφου για τους άνδρες, κάτι που δεν ίσχυε σε καμιά άλλη ευρωπαϊκή χώρα.

Ήδη η Εθνοσυνέλευσις αυτή είχαν αποφασίσει (27 Μαρτίου 1827) όπως «η νομοθετική εξουσία παραδοθή εις ένα και μόνον», προς τούτο δε εξέλεξεν ομοφώνως, διά ψηφίσματος της 3 Απριλίου 1827, τον Ιωάννην Καποδίστριαν «Κυβερνήτην της Ελλάδος», ορίσασα εις επτά έτη την διάρκειαν «της επιτραπέισης παρά του Έθνους εις αυτόν εξουσίας» (Σβώλος 1972: 26-27).

Συμπερασματικά: στη Γ' Εθνοσυνέλευση του 1827 αφενός θεσπίστηκε ένα μοναδικό, για τα ευρωπαϊκά δεδομένα της ιστορικής στιγμής, Σύνταγμα «μιας αποκλειστικώς αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας» (Δημούλης 2000: 60), και αφετέρου το Σύνταγμα αυτό ανεστάλη «προσωρινά» για επτά έτη, εκχωρώντας

εν λευκώ την κυβερνητική εξουσία στον «Κυβερνήτη» και στους αξιωματούχους που αυτός θα όριζε.

Είναι εύλογο να υποθέσει κανείς ότι η ανάθεση της κυβέρνησης στον Καποδίστρια, που ουσιαστικά σήμαινε την (υποτιθέμενα «προσωρινή») αναστολή ισχύος του Συντάγματος του 1827, συναρτόταν με την αρνητική έκβαση της Επανάστασης από το 1825 και μετά, πράγμα που έκανε αναγκαίο τον συμβιβασμό του ελληνικού κράτους με το διεθνοπολιτικό κατεστημένο που εξέφραζαν οι Μεγάλες Δυνάμεις, με των οποίων, άλλωστε, την παρέμβαση αποφεύχθηκε η ολοκληρωτική στρατιωτική συντριβή της Επανάστασης.

Εντούτοις, όπως δείχνει με αναλυτικό και πειστικό τρόπο ο Hering (2004: 144-156), συζητήσεις και προτάσεις για την ανάθεση της διακυβέρνησης σε μια συγκεντρωτική δομή, Πρόεδρο της Δημοκρατίας ή Βασιλέα, *χωρίς όμως την αναστολή ή αλλοίωση του συνταγματικού χαρακτήρα του κράτους*, γίνονταν από την αρχή ήδη της Επανάστασης, με ιδιαίτερη μάλιστα ένταση την περίοδο των εμφυλίων πολέμων (βλ. και κεφ. 2 και 5). Από την περίοδο του πρώτου εμφυλίου και μετά, έγινε δηλαδή φανερό ότι η συγκέντρωση της κρατικής εξουσίας απαιτούσε και τον θεσμό του αρχηγού του κράτους, πέρα από το Βουλευτικόν, το Εκτελεστικόν και το Δικαστικόν, ως ενοποιητικό παράγοντα των αντιτιθέμενων μερίδων, πάντα όμως στο πλαίσιο της ψηφισμένης συνταγματικής-αντιπροσωπευτικής τάξης πραγμάτων.¹¹

Για να γίνουν, όμως, κατανοητές οι εξελίξεις που οδήγησαν στην ταχύτατη αντικατάσταση του ρεπουμπλικανικού συνταγματισμού από μια βοναπαρτικού τύπου δικτατορία (1828-1831) και στη συνέχεια από την απόλυτη μοναρχία (1833-1843) είναι απαραίτητο να αναφερθούμε στην ασταθή πολιτική ισορροπία που είχε παγιωθεί μέσα από την όξυνση και τον μετασχηματισμό των εσωτερικών ανταγωνισμών στο ελληνικό κράτος, που αναζωπύρωναν διαρκώς τη ροπή προς τον εμφύλιο πόλεμο.

Προηγούμενως αξίζει στο σημείο αυτό να σχολιάσουμε επιγραμματικά την απαξίωση των ριζοσπαστικών συνταγμάτων από την πλειοψηφία των «επίσημων» (καθεστωτικών) προσεγγίσεων στο 1821, «προοδευτικών» και συντηρητικών, παλαιότερων και σύγχρονων.

Σύμφωνα με «τον εθνικιστικό ισχυρισμό, ο οποίος επανειλημμένα παρου-

11. «Όταν το φθινόπωρο του 1823 οι άρχοντες της επαρχίας της Βοστίτσας (Αίγιο) [...] ζήτησαν μοναρχία, συμφωνούσαν και πάλι όλοι για τη ρητή δέσμευση του βασιλιά από το σύνταγμα [...]. Οι οπαδοί μιας αλλαγής στη δομή της εκτελεστικής εξουσίας δεν είχαν ως αποκλειστική επιλογή τη μοναρχία, αλλά ήδη κατά τη διάρκεια του πρώτου εμφυλίου σκέφτονταν επίσης την εγκαθίδρυση προεδρικού συστήματος κατά το πρότυπο των ΗΠΑ [...] Μια τέτοια πρόταση ετοίμασε το 1826 ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος» (Hering 2004: 149, 151). «Η ανάδειξη βασιλιά ή προέδρου περιείχε για τους οπλαρχηγούς μια αιχμή κατά των αρχόντων» (Hering 2004: 169).

σιάζεται σήμερα υπό το ένδυμα της κοινωνικής κριτικής» (Hering 2004: 130), οι θεσμοί του επαναστατικού ρεπουμπλικανικού ελληνικού κράτους της περιόδου 1821-1827 ήταν «εισαγόμενοι», «ξενόφερτοι», απλές αντιγραφές των συνταγμάτων της Γαλλικής Επανάστασης, χωρίς αντιστοιχία με τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες του ελληνικού χώρου, και ως εκ τούτου ήταν αδύνατο να εφαρμοστούν.¹²

Η ανάλυση που προηγήθηκε –από την οποία γίνεται σαφής ο κοινωνικός, πολιτικός και ιδεολογικός ανταγωνισμός μεταξύ των παρατάξεων που διαμορφώθηκαν στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους, οι διαμάχες για τον ομοσπονδιακό ή συγκεντρωτικό χαρακτήρα του κράτους, η παρέμβαση των λαϊκών μαζών και των ενόπλων για τη θεσμοθέτηση και διατήρηση των αντιπροσωπευτικών θεσμών, οι τοπικές Βουλές και οι Εθνοσυνελεύσεις, η επιμονή στη συνταγματικότητα και η ψήφιση τριών συνταγματικών κειμένων– εικονογραφεί τη διάχυση και ηγεμονία στον πληθυσμό των επαναστατημένων περιοχών των ριζοσπαστικών-διαφωτιστικών (αστικών) ιδεολογιών. Συνακόλουθα, εικονογραφεί επίσης τον αποφασιστικό ρόλο των εθνικά πολιτικοποιημένων μαζών για την κατίσχυση των ιδεών αυτών, δηλαδή για να αποκτήσουν οι ίδιες οι μάζες δικαιώματα· με τη διατύπωση του Μακρυγιάννη: «ήθελα σύνταμα διά την πατρίδα μου, να κυβερνηθῇ με νόμους κι όχι με το “έτζι θέλω”» (Μακρυγιάννης 2011: 134).

Μιλώντας σε πραγματολογικό επίπεδο, ήταν βέβαια απολύτως εύλογο, από τη μια μεριά, η Ελληνική Επανάσταση να διατηρεί αναλογίες με τις αντίστοιχου χαρακτήρα επαναστάσεις της εποχής (την Αμερικανική, τη Γαλλική...):

Επανάσταση σημαίνει επανάσταση, και επομένως επαναστατικά συντάγματα περιέχουν επαναστατικά σχέδια – τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην Αμερική, την Ισπανία και την Ιταλία. Συνεπές θα ήταν για όσους βλέπουν εδώ την εισβολή «ανοίκειων» και ως εκ τούτου «μη προσηκουσών» ιδεών να αναζητήσουν τη ρίζα του κακού στην επανάσταση καθ' εαυτή (Hering 2004: 136).

Η παρατήρηση του Hering εικονογραφεί αυτό περί του οποίου πρόκειται: την απόπειρα απαξίωσης της επανάστασης καθαυτήν από «προοδευτικούς» και συντηρητικούς δημοσιολόγους και ιστορικούς, τον φόβο των μαζών, τον φόβο μπροστά σε κάθε ενδεχόμενο επανάστασης.

12. Ο Hering ασκεί εύστοχη καταλυτική κριτική σε χαρακτηριστικούς εκπροσώπους τέτοιων απόψεων, όπως οι Κ. Παπαρηγόπουλος, Ν.Π. Διαμαντούρος, Θ. Βερέμης, Γ. Μαυρογορδάτος, Β. Μαθιόπουλος, Μ. Νικολινάκος, Π. Πουλίσας, Π.Μ. Κοντογιάννης, Ν. Σβορώνος, Π. Καρολίδης, Ν. Μουζέλης, J.A. Petropoulos, Δ.Α. Πετρακάκος, Β. Φίλιας και άλλοι. Βλ. ενδεικτικά Hering 2004: 25-29, 36, 40, 47, 54, 58, 130-140.

Από την άλλη μεριά όμως, μιλώντας και πάλι σε πραγματολογικό επίπεδο, η Επανάσταση διαμόρφωσε τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία με κάθε τρόπο αποσιωπούν ή απαξιώνουν οι μεταγενέστεροι και σύγχρονοι «επίσημοι» ιστορικοί, για να συσκοτίσουν ακριβώς την αυθεντικότητα της Ελληνικής Επανάστασης, από την οποία αναδεικνύεται η επαναστατική δυναμική και πρωτοβουλία των μαζών και των επαναστατών ηγετών. Διότι, τα δημοκρατικά-ρεπουμπλικανικά πολιτεύματα της περιόδου 1821-1827 προέκυψαν μέσα από τη «γείωση» των επαναστατικών ιδεών στις ανάγκες της ένοπλης απελευθερωτικής δράσης και τις ιδιαίτερες κοινωνικές συνθήκες στην επικράτεια του νέου κράτους:

Αυτή ακριβώς η ιδιομορφία του περίπλοκου συστήματος της εξισορρόπησης μεταξύ του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού, μεταξύ του κέντρου και των περιφερειακών κυβερνήσεων, μεταξύ των ατάκτων και της κυβέρνησης των πολιτικών δεν εξηγείται με τον ισχυρισμό περί αποδοχής ξένων ρυθμίσεων, αλλά με το σεβασμό των ελληνικών δεδομένων: με τη δυσπιστία των αρχόντων απέναντι στην υπεροχή ορισμένων ανάμεσά τους, με τις εντάσεις μεταξύ αρχόντων και ατάκτων, με την τοπική και κυρίως την περιφερειακή αντίσταση κατά του συγκεντρωτισμού, καθώς και ταυτόχρονα με την απαίτηση των σπλαρχηγών για αποτελεσματική οργάνωση [...] Οι Έλληνες πειραματιζόταν σε μεγάλο βαθμό, έκαναν συμβιβασμούς και γνώριζαν ότι δεν είχαν βρει ακόμα την καλύτερη και οριστική απάντηση. Τις ιδέες όμως του φυσικού δικαίου, τις αρχές της λαϊκής κυριαρχίας, της ισότητας και της ελευθερίας [...] δεν τις αντέγραψαν από χάρτινα πρότυπα. Πολύ πριν από την Επανάσταση είχαν γίνει αποδεκτές και είχαν αναπτυχθεί από διαφωτιστές και επαναστάτες όπως ο Ρήγας Φεραίος, είχαν συνδεθεί με ντόπιες παραδόσεις και είχαν διαδοθεί από τη Φιλική Εταιρεία (Hering 2004: 133-134).¹³

Οι σύγχρονοι «επίσημοι» ιστορικοί και δημοσιολόγοι που θέλουν το ελληνικό έθνος χωρίς εσωτερικές συγκρούσεις, χωρίς αντίπαλα πολιτικά πάθη και κινήματα, πειθαρχημένο μπροστά στα κελεύσματα της εξουσίας,¹⁴ «μονιασμένο»

13. Για την αποδοχή και εσωτερίκευση των ιδεών και προταγμάτων της Γαλλικής Επανάστασης από τον ελληνικό Διαφωτισμό, βλ. Κιτρομηλίδης 1990.

14. Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος θεωρεί ότι τα επαναστατικά Συντάγματα είχαν σκοπίμως νομοθετήσει μια αναποτελεσματική πολυαρχία: «Αλλά τω 1822 η πολυαρχία, η προσωρινότης των αρχών και η μεταξύ αυτών συγκρούσεις ήσαν νεννομοθετημένα και ως εκ τούτου κατέστη αδύνατος η συγκρότησις σπουδαίας κυβερνήσεως» (Παπαρρηγόπουλος 1899: 589). Παρόμοια άποψη υιοθετεί κι ο Γ. Κορδάτος, ο οποίος ακολουθώντας την εντάσει στο σχήμα της «Ελλάδας εξαρτημένου προτεκτοράτου»: «[Ο] Μαυροκορδάτος [...] με τους Κουντουριωταίους και άλλους ομόφρονάς των, εισηγήθη τον χωρισμόν της κυβερνητικής εξουσίας εις νομοθετικήν και εκτελεστικήν. Έτσι, δεν υπήρχε κυβερνητικός συγκεντρωτισμός και παρέλυε κάθε διοικητικήν ενέργειαν» (Κορδάτος 1972: 220). «Η Ελλάς πρέπει να είναι συγκεκριμένη»

υπό την κρατική δύναμη και αυθεντία, στην ουσία εκφράζουν τον φόβο της παγιωμένης πλέον καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων απέναντι στην οποιαδήποτε κίνηση των μαζών, πολύ περισσότερο απέναντι στη δυνατότητα και τη δυναμική μιας επανάστασης.

6.3.2. Πολιτικά κόμματα, συγκρούσεις, πολιτική αστάθεια: από τον συνταγματισμό στον βοναπαρτισμό. Μετά το τέλος της Γ' Εθνοσυνέλευσης αναδύθηκαν τρία κόμματα, από τις πολιτικές παρατάξεις που είχαν διαμορφωθεί στη διάρκεια της Επανάστασης και των εμφυλίων πολέμων, καθώς και από τις πολιτικές ανακατατάξεις της τελευταίας περιόδου του ένοπλου αγώνα: το «αγγλικό», το «ρωσικό» και το «γαλλικό». Τα κόμματα αυτά αποδείχθηκαν μακρόβια· από αυτά διαμορφώθηκε η πολιτική σκηνή του ελληνικού κράτους για πάνω από τρεις δεκαετίες, μέχρι την περίοδο των κινημάτων που οδήγησαν στην έξωση του πρώτου Έλληνα βασιλιά, του Όθωνα Α', το 1862, και τη συνταγματική αλλαγή που την ακολούθησε.

Οι ονομασίες των κομμάτων που επικράτησαν, «αγγλικό», «γαλλικό» και «ρωσικό», δεν είχαν επιλεγεί από τα ίδια τα κόμματα, αλλά κυριάρχησαν μέσα στην πολιτική αντιπαράθεση. Όπως σημειώνει ο Gunnar Hering:

Οι ονομασίες των ελληνικών κομμάτων όπως και των βρετανικών δόθηκαν αρχικά από τους πολιτικούς τους αντιπάλους· επικράτησαν γρήγορα, επειδή ήταν κατά κάποιον τρόπο εύστοχες και δεν γελοιοποιούσαν την ομάδα που χαρακτήριζαν, όπως άλλες ονομασίες (Hering 2004: 141-142).

Το Αγγλικό Κόμμα είχε ηγέτη τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και βασικά μέλη του υπήρξαν οι Σπυρίδων Τρικούπης, Ανδρέας Ζαΐμης, Ανδρέας Λόντος, Νότης και Κώστας Μπότσαρης, Ανδρέας Μιαούλης, Εμμανουήλ Τομπάζης. Οι ρίζες του κόμματος βρίσκονται στο φιλελεύθερο συγκεντρωτικό ρεύμα της Επανάστασης, που περιγράψαμε στο προηγούμενο, κεφάλαιο 5. Το κόμμα ιδρύθηκε το αργότερο στο τέλος της Γ' Εθνοσυνέλευσης, όταν οι οπαδοί του Μαυροκορδάτου αντιτάχθηκαν στην απόφαση για απόδοση απόλυτης, μοναρχικού τύπου, εξουσίας στον Κυβερνήτη. Ο Gunnar Hering κωδικοποιεί ως εξής τον πολιτικό προσανατολισμό του Αγγλικού Κόμματος:

νον προτεκτοράτον της Αγγλίας και ο ελληνικός λαός δεν πρέπει να ασκεί τα κυριαρχικά του δικαιώματα. Πρέπει να ευρίσκεται εις την κατάστασιν του ημιαποίκου» (Κορδάτος 1972: 273). Πώς όμως «ο ελληνικός λαός» θα ασκούσε «τα κυριαρχικά του δικαιώματα» αν δεν υπήρχε «χωρισμός της κυβερνητικής εξουσίας εις νομοθετικήν και εκτελεστικήν» (δηλαδή Βουλή και εκλογές), αλλά μόνον «κυβερνητικός συγκεντρωτισμός» (δηλαδή μόνον Εκτελεστικούς); Απορίας άξιον. Εκτός αν ο «χωρισμός της κυβερνητικής εξουσίας εις νομοθετικήν και εκτελεστικήν» χαρακτηρίζει την «κατάστασιν του ημιαποίκου».

περιορισμός της κρατικής εξουσίας, ατομικά δικαιώματα και ελευθερίες, κυρίαρχο κράτος χωρίς εκκλησιαστικούς δεσμούς με κέντρα εκτός συνόρων, γραπτό σύνταγμα και εγγυήσεις ενός κράτους δικαίου, κοινοβουλευτικός έλεγχος της υπεύθυνης κυβέρνησης ως μεσοπρόθεσμος στόχος – συνθήματα που το Ρωσικό Κόμμα υποστήριζε αρχικά ακριβώς τα αντίθετά τους (Hering 2004: 208).

Το Ρωσικό Κόμμα (ή «Ναπαίοι») αποτέλεσε συνέχεια της συντηρητικής-συγκεντρωτικής τάσης της Επανάστασης (βλ. κεφ. 5) με ηγέτη τον Κολοκοτρώνη και συγκέντρωσε όλους εκείνους που επιδίωκαν ένα «γκοβέρνο μιλιτάρε» ή/και στρατεύονταν στο να διασφαλίσουν τον ελληνορθόδοξο χαρακτήρα του κράτους και του λαού. Τάχθηκαν εξαρχής στο πλευρό του Ιωάννη Καποδίστρια και ονομάστηκαν «Κυβερνητικοί». Αρχηγός του κόμματος ήταν ο Ανδρέας Μεταξάς και σημαντικά στελέχη, εκτός από τους Κολοκοτρωναίους (Θεόδωρο και Γενναίο), ήταν οι Κίτσος Τζαβέλλας, Νικήτας Σταματελόπουλος και Κωνσταντίνος Οικονόμος.

Το Γαλλικό Κόμμα (που το επίσημο όνομά του ήταν Εθνικόν Κόμμα) είχε ηγέτη τον Ιωάννη Κωλέττη και οι ρίζες του θα πρέπει να αναζητηθούν στους οπλαρχηγούς της Στερεάς και στις ομαδοποιήσεις που δημιουργήθηκαν κατά τους εμφυλίους πολέμους, αλλά ίσως και στη «Φιλόλαο Εταιρεία» που ιδρύθηκε το 1825 στο Ναύπλιο (βλ. τη σημ. 23, κεφ. 5). Τα ηγετικά στελέχη του κόμματος ανήκαν σε αυτούς που αποχώρησαν από τη Συνέλευση της Ερμιόνης το 1827, πριν τη Γ΄ Εθνοσυνέλευση στην Τροιζήνα, στην οποία υποστήριξαν την ενίσχυση του Εκτελεστικού έναντι του Βουλευτικού. Την περίοδο του Καποδίστρια εντάχθηκαν στους «Συνταγματικούς» μαζί με τους οπαδούς του Αγγλικού Κόμματος, αλλά σύντομα διαφοροποιήθηκαν και άρχισαν να αναπτύσσουν μαζικά το δικό τους, Γαλλικό Κόμμα, ενσωματώνοντας στις πολιτικές και ιδεολογικές τους θέσεις στοιχεία και από τα δύο άλλα κόμματα. Έδιναν έμφαση αφενός στην ανάγκη αποκατάστασης των αγωνιστών από το κράτος και αφετέρου πολεμικής προετοιμασίας για άμεση επέκταση των συνόρων.¹⁵ Το κόμμα κατάφερε να μαζικοποιηθεί σε όλη την ελληνική επικράτεια και να συσπειρώσει στις γραμμές του σημαντικές προσωπικότητες όπως ο Γεώργιος Κουντουριώτης, ο Γιάννης Μακρυγιάννης και ο Κωνσταντίνος Κανάρης.

Όταν ο Ιωάννης Καποδίστριας έφτασε στην Ελλάδα στις 6 Ιανουαρίου 1828 έκανε αμέσως γνωστή την πρόθεσή του για κατάργηση του συνταγματικού πλαισίου που είχε ψηφιστεί από τη Γ΄ Εθνοσυνέλευση.¹⁶

15. Ο Κωλέττης εμφανιζόταν ως πολέμιος των «δυτικοφρόνων», αλλά ταυτόχρονα και ως οπαδός των σαινσιμονιστών. Μάλιστα το 1833 διόρισε στο υπουργείο Οικονομικών τον οπαδό του Saint Simon Γουστάβο Εχτάλ (Gustave d'Eichthal) (Hering 2004: 209).

16. Ο Καποδίστριας επέκρινε το Σύνταγμα του 1827 ως «περιέχον απάσας τας δημαγωγικάς αρχάς των επαναστατών του 1793» (Δημούλης 2000: 64).

Ο Καποδίστριας [...] εισηγήθη αμέσως εις την Βουλήν και αύτη διά του από 18 Ιανουαρίου 1828 ψηφίσματός της απεδέχθη, *πραξικόπημα* αναστολής λειτουργίας του Συντάγματος [...]. Διά του ψηφίσματος [...], αντί της Βουλής, η οποία κατελύθη, συνεστήθη το «Πανελλήνιον», Σώμα μετέχον «μετά του Κυβερνήτου της Ελλάδος των έργων και του υπευθύνου της Κυβερνήσεως» (Σβώλος 1972: 28-29).

Με τον εκλογικό νόμο της 4ης Μαρτίου 1829 ο Καποδίστριας επέκτεινε το εκλογικό δικαίωμα, όμως ταυτόχρονα το εξουδετέρωσε με την έμμεση εκλογή των βουλευτών. Η Δ' Εθνοσυνέλευση που προέκυψε από αυτή την έμμεση εκλογική διαδικασία επικύρωσε στις 11/7/1829 αυτές τις αποφάσεις και επιπλέον επέκτεινε την εξουσία του Κυβερνήτη, «λ.χ. αντί του “Πανελληνίου” ιδρύθη η *Γερουσία*, Σώμα συμβουλευτικόν, συγκείμενον από 27 μέλη εκλεγόμενα παρά του Κυβερνήτου» (Σβώλος 1972: 29).

Όπως επισημαίνει ο Αλέξανδρος Σβώλος, με την «αναστολή του Συντάγματος της Τροιζήνος [...] αρχίζει κατ' ουσίαν η περίοδος της απολυταρχίας στην Ελλάδα, η οποία, διήρκεσε μέχρι του Συντάγματος του 1844» (Σβώλος 1972: 30). Εντούτοις, σε όλη αυτή την περίοδο της «απολυταρχίας» τα τρία πολιτικά κόμματα εξακολουθούσαν να υφίστανται και να λειτουργούν, παρά το γεγονός ότι πλέον δεν διεξάγονταν κανενός είδους εκλογικές διαδικασίες, καθώς, π.χ. «από το 1830 η κυβέρνηση διόριζε και τους προέδρους των κοινοτήτων» (Hering 2004: 114). Το ζήτημα αυτό, που εκ πρώτης όψεως μοιάζει παράδοξο, θα συζητήσουμε στη συνέχεια του παρόντος κεφαλαίου. Προηγουμένως χρειάζεται να αναφερθούμε σύντομα στην άνοδο και την γρήγορη πτώση του Καποδίστρια.

Ο λόγος για τον οποίο έγινε δυνατό να αναγορευτεί ο Καποδίστριας σε Κυβερνήτη της Ελλάδας ήταν η *καταστροφική ισορροπία* ανάμεσα στις αντιμαχόμενες παρατάξεις που είχαν διαμορφωθεί εντός του ελληνικού κράτους κατά το τέλος των ένοπλων συγκρούσεων. Οι ήττες της Επανάστασης από το 1825 και μετά και η απελπιστική οικονομική κατάσταση καθόρισαν, όπως ήδη αναπτύξαμε, σε μεγάλο βαθμό τους πολιτικούς συσχετισμούς δύναμης. *Καταστροφική ισορροπία* σημαίνει ότι καμιά πολιτική δύναμη δεν ήταν αρκετά ισχυρή για να διεκδικήσει με επιτυχία την πολιτική ηγεμονία πάνω στις άλλες πολιτικές δυνάμεις, ενώ, παράλληλα, καμιά πολιτική δύναμη δεν ήταν τόσο αδύναμη ώστε να επιτρέψει την κυριαρχία κάποιας άλλης.

Το αποτέλεσμα, όπως στις περισσότερες περιπτώσεις καταστροφικής ισορροπίας, ήταν ο *βοναπαρτισμός*: συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια ενός αρχηγού του κράτους και δικτατορική διακυβέρνηση με ανεξαρτησία από τις υπάρχουσες πολιτικές δυνάμεις.¹⁷

17. Σχετικά με τον βοναπαρτισμό, βλ. Μαρξ 1986, Πουλαντζάς 2006: 331 κ.ε.

Εδώ χρειάζεται να προσέξουμε ένα σημείο: Ο βοναπαρτισμός προκύπτει ως αποτέλεσμα της καταστροφικής ισορροπίας ανάμεσα στις δρώσες κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις σε μια συγκυρία, κι όχι αποκλειστικά ως αποτέλεσμα μιας καταστροφικής ισορροπίας ανάμεσα στην αστική τάξη και το προλεταριάτο (όπως μοιάζει να πιστεύει ο Πουλαντζάς 1975). Οι πολιτικοί συσχετισμοί δύναμης αποτελούν σχετικά αυτόνομες συμπυκνώσεις των κοινωνικών-ταξικών συσχετισμών, όχι άμεσες αντανakλάσεις τους.

Ο βοναπαρτισμός αντλεί πάντα τη δύναμή του από ένα φτωχό (αγροτικό) πλήθος που οι συνθήκες το έχουν οδηγήσει στο όριο της επιβίωσης.¹⁸ Στην περίπτωση της Ελλάδας, το πλήθος αυτό αποτελούνταν από όλους εκείνους που είχαν χάσει σχεδόν τα πάντα από τις καταστροφές των οικισμών και των σοδειών που άφησε πίσω του το στράτευμα του Ιμπραήμ πασά. Και πράγματι, ο Καποδίστριας απέκτησε αρχικά σημαντική υποστήριξη στον φτωχό αγροτικό πληθυσμό καθώς πήρε μέτρα υπέρ των απόρων, των ακλήρων, των χηρών, των παιδιών εκτός γάμου: «είχεν επιτύχει να καταστή συμπαθής εις τας λαϊκάς μάζας» (Δαφνής 1961: 38).

Όμως ο βοναπαρτισμός για να επιβιώσει οφείλει να σεβαστεί τη συνθήκη που προκύπτει ακριβώς από την κατάσταση καταστροφικής ισορροπίας, από την οποία ο ίδιος προήλθε: να διατηρεί ίσες αποστάσεις από τις αντιμαχόμενες μερίδες, αντλώντας δύναμη από την αδυναμία της καθεμιάς να επιβληθεί στις άλλες.

Ο Καποδίστριας, παρασυρμένος προφανώς από τις ιδεολογικές του καταβολές, έκανε το θανάσιμο σφάλμα να ταυτιστεί με μια από τις τρεις παρατάξεις, το Ρωσικό Κόμμα, το οποίο μάλιστα την περίοδο αυτή ονομάστηκε Κυβερνητικών ή Καποδιστριακών (Παπαδάκης 1934). Η αντιπολίτευση που ξέσπασε εναντίον του αντιμετωπίστηκε με βία: αστυνομική επιτήρηση των σχολείων, εξορίες, φυλακίσεις, λογοκρισία του Τύπου αλλά και της αλληλογραφίας, υποχρεωτική έκδοση διαβατηρίου για μετακινήσεις στο εσωτερικό της χώρας κ.λπ.¹⁹

18. Ο Μαρξ γράφει για την περίπτωση του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, από τη δικτατορία του οποίου προέρχεται και ο όρος βοναπαρτισμός: «[Η] κρατική εξουσία δεν κρέμεται στον αέρα. Ο Βοναπάρτης αντιπροσωπεύει μια τάξη, και μάλιστα την πολυαριθμότερη τάξη της γαλλικής κοινωνίας, τους μικροχωρικούς. [...] Ο μικρός κλήρος, ο αγρότης και η οικογένειά του, εκεί κοντά ένας άλλος μικρός κλήρος. Ένας άλλος αγρότης και μια άλλη οικογένεια. Κάμποσες τέτοιες μονάδες κάνουν ένα χωριό, κάνουν ένα νομό. Έτσι σχηματίζεται η μεγάλη μάζα του γαλλικού έθνους με την απλή άθροιση από ομώνυμα ποσά, το ίδιο πάνω-κάτω όπως ένα σακί με πατάτες κάνει ένα σακί πατάτες. [...] Μα ας μη γίνεται καμιά παρεξήγηση. Η δυναστεία του Βοναπάρτη δεν αντιπροσωπεύει τον επαναστάτη, μα το συντηρητικό αγρότη, όχι τον αγρότη που θέλει να βγει έξω από τις κοινωνικές του συνθήκες, από το μικρό κλήρο, μα αντίθετα αυτόν που θέλει να τον σταθεροποιήσει» (Μαρξ 1986: 155-157).

19. «Για να στηριχθεί ίδρυσε –κατά τα κερκυραϊκά πρότυπα– μια μυστική αστυνομία. Πάρ-

Τα μέτρα αυτά χειροτέρεψαν την κατάσταση, καθώς η αντιπολίτευση μετατράπηκε πλέον σε ανοιχτή εξέγερση με χαρακτηριστικά ενός τρίτου εμφυλίου πολέμου. Αυτονομήθηκαν από την κεντρική εξουσία, τόσο τα νησιά υπό την καθοδήγηση του Αγγλικού Κόμματος όσο και μέρος της Στερεάς υπό την καθοδήγηση του Γαλλικού Κόμματος, αλλά και η Μάνη (Δασκαλάκης 1934α).

Η επανάσταση του Ιουλίου [1830, Γ.Μ.] στη Γαλλία ενθουσίασε τον κόσμο: παντού αναρτήθηκε η γαλλική σημαία, στη Σπάρτη δίπλα στις σημαίες με τον Λυκούργο και τον Λεωνίδα. Το Δεκέμβριο του 1830 ξεσηκώθηκαν οι Μανιάτες και την 1η Μαΐου 1831 ο ηγέτης των εξεγερμένων Τσάμης Καρατάσος χτύπησε στην περιοχή της Θήβας. Το αίτημα των ανταρτών [...] [ήταν] η ελεύθερα εκλεγμένη εθνοσυνέλευση [...] Φοβούμενος από θαλάσσης επίθεση της κυβέρνησης στα νησιά, ο Υδραίος αγωνιστής και ναύαρχος Μιαούλης κατέλαβε στις 14 Ιουλίου 1831 το στόλο στο λιμάνι του Πόρου [...] ο Μιαούλης ανατίναξε την κορβέτα «Υδρα» και τη φρεγάτα «Ελλάς» (Hering 2004: 182-183).²⁰

Στις 27 Σεπτεμβρίου 1831 ο Καποδίστριας δολοφονήθηκε στο Ναύπλιο από τους Μανιάτες αδελφούς Κωνσταντίνο και Γεώργιο Μαυρομιχάλη. Στην εφημερίδα *Απόλλων*, που εξέδιδε στην Ύδρα ο Αναστάσιος Πολυζωίδης, δημοσιεύτηκε στις 30/9/1831 το ακόλουθο κείμενο:

Ως άνθρωποι δεν δυνάμεθα παρά να λυπηθώμεν και να θρηνήσωμεν διά το τοιούτον τραγικόν τέλος του Ι. Καποδίστρια. Ως πολίται, όμως, φίλοι της σωτηρίας της πατρίδος, προ παντός άλλου, είμεθα πολλά μακράν να καταδικάσωμεν την πράξιν, ενώ, μάλιστα, βλέπομεν δι' αυτής την υψηλήν της θείας δίκης απόφασιν, εκπληρουμένην εις αμοιβήν των αρρήτων και αθεμίτων κακών, εκ των οποίων η Ελλάς είχε υπερπληρωθή. Τόσον δε πλέον η πράξις μας φαίνεται γενναιοτέρα, όσω χρεωστέεται εις χείρας όχι ετεροκινήτων, όχι μισθωτών και ατίμων, αλλά αυθορμητών και επισήμων ανθρώπων (παρατίθεται στο Δαφνής 1961: 38-39).²¹

ηταν σκληρά μέτρα, ο Μαυρομιχάλης και πολλοί οπαδοί του συνελήφθηκαν και φυλακίστηκαν, και οι πιο αξιόλογοι πολιτικοί, όπως ο Κωλέττης, ο Μαυροκορδάτος κι ο Τρικούπης, απομακρύνθηκαν» (Μάουρερ 1976: 305).

20. «Η μεγάλη ανάπτυξη της αντιπολίτευσης, κυρίως το 1831, όταν έφτασε να διεκδικεί δυναμικά την εξουσία, δείχνει ότι ο Καποδίστριας [...] δεν εξασφάλισε τη συναίνεση ισχυρών κοινωνικών παραγόντων: το καποδιστριακό κόμμα που σχηματίστηκε (με κύριο άξονα τη “ρωσική” πατρία και την αφοσιωμένη υπαλληλία) αποδείχθηκε ότι δεν αρκούσε μόνο του να τον στηρίξει, ενώ η παθητική συναίνεση των αγροτικών στρωμάτων ήταν έρεισμα χωρίς ουσιαστική βαρύτητα» (Λούκος 1988: 398).

21. Ο εκδότης της εφημερίδας *Απόλλων* Α. Πολυζωίδης (1802-1873) υπήρξε διακεκριμένος

Μετά τον θάνατο του Ιωάννη Καποδίστρια σχηματίστηκαν στη χώρα δύο κυβερνήσεις. Η πρώτη προέκυψε στις 15/3/1832 από την «Ε' Εθνοσυνέλευση» στο Άργος, στην οποία αντιπροσωπευόταν ουσιαστικά μόνο το Ρωσικό Κόμμα και η οποία εξέλεξε προσωρινό Κυβερνήτη μέχρι την άφιξη του βασιλέως τον αδελφό του Ιωάννη, Αυγουστίνο Καποδίστρια. Η δεύτερη κυβέρνηση, των «Συνταγματικών» (του Αγγλικού και του Γαλλικού Κόμματος) προέκυψε από τη «Δ' διαρκούσα Εθνοσυνέλευση» και είχε ως επικεφαλής επιτροπή αποτελούμενη από τους Γεώργιο Κουντουριώτη, Ιωάννη Κωλέττη και Ανδρέα Ζαΐμη. Είναι χαρακτηριστικό ότι και οι δύο Συνελεύσεις τάχθηκαν υπέρ πολιτεύματος *συνταγματικής μοναρχίας*, με τους συντηρητικούς του Ρωσικού Κόμματος να αποδυναμώνουν πάντως την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, εισάγοντας μία Άνω Βουλή, τα μέλη της οποίας θα διορίζε ο μονάρχης.

Η δυαρχία αυτή διατηρήθηκε όμως για ελάχιστο διάστημα, καθώς «συνταγματικά» στρατεύματα εισήλθαν στην Πελοπόννησο και υποχρέωσαν τον Αυγουστίνο Καποδίστρια σε παραίτηση στις 29/5/1832. Σχηματίστηκε επταμελής κυβέρνηση από όλα τα κόμματα, της οποίας η σύνθεση «επεδείκνυε πλήρη επικράτησιν των Συνταγματικών» (Δαφνής 1961: 40). Στις 27/7/1832 η «Δ' διαρκούσα Εθνοσυνέλευση» επικύρωσε την εκλογή του Όθωνα ως *συνταγματικού βασιλέα της Ελλάδος*. Όμως, «το ζήτημα του συντάγματος παρέμεινε το κύριο αντικείμενο των διενέξεων μεταξύ των κομμάτων» (Hering 2004: 186).

Ο Όθων έφτασε στην Ελλάδα τον Ιανουάριο του 1833. Η επιλογή του ξένου μονάρχη ήταν αποδεκτή από όλα τα κόμματα διότι απηχούσε τη γενική πλέον πεποίθηση, ότι ο ανώτατος άρχων θα έπρεπε να διατηρεί ίσες αποστάσεις από κάθε παράταξη, ώστε να μπορέσει να λειτουργήσει το κράτος ως ενιαίος μηχανισμός.

Όμως, κοινή απαίτηση ήταν επίσης ότι το πολίτευμα θα ήταν συνταγματική μοναρχία. Άλλωστε η Συνδιάσκεψη του Λονδίνου των Μεγάλων Δυνάμεων τον Μάιο 1832 και η επόμενη διάσκεψή τους και πάλι στο Λονδίνο τον Αύγουστο

νομικός, πολιτικός και λόγιος, υπέρμαχος της φιλελεύθερης συνταγματικής τάξης πραγμάτων (βλ. ενδεικτικά Πολυζωίδης 1971). Το 1834, ως πρόεδρος στο πενταμελές δικαστήριο Ναυπλίου αρνήθηκε μαζί με τον Γ. Τερτσέτη να υπογράψει την απόφαση καταδίκης «εις θάνατον επί εσχάτη προδοσία» των Θεόδωρου Κολοκοτρώνη και Δημητρίου Πλαπούτα και φυλακίστηκε για τέσσερις μήνες, με την κατηγορία της «αρνήσεως υπηρεσίας και παραβιάσεως της εχεμυθίας με σκοπόν ιδιοτελή προς βλάβην του κράτους». Αργότερα διατέλεσε υπουργός Παιδείας και Εσωτερικών. Σχολιάζοντας τον θάνατο του Καποδίστρια ο Αδαμάντιος Κοραΐς έγραψε: «η πατρίς, αντί να στεφανώσει τον φονέα, ως τυραννοκτόνον, έχει να τον ονειδίζει διότι δεν αφήκε την εκδίκασιν εις αυτήν ήτις έμελλε να τον κρίνη και να τον κολάση με ασυγκρίτως φρικωτέραν του φόνου ποινήν. Η πρέπουσα ποινή εις τον Καποδίστριαν δεν ήτο ο φόνος, αλλ' η έξωσις από την Ελλάδα, συνοδευόμενη από πολλές ευχάς να ζήση και να μακροζωήση διά να βλέπη την οποίαν κατά πάντας τρόπους εσπούδασε να εμποδίση μέλλουσιν της Ελλάδος ευδαιμονίαν» (παρατίθεται στο Δασκαλάκης 1979: 575).

του ίδιου έτους, έκαναν λόγο για διαμόρφωση του «οριστικού συντάγματος» της χώρας. Εντούτοις, όπως ο Καποδίστριας, «η αντιβασιλεία επιδίωκε επίσης ένα κοινωνικά ισοπεδωτικό, πατριαρχικά κυβερνώμενο κράτος μικροκαλλιεργητών» (Herring 2004: 122). Ο θρόνος έκανε σαφές ότι δεν επιθυμούσε καμία παρέκκλιση από το καθεστώς της απόλυτης μοναρχίας.

Με την άφιξη του Όθωνα, οι ανώτατες θέσεις της Διοίκησης και του στρατού στελεχώθηκαν από Βαυαρούς. Μέχρι την ενηλικίωσή του τη 1/6/1835, τα καθήκοντά του ασκούσε τριμελής Αντιβασιλεία Βαυαρών αξιωματούχων (αρχικά Άρμανσπεργκ, Μάουρερ, Χάιντεκ), η οποία διόριζε τους Έλληνες υπουργούς. Πέντε χιλιάδες Βαυαροί στρατιώτες αποτέλεσαν ταυτόχρονα τον πυρήνα του ελληνικού στρατού. Για τη χρηματοδότηση της Διοίκησης, η βαυαρική αντιβασιλεία (και όχι το ελληνικό κράτος) συνήψε το 1832 εξωτερικό δάνειο 64 εκατ. παλαιών δραχμών με εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων.²²

Η χώρα διαιρέθηκε σε νομούς και δήμους σύμφωνα με ένα διοικητικό μοντέλο που προσομοίαζε με το αντίστοιχο γαλλικό. Το διοικητικό αυτό μοντέλο δεν άφηνε κανένα περιθώριο για τη διατήρηση εξουσιών τοπικού χαρακτήρα, αλλά αντίθετα υπήγαγε όλες τις τοπικές αρχές στον έλεγχο της κεντρικής κρατικής διοίκησης (Δασκαλάκης 1934α: 577, Τσουκαλάς 1981: 264-265). Ο υπερσυγκεντρωτισμός αυτός του νεοελληνικού αστικού κρατικού μηχανισμού απέκλειε εντελώς την υπό οποιαδήποτε μορφή αναβίωση τοπικών εξουσιών της (προ)επαναστατικής περιόδου. Οι δημογεροντίες αποτελούσαν πλέον κάτι μεταξύ δημοτικών και νομαρχιακών αρχών, με τη σύγχρονη έννοια των όρων.

Το 1833 η Εκκλησία της Ελλάδος ανακηρύχθηκε ανεξάρτητη σε σχέση με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, ώστε να αποκλειστεί οποιαδήποτε δυνατότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να επηρεάζει την πολιτική της ελληνικής Εκκλησίας.²³ Ήδη από το 1829 είχαν τεθεί εξάλλου οι βάσεις του δημόσιου σχολικού συστήματος (Ανδρέου 1987, Μάουρερ 1976: 499-616). Το 1837 ιδρύθηκε το Πανεπιστήμιο Αθηνών και το Πολυτεχνείο.

Δεν θα επεκταθώ στις εξελίξεις που έλαβαν χώρα στο ελληνικό κράτος μετά το 1833, διότι κάτι τέτοιο δεν εντάσσεται στους στόχους της ανάλυσής μας. Θα σημειώσω μόνο ότι το βραχύβιο καθεστώς της απόλυτης μοναρχίας (1833-1843) αντιμετώπισε παρόμοια προβλήματα πολιτικής ανυπακοής και εξεγέρσεων όπως η βοναπαρτική δικτατορία του Καποδίστρια και υποχρεώθη-

22. «Μετά την α' πώλυσιν, την του 1826, ήτο αδύνατον να εύρη το κράτος δάνειον άνευ εγγυήσεως των Μεγάλων Δυνάμεων» (Ανδρεάδης 1925: 50). Για το δάνειο του 1832, βλ. επίσης Κωστής 2006: 317 κ.ε.

23. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης αποδέχθηκε την ανεξαρτησία (Αυτοκεφαλία) της Εκκλησίας της Ελλάδος το 1850.

κε το 1843 να μετεξελιχθεί σε συνταγματική μοναρχία, προτού μια νέα εξέγερση, το 1862, εξώσει οριστικά τον πρώτο μονάρχη της Ελλάδας.²⁴

6.3.3. Τα κόμματα, η κοινωνική δυναμική και ο φόβος των μαζών. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του επαναστατικού συνταγματικού ελληνικού κράτους (1821-1827) υπήρξε η πρώιμη σε διεθνή σύγκριση διαμόρφωση κομμάτων, στα οποία αναφερθήκαμε στην προηγούμενη ενότητα. Επιπλέον, φαινομενικά παράδοξη είναι και η διατήρηση του σημαντικού πολιτικού ρόλου των τριών αυτών κομμάτων κατά τις επόμενες περιόδους αναστολής των αντιπροσωπευτικών θεσμών: κατά την περίοδο της βοναπαρτικής δικτατορίας (1828-1831) και εκείνην της απόλυτης μοναρχίας (1833-1844). Μάλιστα, κατά τις περιόδους αυτές «τα κόμματα επιβίωσαν και αύξησαν αργότερα την ισχύ και την επιρροή τους, και αυτό δεν έχει καμιά σχέση με την υποτιθέμενη στήριξή τους σε πελατειακές ενώσεις» (Hering 2004: 123). Ήταν τα κόμματα που στήριξαν και σε μεγάλο βαθμό οργάνωσαν τις εξεγέρσεις ενάντια στα αυταρχικά καθεστώτα αυτών των πρώτων μετεπαναστατικών περιόδων, οι οποίες σε σύντομο χρόνο οδήγησαν στην κατάρρευσή τους.

Η ερμηνεία για τον πρώιμο σχηματισμό των τριών κομμάτων στην Ελλάδα αλλά και για τη διατήρηση του πρωταγωνιστικού πολιτικού ρόλου τους για σχεδόν τέσσερις δεκαετίες δεν βρίσκεται παρά στην κοινωνική δυναμική, στην κίνηση των μαζών στο πλαίσιο του νέου αστικού θεσμικού-κρατικού πλαισίου που δημιούργησε η Επανάσταση. Επρόκειτο για μαζικά κόμματα «εθνικά», δηλαδή αστικά κόμματα, θεσμούς που διαμεσολαβούν τις σχέσεις των εθνικά πολιτικοποιημένων μαζών με το κράτος και ενσωματώνουν την κίνηση των μαζών στο (καπιταλιστικό) κράτος και στα στρατηγικά συμφέροντα που αυτό εκπροσωπεί.

Ή, για να το διατυπώσω διαφορετικά, τα αστικά πολιτικά κόμματα δεν αποτελούν άμεσους εκφραστές μιας συγκεκριμένης τάξης ή ταξικής μερίδας το καθένα, αλλά πολύ περισσότερο εκφραστές, ως συνταγματικό-αντιπροσωπευτικό σύστημα, της αστικής ηγεμονίας πάνω στις λαϊκές τάξεις και των μετατοπίσεων αυτής της ηγεμονίας. Τα εθνικά αστικά πολιτικά κόμματα αποτελούν έτσι μόνο με τη μεταφορική έννοια του όρου τους εκπροσώπους της κυρίαρχης αστικής τάξης. Ο πραγματικός εκπρόσωπος της αστικής τάξης είναι το καπιταλιστικό κράτος ως όλον. Τα αστικά κόμματα ή, καλύτερα, το αστικό κοινοβουλευτικό

24. «Οι ανταρσίες κατά της δεύτερης αντιβασιλείας υποχρέωσαν τον Άρμανσπεργκ να καλέσει υπό τα όπλα μέρος των ατάκτων που είχαν διαλυθεί: 3.000 άτακτοι εκστράτευσαν το 1834 κατά των εξεγερμένων Μεσσηνίων. 2.000 παλικάρια ανέλαβαν να αποκαταστήσουν την τάξη στην Αιτωλία και την Ακαρνανία. Αναβίωνε έτσι ένας παράγων εξουσίας, τον οποίο τα κόμματα μπορούσαν και τώρα να αξιοποιήσουν» (Hering 2004: 124). Βλ. και Βουρνάς 1956.

σύστημα –που ο Αλτουσέρ (1987) ονομάζει Πολιτικό Ιδεολογικό Μηχανισμό του Κράτους– αποτελεί απλώς ένα τμήμα αυτού του κράτους, επιτελεί μια επιμέρους λειτουργία στα πλαίσιά του: την οργάνωση της λαϊκής αντιπροσώπευσης, την αναπαραγωγή της συναίνεσης στην αστική πολιτική (και κοινωνική) κυριαρχία, μέσα από την κοινοβουλευτικοποίηση των διαφορετικών κοινωνικών και πολιτικών πρακτικών και αιτημάτων και την ενσωμάτωσή τους στο πλαίσιο της αστικής-κρατικής στρατηγικής.

Μέσω των ιδιαίτερων ιδεολογικών θέσεων και προταγμάτων που θέτει, μέσω δηλαδή της ιδιαίτερης απόχρωσης που προσδίδει στην «εθνική στρατηγική», κάθε κόμμα υλοποιεί κάποιες ιδιαίτερες μορφές «συνασπισμού» των στρατηγικών αστικών συμφερόντων με ορισμένα αποσπασματικά και άμεσα λαϊκά συμφέροντα, δηλαδή υπάγει μέσω της θεσμικής (κοινοβουλευτικής) αντιπροσώπευσης τις λαϊκές τάξεις στην αστική πολιτική και κοινωνική τάξη πραγμάτων.

Οι αστικές κοινοβουλευτικές σχέσεις αντιπροσώπευσης εγγράφουν λοιπόν με έμμεσο τρόπο τις λαϊκές τάξεις και τη δυναμική τους στο εσωτερικό των αστικών πολιτικών θεσμών: ως τον ηγεμονευόμενο πόλο ενός πολιτικού συσχετισμού δύναμης. Για να διατυπώσω τα παραπάνω με τα λόγια, το 1824, του Γεωργίου Ψύλλα (1794-1878), εκδότη της *Εφημερίδος των Αθηνών* κατά την περίοδο 1824-1826:

Είμεθα όμως πάντα με την γνώμην εκείνων, όσοι θέλουν την Διοίκησιν θεμελιωμένην επάνω εις το παραστατικόν σύστημα, διότι τέλος πάντων, όλοι ομολογούμεν, ότι οι χωριάται και οι περισσότεροι πολίται της Ελλάδος είναι ενάρετοι, και τούτο μας φαίνεται το χαρακτηριστικόν ενός έθνους αξίου ελευθερίας (παρατίθεται στο Herring 2004: 145).

Η (έμμεση) παρουσία των λαϊκών τάξεων στο εσωτερικό των αστικών πολιτικών δυνάμεων εγγράφει πάντα στον ορίζοντα τη δυνατότητα της πολιτικής κρίσης και ειδικότερα (κυρίως στη φάση του πρώιμου κοινοβουλευτισμού, όταν απουσίαζαν ή δεν είχαν αναπτυχθεί οι κοινωνικοί και συνδικαλιστικοί μηχανισμοί αντιπροσώπευσης-υπαγωγής των λαϊκών τάξεων στο αστικό κράτος) της κρίσης καταστροφικής ισορροπίας ανάμεσα στις δρώσες (αστικές) πολιτικές δυνάμεις.

Με τον τρόπο αυτόν πρέπει να αντιληφθούμε την περίοδο διακυβέρνησης από τον Καποδίστρια, αλλά και την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας. Δεν επρόκειτο ούτε για το αποτέλεσμα του συμβιβασμού της αστικής τάξης με τους (ανύπαρκτους άλλωστε) φεουδάρχες ούτε για τη βούληση των Μεγάλων Δυνάμεων, αλλά για την «καταστροφική ισορροπία» (και κρίση) όπως την ορίσαμε στα προηγούμενα, δηλαδή το κενό πολιτικής ηγεμονίας, το οποίο επιχειρήθηκε

να καλυφθεί με έκτακτο τρόπο, με μια μη αντιπροσωπευτική πολιτειακή μορφή «έκτακτης ανάγκης». Αυτή η «απολυταρχική» πολιτειακή μορφή, καίτοι, όπως δείξαμε, σε μια πρώτη φάση μπορεί να εξασφαλίσει την υποστήριξη μιας μερίδας φτωχών ή εξαθλιωμένων αγροτών, δεν καταφέρνει να σταθεροποιήσει μεσοπρόθεσμα τη συναίνεση των πολιτικοποιημένων μαζών, ούτε μπορεί να τους επιβληθεί, κυρίως με κατασταλτικά μέσα· με άλλα λόγια, δεν καταφέρνει να υπάγει τις λαϊκές τάξεις στην καπιταλιστική κοινωνική και πολιτική τάξη πραγμάτων, την οποία ταυτόχρονα παρουσιάζει (επιβάλλει) ως το εθνικό συμφέρον.

Η περιορισμένη δυνατότητα ενσωμάτωσης των μαζών στις απολυταρχικές μορφές αστικής διακυβέρνησης οδηγεί σε κρίση νομιμοποίησης του καθεστώτος και σε εξεγερτικά φαινόμενα, μέσα από τα οποία ανοίγει τελικά ο δρόμος για την εγκαθίδρυση και πάλι του αστικού συνταγματισμού και κοινοβουλευτισμού.

Η ανάλυση που προηγήθηκε αποτελεί ταυτόχρονα κριτική στις κυρίαρχες ερμηνείες της πρώιμης εμφάνισης πολιτικών κομμάτων στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, ερμηνείες που θεωρούν τα κόμματα είτε «πελατειακά δίκτυα», είτε ιμάντες μεταβίβασης ξένων συμφερόντων, είτε μηχανισμούς προώθησης ατομικών συμφερόντων. Πρόκειται λίγο πολύ για τους ίδιους συγγραφείς που απαξιώνουν ως «ξενόφερτα» και αναντίστοιχα με την ελληνική πραγματικότητα τα συντάγματα της περιόδου 1821-1827 (βλ. τη σημ. 12, κεφ. 6). Ο Gunnar Hering θεωρεί ότι η τόσο διαδεδομένη «υποτίμηση των ιδεολογικών στοιχείων στο πρόγραμμα και την πολιτική των κομμάτων προέρχεται εν μέρει από την άγνοια των σχετικών πηγών και εν μέρει από μεθοδολογική ανεπάρκεια» (Hering 2004: 54).²⁵

Σύμφωνα με την προβληματική που ανέπτυξα στο παρόν κεφάλαιο, υφίσταται και μια επιπλέον, ίσως η σημαντικότερη, παράμετρος για την «υποτίμηση των ιδεολογικών στοιχείων στο πρόγραμμα και την πολιτική των κομμάτων», πέρα από την άγνοια και τη μεθοδολογική ανεπάρκεια: ο *φόβος των μαζών* και τα ιδεολογικά αποτελέσματα που συνδέονται μαζί του, όπως ήδη επισημάναμε στα προηγούμενα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά την πρώτη περίοδο εμφάνισης του εθνικι-

25. Βλ. επίσης τις ακόλουθες παρατηρήσεις του ίδιου συγγραφέα: «Κανείς δεν μπορεί να ιδρύσει κόμμα σε εθνικό επίπεδο βασιζόμενος στην αλληλεγγύη φίλων και συγγενών» (Hering 2004: 128). «Αλλά οι τελωνειακοί δασμοί, οι φορολογικοί συντελεστές, οι οργανικοί νόμοι των δήμων και κοινοτήτων και οι αγορανομικοί νόμοι, η οδοποιία και ο σιδηρόδρομος, το σχολικό σύστημα και η διάρθρωση της δημόσιας διοίκησης, ο ρόλος της Εκκλησίας στην κοινωνία και η οργάνωση των αστικών ελευθεριών, τα διλήμματα βασιλεία ή Δημοκρατία, πόλεμος ή ειρήνη, για να αναφέρουμε μόνο ορισμένα παραδείγματα, δεν είναι ζητήματα που μπορούν να κριθούν στο πλαίσιο δυαδικών πελατειακών σχέσεων. Αντίθετα θα πρέπει να υπάρχουν γενικοί στόχοι και αξίες, που θα ελκύουν τουλάχιστον ορισμένες κοινωνικές ομάδες και θα εξασφαλίζουν τη συνοχή των ενεργών μελών και των συμπαθούντων που δεν βρίσκονται σε άμεση επικοινωνία μεταξύ τους» (Hering 2004: 44-45).

σμού, της μαζικής εθνικής πολιτικοποίησης, τα περισσότερα καθεστώτα, ακόμα και τα συνταγματικά-κοινοβουλευτικά, απαξίωναν ή επιχειρούσαν να εξοβελίσουν τα κόμματα: «ο Ρουσσώ ασκούσε πολεμική κατά των κομμάτων, οι Ιακωβίνοι δυσφημούσαν αργότερα τα κόμματα ως εγκληματικούς συνασπισμούς» (Hering 2004: 17) και ο Τζωρτζ Ουάσινγκτον έγραφε το 1796 ότι το κόμμα

εξασθενεί τη Δημόσια διοίκηση. Προκαλεί αναταραχές στους κόλπους της κοινότητας δημιουργώντας αστήριχτες έχθρες και σπέρνοντας τον πανικό, εξάπτει το μίσος της μιας πλευράς για την άλλη, ενίοτε δε υποδαυλίζει ταραχές και εξεγέρσεις. Επιτρέπει διείσδυση της ξένης επιρροής και της διαφθοράς, η οποία εισχωρεί πιο εύκολα στην ίδια την κυβέρνηση μέσα από τη δίοδο των κομματικών παθών. Με αυτό τον τρόπο οι πολιτικές επιλογές και η βούληση μιας χώρας υποτάσσονται στις πολιτικές επιλογές και τη βούληση μιας άλλης χώρας (παρατίθεται στο Hering 2004: 16-17).²⁶

Αλλά και στην Ελλάδα, οι αντιλήψεις ότι τα κόμματα αποτελούν πελατειακές ενώσεις ιδιοτελών συμφερόντων και ξένων επιρροών διατυπώθηκαν για πρώτη φορά από εκπροσώπους της βαυαρικής αντιβασιλείας την περίοδο 1833-1835.

Η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή του μέλους της Αντιβασιλείας Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ,²⁷ ο οποίος συνδέει τις Εθνοσυνελεύσεις και τα κόμματα με τον διχασμό και «τις ταραχές», ενώ θεωρεί επίσης τα κόμματα πρακτορεία των ξένων Δυνάμεων.

Όταν οι οπληρχηγοί [...] κι οι κοτσαμπάσηδες ήταν μονιασμένοι, ο τόπος είχε ησυχία. Μόλις όμως διαφωνούσαν, η Ελλάδα γινόταν ανάστατη, μπαίναν μπρος οι εθνοσυνελεύσεις είτε για να δικαιολογηθούν οι ταραχές, είτε για να καταλάβει την κυβέρνηση το ισχυρότερο κόμμα (Μάουρερ 1976: 302). Τα πάντα είχαν διαμορφωθεί σε κόμματα, που τα προστάτευαν και τα καθοδηγούσαν ξένοι διπλωμάτες, ο καθένας για το συμφέρον μιας από τις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις (Μάουρερ 1976: 305).²⁸

26. Ολόκληρο το πρωτότυπο κείμενο του λόγου του Washington βρίσκεται στον ιστότοπο: <https://www.ourdocuments.gov/doc.php?flash=false&doc=15&page=transcript>

27. Ο Georg Ludwig von Maurer (1790-1872) υπήρξε σπουδαίος νομικός και ιστορικός του δικαίου, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου και μετέπειτα υπουργός και πρωθυπουργός της Βαυαρίας. Παρέμεινε στην Ελλάδα από τον Ιανουάριο 1831 έως τον Ιούλιο 1834, ως μέλος της τριμελούς Αντιβασιλείας. Οι μελέτες του για τις κοινοτιστικές δικαιοτικές μορφές στις γερμανόφωνες ευρωπαϊκές περιοχές επηρέασαν σημαντικά τη σκέψη του Καρλ Μαρξ. Σε επιστολή του προς τον Ένγκελς, ο Μαρξ γράφει στις 4/3/1868: «Στο μουσείο μελέτησα επιμελώς τα τελευταία έργα [...] του γερο-Μάουρερ. [...] Οι ασιατικές ή ινδικές μορφές ιδιοκτησίας υπήρχαν παντού στην Ευρώπη» (Marx 1973: 42). Βλ. και Tairako 2016.

28. Σε παρόμοια κατεύθυνση, ο Γκούσταβ Γκάμπι (Gustav Geib, 1808-1864), βασιλικός κυβερνητικός σύμβουλος στο ελληνικό υπουργείο Δικαιοσύνης κατά την ίδια περίοδο (Ιανουάριος

Όμως, τα κόμματα δεν διχάζουν ούτε διασπούν το έθνος, παρά τα όποια φαινόμενα. Τα κόμματα *ενοποιούν* μια διχασμένη από αντιτιθέμενα συμφέροντα κοινωνία: διαμεσολαβούν και εγγράφουν στο εσωτερικό του κράτους, στο «εθνικό συμφέρον» –που αποκτά υλική υπόσταση στο ευρύτερο θεσμικό σύστημα του κράτους και αποκρυσταλλώνεται στην πολιτική σκηνή– τις ταξικές πρακτικές των εκμεταλλευτών και των υποκείμενων στην εκμετάλλευση, των εξουσιαστών και των εξουσιαζόμενων, των κυβερνώντων και των κυβερνώμενων. Στην Ελλάδα, αυτό το «εθνικό συμφέρον», η «εθνική στρατηγική» στην οποία τελικώς συνέκλιναν όλα τα κόμματα, δεν ήταν παρά η επέκταση των συνόρων του κράτους, η Μεγάλη Ιδέα όπως αργότερα ονομάστηκε, ο κατεξοχήν κοινός τόπος και πόθος του Έθνους και των αντιπροσώπων του.

1833-Ιούλιος 1834), θεωρεί ότι το δίκαιο που θεσμοθέτησε η Επανάσταση εξέφραζε μια «αντεθνική κατεύθυνση» (Geib χ.χ.έ.: 129) [«antinationale Richtung», Geib 1835: 108], διότι ήταν επηρεασμένο από το γαλλικό δίκαιο. Ο Gunnar Hering επισημαίνει ότι παρόμοιες απόψεις περί των κομμάτων ως πρακτορείων των Μεγάλων Δυνάμεων υιοθετήθηκαν από συγγραφείς της Αριστεράς, «οι οποίοι, ακριβώς όπως και οι δεξιοί συνάδελφοί τους, όταν αξιολογούν γεγονότα και καταστάσεις αρνητικά, τα φορτώνουν εύκολα στον ξένο παράγοντα, σε ξένες κυβερνήσεις, σε κάποιον διεθνή εσμό» (Herring 2004: 40). Απόψεις σύμφωνα με τις οποίες τα πολιτεύματα της επανάστασης ήταν «πολυαρχικά» και ως εκ τούτου προκαλούσαν συγκρούσεις είναι κοινές μέχρι σήμερα. Βλ., για παράδειγμα, Σακελλαροπούλου 2017: «Εξαιτίας της πολυαρχικής φύσης των πρώτων δύο Συνταγμάτων, αναπτύχθηκαν συγκρούσεις ανάμεσα στη νομοθετική και την εκτελεστική εξουσία. Η πολιτική ζωή χαρακτηρίστηκε από βαθμιαία αυξανόμενη δυσπιστία μεταξύ πολιτικών και στρατιωτικών».

*7.1. Η Επανάσταση και το κράτος της ως σημείο μη επιστροφής
στη διαδικασία εμπέδωσης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων*

Η Ελληνική Επανάσταση αποτελεί την τελική πολιτική συμπύκνωση της διαδικασίας διάλυσης των προκαπιταλιστικών («ασιατικών») παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων και της εμπέδωσης καπιταλιστικών σχέσεων και μορφών εξουσίας. Ταυτόχρονα είναι αποτέλεσμα των νέων μορφών κοινωνικής συνοχής που αναδύονται με τη διάχυση του εθνικισμού, την εθνική πολιτικοποίηση των μαζών, που συνδέεται με την απαίτηση για αντιπροσώπευση και πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα. Η ενσωμάτωση-υπαγωγή της νέας αυτής εθνικιστικής κινητικότητας του πληθυσμού στις καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας περνάει μέσα από τις διαδικασίες κρατικής συγκρότησης και τον αλυτρωτισμό.

Η διαδικασία αυτή μετασχηματισμού είχε ξεκινήσει πριν από την έκρηξη της Επανάστασης, αλλά επιταχύνθηκε με το ξέσπασμά της. Με τη θεσμική-κρατική αποκρυστάλλωση των νέων σχέσεων στο νεοελληνικό κράτος, η διαδικασία μετασχηματισμού φτάνει, σ' όλα τα κοινωνικά επίπεδα, στο σημείο μη επιστροφής της. Στα επόμενα θα επιχειρήσω να συνοψίσω ορισμένα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μέχρι αυτό το σημείο ανάλυσή μας.

Στο οικονομικό επίπεδο, η μετάβαση στις καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας λάμβανε χώρα με την ανάπτυξη και επέκταση του χώρου κυριαρχίας του εμπορικού, εφοπλιστικού και μανουφакτουρικού κεφαλαίου και ταυτόχρονα με την παράλληλη διάλυση της συλλογικής-κοινοτικής κατοχής της γης και τη δημιουργία σχέσεων ατομικής κατοχής στην ύπαιθρο.

Στο πολιτικό επίπεδο, είχε ήδη πριν την Επανάσταση μετασχηματιστεί η πολιτική λειτουργία των κοινοτικών δομών, με τη μετατροπή των προεστών σε διαμεσολαβητές των συμφερόντων του εμπορικού κεφαλαίου, και σε πολιτικούς προστάτες των νέων κοινωνικών σχέσεων απέναντι στις επεμβάσεις του

κεντρικού οθωμανικού κρατικού μηχανισμού. Ένας αντίστοιχος ρόλος επιφυλασσόταν, στο πλαίσιο των συντελούμενων κοινωνικών μετασχηματισμών και στους μέχρι τότε στρατιωτικούς άρχοντες, είτε αυτοί εντάσσονταν στους μηχανισμούς των κοινοτήτων (η περίπτωση της Πελοποννήσου και των νησιών), είτε αποτελούσαν αυτονομημένες δομές αρματολών και κλεφτών (η περίπτωση της Στερεάς Ελλάδας). Η Επανάσταση υπήγαγε αυτούς του στρατιωτικούς άρχοντες σε νέες δομές και ανέδειξε επίσης νέους στρατιωτικούς πρωταγωνιστές και ιεραρχίες.

Παράλληλα, πριν την Επανάσταση είχε διαμορφωθεί ένα ελληνικό αστικό πολιτικό προσωπικό στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και στις άλλες μεγάλες πόλεις της Αυτοκρατορίας και στο εξωτερικό, το οποίο τροφοδότησε την Επανάσταση και το κράτος με σημαντικά στελέχη.

Στο ιδεολογικό επίπεδο, η διαδικασία διάλυσης των ασιατικών (οικονομικών, θεσμικών, πολιτικών) κοινοτικών σχέσεων και μορφών εισήγαγε ακόμα και στην ύπαιθρο τη νέα ιδεολογία του εθνικισμού, παράλληλα με τις ιδεολογίες του φιλελευθερισμού, της «πολιτισμένης» οικονομικοκοινωνικής τάξης πραγμάτων κ.λπ.

Η Επανάσταση σήμαινε την αλματώδη εξέλιξη αυτής της διαδικασίας μετάβασης σ' όλα τα κοινωνικά επίπεδα.

Στο πολιτικό επίπεδο, διέλυσε τις μορφές τοπικής εξουσίας, έθεσε τα θεμέλια για τη συγκρότηση ενός τυπικά αστικού κρατικού μηχανισμού, ανέδειξε και εγκαθίδρυσε αστικά κόμματα και συνεπώς μια τυπικά αστική πολιτική σκηνή, επέβαλε τις καπιταλιστικές δικαιοκές μορφές, το καπιταλιστικό δίκαιο.

Στο ιδεολογικό επίπεδο, εξασφαλίστηκε η κυριαρχία των αστικών ιδεολογικών υποσυνόλων: ο εθνικισμός και η αστική πολιτική ιδεολογία κυριαρχούν πλέον σε σταθερή και μόνιμη βάση πάνω στις θρησκευτικές και κοινοτιστικές ιδεολογίες. Η χριστιανορθόδοξη ιδεολογία υποβάλλεται έτσι σε μια διαδικασία μετασχηματισμού, κάτω από την ηγεμονία των κυρίαρχων αστικών ιδεολογικών υποσυνόλων. Μόνο στις αυτόνομες (από τη νέα κρατική εξουσία) περιοχές, στις περιοχές που εξακολουθούσαν για ένα διάστημα να τροφοδοτούν τις ένοπλες συλλογικότητες των ληστών, θα συνεχίσουν ο χριστιανισμός και ο κοινοτισμός να αποτελούν τις κυρίαρχες ιδεολογικές μορφές (βλ. παρακάτω).

Στο οικονομικό, τέλος, επίπεδο, διαμορφώνονται με την Επανάσταση οι όροι για τη σταθερή και μόνιμη κυριαρχία του κεφαλαίου, με το εμπορικό και ναυτιλιακό κεφάλαιο να αποτελούν τις επικρατούσες μερίδες του, αλλά και τη βάση για την επέκταση και διάχυση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων στον χώρο της μεταποιητικής παραγωγής. Επιπλέον τίθεται σε κίνηση η διαδικασία γενίκευσης των σχέσεων ατομικής ιδιοκτησίας των αγροτών στη γη και εξασφαλίζεται η πρόσδεση της οικογενειακής αγροτικής οικονομίας στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και το αστικό κράτος· ως εκ τούτου, διασφαλίζεται

μια βασική προϋπόθεση για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου, δηλαδή για την καπιταλιστική μεγέθυνση.

Όπως σημειώνει η Τζελίνα Χαρλαύτη:

Στο περίφημο υπόμνημά του το 1803, ο Αδαμάντιος Κοραής έγραφε ότι ο ελληνικός χώρος βρίσκεται σε μια διεργασία ενοποίησης, μέσα από πυκνά δίκτυα, οικονομικά (εμπόριο, ναυσιπλοΐα), κοινωνικά (ευμάρεια, δυτικός τρόπος ζωής και συναλλαγής) και μορφωτικά (Τύπος, σχολεία, βιβλιοθήκες, εκδόσεις). Θεωρούσε ότι τα δίκτυα αυτά, που συντηρούνται από νεόκοπους αστούς και στηρίζονται και στελεχώνονται από τη διάνοηση, ενοποιούν τις ελληνικές κοινωνίες. Ο εμπνευσμένος αυτός άνθρωπος διέγραψε το μοντέλο και τους μηχανισμούς δημιουργίας του ελληνικού κράτους και δεν έπεσε πολύ έξω. Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξει κανείς ότι τα πρώτα σάραντα χρόνια της ύπαρξής του, από τους κύριους μοχλούς της οικονομικής ανάπτυξης του μικρού ελληνικού κράτους υπήρξαν το εμπόριο και η ναυτιλία (Χαρλαύτη 2006: 421).

Όμως, στις προϋποθέσεις της καπιταλιστικής ολοκλήρωσης και μεγέθυνσης που μόλις παρουσιάσαμε επιγραμματικά (οικονομική, πολιτική, ιδεολογική κυριαρχία του κεφαλαίου, απουσία προκαπιταλιστικών αρχουσών τάξεων), φαίνονταν να αντιπαρατίθενται δύο ανασταλτικοί παράγοντες: Οι οικονομικές καταστροφές και οι ανθρώπινες απώλειες που προκάλεσε ο επταετής πόλεμος, και η αντίσταση μερίδων του πληθυσμού ενάντια στη νέα κοινωνική και πολιτική τάξη πραγμάτων – η οποία πήρε τη μορφή της ληστείας.

7.2. Το κεφάλαιο ως σχέση: Μανουφакτούρα, ναυτιλία, εμπόριο και χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες

Ο πόλεμος για την ανεξαρτησία (1821-1827) είχε ως συνέπεια την καταστροφή ενός μεγάλου μέρους των μανουφакτουρικών επιχειρήσεων της χώρας. Σύμφωνα με τον Κωστή Μοσκόφ, η αξία των προεπαναστατικών μανουφакτορικών εγκαταστάσεων στην Ελλάδα καταστράφηκε σχεδόν ολοκληρωτικά στη διάρκεια της Επανάστασης.¹ Και άλλοι συγγραφείς παρουσιάζουν μια ανάλογη εικόνα.² Ακόμα κι αν η εκτίμηση αυτή μοιάζει να μην μπορεί να επαληθευτεί,

1. «Το βιοτεχνικό κεφάλαιο είχε φθάσει στο ζενίθ της ανάπτυξής του, [...] εκεί γύρω στα 1815, τα 200.000.000 χρυσά φράγκα· [...] τίποτα σχεδόν δεν διατηρήθηκε μέσα από τις καταστροφές του Αγώνα» (Μοσκόφ 1979: 136).

2. Οι Κατσούλης, Νικολινάκος και Φίλιας (1985: 470) υποστηρίζουν για τη στιγμή παράδοσης της εξουσίας στον Καποδίστρια (Ιανουάριος 1828): «Η χώρα βρισκόταν σε πλήρη στρατιωτική, διοικητική, οικονομική και ηθική κατάπτωση».

πρέπει να παραδεχτούμε ότι ο πόλεμος είχε καταστροφικά αποτελέσματα για την οικονομία του πρώτου ελληνικού κράτους.

Μια ακριβέστερη εικόνα δίνει ο Στέργιος Μπαμπανάσης, ο οποίος θεωρεί ότι το ελληνικό εθνικό εισόδημα το 1830 ήταν 75% του εισοδήματος των αντίστοιχων περιοχών κατά το 1820 (Μπαμπανάσης 1985: 57). Την ίδια χρονιά (1830) αναφέρονται επτά βιομηχανικές επιχειρήσεις και πολλές μανουφακτούρες που συγκεντρώνουν το 13,87% της συνολικής απασχόλησης της χώρας (Μπαμπανάσης 1985: 55). Φαίνεται δηλαδή ότι μετά το τέλος των εχθροπραξιών η οικονομική δραστηριότητα άρχισε να ανακάμπτει με μάλλον ταχείς ρυθμούς.³ Η εικόνα αυτή συνάδει με τα στοιχεία που έχουμε για τα δημόσια οικονομικά:

Τα έσοδα του κράτους ηύξανον, ώστε από 8.530.000 γρόσια τον Φεβρουάριον του 1828, τον Απρίλιον του 1829 να εισπραχθώσιν 12.378.000 γρόσια, ήτοι να σημειωθεί αύξησις 51%⁴ (Χουμανίδης 1990: 200).

Παράκτιες και ναυτικές-εμπορικές πόλεις που δεν καταστράφηκαν στη διάρκεια του πολέμου ή ανασυγκροτήθηκαν γρήγορα μετά το τέλος των εχθροπραξιών, όπως η Ύδρα, οι Σπέτσες, η Κορώνη, η Σκιάθος, η Σκόπελος, η Σαντορίνη, η Άνδρος, το Γαλαξίδι, η Αίγινα, η Μύκονος, αποτέλεσαν κέντρα μανουφακτορικής, ναυτιλιακής και διεθνούς εμπορικής δραστηριότητας. Με το τέλος του πολέμου τα κέντρα αυτά αποτέλεσαν σημείο αναφοράς για πολλά από τα επιχειρηματικά δίκτυα Ελλήνων και ελληνόφωνων επιχειρηματιών που είχαν εξαπλωθεί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και στη Ρωσία (βλ. και κεφ. 4). Χαρακτηριστική είναι την περίοδο αυτή η περίπτωση της Σύρου:

Η Σύρος απετέλεσε κατά τον Αγώνα το καταφύγιον των εναπομεινάντων Ελλήνων φυγάδων εκ των ακτών της Μ. Ασίας, της Χίου και των Ψαρών [...] Μετά την Ανεξαρτησίαν, η Σύρος ευρέθη επί κεφαλής του εμπορίου, της βιομηχανίας και της ναυτιλίας, συγκεντρώσασα και τα απαραίτητα κεφάλαια [...]. Η Ερμούπολις, πρωτεύουσα της Σύρου, ήτο κατεσπαρμέ-

3. «Από τις οικιακές βιοτεχνίες της υπαίθρου, η κατεργασία του μεταξιού παίρνει διαστάσεις πρωτοβιομηχανικής δραστηριότητας, επικεντρωμένη ιδίως στη Λακωνία και τη Μεσσηνία, αλλά και στην Άνδρο και την Τήνο, στις δεκαετίες 1830-1840, λόγω της μεγάλης ζήτησης από τη γαλλική μεταξοβιομηχανία. Οικοτεχνίες με εμπορευματικό χαρακτήρα υπήρχαν επίσης στην περιοχή της Λιβαδειάς-Αράχωβας (κατεργασία μαλλιού), στην Αργολίδα και αλλού» (Αγριαντώνη 2006: 223· βλ. και Αγριαντώνη 1986: 33-40). Για τη γρήγορη ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής από το 1860, με επίκεντρο τον Πειραιά, το «Ελληνικό Μάντσεστερ», βλ. Τσοκόπουλος 1984, Καμπούρογλου 1985.

4. 45% (Γ.Μ.).

νη από ναυπηγεία, ώστε τα 8/10 των ελληνικών πλοίων να ναυπηγώνται εις αυτήν και μάλιστα να καθελκύεται τούτων ειδικός τύπος συριανού πλοίου. Τα ναυπηγεία της Ερμουπόλεως ειργάζοντο συνεχώς ως κυψέλαι δραστηριότητος προμηθεύουσαι εισοδήματα εις ναυπηγούς, ξυλουργούς, σιδηρουργούς, χαλκουργούς, σχοινεμπόρους και εμπόρους παντός είδους έχοντας σχέσιν με την ναυτιλίαν. Τα εισοδήματα αυτά λαμβανόμενα υπό χιλιάδων εργαζομένων, ειδικότητος πάσης φύσεως, εξήκουν διά την ζωήν της οικογενείας των αλλά και διά να αποταμιεύουν και να επενδύουν εις οικίας, κτήματα κ.λπ. [...] Επί δημαρχιακής περιόδου Γεωργίου Πετρίτζη (1835-1837) συνεστήθησαν και εταιρίαι χάριν της πληρεστέρας συκοινωνίας, ως η των ιστιοφόρων του Φεράλδη, ενώ από του 1837 δι' ενεργειών συνεστήθη πρακτορείον της ατμοπλοΐας Λόυδ ίνα προωθηθή έτι περισσότερον το ανθούν ήδη εμπόριον της νήσου. Είτα ηκολούθησαν τα πρακτορεία των Γαλλικών «Θαλασσίων Διαπορθμεύσεων», των «Ολλανδικών» της αιγυπτιακής εταιρίας «Κεδιβιέ» (Χουμανίδης 1990: 252, 254· βλ. και Καρδάσης 1987).

Το ναυτιλιακό εμπόριο δεν έπαψε να αποτελεί νευραλγικό κλάδο της οικονομίας του ελληνικού κράτους, ούτε κατά τη δεύτερη φάση της Επανάστασης (1825-1827), παρά την προέλαση του Ιμπραήμ πασά και τις καταστροφές που προκάλεσε. Το 1830 καταγράφονται 285 ποντοπόρα πλοία (ιστιοφόρα) άνω των 60 τόνων, 43.448 κόρων καθαρού φορτίου (Χαρλαύτη 2006: 456· βλ. επίσης Ανδρέου 1934), που αποτελούν το ναυτιλιακό κεφάλαιο των Ελλήνων εφοπλιστών (βλ. και Λεονταρίτης 1996, Παπαθανασόπουλος 1983).

Το κεφάλαιο δεν είναι, όμως, κατά κύριο λόγο «πράγμα», τα μέσα παραγωγής (εν προκειμένω το σύνολο των εμπορικών πλοίων), αλλά κοινωνική σχέση παραγωγής αξίας και υπεραξίας· είναι με άλλα λόγια κοινωνική αναπαραγωγή σε διευρυνόμενη κλίμακα μιας ιδιαίτερης μορφής εκμετάλλευσης της εργασίας (βλ. αναλυτικά Μηλιός 2020, κεφ. 1-3), στην οποία εντάσσονται αφενός οι ιδιοκτήτες και διευθύνοντες την παραγωγική διαδικασία και αφετέρου οι άμεσα εργαζόμενοι και υφιστάμενοι την εκμετάλλευση. Επομένως, στο πλαίσιο αυτής της σχέσης απαιτείται η διαρκής, σε διευρυνόμενη κλίμακα, αναπαραγωγή τόσο των ιδιοκτητών-διευθυνόντων όσο και των άμεσα εργαζομένων. Οι όροι αυτοί της διευρυνόμενης αναπαραγωγής του καπιταλισμού υφίσταντο από την πρώτη στιγμή ίδρυσης του ελληνικού κράτους και αποτέλεσαν τη βάση της περαιτέρω καπιταλιστικής μεγέθυνσης: μέσα σε σαράντα χρόνια, το 1870, ο ελληνικός εμπορικός στόλος αριθμούσε 2.360 πλοία (ιστιοφόρα και ατμόπλοια) 361.807 κόρων καθαρού φορτίου.⁵ Οι Έλληνες έμποροι και εφοπλιστές

5. «Τα 2.500 ελληνόκτητα ποντοπόρα πλοία του 1870 είχαν ναυπηγηθεί σχεδόν αποκλει-

εξασφάλισαν, ήδη από το τέλος Επανάστασης, κεντρική-ηγεμονική θέση στο εξαγωγικό εμπόριο σιτηρών της Νότιας Ρωσίας και της Ρουμανίας (των Ηγεμονιών), στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και του Δούναβη.

Η δυναμική του εφοπλιστικού κεφαλαίου συμβάδιζε έτσι με μια αντίστοιχη δυναμική του εμπορικού και χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου: έμποροι και πλοιοκτήτες ήταν ταυτόχρονα τραπεζίτες, που διεύρυναν τον κύκλο εργασιών τους μέσω των χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων τους και συνδέονταν με (ή ίδρυαν) επιχειρήσεις εκτός συνόρων (Οθωμανική Αυτοκρατορία – Ηγεμονίες και Μικρά Ασία, Ρωσία) ή συνδέονταν με αλλοδαπές επιχειρήσεις.

Η ισχυρή και κλειστή κάστα των χιωτών εμπόρων-τραπεζιτών της Σύρου συνιστά επίσης από δείγμα αυτής της συνεργασίας των εκτός με τους εντός. Στην ίδια περίοδο από τους πρώτους που επενδύουν σε μια πρώτη βιομηχανία της χώρας είναι αυτοί οι διεθνείς επιχειρηματίες (Χαρλαύτη 2006: 453).⁶

Καθώς η Επανάσταση είχε καταργήσει όλες τις οικονομικές και θεσμικές-πολιτικές μορφές του «παλιού καθεστώτος», με άλλα λόγια είχε εξαλείψει τις όποιες ακόμα υφιστάμενες προκαπιταλιστικές μορφές απόσπασης πλεονάσματος και πολιτικής οργάνωσης (τιμάρια και ιεραρχημένες «ασιατικές» κοινότητες, απουσία ατομικής ιδιοκτησίας στη γη και δοσίματα κ.λπ.), είχε επομένως εξαλείψει τις σχέσεις ταξικής εξουσίας του οθωμανικού καθεστώτος, το κεφάλαιο αποτελούσε τη μοναδική μορφή εκμετάλλευσης και τη μοναδική άρχουσα τάξη στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Κι αυτό παρά το γεγονός ότι η πλειοψηφούσα πληθυσμιακή μερίδα στη χώρα ήταν οι μικροί αυτοσυντηρούμενοι αγρότες. Η άρχουσα αυτή τάξη είχε άλλωστε τη στήριξη του κράτους, σχεδόν από την πρώτη στιγμή της ύπαρξής του.⁷

Το ζήτημα που τίθεται εδώ, του πρώιμου (προβιομηχανικού) καπιταλισμού και των προϋποθέσεων της καπιταλιστικής ανάπτυξης, αποτέλεσε αντικείμενο της διαμάχης του Λένιν με τους Ναρόντνικους κατά την περίοδο 1893-1897 (βλ. σχετικά Μηλιός 2020, κεφ. 3: 54-71). Σύμφωνα με την ανάλυση του Λένιν, την οποία στις βασικές της γραμμές υιοθετώ, ένας κοινωνικός σχηματισμός είναι καπιταλιστικός όχι όταν η πλειοψηφία του πληθυσμού αποτελείται από

στικά στα νησιά και τα λιμάνια του Ιονίου και του Αιγαίου πελάγους, είχαν ταξιδέψει αποκλειστικά με έλληνες ναυτικούς και ανήκαν σε έλληνες караβοκύρηδες. Όλο αυτό το εισόδημα από τις διεθνείς δραστηριότητες της ελληνικής ναυτιλίας διοχετεύθηκε στην οικονομική [...] ανάπτυξη της Ελλάδας» (Χαρλαύτη 2006: 432· βλ. και Καρδάσης 1993).

6. Για τον παραγωγικό χαρακτήρα (παραγωγή αξίας και υπεραξίας) του εμπορικού κεφαλαίου, βλ. Μηλιός 2020: 108-114.

7. Τον Ιανουάριο του 1837 εκδόθηκε ο πρώτος νόμος για την προώθηση της εθνικής βιομηχανίας.

μισθωτούς εργαζόμενους, ή ακόμα από εργαζόμενους που υπάγονται άτυπα στο εμπορικό κεφάλαιο (σχέσεις προαγοράς, βλ. κεφ. 4), αλλά όταν η κυρίαρχη τάξη είναι καπιταλιστική, δηλαδή όταν η κυρίαρχη μορφή υπερεργασίας παίρνει τη μορφή της υπεραξίας, και η καπιταλιστική εκμετάλλευση (μισθωτή σχέση και άτυπη υπαγωγή –τύπου «φασόν»– στο εμπορικό κεφάλαιο) αποτελεί την κύρια μορφή εκμετάλλευσης. Με άλλα λόγια, η σχέση κατόχου κεφαλαίου και άμεσα εργαζόμενου ήταν εκείνη από την οποία προερχόταν η κύρια μορφή πλεονάσματος και με βάση την οποία οικοδομούνταν η όλη κοινωνική δομή (ο τύπος του κράτους, οι ιδεολογικές παραστάσεις κ.λπ.).

Όπως επισημάνει και ο Βρετανός μαρξιστής ιστορικός Ste. Croix:

Μια ταξική σχέση, στην οποία υπεισέρχεται η ταξική σύγκρουση, η ουσία της οποίας είναι η εκμετάλλευση [...] [προϋποθέτει] την ιδιοποίηση ενός πλεονάσματος από τον άμεσο παραγωγό. [...] Η φύση ενός δεδομένου τρόπου παραγωγής κρίνεται όχι από το ποιος κάνει το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας παραγωγής αλλά από την ιδιαίτερη μέθοδο ιδιοποίησης του πλεονάσματος, τον τρόπο με τον οποίο οι κυρίαρχες τάξεις αποσπούν το πλεόνασμα από τους παραγωγούς (Ste. Croix 1984: 101 και 107).

Μέσα από το θεσμικό πλαίσιο που εγκαθίδρυσε το νέο κράτος, αλλά και μέσα από τους μηχανισμούς της αγοράς (στους οποίους οι σχέσεις προαγοράς του προϊόντος των μικρών και μεσαίων καλλιεργητών έπαιζαν σημαντικό ρόλο), οι μη καπιταλιστικοί τομείς της οικονομίας και πρώτα απ' όλα η οικογενειακή γεωργία υπάγονταν με έμμεσο τρόπο στη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου.

7.3. Αγροτική παραγωγή, σχέσεις ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο και οι «εθνικές γαίες»

Όπως ήδη αναφέραμε, στις περιοχές όπου επεκτεινόταν η επικράτεια του πρώτου ελληνικού κράτους η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία δεν αποτελούσε παρά μια περιθωριακή μορφή, που συνολικά δεν ξεπερνούσε το 5% του καλλιεργήσιμου εδάφους. Μια σύγχυση σχετικά με τις συνθήκες ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο προκύπτει από το γεγονός ότι περισσότερο από το μισό καλλιεργήσιμο έδαφος του νέου ελληνικού κράτους ορίστηκε ήδη από το 1822 (στην Α' Εθνοσυνέλευση) ως ιδιοκτησία του κράτους (εθνικές γαίες). Παραχωρήθηκε δε στους μικροκαλλιεργητές, οι οποίοι θεωρήθηκαν απλοί νομείς της κρατικής ιδιοκτησίας. Το 1833 οι εθνικές γαίες αποτελούσαν περίπου 12,9 εκατ. στρέμματα σε σύνολο 18,6 εκατ. στρεμμάτων αγροτικά και κτηντροφικά αξιοποιήσιμου εδάφους (Καρούζου 2006: 182). Το έγγειο και φυτικό κεφάλαιο

υπολογιζόταν γύρω στα 1840 σε 364 εκατ. δρχ. περίπου, και αποτελούσε το 76% της αξίας που έλαβε το 1860 (Πετμεζάς 2006: 121).⁸ Και πάλι πρόκειται για μια εικόνα αγροτικής οικονομίας η οποία, παρά τις καταστροφές του πολέμου, διαθέτει τις προϋποθέσεις της ανάκαμψης-μεγέθυνσης σε μεσοπρόθεσμη βάση.

Οι αγρότες που καλλιεργούσαν τις εθνικές γαίες υποχρεώνονταν να καταβάλλουν στο κράτος μια σειρά από φόρους (ανάμεσά τους και τη δεκάτη), οι οποίοι κυμαίνονταν από 25% ως 40% της αξίας ή του όγκου του ακαθάριστου προϊόντος τους (Ξιφαράς 1992: 121).

Οι συνθήκες αυτές φαινομενικά μόνο προσομοιάζουν προς το καθεστώς ιδιοκτησίας πάνω στη γη που επικρατούσε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στην πραγματικότητα, το ελληνικό κράτος με τη ρύθμιση για τις εθνικές γαίες δεν κληρονομούσε την ασιατική ιδιοκτησία του παρελθόντος, αλλά εγκαθίδρυε εντελώς διαφορετικές, αστικού τύπου, σχέσεις ιδιοκτησίας πάνω στη γη: Το κράτος, ως ιδιοκτήτης της γης με την αστική-καπιταλιστική έννοια του όρου (πλήρης ιδιοκτησία περιουσιακού στοιχείου), αποκτούσε το δικαίωμα να την πουλήσει, να την υποθηκεύσει κ.λπ., δικαιώματα που ήταν αδιανόητα στο καθεστώς των ασιατικών-οθωμανικών σχέσεων παραγωγής. Και πραγματικά η Επαναστατική Κυβέρνηση του 1822 καθόρισε τη γη ως εθνική ιδιοκτησία για να τη θέσει στη συνέχεια ως εγγύηση προς όφελος των διεθνών δανειστών της: Αν δηλαδή αδυνατούσε η Ελληνική Κυβέρνηση να αποπληρώσει τα εθνικά δάνεια που έλαβε από το εξωτερικό (τα οποία τελικά παραχωρήθηκαν, όπως είπαμε, το 1824 και 1825) αναλάμβανε την υποχρέωση να εκποιήσει τις εθνικές γαίες, ή μέρος τους, για την αποπληρωμή των δανειστών της.

Με τον τρόπο αυτό, η νέα εξουσία διακήρυσσε ταυτόχρονα τον *ριζικό μετασχηματισμό των σχέσεων ιδιοκτησίας στη γη*: Η ασιατική-οθωμανική, συλλογική, ελέω Θεού ιδιοκτησία (που απέκλειε κάθε δυνατότητα πώλησης ή υποθήκευσης) έδινε τη θέση της σε μια «πλήρη» ιδιοκτησία, που αντιστοιχεί αποκλειστικά στις κοινωνικές (και νομικές) σχέσεις του καπιταλισμού.

Επιπλέον, η δεκάτη αποτελεί μια μορφή δοσίματος που, υπό όρους, μπορεί να ενσωματωθεί στο καπιταλιστικό σύστημα ως ένα είδος προσόδου που ισοδυναμεί στην περίπτωση που μας ενδιαφέρει με φόρο επί του προϊόντος, όπως άλλωστε συνέβη στις περισσότερες καπιταλιστικές χώρες. Ο Καρλ Μαρξ σημείωσε σχετικά τις «εκκλησιαστικές δεκάτες» στη Βρετανία και τις *Tithe Commutation Acts*, τα ψηφίσματα του Κοινοβουλίου το 1836 και 1838 που προέβλεπαν την αντικατάστασή τους με πληρωμές σε χρήμα:

8. Το 1887 η αξία του έγγειου και φυτικού κεφαλαίου υπολογιζόταν στο 127% της τιμής του 1860.

Μια όχι σωστή αντίληψη της φύσης της γαιοπροσόδου βασίζεται στο γεγονός, ότι από τη φυσική οικονομία του μεσαίωνα σύρθηκε και μεταφέρθηκε στη σύγχρονη εποχή, διαιωνίστηκε με παλιά συμβόλαια, η πρόσδος σε είδος, εν μέρει με τη μορφή της δεκάτης της εκκλησίας [...] εκεί που εξακολουθούσε να υπάρχει πάνω στη βάση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, δεν ήταν τίποτα άλλο, και δεν μπορούσε να είναι άλλο τίποτε, από μια μεσαιωνικά μεταμφιεσμένη έκφραση της προσόδου σε χρήμα (Μαρξ 1978β: 967-968· βλ. και Ξιφαράς 1992: 123-124).

Πράγματι, το ελληνικό κράτος, ιδιοποιούμενο ένα μέρος από τις δεκάτες των αγροτών σε είδος, τις διέθετε στην αγορά, επιταχύνοντας τον εγχρηματισμό του τμήματος εκείνου της αγροτικής οικονομίας που παρέμενε εν μέρει αυτοκαταναλωτικό.

Πάντως, το ελληνικό κράτος, παρότι απέκτησε νομοθετικά την κυριότητα των εθνικών γαιών, δεν κατόρθωσε να αποκτήσει την πραγματική οικονομική ιδιοκτησία τους. Οι αγρότες που νέμονταν τις εθνικές γαίες πλήρωναν στο κράτος μόνο ένα μέρος των φόρων που τους αντιστοιχούσαν ως νομείς της κρατικής ιδιοκτησίας (Τσουκαλάς 1977: 75-78) θεωρώντας πως η γη τούς ανήκει, ή έστω ότι δεν είναι δυνατόν να τους αφαιρεθεί, καίτοι βέβαια το μεγαλύτερο μέρος των δημόσιων εσόδων προερχόταν από αυτή τη φορολόγηση των αγροτών.⁹ Σύντομα μάλιστα οι καλλιεργητές εξασφάλισαν το δικαίωμα να κληρονομούν στους απογόνους τους ή να παραχωρούν το κομμάτι γης που καλλιεργούσαν, ενώ παράλληλα ήταν οι μόνοι που αποφάσιζαν τι και πώς θα καλλιεργηθεί, αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα μόνοι αυτοί τον κίνδυνο των καταστροφών (Σταυρόπουλος 1979, τόμ. Β': 57 κ.ε.).

Οι εθνικές γαίες ανήκαν λοιπόν στο κράτος με τη νομική έννοια της ιδιοκτησίας. Αυτή η νομική ιδιοκτησία είχε βεβαίως και μια πραγματική οικονομική διάσταση, στον βαθμό που επέτρεπε στο κράτος να καλύπτει με τις προσόδους που εισέπραττε από τους νομείς ένα μέρος του προϋπολογισμού του, ή να συνάπτει δάνεια στο εξωτερικό υποθηκεύοντας τις εθνικές γαίες προς όφελος των δανειστών του. Εντούτοις, η κρατική νομική ιδιοκτησία των εθνι-

9. Στην πρώτη περίοδο του ελληνικού κράτους, «το 65% των φορολογικών εσόδων εκπροσωπούσαν από τους άμεσους φόρους και κυρίως τους φόρους επί της εγγείου παραγωγής» (Κωστής 2006: 309). Όπως παρατηρεί ο Δημήτρης Ξιφαράς: «Πρόκειται για ένα προϋπολογισμό που απορροφά εισοδήματα κατά κύριο λόγο από τους αγρότες ενώ ταυτόχρονα δεν φορολογεί, σχεδόν καθόλου, την οικονομικά κυρίαρχη τάξη. [...]. Η κοινωνική τάξη που περιλαμβάνει τους εκπροσώπους του εμπορίου και της ναυτιλίας ενισχύει τη θέση της στα πλαίσια του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και μέσα από την ευνοϊκή φορολογική μεταχείριση, [...]. Το καθεστώς της προνομιακής δημοσιονομικής μεταχείρισης αποτελεί ανάμεσα στ' άλλα μια ακόμα απόδειξη του πραγματικού χαρακτήρα του κράτους. Πρόκειται για ένα αστικό κράτος» (Ξιφαράς 1992: 167).

κών γαιών πολύ απείχε από το να αντιστοιχεί σε μια ολοκληρωμένη μορφή κρατικής *οικονομικής* κυριότητας πάνω στη γη. Με τα (οικονομικά) δικαιώματα που ευθύς εξαρχής κατοχύρωσαν υπέρ τους, οι αγρότες-μικροκαλλιεργητές που είχαν τη νομή των εθνικών γαιών, κατάφεραν σε σύντομο χρονικό διάστημα να μεταβληθούν σε πραγματικούς ιδιοκτήτες του χωραφιού που καλλιεργούσαν: Ιδιοκτήτες που υπέκειντο σε ένα είδος «φόρου ιδιοκτησίας», τους οποίους το κράτος σε καμιά περίπτωση δεν προετίθετο ή και δεν ήταν σε θέση να εξώσει από τη γη που καλλιεργούσαν. Όμως επισημαίνει ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος:

Το γεγονός ότι ανάμεσα στο κράτος και τους καλλιεργητές των εθνικών γαιών δεν παρεμβαλλόταν ένα στρώμα μεγαλοϊδιοκτητών, που μέσα από το μηχανισμό της γαιοπροσόδου θα προσανατόλιζε την αγροτική οικονομία σύμφωνα με τα δικά του συμφέροντα, επέτρεπε στους αγρότες να αισθάνονται σαν ανεξάρτητοι παραγωγοί και να δραστηριοποιούνται προς την κατεύθυνση των εντατικών καλλιεργειών. Στο σημείο αυτό, το αστικό κράτος κατάφερε να παίξει τέλεια το ρόλο του: Εμποδίζοντας το σχηματισμό μιας τάξης μεγαλογαιοκτημόνων και οργανώνοντας τις νέες εμπορευματικές καλλιέργειες στη βάση της μικρής παραδοσιακής μονάδας, ανέπτυξε κατά θεαματικό τρόπο την αγροτική παραγωγή και άφησε ελεύθερο το πεδίο στη δράση του εμπορίου και σε όλα τα ταξικά συμφέροντα που απορρέουν από αυτό (Παναγιωτόπουλος 1980: 228).

Τόσο η μικρή σημασία της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας στις περιοχές που εντάχθηκαν στο ελληνικό κράτος με την Επανάσταση όσο και η δυνατότητα των αγροτών να διεκδικήσουν από το κράτος την πραγματική οικονομική ιδιοκτησία των χωραφιών που καλλιεργούσαν, ήταν το άμεσο αποτέλεσμα των κοινωνικών συσχετισμών δύναμης μέσα στην πάλη των τάξεων: Η ανυπαρξία φεουδαλικών σχέσεων παραγωγής ή των «εμπορευματοποιημένων-επιχειρηματικών» μορφών τους (τσιφλίκια), η συγκεκριμένη διαδικασία διάλυσης του ασιατικού τρόπου παραγωγής και, κυρίως, *το ιδιαίτερο κοινωνικό και πολιτικό βάρος που απέκτησαν οι αγροτικές μάζες μέσα από την επαναστατική διαδικασία* ερμηνεύουν την ικανότητά τους να υπερασπίσουν τα συμφέροντά τους πάνω στη γη. Σε έναν εντελώς διαφορετικό κοινωνικό συσχετισμό των δυνάμεων, το νεοελληνικό κράτος θα υπέθαλπε ίσως (όπως άλλωστε, ως γνωστόν, συνέβη στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία κατά τη χρονική περίοδο 1881-1917) τη μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία. Το νομικό και φορολογικό καθεστώς που διαμορφώθηκε μετά την Επανάσταση με τη ρύθμιση για τις εθνικές γαίες (πληρωμές σε χρήμα και σε είδος –παρακράτηση υπό μορφή φορολογικής προσόδου ενός μέρους της παραγωγής–, δικαίωμα υποθήκευσης της γης κ.λπ.) θα μπορούσε

κάλλιστα να έχει ως βάση του όχι τους μικροκαλλιεργητές-νομείς, αλλά τους τσιφλικάδες.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι οι κοινωνικοί και πολιτικοί συσχετισμοί που παγιώθηκαν στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος είχαν ως συνέπεια τη γενίκευση της μικρής έγγειας ιδιοκτησίας, παρά το γεγονός ότι το κράτος εμφανίζεται στο νομικό επίπεδο ως ο ιδιοκτήτης του μεγαλύτερου μέρους της καλλιεργήσιμης γης. Συνακόλουθα, το κοινωνικό και πολιτικό βάρος της μεγάλης ιδιοκτησίας πάνω στη γη παραμένει περιθωριακό. Η κυρίαρχη αυτή μορφή ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο (η μικρή έγγεια ιδιοκτησία) μπορεί θεωρητικά να αντιστοιχεί είτε σε μια περιθωριοποιημένη-αυτοκαταναλωτική αγροτική οικονομία, είτε στην οικονομική μορφή της απλής εμπορευματικής παραγωγής (όταν τα αγροτικά νοικοκυριά πωλούν το προϊόν τους στην αγορά ή, δυνητικά, σε περισσότερους εμπόρους), είτε, τέλος, στο σύστημα της προαγοράς, δηλαδή στην υπαγωγή αποκλειστικά σε έναν χονδρέμπορο-προαγοραστή, που παρέχει (και εν μέρει προκαταβάλλει) στον παραγωγό μια μορφή «μισθού με το κομμάτι». Η περίοδος που ανοίγει με την Επανάσταση έχει ως βασικό χαρακτηριστικό της τη συνεχή και ραγδαία επέκταση του κοινωνικού χώρου της απλής εμπορευματικής παραγωγής και της προαγοράς στην ύπαιθρο, σε βάρος των εκμεταλλεύσεων αυτοκαταναλωτικού χαρακτήρα. Η εμπορευματοποίηση της αγροτικής οικονομίας και η υπαγωγή των ανεξάρτητων μικροκαλλιεργητών στο εμπορικό κεφάλαιο γίνεται προφανής από τη συνεχή διαφοροποίηση των καλλιεργειών προς όφελος των εξαγωγικών προϊόντων κατά τις επόμενες δεκαετίες.¹⁰

Αυτή η διαφοροποίηση των καλλιεργειών προς όφελος των εμπορεύσιμων και εξαγωγικών προϊόντων είχε αρχίσει ήδη πριν από την Επανάσταση του 1821 (βλ. κεφ. 4). Δεν είναι λοιπόν καθόλου παράξενο που στις αποφάσεις της πρώτης επαναστατικής Εθνοσυνέλευσης (1822) διαβάζουμε: «Η διοικήσις οφείλει δραστήρια μέτρα εις την δυνατήν εμψύχωσιν του εμπορίου και της γεωργίας εις την Ελλάδα, φροντίζουσα μεταξύ άλλων και διά να συσταθώσιν εταιρείαι γεωργική και εμπορική» (παρατίθεται στο Ευελπίδης 1934: 73).

Η Επανάσταση σηματοδοτεί επομένως τη φάση της ραγδαίας ενσωμάτωσης της γεωργίας (των ανεξάρτητων καλλιεργητών) στις κυρίαρχες αστικές

10. Οι καλλιέργειες της σταφίδας κάλυπταν το 1830 3.800 εκτάρια, το 1845 7.300, το 1851 17.250, το 1860 22.000, το 1871 34.630 και το 1878 43.500 εκτάρια. Η παραγωγή είναι αντίστοιχα το 1830 11,7 εκατομμύρια ενετικές λίτρες βάρους, το 1845 39, το 1851 86,3, το 1860 101, το 1871 173,2, και το 1878 435 εκατομμύρια ενετικές λίτρες. Μέχρι το 1870 εξάγεται σχεδόν όλη η παραγωγή (Κριμπάς 1934: 94). Το 1856 οι καπνοκαλλιέργειες καλύπτουν 1.750 εκτάρια (παραγωγή: 1 τόνος), το 1875 4.200 εκτάρια (παραγωγή: 2,7 τόνοι) (Αργυρούδης 1934: 87). Τέλος οι ελαιώνες κάλυπταν το 1830 25.000 εκτάρια, το 1861 37.000 και το 1881 182.900 εκτάρια (Τσουκαλάς 1977: 91).

σχέσεις, μέσα από την υπαγωγή της αγροτικής παραγωγής (και των αγροτών) στους μηχανισμούς της αγοράς και στο εμπορικό κεφάλαιο. Η παραγωγή τείνει έτσι να εξειδικευτεί σε ένα ή δυο προϊόντα κατά περιοχή, για να πουληθεί στη συνέχεια (σε μεγάλο βαθμό μέσω του συστήματος της προαγοράς) στους εμπόρους που έχουν την έδρα τους στα μεγάλα λιμάνια ή τα αστικά κέντρα. Το εμπορικό κεφάλαιο, συγκεντρώνοντας ολόκληρη την παραγωγή των μεμονωμένων μικροκαλλιεργητών μέσω σχέσεων προαγοράς, ιδιοποιείται στην πραγματικότητα την υπερεργασία τους, αφήνοντάς τους (μέσα από την καθήλωση των τιμών) μόνο τα απαραίτητα για την απλή αναπαραγωγή της εργασιακής τους δύναμης και των μέσων παραγωγής τους (βλ. κεφ. 4). Τους εντάσσει, όπως είπαμε, σε ένα σύστημα πρώιμου «φασόν» ή «μισθού με το κομμάτι», επεκτείνοντας και στον αγροτικό χώρο την κυριαρχία του κεφαλαίου.¹¹

Κλείνοντας αυτή την ενότητα, θα πρέπει να κάνουμε μια ακόμα παρατήρηση σχετικά με τον ρόλο που μπορεί να παίζει η επικράτηση της μικρής οικογενειακής παραγωγής στον αγροτικό τομέα στις προοπτικές και τη δυναμική της καπιταλιστικής μεγέθυνσης.

Η απουσία προκαπιταλιστικών αρχουσών τάξεων και συστημάτων εκμετάλλευσης αποτελεί βεβαίως μια εκ των προϋποθέσεων της καπιταλιστικής μεγέθυνσης· όμως η δυναμική της μέλλει να κριθεί στην πάλη των τάξεων. Διότι μιλώντας γενικά, η πολιτική και κοινωνική ισχύς των αγροτών μικροκαλλιεργητών, κατά τις πρώιμες φάσεις καπιταλιστικής ανάπτυξης, παράγει αντιφατικά αποτελέσματα: αφενός συνεπάγεται τη συμπίεση των αγροτικών τιμών (βλ. σχετικά Μηλιός 2020, κεφ. 4: «Καπιταλισμός και αγροτικός τομέας»), επομένως και του κόστους αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, πράγμα που

11. Για να σταθεροποιήσει τις σχέσεις αυτές, το κράτος επιδίωκε την «πώληση» των εθνικών γαιών στους νομείς τους, μέσα από την οποία προσδοκούσε επίσης την επέκταση και εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής. Όμως, στο πλαίσιο του δεδομένου συσχετισμού κοινωνικών δυνάμεων, η πώληση των κτημάτων στους μικροκαλλιεργητές νομείς δεν ήταν εφικτή (και αναβαλλόταν για αρκετές δεκαετίες μετά την Ανεξαρτησία), μεταξύ άλλων γιατί γινόταν η εκτίμηση ότι η αδυναμία των αγροτών να αγοράσουν τις γαίες που καλλιεργούσαν θα δυσχέρανε και την είσπραξη των φορολογικών εσόδων που εξασφαλιζονταν μέσω του καθεστώτος της νομής: «Ως προς τας εθνικάς γαίας, η διανομή αυτών ήτο έτι μάλλον επείγουσα. Διά ταύτης προσεδокάντο δύο μέγιστα ωφελήματα: α) Να καλλιεργηθώσιν απέραντοι χέρσοι εκτάσεις και αυξηθώσιν ούτω ο εθνικός πλούτος και αι δημόσιαι πρόσοδοι. β) Να δημιουργηθεί τάξις μικροκτηματιών, ούτω δ' ου μόνον να λυθή το κοινωνικόν ζήτημα αλλά και να ελαττωθώσιν αι δαπάναι εξευρισκομένης εργασίας ου μόνον εις πρόσφυγας αλλά και εις πολλάς χιλιάδας πρώην απόρων αγωνιστών [...] Αλλ' η σπάνις του τε ιδιωτικού και δημοσίου χρήματος καθίστα την διανομήν αδύνατον· διότι οι γεωργοί δεν είχαν ν' αγοράσουν γαίας ούτε με μικράς δόσεις, το δε κράτος δεν ηδύνατο να προκαταβάλη εις τους απόρους τας δαπάνας της εγκαταστάσεως» (Ανδρεάδης 1925: 30· βλ. επίσης κεφ. 5).

ευνοεί την κερδοφορία και την κεφαλαιακή συσσώρευση.¹² αφετέρου σημαίνει όμως αυξημένη αντίσταση των αγροτών στην τάση μετατροπής τους σε μισθωτούς εργάτες, γεγονός που ενδέχεται να δυσχεράνει τη βιομηχανική ανάπτυξη (την άποψη αυτή υποστηρίζουν για την Ελλάδα ο Παναγιωτόπουλος 1980: 229 και ο Σακελλαρόπουλος 1991: 177).

Το γεγονός όμως ότι, με εξαίρεση τη Βρετανία, στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες κυριάρχησε στον αγροτικό τομέα το «μοντέλο» της μικρής και μεσαίας οικογενειακής μονάδας και όχι της μεγάλης, καπιταλιστικής, γεωργίας, φαίνεται να συνηγορεί στο ότι είναι μάλλον αδόκιμο να θεωρήσουμε την εξέλιξη στην Ελλάδα ως «ιδιαιτερότητα», και μάλιστα μια «ιδιαιτερότητα» η οποία υπονόμωσε, υποτίθεται, τις προοπτικές της καπιταλιστικής μεγέθυνσης.¹³

7.4. Επιβιώσεις και αντιστάσεις του «παλιού καθεστώτος»

Η εμπορευματική παραγωγή δεν καταλάμβανε το σύνολο της αγροτικής παραγωγής στην επικράτεια του νέου ελληνικού κράτους. Παράλληλα υπήρχαν αγροτικές ζώνες στις οποίες, αν και κυριαρχούσαν σχέσεις μικρής ατομικής καλλιέργειας, εντούτοις αυτές δεν συνδέονταν με την παραγωγή εμπορεύσιμων προϊόντων, ούτε για το εξωτερικό εμπόριο ούτε για την εσωτερική καταναλωτική και παραγωγική αγορά. Αυτές οι ως επί το πλείστον ορεινές αυτοκαταναλωτικές περιοχές συγκροτούσαν την «άλλη Ελλάδα», στην οποία επιβίωναν πρακτικές και αξίες του «παλιού καθεστώτος», και η οποία αποτέλεσε το έδαφος για την ανάπτυξη μορφών «αντίστασης» στο κράτος και την κυρίαρχη οικονομικοκοινωνική τάξη πραγμάτων, όπως η ληστεία ως τρόπος συλλογικής ύπαρξης, η σύλληψη ομήρων για λύτρα κ.λπ.

Οι ληστές αποτελούσαν αφενός ένα κατάλοιπο των παλιών (μετασχηματισμένων ασιατικών) κοινωνικών σχέσεων («κλεφταρματολισμός») και αφετέ-

12. Ο Μαρξ γράφει σχετικά: «Άρα, για να καλλιεργεί ο μικροαγρότης το κομμάτι του γης, ή για να αγοράσει γη για καλλιέργεια, δεν χρειάζεται, όπως γίνεται στον καθεαυτό κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, η αγοραία τιμή του προϊόντος της γης να ανέβει ως το σημείο εκείνο που θα του αποφέρει το μέσο κέρδος και, ακόμα λιγότερο, ένα με τη μορφή της προσόδου παγιομένο πλεόνασμα πάνω από αυτό το μέσο κέρδος. [...] Επομένως αυτή η χαμηλότερη τιμή είναι ένα αποτέλεσμα της φτώχειας των παραγωγών και σε καμιά περίπτωση το αποτέλεσμα της παραγωγικότητας της εργασίας τους» (Μαρξ 1978β: 900-901, η υπογράμμιση δική μου).

13. Όπως σημειώνει ο Μαρξ: «Το ηθικό συμπέρασμα αυτής της ιστορίας, που μπορεί κανείς να το βγάλει επίσης εξετάζοντας την αγροτική οικονομία από άλλη σκοπιά, είναι ότι το κεφαλαιοκρατικό σύστημα αντιτίθεται σε μια ορθολογικά οργανωμένη αγροτική οικονομία ή ότι η ορθολογικά οργανωμένη αγροτική οικονομία δεν συμβιβάζεται με το κεφαλαιοκρατικό σύστημα (παρά το ότι το τελευταίο προάγει την τεχνική της ανάπτυξη) και χρειάζεται είτε το χέρι του μικροαγρότη, που εργάζεται ο ίδιος, ή τον έλεγχο των συνεταρισμένων παραγωγών» (Μαρξ 1978β: 157, η υπογράμμιση δική μου).

ρου μια αυθόρμητη αντίσταση στη νέα, αστική τάξη πραγμάτων. Σχημάτιζαν ένοπλες ομάδες, που συνέχονταν από ιεραρχημένες κοινοτικού τύπου σχέσεις, υπό την ηγεσία ενός αρχηγού που ορισμένες φορές ονομαζόταν βασιλιάς, και χρησιμοποιούσαν ως σημαία τα σύμβολα της Ορθοδοξίας (Αμπού 1968¹⁴). Ο Μαρξ γράφει σχετικά με τη μάζα που, εκτός αγοράς και αγοράς εργασίας, προκύπτει από τη διάλυση των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής:

ρίχτηκε πρώτα πρώτα μια μάζα ζωντανές εργατικές δυνάμεις [...] με μοναδικό βιοπορισμό την πώληση του εργατικού της δυναμικού ή τη ζητιανιά, την αλητεία και τη ληστεία. Το ότι δοκίμασαν πρώτα τον δεύτερο δρόμο, διώχτηκαν όμως απ' αυτόν και σπρώχτηκαν στη στενή οδό προς την αγορά εργασίας με την κρεμάλα, το παλούκι και το μαστίγιο [...] είναι ιστορικά διαπιστωμένο (Μαρξ 1990: 383).¹⁵

Ο Έρικ Χομπσμπάουμ επισημαίνει ότι η ληστεία αποτέλεσε καθολικό ενδημικό φαινόμενο στις αγροτικές κοινωνίες,¹⁶ και ότι σε περιόδους επαναστάσεων η ληστεία αναζωπυρώνεται:

οι ληστές συμμετέχουν στις αξίες και τις επιδιώξεις του αγροτικού κόσμου, σαν παράνομοι δε και αντάρτες είναι συνήθως ευαίσθητοι στις επαναστατικές τους κινήσεις. Σαν άνθρωποι που έχουν ήδη κερδίσει την ελευθερία τους, βλέπουν με περιφρόνηση την αδράνεια και την παθητικότητα της μάζας, σε περιόδους όμως επανάστασης αυτή η παθητικότητα εξαφανίζεται. Μεγάλος αριθμός αγροτών γίνονται ληστές (Χομπσμπάουμ 1975: 102).

14. Το βιβλίο του Edmond About, *Le Roi des Montagnes* κυκλοφόρησε το 1857 και αναφέρεται μυθιστορηματικά σε μια συμμορία Ελλήνων ληστών που επιδίδονταν σε απαγωγές για εξασφάλιση λύτρων. Χαρακτηριστικά ο Αμπού γράφει: «Δεν είχαν παρατηρήσει ακόμα ότι οι κυρίες φορούσαν σκουλαρίκια και δεν τις πρόσταξαν να βγάλουν τα γάντια τους. Δεν βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σε ληστές της Ισπανίας και της Ιταλίας, που κόβουν το δάχτυλο για να πάρουν το δαχτυλίδι και ξεκολλάνε το αυτί για ένα μαργαριτάρι ή ένα διαμάντι. Όλες οι δυστυχίες που μας απειλούσαν ήταν τα λύτρα» (Αμπού 1968: 53).

15. «[Ο]ι απότομα εκφενδονισμένοι από τη συνηθισμένη τροχιά της ζωής τους άνθρωποι δεν μπορούσαν να προσαρμοστούν εξίσου απότομα στην πειθαρχία της νέας κατάστασής τους. Μετατράπηκαν μαζικά σε διακονιάρηδες, ληστές, αλήτες, εν μέρει από κλίση και στις περισσότερες περιπτώσεις από την ανάγκη των πραγμάτων» (Μαρξ 1978α: 758-759).

16. «Όλες οι αγροτικές κοινωνίες στο παρελθόν, είχαν συνηθίσει σε περιοδικές ελλείψεις [...] και σε καταστροφές που δεν μπορεί κανείς να προβλέψει [...]. Όλες αυτές οι καταστροφές βοήθησαν την ληστεία κάθε είδους. [...] Ένα δραστήριο και σύγχρονο κράτος, όπως η Γαλλία μετά την Επανάσταση, μπόρεσε να διαλύσει μέσα σε λίγα χρόνια το απέραντο κύμα της ληστείας (όχι κοινωνικής) που σάρωσε κυριολεκτικά τις περιοχές του Ρήνου κατά τη δεκαετία του 1790» (Χομπσμπάουμ 1975: 14-15).

Στην περίπτωση της πρώτης περιόδου της ελληνικής αστικής εξουσίας, η κρατική ένοπλη δύναμη δεν μπορούσε να εξαλείψει τη ροπή της αποδεσμευόμενης αυτής μάζας προς τη ληστεία, πόσο μάλλον που τα οργανωτικά σχήματα του παλιού καθεστώτος, ο κλεφταρματολισμός, τους παρείχε μια σημαντική εμπειρία και ένοπλη ισχύ.

Εκεί όπου η παράδοση των κοινοτήτων και οι παραδοσιακοί κοινωνικοί δεσμοί παραμένουν ισχυροί, συναντούμε τον ένοπλο/ληστή των πρώτων δεκαετιών του ελληνικού κράτους, να καταλαμβάνει (ή να συμπεριφέρεται σα να καταλαμβάνει) τη θέση του ανταγωνιστή του εκπροσώπου του κράτους [...] Γιατί, στη διαδικασία/περίοδο της μετάβασης προς τον σύγχρονο κόσμο, ο «νόμος» και το κράτος επέχουν τη θέση του «ξένου» και του «άλλου», και εκλαμβάνονται ως εξωτερική απειλή (Κοταρίδης 1993: 297).

Τον Ιούνιο 1835 μεγάλες συμμορίες ληστών κατέλαβαν χωριά στην περιοχή του Μεσολογγίου συλλαμβάνοντας ομήρους, ενώ τον Απρίλιο του 1839 ληστές λεηλάτησαν το Γύθειο.¹⁷ Ορισμένες φορές επιχείρησαν να παίξουν πολιτικό ρόλο, τόσο με απαγωγές ξένων προσωπικοτήτων όσο και μέσα από τις διασυνδέσεις τους με πολιτικά πρόσωπα (Μπουρόπουλος 1931: 74-75). Όπως παρατηρεί ο Γιάννης Κολιόπουλος για τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1830:

Το χειμώνα του 1834 και την άνοιξη του 1835 η ληστεία παρουσίασε επικίνδυνη έξαρση και πήρε απειλητικές διαστάσεις, με τη μορφή πια μεγάλων ληστρικών σωμάτων που περιέρχονταν τις μεθόριες επαρχίες με ιδιαίτερη προκλητικότητα. Οι ληστείες της εποχής αυτής [...] δεν ήταν συνήθως αρπαγές και απαγωγές, αλλά είχαν τη μορφή παράνομης φορολογίας ή συστηματικής λεηλασίας. [...] Αναφέρονται έτσι 93 εκδικασθείσες υποθέσεις ληστείας το 1835, από τις οποίες οι 45 είχαν διαπραχθεί στους δύο νομούς που συνόρευαν με την Τουρκία, στην Αιτωλοακαρνανία και στη Φωτιδοφωκίδα (Κολιόπουλος 1988: 8).

17. «Την 8ην Απριλίου 1839 διακόσιοι λησταντάρται [...] επέδραμον κατά της πόλεως Γυθείου, διήρπασαν τας οικίας, εξηνάγκασαν τους εμπόρους να παραδώσουν εις αυτούς επί ποινή θανατώσεως τα χρήματά των, λεηλάτησαν δύο πλοία φέροντα φορτία σίτου και ελαίου και εκίνησαν τόσων την αγανάκτησιν των κατοίκων, ώστε ούτοι, βοηθούμενοι και υπό των πέριξ χωρίων επετέθησαν κατά της συμμορίας και την διέλυσαν πολύ πριν φθάσουν στρατιωτικά δυνάμεις εξ Αθηνών» (Μπουρόπουλος 1931: 75). Ο Μπουρόπουλος συγχέει πάντως τους ληστές με τους «συνταγματικούς» αντάρτες μετά τη διάλυση των ατάκτων από την Αντιβασιλεία, όπως οι Δήμος Τσέλιος και Νίκος Ζέρβας, τους οποίους κατατάσσει στους ληστές, και γενικότερα ονομάζει «λησταντάρτες» και τα ένοπλα κινήματα που απαιτούσαν από τον βασιλιά Όθωνα τη θέσπιση Συντάγματος. Όπως επισημαίνει ο Κολιόπουλος (1988: 21), «η επίσημη ορολογία και κλίμακα, “ληστές”, “λησταποστάτες” και “αποστάτες” των εκπροσώπων της εξουσίας, κάθε άλλο παρά βοηθάει στον υπολογισμό των πρώτων».

Η ληστεία ως τρόπος συλλογικής ύπαρξης στις ορεινές αυτοκαταναλωτικές αγροτικές περιοχές της χώρας, δηλαδή ως επιβίωση των κοινοτιστικών-οθωμανικών δομών της προεπαναστατικής περιόδου, έμελλε σύντομα να εξαφανιστεί, δίνοντας τη θέση της στις σύγχρονες μορφές ατομικής ή «επιχειρηματικής» ληστείας που προσιδιάζουν στην καπιταλιστική τάξη πραγμάτων, αυτές που χαρακτηρίζουν και τις σημερινές δυτικές κοινωνίες. Η ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων κυριαρχίας θα εντάξει σταδιακά το σύνολο του αγροτικού χώρου στους μηχανισμούς της αγοράς και θα οδηγήσει στη σταδιακή υπαγωγή της κάθε αγροτικής περιοχής στις κρατικές θεσμίσεις και στους νόμους κίνησης του κεφαλαίου.

Δεν εντάσσεται στους στόχους του παρόντος βιβλίου το να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού μετά το τέλος της Επανάστασης.¹⁸ Όσα αναφέραμε εδώ για τη δεκαετία του 1830, όπως και όσα θα παρουσιάσω στο επόμενο τμήμα του παρόντος βιβλίου αναφορικά με τη λειτουργία της Μεγάλης Ιδέας, αποσκοπούν αποκλειστικά στο να δείξουν τη δραστηριότητα των τάσεων και διαδικασιών που διαμορφώθηκαν και τέθηκαν σε κίνηση στην κοινωνία και το κράτος μέσω της Επανάστασης. Με αυτά κατά νου, θα κλείσω το παρόν κεφάλαιο με ένα απόσπασμα από το βιβλίο του Αθανάσιου Ν. Βερναρδάκη, *Περί του εν Ελλάδι εμπορίου*, το οποίο γράφτηκε το 1879 και κυκλοφόρησε το 1885, και το οποίο σκιαγραφεί –όπως αρκετά άλλα βιβλία της εποχής του—¹⁹ τη δυναμική του ελληνικού καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού που δημιούργησε η Επανάσταση, κατά τις πρώτες τέσσερις δεκαετίες ύπαρξής του:

Εν διαστήματι τεσσαρακονταετίας [...] η έκτασις των καλλιεργουμένων γαιών ετετραπλασιάσθη, τα προϊόντα επολλαπλασιάσθησαν, τινά δε τούτων έλαβον και απίστευτον έκτασιν, η κτηνοτροφία δεν υπολείπεται πολλών εθνών (όταν εκτιμηθώσιν αναλόγως και ληφθώσιν εις τους υπολογισμούς και τα μικρά ζώα). Το ναυτικόν, αν και δεν ηύξησεν εκ παραλλήλου με τας λοιπάς προόδους, ουχ ήττον αναλόγως του πληθυσμού είναι εκ των πρωτευόντων εν τω κόσμω [...] Το εμπόριον κατέχει πάντοτε την επίζηλον αυτού θέσιν, η δε βιομηχανία ήρχισε να μεταμορφούται βραδέως μεν αλλ' άνευ κλονισμών, η επιτηδευματική εργασία κατέχει διακεκριμένην θέσιν, πόλεις ηγέρθησαν

18. Για μια συνοπτική προσέγγιση αυτού του τύπου, βλ. Μηλιός 2000: 297-448.

19. Ενδεικτικά: «Ότε ο Όθων εξελέχθη πρώτος βασιλεύς της Ελλάδος, αι Αθήναι ήτο πόλις ελεεινή. [...] Από της εποχής εκείνης ήμισυς μόλις παρήλθεν αιών, αι δ' εν τη καταστάσει των Αθηνών γενόμεναι μεταβολαί είναι τοιαύται, ώστε αν ο πρώτος βασιλεύς των Ελλήνων ηδύνατο να επισκευθί αυτάς, δεν ήθελε δυνηθή να αναγνωρίση την πρωτεύουσαν αυτού, εάν ο επιβάλλων της Ακροπόλεως βράχος, μετά των ερειπίων του αθανάτου Παρθενώνος, δεν υπήρχεν εισέτι υπερκείμενος της πόλεως» (Τσέστων 1980:104).

ως διά μαγικής ράβδου επί ερειπίων και βράχων· η κτηματική περιουσία έλαβε μεγάλας διαστάσεις, η αξία αυτής αυξάνεται οσημέραι, ο δε Έλληνα ζη και ενδιαιτάται, όπως τα μάλλον ανεπτυγμένα έθνη, πραγματοποιιών πλείονας παντός άλλου οικονομίας [...]. Έθνος [...] κεκτημένον περιουσίαν αξίας 7,300 εκατομ. δραχ. και δυνάμενον να παράγει ετησίως 689 εκατομ. δρ. εξων να δαπανά 480 εκατομ. δρ. και να εναποταμιεύη 208,800,000 δρ., τούτον έθνος εξασφάλισε το μέλλον αυτού (Βερναρδάκης 1990: 315-316).

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΩΣ «ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ» ΚΑΙ ΩΣ «ΠΑΡΟΝ»

Την καλύτερη κριτική των αντίθετων απόψεων κάνει εκείνος που αντί ν' ασχολείται μ' αυτές τεκμηριώνει όσο μπορεί καλύτερα τις δικές του.

Παναγής Λεκατσάς (1946), *Η εποποιία της πάλης των τάξεων στην αρχαία Ελλάδα: Η διαλεκτική σύνθεση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας*, Αθήνα: Καραβάκος, 7.

8.1. Μερική ανασκόπηση

Φτάνοντας στο τελευταίο τμήμα της ανάλυσής μας χρειάζεται να θυμηθούμε τις απαντήσεις που προέκυψαν στα ερωτήματα που θέσαμε στο κεφάλαιο 1. Είδαμε ότι οι προσδιορισμοί Έλληνας-Γραικός, Βούλγαρος, Σέρβος, Αλβανός κ.λπ. διατηρούσαν την εποχή της Επανάστασης και το προεθνικό τους περιεχόμενο, που αναφερόταν στη (μητρική) γλώσσα και στην περιοχή καταγωγής (βλ. π.χ. κεφ. 1, για τον αυτοπροσδιορισμό των επαναστατών στη Βλαχία και Μολδαβία που κατέφυγαν στη Ρωσία και καταγράφηκαν από τις εκεί αρχές). Είδαμε επίσης ότι, καίτοι η Επανάσταση αποτέλεσε πρωτοφανή ιστορική τομή, που τη διαφοροποιεί από όλες τις προηγούμενες εξεγερτικές τοπικές κινήσεις (κλεφτών και αρματολών, πασάδων κ.λπ.) ή θρησκευτικών ξεσηκωμών (χριστιανικών-αντιμωαμεθανικών, π.χ. «Ορλωφικά» κ.λπ.) υπό την αιγίδα ξένων χριστιανικών κρατών (Βενετίας, Ρωσίας, βλ. κεφ. 4), εντούτοις ενσωμάτωσε και ορισμένες «παλιές» πρακτικές ένοπλων σωμάτων ή τοπικών αρχόντων-οπληρχηγών, για όσο διάστημα αυτοί είχαν εξασφαλισμένα τα οφέλη της νικηφόρας λεηλασίας και του μισθού (περίπτωση Σάββα Καμινάρη-Φωκιανού και ορισμένων οπληρχηγών της Στερεάς Ελλάδας, βλ. κεφ. 1 και 6).

Οι διαδικασίες οικονομικής, ιδεολογικής και πολιτικής ενοποίησης πληθυσμών και περιοχών που προκάλεσε η ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων και των συναρτώμενων μαζί τους εμπορικών δικτύων αποτέλεσε το υπέδαφος για την ευρεία εθνική πολιτικοποίηση των μαζών, δηλαδή την ανάπτυξη του εθνικισμού, στις περιοχές του νότιου ελλαδικού χώρου. Επρόκειτο για πρωτοφανή κοινωνική εξέλιξη τεράστιας σημασίας, η οποία βρίσκεται ακριβώς στον αιτιακό πυρήνα της Επανάστασης. Η Επανάσταση αποτελεί δηλαδή κατά κύριο λόγο το αποτέλεσμα της κυριαρχίας του εθνικισμού,

επομένως και της απαίτησης μεγάλης μερίδας του πληθυσμού για ένα αντιπροσωπευτικό-συνταγματικό κράτος, για πολιτικά δικαιώματα των εθνικά κινητοποιημένων μαζών. Μπόρεσε έτσι αρχικά, την περίοδο 1821-1827, να εγκαθιδρυθεί ένα αστικό ρεπουμπλικανικό αντιπροσωπευτικό κράτος (βλ. κεφ. 5 και 6). Αν και στη συνέχεια η αντιπροσωπευτική-συνταγματική κρατική μορφή έδωσε προσωρινά τη θέση της στον Βοναπαρτισμό και την απόλυτη μοναρχία, η δυναμική της πολιτικοποίησης των μαζών επέβαλε σύντομα (το 1843-1844) τη *συνταγματική* μοναρχία. Παράγοντες όπως η οικονομική ύφεση και η ανεργία μετά το 1815 στον γεωγραφικό χώρο όπου ξέσπασε η Επανάσταση (Κρεμμυδάς 1980, 2016α: 49-53) ή ο ανταγωνισμός των ελληνικών εμπορικών κέντρων (Ύδρα, Σπέτσες Ψαρά) με αντίστοιχα μουσουλμανικά αλβανόφωνα εμπορικά κέντρα όπως το Δυρράχιο (Stoianovich 1992: 105) αποτέλεσαν απλώς δευτερεύουσες συνιστώσες που διευκόλυναν την κινητοποίηση των μαζών. Και όπως αναλύσαμε στα κεφάλαια 5 και 6, αυτή η μαζική κινητοποίηση περιείχε τους ταξικούς και πολιτικούς ανταγωνισμούς που εκδηλώθηκαν ποικιλοτρόπως, στις Εθνοσυνελεύσεις, στις αντιπαραθέσεις μεταξύ διαφορετικών κέντρων ισχύος και στους εμφύλιους πολέμους.¹

Στο παρόν τμήμα του βιβλίου θα υποστηρίξω τη θέση ότι η Επανάσταση υπήρξε η μήτρα ιδεολογιών (και συνεπώς, παράλληλα, πολιτικών πρακτικών και στρατηγικών) που παρέμειναν ενεργές στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό στη διάρκεια των δύο αιώνων της ύπαρξής του.

(α) Στο παρόν κεφάλαιο 8 θα αναφερθώ στη «Μεγάλη Ιδέα», την επεκτατική πολιτική του ελληνικού κράτους με στρατηγικό στόχο, αρχικά, την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης και την εξαπλώση της επικράτειας της Ελλάδας στα Βαλκάνια, στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας και τη Μικρά Ασία.

(β) Στο 9ο και τελευταίο κεφάλαιο, θα προσεγγίσω τη «μετάπλαση» και επιλεκτική χρησιμοποίηση της Επανάστασης ως «εργαλείο» για να «τεκμη-

1. Όπως σημειώνει ο Βασίλης Κρεμμυδάς, «Το αίτημα που προβάλλει η Φιλική Εταιρεία είναι ίδρυση κράτους ελεύθερου, ανεξάρτητου, μοντέρνου, δηλαδή αστικού, με κοινοβουλευτική αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση. Με άλλα λόγια, Σύνταγμα, κοινοβούλιο, κυβέρνηση, αντιπολίτευση. Πολύ προχωρημένη θέση, για τα μέτρα της εποχής, αλλά αυτό ήταν το αίτημα που διέτρεξε όλη την επανάσταση και σ' αυτό δεν έκανε πίσω κανείς. Στο πολιτικό περιβάλλον της Ευρώπης, εκείνη τη στιγμή, και μόνον η διατύπωση ενός τέτοιου αιτήματος ισοδυναμούσε με επανάσταση – μια επανάσταση που υπερέβαινε τα πιο προωθημένα αιτούμενα της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας. Η Ελληνική Επανάσταση ήταν από την αρχή μέχρι το τέλος και σε όλες της τις λεπτομέρειες μια διαρκής πάλη του παραδοσιακού με το νεωτερικό. Μέσα στον εμφύλιο αυτό φάνηκε πιο καθαρά. Γνώριζαν και οι δυο παρατάξεις ότι δεν αγωνίζονταν για να εξαφανίσει η μια την άλλη, αγωνίζονταν για να νικήσει η μια την άλλη, αναγκάζοντάς την να ενσωματωθεί στη δική της ιδεολογία. Κέρδισε το μοντέρνο, το σύγχρονο, το νεωτερικό. Αυτό το πράγμα κόλλησε σε μια περίπτωση μόνο: στην περίπτωση του Καποδίστρια» (Κρεμμυδάς 2016β· βλ. και Κρεμμυδάς 2016α: 204, 210).

ριώνονται» συγκεκριμένες ιδεολογικές (και πολιτικές) στάσεις στο εκάστοτε παρόν της εκφερόμενης «αφήγησης».

Αναγκαστικά, η ανάλυσή μας στα δύο αυτά κεφάλαια θα κάνει επιλεκτικές αναφορές και σε χρονικές στιγμές μεταγενέστερες της ιστορικής περιόδου που μας απασχόλησε μέχρι αυτό το σημείο, όποτε αυτό κρίνεται αναγκαίο για να εικονογραφηθεί η δραστικότητα του ιδεολογικού πλαισίου που έθεσε η Επανάσταση.

8.2. Η Μεγάλη Ιδέα της Επανάστασης

Η Επανάσταση έθεσε από την πρώτη στιγμή το πλαίσιο της μετέπειτα επεκτατικής στρατηγικής του ελληνικού κράτους, που πήρε το όνομα «Μεγάλη Ιδέα».

Ο όρος Μεγάλη Ιδέα αποδίδεται συνήθως στον Ιωάννη Κωλέττη, στην ομιλία του κατά την *Εθνοσυνέλευση της Τρίτης Σεπτεμβρίου* (3/11/1843-18/3/1844· βλ. σχετικά Σκοπετέα 1988: 257 κ.ε.). Ο Κωλέττης, αφού διαπιστώνει «πόσον εμακρύνθημεν της μεγάλης εκείνης της πατρίδος ιδέας, την οποίαν εις αυτό του Ρήγα το τραγούδι είδομεν κατά πρώτον εκπεφρασμένην», σημειώνει: «ημείς, οίτινες φέροντες εις την μία χείρα την σημαίαν της θρησκείας, και εις την άλλην την της ελευθερίας *εκοπιάσαμεν επί πολυετίαν διά την απελευθέρωσιν όλων εν γένει των ορθοδόξων χριστιανών*» (η υπογράμμιση δική μου).² Όμως,

2. Στη ΛΑ΄ (31η) Συνεδρίαση (14/1/1844), ο Κωλέττης άρχισε τον λόγο του ως εξής: «Φρίττω, ενθουσιούμενος την ημέραν εκείνην καθ' ην εδώκαμεν τον υπέρ της ελευθερίας της πατρίδος όρκον, καθ' ην ωρκίσθημεν τα πάντα, και αυτήν την ζωήν μας να προσφέρωμεν εις τον βωμόν της πατρίδος. Πόσον πρέπει να συναισθανθώμεν το βάρος του όρκου τούτου κατά την περίστασιν ταύτην, καθ' ην συνήλθομεν ίνα συντάξωμεν το σύνταγμα, το ευαγγέλιον τούτο της πολιτικής ημών υπάρξεως. Διά την γεωγραφικήν αυτής θέσιν η Ελλάς είναι το κέντρο της Ευρώπης· ισταμένη και έχουσα εκ μεν δεξιών την Ανατολήν, εξ αριστερών δε την Δύσιν προώρισται να φωτίση διά της αναγεννήσεως αυτής την Ανατολήν ως διά της πτώσεως αυτής εφώτισε την Δύσιν. Το μεν πρώτον εξεπλήρωσαν οι προπάτορες ημών, το δε δεύτερον είναι εις ημάς ανατεθειμένον· εν τω πνεύματι του όρκου τούτου και της μεγάλης ταύτης ιδέας είδον πάντοτε τους πληρεξουσίους του Έθνους να συνέρχονται διά να αποφασίσωσιν ουχί πλέον περί της τύχης της Ελλάδος, αλλά της Ελληνικής φυλής. Πόσον επεθύμουν να ήσαν παρόντες σήμερον Γερμανοί, Ζαίμαι, Κολοκοτρώναι, οι άλλοτε της Εθνικής Συνελεύσεως πληρεξούσιοι και αυτοί οι δραξάμενοι τα όπλα επί τω γενικώ τούτω σκοπώ διά να συνομολογήσωσι μετ' εμού πόσον εμακρύνθημεν της μεγάλης εκείνης της πατρίδος ιδέας, την οποίαν εις αυτό του Ρήγα το τραγούδι είδομεν κατά πρώτον εκπεφρασμένην. Εν ενί και μόνω τότε πνεύματι ηνωμένοι, όσοι είχομεν το επώνυμον Έλληνες εκερδίσσαμεν μέρος του όλου σκοπού· νυν δε ενασχολούμεθα εις ματαιάς διακρίσεις Ελλήνων και Ελλήνων, χριστιανών και χριστιανών, ημείς, οίτινες φέροντες εις την μία χείρα την σημαίαν της θρησκείας, και εις την άλλην την της ελευθερίας εκοπιάσαμεν επί πολυετίαν διά την απελευθέρωσιν όλων εν γένει των ορθοδόξων χριστιανών [...] Οποίας άραγε ελπίδας παρέχει σήμερον αναγεννηθείσα η Ελλάς, και ηνωμένη εις εν Κράτος, εις ένα σκοπόν, και μίαν δύναμιν, εις μίαν θρησκείαν, εις εν, τέλος, Σύνταγμα, το οποίον τώρα απεργαζόμεθα;» (*Πρακτικά* χ.χ.έ.: 190-191).

η διατύπωση αυτή του Κωλέττη (πέραν του όρου «μεγάλη ιδέα» καθαυτό) δεν κόμιζε κάτι νέο για την εποχή ή την Εθνική Συνέλευση. Χαρακτηριστική είναι προηγούμενη αγόρευση στην ΚΘ΄ (29η) Συνεδρίαση (11/1/1844) άλλου αντιπροσώπου, στην οποία διαβάζουμε:

Όταν η σάλπιγξ της ελευθερίας ήχησε, δεν ήτον φωνή μιας επαρχίας, ομάδος τινός ανθρώπων, αλλ' απάσης της Ελληνικής φυλής, σκοπόν έχούσης απάσης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας την απελευθέρωσιν (*Πρακτικά* χ.χ.έ.: 165-166).

Άλλωστε, όπως σημείωσε ο ίδιος ο Κωλέττης, η «ιδέα» αυτή ήταν «εις αυτό του Ρήγα το τραγούδι [...] κατά πρώτον εκπεφρασμένη». Είναι ακριβώς η «ιδέα» που επιχειρούσε να κάνει πράξη ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, όταν στις 24/2/1821 διακήρυσσε στο Ιάσιο της Μολδαβίας ότι «ο Μωρέας, η Ήπειρος, η Θεσσαλία, η *Σερβία*, η *Βουλγαρία*, τα Νησιά του Αρχιπελάγους, εν ενί λόγω η *Ελλάς* άπασα έπιασε τα όπλα» (βλ. κεφ. 1 και 2).

Το 1843-1844 λίγα πράγματα είχαν αλλάξει σε σχέση με το 1821-1827 αναφορικά με την εθν(ο)τική γεωγραφία των Βαλκανίων. Όπως παρατηρεί ο Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Το πνεύμα του 1821 ήταν η ψυχή της Μεγάλης Ιδέας» (Πλουμίδης 2018: 556). Η Μεγάλη Ιδέα στηριζόταν σε τέσσερις πεποιθήσεις, που αποτελούσαν κοινό τόπο των ιθινοουσών μερίδων του ελληνικού πληθυσμού:

α) Ότι όλοι οι χριστιανοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι Έλληνες ή έστω οιονεί Έλληνες. Όπως επισήμανε ένας αντιπρόσωπος στην Εθνική Συνέλευση της Τρίτης Σεπτεμβρίου, το Σύνταγμα της Τροιζήνας (1827) περιλαμβάνει «άπασαν την Ελληνικήν φυλήν, ως και αυτήν την Σλαβικήν και Αλβανικήν» (*Πρακτικά* χ.χ.έ.: 178).

β) Ότι αυτοί οι χριστιανικοί-ελληνικοί πληθυσμοί θα κινηθούν απαιτώντας την «ένωση» των περιοχών που κατοικούν (περίπου όπως συνέβη το 1821) με την «ελεύθερη Ελλάδα».

γ) Ότι η Ελλάδα είχε καθήκον όχι απλώς να ετοιμαστεί στρατιωτικά για να απελευθερώσει το αλύτρωτο τμήμα του έθνους από τον ζυγό, αλλά και να εκπολιτίσει την Ανατολή («προώρится να φωτίση διά της αναγεννήσεως αυτής την Ανατολήν», σύμφωνα με τον Κωλέττη), ώστε να επιταχύνει την κίνηση του σκλαβωμένου τμήματος του έθνους προς την απελευθέρωση.³

3. Ο «φωτισμός της Ανατολής» δεν θα πρέπει πάντως να ερμηνεύεται ως «εξευρωπαϊσμός» των Οθωμανών, αλλά μάλλον ως εκδίωξή τους, με παράλληλη «αφύπνιση» της εθνικής συνείδησης των χριστιανικών πληθυσμών. Όπως παρατηρεί ο Βασίλης Κρεμμυδάς αναλύοντας την Προκήρυξη του Αλ. Υψηλάντη «Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος» (24/2/1821), «ο Τούρκος εθνικός εχθρός είναι [...] Ασianός τύραννος, ανίκανος να παρακολουθήσει τα της

δ) Ότι η Δύση και οι Μεγάλες Δυνάμεις θα συνδράμουν στο επεκτατικό ελληνικό όραμα, καθώς η «βάρβαρη» Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν έχει θέση στην «πολιτισμένη Ευρώπη».

Είναι σαφές ότι η αντίληψη της «βάρβαρης Ανατολής» που προορίζεται να εκπολιτιστεί από το ελληνικό «Πρότυπον Βασίλειον» δεν αναφέρεται απλώς στον προεθνικό-προκαπιταλιστικό χαρακτήρα του οθωμανικού κράτους, αλλά ταυτόχρονα φέρει στοιχεία ρατσιστικής απαξίωσης των πληθυσμών που κατατάσσονται στην «Ανατολή», δηλαδή των μουσουλμάνων και ενδεχομένως των χωρίς «εθνισμό» χριστιανικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁴

Χαρακτηριστικό για τα παραπάνω είναι το ακόλουθο απόσπασμα από τον επικήδειο λόγο που εκφώνησε ο ποιητής Παναγιώτης Σούτσος στην κηδεία του Ιωάννη Κωλέττη την 1η Σεπτεμβρίου 1847:

Οποία δόξα ημών, αν εν ω μόλις πθηκίζων ο Μουσουλμάνος συλλαβίζει το αλφαβητάριον του πολιτισμού, ημείς καταστήσωμεν την μεν Ελλάδα φυτώριον διακεκριμένων ανδρών εις πάντα κλάδον Κυβερνήσεως, την δε πολιτείαν ημών τύπον και υπογραμμόν κατά την Ανατολήν εναρμονίου και ζηλευτής πολιτείας· και ούτως εις μεν τους παρακαθημένους παρά το αυτόνομον τούτο κράτος ομογενείς εμφυτεύσωμεν θελξικάρδιον πόθον ενώσεως μεθ' ημών, εις δε τα Ευρωπαϊκά έθνη επαναγάγωμεν τοιούτον ενθουσιασμόν υπέρ ημών, ώστε οι βασιλείς αυτών να βασιστώσιν εις την αποδίωξιν από της Ευρωπαϊκής οικογενείας [του] βαρβάρου Ασσανού! [...] Ιδού ω Έλληνες η οδός η άγουσα προς Βυζάντιον! (παρατίθεται στο Πλουμίδης 2018: 561).

Το «όραμα» της Μεγάλης Ιδέας δεν ήταν γενικώς η ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ως τέτοιας, όπως συχνά υποστηρίζεται, και όπως πίστευε ο Γ. Σκληρός που θεωρούσε ότι τη Μεγάλη Ιδέα συγκροτούσαν «βυζαντινά ψευτοαριστοκρατικά ιδανικά και ένστικτα» (Σκληρός 1977: 306), αλλά η επέκταση των συνόρων ενός σύγχρονου συνταγματικού (αστικού) κράτους, μιας «ζηλευτής πολιτείας» ή «προτύπου Βασιλείου» στα γεωγραφικά όρια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. «Το έθνος συναθροιζόμενον θέλει εκλέξει τους

Ευρώπης, τα του πολιτισμού, τα οποία είναι βέβαια αστικά» (Κρεμμυδάς 1992: 29). Για τον ρόλο του Πανεπιστημίου Αθηνών στον «εκπολιτισμό της Ανατολής», βλ. Δημαράς 1994: 349-350, Φιλιοπούλου 2019.

4. Για το ζήτημα αυτό ο Β. Κρεμμυδάς σχολιάζει παραπέμποντας στην προκήρυξη του Αλ. Υψηλάντη: «Και κάτι άλλο όμως, εξίσου σημαντικό, ως εξίσου ταξικό: αυτούς που δεν θα συμμορφωθούν η “πατρίς”, θα τους τιμωρήσει, “θέλει [τους] αποκηρύξει ως νόθα και Ασσανά σπέρματα και θέλει παραδώσει τα ονόματά των, ως άλλων προδοτών, εις τον αναθεματισμόν και κατάραν των μεταγενεστέρων» (Κρεμμυδάς 1992: 29-30).

Δημογέροντάς του, και εις την ύψιστον ταύτην Βουλὴν θέλουσιν υπείκει όλαι μας αι πράξεις», διακήρυξε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης στις 24/2/1821 (βλ. κεφ. 1)· και αυτή τη συνταγματική-αντιπροσωπευτική αστική τάξη πραγμάτων υπηρετούσε η Επανάσταση αλλά και η Εθνική Συνέλευση της Τρίτης Σεπτεμβρίου.

Το «όραμα» επομένως ήταν ένας μοντέρνος επεκτατισμός της εποχής του αποικιοκρατικού καπιταλισμού: το διαφωτιστικό ιδεώδες του «εκπολιτισμού της Ανατολής»,⁵ μέσα από τη συνένωση στο μοντέρνο αστικό κράτος που προέκυψε από την Επανάσταση όλων των χριστιανών της καταρρέουσας, όπως θεωρούσαν, Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το ελληνικό κράτος,

με κέντρον την Κωνσταντινούπολιν, θα περιελάμβανεν [...] απάσας τας υπό ορθοδόξων κατοικουμένας τέως βυζαντινάς και είτα τουρκικάς επαρχίας, από του Δουνάβεως μέχρι του Λιβυκού πελάγους και από του Ιονίου και του Αδρία μέχρι των παραλίων της Συρίας και του Ευξείνου (Δασκαλάκης 1934β: 758).

Το διαφωτιστικό συνταγματικό-αντιπροσωπευτικό ιδεολογικό πλαίσιο που συνείχε τις πολιτικές ελίτ και σε μεγάλο βαθμό την πλειοψηφία του πληθυσμού του ελληνικού κράτους μέχρι τουλάχιστον τα μέσα του 19ου αιώνα –όπως συνάγεται από τις μαζικές κινητοποιήσεις για υποστήριξη «εθνικών ζητημάτων» ήδη κατά την πρώτη δεκαετία μετά την έλευση του Όθωνα (ενδεικτικά, βλ. Βόγλη 2007: 289-293, Hering 2004: 274-275, Σκοπετέα 1988: 273), αλλά και τη συμμετοχή στις εκλογικές διαδικασίες– απέκλειε την επί της ουσίας ταύτιση της Μεγάλης Ιδέας με το βυζαντινό καθεστώς:

Εκείνο, δηλαδή, που είχε κατ' ουσίαν αμφισβητηθεί από τους εκπροσώπους του Διαφωτισμού ήταν ουσιαστικά η ελληνικότητα του ήθους και του ποιού, της ηθικής και πολιτικής κληρονομιάς των βυζαντινών (αλλά και των μακεδόνων) αυτοκρατόρων (καθώς και του ανώτερου βυζαντινού κλήρου [...])· η δυνατότητα δηλαδή να θεωρείται ελληνικό κάτι που είχε υπάρξει δεσποτικό και σκοταδιστικό (Κουμπουρλής 2018: 623).

5. Όπως σημειώνει ο Gunnar Herring: «ο φιλελεύθερος εθνικισμός [...] που καταλάμβανε ένα ευρύ ιδεολογικό φάσμα, δεν περιείχε σαφώς καθορισμένο πρόγραμμα. Οι πολλές παραλλαγές της Μεγάλης Ιδέας που συζητιόνταν από το 1844 και μετά είχαν ένα μόνο κοινό σημείο: να φέρουν στους αλύτρωτους ελευθερία και πρόοδο με την έννοια του εξευρωπαϊσμού. Τα κόμματα συμφωνούσαν ότι η Ελλάδα, το “Πρώτυπον Βασίλειον”, δεν μπορούσε να αρνηθεί την αποστολή του: να αναθεωρήσει κάποτε τα σύνορα που είχαν χαραχθεί από τη Διπλωματία των Μεγάλων Δυνάμεων και να ενώσει όλους τους ομοεθνείς στο βασίλειο» (Hering 2004: 275).

Το όραμα αυτό δεν φάνταζε *καταρχήν* ανέφικτο, διότι στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα δεν συναντούσε άξιες λόγου «εθνικές αντιστάσεις» από τους χριστιανικούς πληθυσμούς των Βαλκανίων, της Μικράς Ασίας και της Μαύρης Θάλασσας. Όπως επισήμανε το 1893 ο καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου και μετέπειτα υπουργός Στέφανος Στρέιτ (1835-1920),

η εν Επανάστασει Ελλάς ηνέωξε τας αγκάλας της εις πάντα ομοεθνή θέλοντα να εγκατασταθῇ εν αυτή [...]. Καθ' ην εποχήν η Ελλάς ήγειρε τα όπλα κατά της δυναστείας της Τουρκικής, το διακριτικόν σημεῖον απέναντι των δεσποτών ήτο το θρήσκευμα. Κατά την εποχήν αυτήν αι φυλαί αι αντίζηλοι αι κατοικούσαι την Χερσόνησον του Αίμου, αίτινες σήμερον αποτελοῦσιν ιδίαις εθνότητας, τότε τιμήν των ενόμιζον να ανήκωσιν εις την Ελληνικήν εθνότητα [...] και την συνείδησιν ταύτην ηρύοντο εκ της κοινῆς θρησκείας κατ' αντίθεσιν προς τους δυνάστας και συνεπάλαισαν μεθ' ημών εν καθαρά συνειδήσει ότι εἶνε Έλληνες, διότι ήσαν Χριστιανοί ορθόδοξοι (Σ. Στρέιτ, *Συνταγματικόν δίκαιον*, μέρος Α', Αθήνησι 1893: 108-109, παρατίθεται στο Δημούλης 2000: 61).

Όμως, η πεποίθηση του Στρέιτ ότι όλοι οι ορθόδοξοι πληθυσμοί «τιμήν των ενόμιζον να ανήκωσιν εις την Ελληνικήν εθνότητα» απηχούσε περισσότερο τις επιθυμίες του ελληνικού κράτους παρά την πραγματικότητα.

8.3. Οι Έλληνες και οι ελληνόφωνοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Στην ενότητα 4.5.2., μιλήσαμε ήδη για την εξάπλωση της ελληνικής γλώσσας στους ιθύνοντες οικονομικούς και διοικητικούς κύκλους των χριστιανών ολόκληρης της Βαλκανικής κατά τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα. Η τάση αυτή συνεχίστηκε και μετά την παγίωση του ελληνικού κράτους, μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα.⁶

Είναι χαρακτηριστικό ότι η μη εκκλησιαστική εκπαίδευση των χριστιανών παρέμενε ελληνική: το πρώτο εξωεκκλησιαστικό βουλγαρικό σχολείο ιδρύθηκε μόλις το 1850, από τον Νάιντεν Γκέροφ (Найден Геров, 1823-1900), προδρομική προσωπικότητα του βουλγαρικού εθνικισμού. Όπως παρατηρεί ο Raymond Detrez για τη Φιλιππούπολη,

Χαρακτηριστικός για τη γλωσσική κατάσταση στη Φιλιππούπολη, όπως και στις περισσότερες άλλες βαλκανικές πόλεις της εποχής κατά το πρώτο

6. «Για έναν ολόκληρο αιώνα, μετά το 1750, τα ελληνικά ήταν η μόνη γλώσσα του εμπορίου στα Βαλκάνια και οι Βαλκάνιοι έμποροι, ανεξάρτητα από την εθνική τους προέλευση, μιλούσαν γενικά ελληνικά και έπαιρναν συχνά ελληνικά ονόματα» (Stoianovich 1979: 287-331).

μισό του 19ου αι., είναι ο μαζικός εξελληνισμός του βουλγαρικού ορθόδοξου πληθυσμού που εγκαταστάθηκε στην πόλη. Είναι αποτέλεσμα της παρουσίας στην πόλη πατριαρχικού κλήρου και ελληνόγλωσσης μικροαστικής τάξης εμπόρων και επαγγελματιών, στους οποίους συμπεριλαμβάνεται και ο μεγάλος αριθμός εξελληνισμένων Βουλγάρων, οι οποίοι ασκούν κοινωνική πίεση στο λοιπό βουλγαρικό ορθόδοξο πληθυσμό να εξελληνιστεί και αυτός. Οι εξελληνισμένοι Βούλγαροι ή «γραικομάνοι» στη Φιλιππούπολη καλούνται «γκουντίλοι» [...] Με τον όρο «ελληνική γλώσσα» εννοούμε τουλάχιστον δύο παραλλαγές. Η πρώτη είναι η αρχαϊζουσα καθαρεύουσα που [...] διδάσκεται στο σχολείο ως λόγια γλώσσα. Από τη γλώσσα των κωδίκων των συντεχνιών φαίνεται ότι κατά το πρώτο μισό του 19ου αι. χρησιμοποιείται ως γραπτή γλώσσα και στη Φιλιππούπολη. Η δεύτερη παραλλαγή της ελληνικής είναι η λαϊκή ελληνική, ονομαζόμενη δημοτική, που μιλιέται ως κοινή, καθημερινή γλώσσα. Στη Φιλιππούπολη υπάρχει και η βορειοελληνική διάλεκτος, που μιλιέται στο βόρειο τμήμα της ελληνικής γλωσσικής ζώνης, στη Θράκη (Detrez 2014: 400).

Όσο κι αν ο «γλωσσικός εξελληνισμός» των από καταγωγή αλλόγλωσσων πληθυσμών των πόλεων της βόρειας Βαλκανικής σήμαινε σε πολλές περιπτώσεις τη διαμόρφωση και μιας ελληνικής εθνικής συνείδησης, εντούτοις αυτό δεν ίσχυε πάντα. Για να επιταχύνει τη διαδικασία «εθνικού εξελληνισμού», το ελληνικό κράτος, από την πρώτη περίοδο μετά το τέλος της Επανάστασης, ίδρυε ελληνικά σχολεία και (υπο)προξενεία στις πόλεις όπου υπήρχε άξιος λόγου ελληνικός (ή, κατά περίπτωση, ελληνόφωνος) πληθυσμός.

Ο Ανδρέας Λυμπεράτος (2018) μελέτησε την περίπτωση των ελληνόφωνων της Στεννήμαχου, πόλης που στη σημερινή Βουλγαρία ονομάζεται Ασένοβγκραντ, και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η *εθνική πολιτικοποίηση* (προσχώρηση στον ελληνικό εθνικισμό) του εκεί ελληνόφωνου πληθυσμού ξεκίνησε δεκαετίες μετά τον γλωσσικό εξελληνισμό τους, στα μέσα της δεκαετίας του 1850, την επαύριον του Κριμαϊκού Πολέμου, δηλαδή την ίδια περίοδο που αναδύεται και ο βουλγαρικός εθνικισμός.⁷

7. «Ο Βλάσιος Σκορδέλης, εξέχων διανοούμενος από τη Στενήμαχο, [...] αποτυπώνει [το 1862, Γ.Μ.] σε εμπιστευτική του επιστολή προς τον Έλληνα υποπρόξενο της Φιλιππούπολης την εμπειρία του στη Στενήμαχο της δεκαετίας του 1840, όταν ο ίδιος ήταν μαθητής: “Προ εικοσαετίας εν Στεννήμαχω (κατά μείζονα δε λόγον εν τοις μικροτέροις χωρίοις) ασθνεστάτη υπήρχεν ιδέα εθνισμού, διά να μη είπω ουδεμία. Έλλην τότε εις την κοινήν γλώσσαν εδήλου ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΗΝ. Το ελληνικόν σχολείον, όπερ ευστήθη τω 1843, έδωκεν ασαφή τινά ερμηνείαν του ελληνισμού και συγκεχυμένην. [...] Ο σπάνιος εκείνος ελληνισμός ήτο πνεύμα υπόκενον άνευ ύλης. Η Ελλάς ήρχισε να θαυμάζεται, αλλ’ ως θαυμάζεται άγαλμα καλλιτεχνικόν, εικών τις ωραία. Ουδεμίαν εισέτι πεποιθήσιν εδύνατο να στηρίξη. Εκτός τούτου, τολμώ ευπειν, ότι ιδέα στενής τινός σχέσεως των ενταύθα προς την ελευθέρα Ελλάδα, συγγενείας πραγματικής,

Ακόμα κι αν το παράδειγμα της Στενημάχου δεν είναι γενικεύσιμο, δείχνει πάντως ότι η διαδικασία γλωσσικού εξελληνισμού των βαλκανικών μορφωμένων στρωμάτων καθαυτή δεν αποτελούσε αναγκαστικά απόδειξη «ελληνοποίησης» τους. Ειπωμένο διαφορετικά, ο γλωσσικός εξελληνισμός αποτελούσε μια εκ των προϋποθέσεων του εθνικού εξελληνισμού τους, αλλά δεν προδίκαιζε την τελική έκβαση της διαδικασίας.

Για άλλη μια φορά, στο παράδειγμα της Στενημάχου και στα όποια αντίστοιχα, γίνεται φανερή η θέση που υποστήριζα στα κεφάλαια 3 και 4 του παρόντος βιβλίου: ο εθνικισμός, η εθνική συνείδηση, έχει περιεχόμενο πολιτικό, δεν είναι κατά κύριο λόγο ούτε η «κοινή γλώσσα», ούτε η «κοινή παιδεία» (και ο «κοινός πολιτισμός»). Είναι η *εθνική πολιτικοποίηση των μαζών*: είναι η απαίτηση των μαζών στο κράτος (ή για κράτος, όταν αυτό δεν υπάρχει), απαίτηση προς το εσωτερικό της κρατικής επικράτειας (αφενός για πολιτικά δικαιώματα και αφετέρου για εθνική «σαφήνεια» και «καθαρότητα») και απαίτηση προς το εξωτερικό του (για την επέκταση της επιρροής του κράτους και τη «διόρθωση» των συνόρων του). Και αυτή η εθνική στράτευση των μαζών εκφράζει την ιστορικά νέα, «μοντέρνα», μορφή υπαγωγής τους (των κυριαρχούμενων τάξεων) στο κεφάλαιο, καθώς μόνιμος στόχος της είναι να εντάσσει τους ταξικούς ανταγωνισμούς στην «εθνική ενότητα», ενώ ταυτόχρονα εμβαπτίζει στη λαϊκή υποστήριξη και ισχυροποιεί τις επεκτατικές-ιμπεριαλιστικές κρατικές στρατηγικές.

Είδαμε όμως ότι η ελληνόφωνη κοινότητα της Στενημάχου κατά τη δεκαετία του 1840 δεν συμεριζόταν την εθνική πολιτικοποίηση άλλων πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς η «ιδέα στενής τινός σχέσεως των ενταύθα προς την ελευθέρα Ελλάδα, συγγενείας πραγματικής, οικειότητος, ή όλως έλειπεν ή ήτο σκοτεινή και συγκεχυμένη» (βλ. τη σημ. 7, κεφ. 8).

Με δεδομένο μάλιστα ότι, στην πλειοψηφία τους, οι (αγροτικοί και μη) πληθυσμοί στα κεντρικά και βόρεια Βαλκάνια παρέμεναν εκτός εκπαιδευτικών μηχανισμών και δεν μιλούσαν παρά τη μητρική τους γλώσσα, μπορούμε να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι, μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, η πλειοψηφία αυτών των ορθόδοξων πληθυσμών της Αυτοκρατορίας δεν είχε διαμορφώσει κάποια εθνική συνείδηση, δηλαδή αυτοί οι πληθυσμοί παρέμεναν μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα (αλλά και μεταγενέστερα) μακριά από κάθε εθνικισμό, χωρίς εθνική συνείδηση.

Αν όμως οι ελληνόφωνοι της Στενημάχου παρέμεναν Ρωμαίοι (ελληνόφωνοι ορθόδοξοι) σε ένα μάλλον φιλικό προς την Ελλάδα κλίμα, υπήρχαν κατηγορίες ελλανοφώνων Ρωμαίων –κληρικών, διπλωματών της Οθωμανικής

οικειότητος, ή όλως έλειπεν ή ήτο σκοτεινή και συγκεχυμένη» (Λυμπεράτος 2018: 418, η υπογράμμιση δική μου).

Αυτοκρατορίας⁸ και άλλων— οι οποίοι δεν εντάσσονταν απλώς στα προεθνικά ιδεολογικά σχήματα του οθωμανικού καθεστώτος, αλλά συνέχιζαν να υιοθετούν την «πατρική διδασκαλία» του Οικομενικού Πατριαρχείου (βλ. κεφ. 3): η εξουσία του σουλτάνου υπήρξε θεόπνευστος για το Γένος των Ρωμαίων· ως εκ τούτου αυτοί οι τελευταίοι όφειλαν υποταγή στις οθωμανικές αρχές, οι οποίες άλλωστε εξασφάλιζαν την ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των ορθοδόξων και τα «αναγκαία μόνον εις την παρούσαν ζωήν» (βλ. τη σημ. 11, κεφ. 8). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί κείμενο, το οποίο εξέδωσε το 1836 ο ιερομόναχος Γεράσιμος Παπαδόπουλος με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Απόδειξις ότι ο Θεός διώρισε τας εξουσίας εις το ανθρώπινον γένος, και διά τούτο ου μόνον δεν πρέπει να ποιώσιν επαναστάσεις κατά των εξουσιών οι υπήκοοι, αλλά και να έχωσιν πάσαν υποταγήν εις τας εξουσίας». Στο κείμενο αυτό, που ανέδειξε ο Νίκος Κοταρίδης, ο Γεράσιμος, αφού εξηγεί ότι οι λεγόμενοι Έλληνες «εκ του Διαβόλου εκινήθησαν και εκινούνται εις τοιαύτην φρικτήν, και αφρονεστάτην μεγάλην επανάστασιν» (Κοταρίδης 2017: 295), περιγράφει, μεταξύ άλλων, τη στάση του κατά τους πρώτους μήνες της Επανάστασης:

όθεν να ποιήσωμεν γράμματα συμφωνητικά, ότι να συγχωρηθούν πάντα τα γενόμενα από τους τούρκους εις τους ρωμαίους και από τους ρωμαίους εις τους τούρκους [...] και όποιος τούρκος ή ρωμαίος βλάβη τούρκον, ή ρωμαίον οι λοιποί άπαντες τούρκοι και ρωμαίοι να τον κυνηγούν [...] και ούτω να στείλη ο Μαυρομιχάλης να ανακαλέσει τους μανιάτας να επιστρέψουν εις τα οσπήτιά των, ομοίως και οι λοιποί ρωμαίοι [...] να γενή ειρήνη (Κοταρίδης 2017: 304).

Παρά αυτές τις περιπτώσεις σαφούς διάκρισης ελληνοφώνων και Ελλήνων ακόμα και μετά το τέλος της Επανάστασης, ο επίσημος «εθνικός» λόγος του ελληνικού κράτους από την ίδρυσή του θεωρούσε όλους τους χριστιανούς των Βαλκανίων, της Μικράς Ασίας και της Μαύρης Θάλασσας ως Έλληνες, με επιχείρημα, μεταξύ άλλων, την ελληνοφωνία των μορφωμένων ελίτ στις περιοχές αυτές. Σε αντίθεση, ο αναδυόμενος στα μέσα του 19ου αιώνα βουλγαρικός εθνικισμός πρόβαλλε εξ αρχής την άποψη ότι η ελληνοφωνία δεν δηλώνει και την εθνική ένταξη. Ο Ανδρέας Λυμπεράτος αναφέρεται στις απόψεις του Νάιντεν Γκέροφ, σύμφωνα με τις οποίες οι μορφωμένες ελίτ που μιλούσαν «γραικικά» δεν ήταν παρά «Ρωμαίοι», δηλαδή χριστιανοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, χωρίς η γλώσσα να προσδιορίζει την εθνική ένταξη:

8. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Κωστάκη Μουσούρου, Οθωμανού πρέσβη στην Αθήνα, που μια αντιπαράθεσή του με τον βασιλέα Όθωνα οδήγησε σε προσωρινή διακοπή των ελληνοοθωμανικών διπλωματικών σχέσεων το 1846.

Ο ημέτερος απλούς λαός δεν διακρίνει την διαφοράν μεταξύ Ρωμαίου και Γραικού, αλλά όταν ακούει τινά λαλούντα Γραικικά, τον ονομάζει Γραικόν, ως και τους ειδικούς του ομογενείς, όταν λαλώσι Γραικικά και αποκαλούνιν εαυτούς Ρωμαίους, τους ονομάζει Γραικούς (παρατίθεται στο Λυμπεράτος 2018: 420).

Η διαδικασία γλωσσικού και εθνικού εξελληνισμού των Βαλκανίων άρχισε αλ- λωστε στα μέσα του 19ου αιώνα να εμποδίζεται από τρεις παράγοντες:

α) Την αγροτική μετανάστευση προς τις πόλεις, που εκτόπιζε τη χρήση της ελληνικής γλώσσας προς όφελος των μητρικών γλωσσών των εισερχόμενων στις πόλεις πληθυσμών (βουλγαρικά, σερβικά, ρουμανικά, κ.λπ.).⁹

β) Τη ρωσική ιδεολογική και πολιτιστική διείσδυση στο πλαίσιο της πολι- τικής του «πανσλαβισμού». Ο «πανσλαβισμός» διαμόρφωσε σαφείς στόχους πολιτιστικής και εθνικής «αφύπνισης» (ανάπτυξης σλαβικού εθνικισμού) των σλαβόφωνων λαών των Βαλκανίων μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, αν και, σύμ- φωνα με ορισμένες πηγές, οι ρίζες του εντοπίζονται ήδη στον Ρωσοοθωμανικό Πόλεμο του 1828.¹⁰

γ) Τις μεταρρυθμίσεις που εισήγαγε η οθωμανική κυβέρνηση, αρχικά το 1839 με το διάταγμα Τανζιμάτ και κατόπιν με το διάταγμα Χατ-ι χουμαγιούν το 1856, με τις οποίες αναγνωρίζονταν ίσα δικαιώματα για όλους τους υπη- κούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (κατάργηση της διάκρισης σε πιστούς και άπιστους). Σκοπός των μεταρρυθμίσεων αυτών ήταν να ενσωματωθούν στο κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό σύστημα της Αυτοκρατορίας οι χριστιανι- κές κοινότητες, στις οποίες, σχεδόν αποκλειστικά, ανήκαν όχι μόνο οι καπι- ταλιστές αλλά και οι κάθε είδους ελίτ (επιστήμονες, τεχνικοί, εμπορευόμενοι

9. «Λόγω της ελληνικής πολιτιστικής και κοινωνικής κυριαρχίας στις πόλεις, ιδιαίτερα τον 18ο και 19ο αιώνα, μεγάλο μέρος του βουλγαρικού αστικού πληθυσμού εξελληνίστηκε. Μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα, η μαζική μετανάστευση Βουλγάρων αγροτών σε αστικές πε- ριοχές (“χωριατοποίηση των πόλεων”) ξεκίνησε μια διαδικασία επανα-βουλγαροποίησης των πόλεων, η οποία περιελάμβανε έναν αγώνα για πολιτιστική αυτονομία –τον λεγόμενο εκκλη- σιαστικό αγώνα– στη διάρκεια του οποίου κρυσταλλώθηκε η βουλγαρική εθνική συνείδηση» (Detrez 1997: 100).

10. «Η κατά της Τουρκίας εκστρατεία του 1828 απέφερε εις το μέγα ρωσ. Επιτελείον άφθονον συγκομιδήν πολυτίμων χωρογραφικών και εθνολογικών πληροφοριών των οποίων σπουδαιότερα ήσαν η τοπογραφία του Αίμου και των κλεισθωριών αυτού και η αποκάλυψις, ότι εις τας κλιτύς του Αίμου κατώκει λαός δυνάμενος να ονομαστή σλαβικός, ως εκ της συγ- γενείας, ήτις απεδείχθη υπάρχουσα μεταξύ της διαλέκτου του λαού τούτου και της ρωσικής γλώσσας. Έκτοτε εις το ρωσικόν επιτελείον εβλάστησε και επαγιώθη το σχέδιον, να χρησιμο- ποιηθή ο λαός ούτος προς λύσιν διπλού προβλήματος, της ελευθέρας διαβάσεως του Αίμου και της διεκδικήσεως σλαβικών δικαιωμάτων επί της Θράκης και της Μακεδονίας. Ο λαός ούτος ήτο ο βουλγαρικός, ο δε δημιουργός του σχεδίου ήτο ο Διέβιτς, εις ον απενεμήθη υπό του Τσάρου ο τίτλος Κνιάζ-Σαβλάνσκη (πρίγκιψ κατακτητής του Αίμου)» (Ασπρέας 1930: 56-57).

κάθε κατηγορίας) – αλλά ακόμα και οι περισσότεροι εργάτες. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές δημιούργησαν προσδοκίες, σε κάποιο βαθμό, σε ορισμένα από τα μορφωμένα τμήματα των χριστιανικών πληθυσμών ότι θα μπορούσαν να αποκτήσουν έναν περισσότερο σημαίνοντα ρόλο στη ζωή της Αυτοκρατορίας, «αν και μεγάλο μέρος αυτού που συσχετίστηκε με τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ ήταν υποθετικό, εφαρμόστηκε μόνο σε περιορισμένες κλίμακες, σε μεταγενέστερα χρόνια, ή και καθόλου» (Evered 2012: 13).

Παρά αυτές τις αντιφατικές και εν πολλοίς αντίρροπες τάσεις, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα ο μόνος εθνικισμός που είχε αναπτυχθεί μεταξύ των χριστιανικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν ο ελληνικός (η ελληνική εθνική συνείδηση). Η εξέλιξη αυτή είχε ως υπόβαθρο τις ιδέες του Διαφωτισμού και τους ελληνόφωνους εκπαιδευτικούς, εκκλησιαστικούς και διοικητικούς μηχανισμούς των χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά απέρρεε επίσης και από τις πολιτικές του ελληνικού κράτους και την παρουσία των ακμαζουσών ελληνικών επιχειρήσεων – και τις εισερχόμενες από την Ελλάδα στην Αυτοκρατορία μεταναστευτικές ροές που συνδέονταν με τις δραστηριότητες των επιχειρήσεων αυτών.

8.4. Η οικονομική διάσταση της Μεγάλης Ιδέας

Με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους δεν σταμάτησε αλλά μάλλον ενισχύθηκε η εξάπλωση των ελληνικών επιχειρηματικών δικτύων στον ευρύτερο χώρο των Βαλκανίων, της Μικράς Ασίας, της Μεσογείου και της Δυτικής Ευρώπης (βλ. τις ενότητες 4.6. και 7.2.). Μάλιστα, η εκτεταμένη αυτή επιχειρηματική δραστηριότητα συνδέθηκε με το ελληνικό κράτος και τις υπηρεσίες του και εν μέρει αντλούσε το εργατικό δυναμικό της από τον πληθυσμό του Βασιλείου. Ως αποτέλεσμα, η ισχυρή αυτή οικονομική παρουσία των ελληνικών επιχειρήσεων και κοινοτήτων προσέδιδε στη Μεγάλη Ιδέα την εικόνα μιας εφικτής μελλοντικής εξέλιξης.

Στα μέσα του 19ου αιώνα η ελληνική ναυτιλία ήλεγχε περισσότερες από τις μισές θαλάσσιες μεταφορές από και προς τα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη κ.λπ.). Στον Δούναβη η ελληνική σημαία ήταν η δεύτερη μετά τη βρετανική. Στην Κριμαία και στα λιμάνια της Αζοφικής Θάλασσας κατείχε ο ελληνικός εμπορικός στόλος την πρώτη θέση.

Αυτή η οικονομικά ηγεμονική παρουσία του ελληνικού κεφαλαίου στην περιοχή ακολουθείται από ένα μεταναστευτικό ρεύμα από την Ελλάδα προς τις σημαντικότερες πόλεις των Βαλκανίων, της Μικράς Ασίας, της Νότιας Ρωσίας και της Αιγύπτου, και διαπλέκεται με την περαιτέρω εξάπλωση σε όλες αυτές

τις περιοχές καπιταλιστικών (εμπορικών και βιομηχανικών) επιχειρήσεων που ανήκαν σε Έλληνες. Οι περισσότεροι μετανάστες απασχολούνται στις επιχειρήσεις των Ελλήνων του εξωτερικού. Οι υπόλοιποι αξιοποιούν απλώς τις δυνατότητες που δημιουργεί η ισχυρή παρουσία του ελληνικού κεφαλαίου στις περιοχές αυτές. Πρόκειται λοιπόν για μια μετανάστευση που παρακολουθεί και συνυφαίνεται με την επέκταση του ελληνικού κεφαλαίου στον νοτιοανατολικό ευρωπαϊκό χώρο. Το μεταναστευτικό ρεύμα από την Ελλάδα προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία (Καρδάσης 1998, Τσουκαλάς 1977: 97-155 και 269-371· επίσης Παρασκευόπουλος 1896), από τη γέννησή του, είχε ένα ιδιότυπο αποικιοκρατικό περιεχόμενο.¹¹

Αυτό που έχει έτσι τη μεγαλύτερη σημασία δεν είναι ο αριθμός των Ελλήνων του εξωτερικού (ο οποίος σχεδόν σε όλες τις περιοχές που αναφέραμε αποτελούσε μειοψηφία) αλλά ο οικονομικός (και κατ' επέκταση διεθνοπολιτικός) ρόλος που έπαιζαν οι ελληνικές μειονοτικές κοινότητες εκτός ελληνικού Βασιλείου.

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οι Έλληνες ήλεγχαν στα μέσα του 19ου αιώνα περίπου το 50% της βιομηχανικής παραγωγής (ολόκληρης της Αυτοκρατορίας, όχι μόνο των περιοχών όπου ήταν έντονο το ελληνικό στοιχείο) και περισσότερο από το 50% του οθωμανικού εξωτερικού εμπορίου. Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι κατά τον 19ο αιώνα στα χέρια των Οθωμανών βρίσκεται μόλις το 15% της βιομηχανικής παραγωγής της Αυτοκρατορίας, ενώ το υπόλοιπο ελεγχόταν, εκτός από τους Έλληνες, από Αρμένιους (περισσότερο από το 15% της βιομηχανικής παραγωγής), από Εβραίους (5%) και από άλλες μη μουσουλμανικές μειονότητες.

Στη Ρωσία και τη Ρουμανία βρίσκεται στα χέρια Ελλήνων εμπόρων το μεγαλύτερο μέρος των εξαγωγών δημητριακών, που, για την περίπτωση της Ρωσίας, αποτελούσαν στα μέσα της δεκαετίας του 1830 το 15% και το 1870 το 31% των συνολικών εξαγωγών της χώρας (Καρδάσης 1998, Τσουκαλάς 1977: 320 κ.ε.).¹²

11. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ελληνικός πληθυσμός της Μικράς Ασίας από 7,9% του συνολικού πληθυσμού της περιοχής κατά τον 18ο αιώνα φτάνει στο 21% του μικρασιατικού πληθυσμού το 1880. Ανάλογη είναι η εξέλιξη των ελληνικών μειονοτήτων στη Ρουμανία, τη Νότια Ρωσία και την Αίγυπτο, παρότι βέβαια στις περιοχές αυτές έχουμε να κάνουμε με πολύ μικρότερα ποσοστά Ελλήνων στον συνολικό πληθυσμό. Καθ' όλο τον 19ο αιώνα οι Έλληνες του εξωτερικού είναι σαφώς περισσότεροι από τους κατοίκους του Βασιλείου.

12. «Έχοντας άμεση σύνδεση με την αγροτική ενδοχώρα και απλώνοντας εμπορικά δίκτυα με υποκαταστήματα στις σημαντικότερες πιάτσες της Ευρώπης, εξασφάλιζαν ισχυρές προσβάσεις τόσο στους τόπους παραγωγής της ενδοχώρας όσο και στις δυτικές αγορές, όπου προωθούνταν το αγροτικό προϊόν» (Πατρώνης 2015: 31).

Η Τζελίνα Χαρλαύτη συνοψίζει ως εξής την κυριαρχική θέση των Ελλήνων καπιταλιστών στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου κατά τον 19ο αιώνα:

Από τα τέλη των Ναπολεοντείων Πολέμων μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, το εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, και ιδιαίτερα αυτό των χύδην φορτίων, οργανώθηκε και αναπτύχθηκε χάρη σε ένα επιχειρηματικό δίκτυο ελληνικών εμπορικών κοινοτήτων διασκορπισμένων στα κυριότερα λιμάνια της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας. Αυτό το εμποροναυτιλιακό δίκτυο που ξεκίνησε από την περιοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τα τέλη του 18ου αιώνα, είχε πάρει στα 1830 το ολοκληρωμένο «παν-μεσογειακό» του σχήμα και κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα τα μέλη του υπερίσχυσαν των άλλων Ευρωπαίων ανταγωνιστών [...]. Η ευημερία του διήρκεσε δύο γενιές, από τη δεκαετία του 1830 έως τις αρχές του εικοστού αιώνα (Χαρλαύτη 1993: 69).

Οι Έλληνες καπιταλιστές του εξωτερικού δεν θα πρέπει να θεωρηθούν απλά κομμάτι της αστικής επιχειρηματικής δραστηριότητας στη χώρα όπου βρισκόταν επενδυμένο το κεφάλαιό τους. Για λόγους που ανάγονται τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, καθώς είναι φορείς του εθνικισμού σε μια αρχικά προεθνική Αυτοκρατορία, οι Έλληνες κεφαλαιοκράτες του εξωτερικού αποτελούσαν ταυτόχρονα έκφραση του ιδιαίτερου επεκτατισμού του ελληνικού καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού: Ήδη αναφέραμε τη στενή σχέση ανάμεσα στο ελληνικό εφοπλιστικό κεφάλαιο και τους καπιταλιστές του εξωτερικού, αλλά και ανάμεσα σε αυτούς τους τελευταίους και τον πληθυσμό της Ελλάδας (μεταναστευτικό κύμα). Εδώ μπορούμε επίσης να προσθέσουμε την εισαγωγή κεφαλαίων ή τις μεταβιβαστικές πληρωμές (δωρεές και εμβάσματα) των μεταναστών και των Ελλήνων καπιταλιστών-«ευεργετών» προς την Ελλάδα.¹³

Εκείνο όμως που αποτελεί τον αποφασιστικότερο παράγοντα διαπλοκής του ελληνικού κεφαλαίου και των ελληνικών πληθυσμών του εξωτερικού με το ελληνικό κράτος είναι η προοπτική της γεωγραφικής επέκτασης της ελληνικής επικράτειας σχεδόν σε όλες εκείνες τις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όπου το ελληνικό στοιχείο διατηρούσε μια ηγεμονική οικονομική

13. Από τους επιφανέστερους Έλληνες της Ρωσίας κατά τον 19ο αιώνα ήταν ο Γρηγόριος Μαρασλής (1831-1907), που διατέλεσε δήμαρχος Οδησσού στο διάστημα 1878-1894, ο οποίος ίδρυσε τη Μαράσλειο Εμπορική Σχολή (σήμερα Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), το Μαράσλειο Διδασκαλείο Αθηνών, το Μαράσλειο Ορφανοτροφείο Κέρκυρας, την Πατριαρχική Αστική Σχολή Μαρασλή στο Φανάρι, το Μαράσλειο Εμπορικό Ορφανοτροφείο Θεσσαλονίκης, τη Μαράσλειο Σχολή στη Φιλιππούπολη, τη βιβλιοθήκη στη Γάνο της Ανατολικής Θράκης, και ενίσχυσε την ανέγερση του κτιρίου του Ιπποκράτειου Γενικού Νοσοκομείου Αθηνών (Παπουλίδης 1989).

και κοινωνική θέση. Η πολιτική αυτή προοπτική είχε από τη μια ως αναγκαίο συμπλήρωμά της την ιδεολογία του επεκτατισμού (τη Μεγάλη Ιδέα), ενώ από την άλλη συνδεόταν με μια σειρά οικονομικές λειτουργίες που προσέδεναν ή έστω συνέδεαν στενά το ελληνικό κεφάλαιο και τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού με τη διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Οι Έλληνες καπιταλιστές και οι ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού αποτελούν τους «προπομπούς» και τους «πρεσβευτές» του επεκτατισμού του ελληνικού κράτους. Η επέκταση των συνόρων του ελληνικού κράτους ήταν άλλωστε η προϋπόθεση για τη σταθεροποίηση και «ανύψωση» της (οικονομικής) κυριαρχίας τους σε πραγματική (πολιτική) εξουσία.

Οι Έλληνες καπιταλιστές του εξωτερικού δεν αποτελούσαν επομένως απλώς τμήμα των ιθυνουσών τάξεων της χώρας όπου ήταν εγκατεστημένοι· σχηματίζουν σχετικά αυτόνομες και αυτοαναπαραγόμενες κοινότητες με δικούς τους σχολικούς, θρησκευτικούς, πολιτιστικούς και ως έναν βαθμό πολιτικούς μηχανισμούς, σε στενή σύνδεση και αλληλοκαθορισμό με τις διαδικασίες οικονομικής και κοινωνικής εξέλιξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Οι Έλληνες του εξωτερικού σπουδάζουν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα,¹⁴ αλλά ταυτόχρονα αναδεικνύονται και σε σημαντικούς χρηματοδότες της ελληνικής εκπαίδευσης (Ανδρέου 1987). Στηρίζουν ως έναν βαθμό την οικονομική και κοινωνική τους άνοδο στην ύπαρξη του ελληνικού κράτους (και στη διπλωματία του) επενδύοντας ταυτόχρονα σε ντόπια έργα υποδομής, αλλά και στην ελληνική πολιτική.¹⁵

Όπως παρατηρούσε ήδη το 1833 ο Φρειδερίκος Τιρς (Friedrich Tiersch, 1784-1860):

Εξετάζοντας το ελληνικό εμπόριο που γίνεται έξω από τα σύνορα του βασιλείου, βρίσκουμε κατά πρώτο λόγο τους ελληνικούς εμπορικούς οίκους στην Τουρκία [...] Αυτό το εμπόριο παρ' όλο που γίνεται στην Οθωμανική αυτοκρατορία, ανήκει ωστόσο στην Ελλάδα, αφού, [...] το ελληνικό έθνος ήταν σχεδόν αποκλειστικά επιφορτισμένο πριν την Επανάσταση με το εμπόριο αυτό. Σχεδόν τίποτα δεν έχει αλλάξει από την άποψη αυτή. Γιατί ο χωρι-

14. Στη δεκαετία του 1890 «η κυβέρνηση θέλησε να επιβάλει δίδακτρα στο Πανεπιστήμιο [...] κατηγορήθηκαν για ανάληψη ταξικής πολιτικής και παραβίαση εθνικών υποχρεώσεων, επειδή τα δίδακτρα λειτουργούσαν εις βάρος των νέων που προέρχονταν από τον αλύτρωτο ελληνισμό» (Hering 2004: 580).

15. Χαρακτηριστική είναι εδώ η περίπτωση των τσιφλικιών της Θεσσαλίας: Με παρότρυνση της ελληνικής κυβέρνησης, Έλληνες καπιταλιστές του εξωτερικού αγόρασαν ένα μεγάλο μέρος από αυτά τα τσιφλίκια, διευκολύνοντας έτσι την ειρηνική προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα το 1881.

σμός της Ελλάδος δεν αποτελεί παρά έναν πολιτικό χωρισμό (Τις 1972, τόμ. Β': 71-72, η υπογράμμιση δική μου).

Η παρουσία των ελληνικών κοινοτήτων στο εξωτερικό αποτέλεσε έτσι παράγοντα που ενίσχυε τον επεκτατισμό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού: έκαναν να φαίνεται εφικτή η προοπτική της γεωγραφικής επέκτασης του ελληνικού κράτους στις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όπου το ελληνικό στοιχείο διατηρούσε μια ηγεμονική οικονομική και κοινωνική θέση.

Μέσα από τη στενή τους σύνδεση με την ελληνική κοινωνία και με βάση την ηγεμονική οικονομική τους θέση στον βαλκανικό, μικρασιατικό και μεσογειακό χώρο, οι Έλληνες καπιταλιστές και οι ελληνικές κοινότητες της διασποράς αποτελούσαν υλική προϋπόθεση της επεκτατικής πολιτικής και ιδεολογίας του ελληνικού κράτους.

Η Μεγάλη Ιδέα δεν αποτελούσε με άλλα λόγια ένα ιδεολογικό προκάλυμμα για να συγκαλυφθούν «οι παθογένειες» της ελληνικής κοινωνίας. Σε μια εποχή ραγδαίων εδαφικών αναδιατάξεων και εθνικής επέκτασης ή «αφύπνισης», η Μεγάλη Ιδέα διεκδικεί για την Ελλάδα όλες εκείνες τις περιοχές στις οποίες το ελληνικό κεφάλαιο και οι ελληνικές κοινότητες αποτελούσαν ή μπορούσαν να αποτελέσουν το οικονομικά (αλλά και κοινωνικά και πολιτιστικά) κυρίαρχο στοιχείο.

Χαρακτηριστικό για τη δύναμη της πειθούς αυτού του εθνικιστικού οράματος είναι ότι

ότε επί Όθωνος, μεταφέρθη η έδρα του βασιλείου από Ναυπλίου εις Αθήνας, πολλοί συνεζήτουν σοβαρώς εάν έπρεπε να οικοδομήσουν οικίας εν τη νέα πρωτεύουση, αφού ήτο τόσον εγγύς η ημέρα, καθ' ην κέντρον του Ελληνισμού θα καθίστατο και πάλιν η Κωνσταντινούπολις (Δασκαλάκης 1934α: 758).

Η μη ρεαλιστική πλευρά αυτής της επεκτατικής στρατηγικής βρίσκεται χωρίς άλλο στο γεγονός ότι η πολιτική και στρατιωτική ισχύς του νεοσύστατου ελληνικού κράτους δεν θα μπορούσε σε καμιά περίπτωση να κάνει πραγματικότητα μια τέτοιας έκτασης διεύρυνση της ελληνικής επικράτειας. Εντούτοις, όπως έδειξε η ιστορική εξέλιξη, οι υλικές προϋποθέσεις για την επέκταση των συνόρων του ελληνικού κράτους ήταν ευθύς εξαρχής υπαρκτές και συντηρήθηκαν από τη Μεγάλη Ιδέα για έναν ολόκληρο αιώνα, μέχρι τη στρατιωτική συντριβή του ελληνικού στρατού στον ποταμό Σαγγάριο της Ανατολίας.

Στη διάρκεια αυτού του πρώτου αιώνα ύπαρξης του ελληνικού κράτους διαμορφώθηκε έτσι η πεποίθηση στον ελληνικό πληθυσμό ότι πέραν των συνόρων υπήρχε και ένα δεύτερο «ελληνικό κράτος», η Μεγάλη Ελλάς, το οποίο

έμελλε να ενσωματωθεί κάποια στιγμή στα εθνικά σύνορα. Σύμφωνα με ένα άρθρο της εφημερίδας *Αθηνά*,

Η δε πρωτεύουσα της Ελλάδος, αι Αθήναι, είναι εστία και κέντρον φωτισμού και πολιτισμού δύο, ούτως ειπείν, ομοκέντρων κρατών, του κράτους της ελευθέρας Ελλάδος, και του μεγάλου κράτους των εις την δούλην ομογενών (*Αθηνά*, 11/11/1861, παρατίθεται στο Σκοπετέα 1988: 291).

Δεν θα πρέπει λοιπόν να υποτιμάμε την εσωτερική συνοχή της Μεγάλης Ιδέας: Το ελληνικό κεφάλαιο έχει έντονη παρουσία και πολλές φορές κυριαρχεί σε όλες σχεδόν τις διεκδικούμενες περιοχές, υποστηριζόμενο από τις ανθούσες εκεί ελληνικές μειονότητες. Οι εθνικοί διανοούμενοι και ιστορικοί «αποδεικνύουν» την ιστορική «συνέχεια» και την (διά μέσου των αιώνων) «ελληνικότητα» των εδαφών αυτών. Δεν μένει παρά να ακολουθήσει η ελληνική σημαία. Μάλιστα, μέχρι περίπου το 1860 η Αθήνα ήταν κέντρο χρηματοδότησης και επιτελικού σχεδιασμού όχι μόνο για πολλά κινήματα ή απόπειρες που στρέφονταν ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά και για αντίστοιχες κινήσεις που εντάσσονταν στο ιταλικό εθνικό κίνημα του *Risorgimento*.¹⁶

Στην εποχή των εθνικισμών, της εθνικής πολιτικοποίησης των μαζών, κεφάλαιο, έθνος και κράτος αποτελούν διαφορετικές πλευρές μιας και της αυτής ταξικής κυριαρχίας: του καπιταλισμού. Ταυτόχρονα, ο επεκτατισμός εκδηλώνεται ως εγγενής τάση αυτής της καπιταλιστικής κυριαρχίας.

8.5. Συρρίκνωση και «σταθερές» της Μεγάλης Ιδέας μετά την ανάπτυξη των βαλκανικών εθνικισμών

Τομή στην ιστορία της Μεγάλης Ιδέας αποτελεί ο Κριμαϊκός Πόλεμος (1853-1856), ανάμεσα στη Ρωσία από τη μια μεριά και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, τη Βρετανία και τη Γαλλία από την άλλη, και η ταχύτατη ανάπτυξη των βαλκανικών εθνικισμών που τον ακολούθησε.

Με την έκρηξη του πολέμου μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η πλειοψηφία του πολιτικού κόσμου και του πληθυσμού της Ελλάδας, και πρώτος από όλους ο βασιλιάς Όθωνας, πίστεψαν ότι είχε φτάσει η στιγμή που θα εκκινούσε η υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Παρά την επίσημη ελληνική

16. «Το 1859 εθελοντές κατατάχθηκαν στην “Ελληνική λεγεώνα” που σκόπευε να πολεμήσει στην Ιταλία. Οι Έλληνες γαριβαλδιστές βρίσκονταν το 1861/1862 επικεφαλής των επιτροπών για την προετοιμασία εξέγερσης του αλύτρωτου ελληνισμού. Την 25η Μαρτίου 1861 δεν αναρτήθηκαν πια τα πορτρέτα του βασιλικού ζεύγους, αλλά σε σπίτι απέναντι στη Μητρόπολη τοποθετήθηκαν ένα πορτρέτο του Γαριβάλδη και η σημαία της Σαρδηνίας» (Hering 2004: 346). Βλ. επίσης Λιάκος 1986.

ουδετερότητα, με ενθάρρυνση του Όθωνα εισέβαλαν στη Θεσσαλία και την Ήπειρο ελληνικά ένοπλα σώματα, υπό την ηγεσία των Δημήτριου Καραϊσκάκη (γιου του Γεωργίου) και Δημήτριου Γρίβα και σε σύντομο χρονικό διάστημα κατέλαβαν την περιοχή, εκτός από ορισμένα κάστρα. Υψηλόβαθμοι αξιωματικοί του ελληνικού στρατού όπως οι Κίτσος Τζαβέλας, Γιαννάκης Ράγκος, Ανδρέας Ίσκος και Γεώργιος Βαρνακιώτης έσπευσαν επίσης να συνδράμουν στις επιχειρήσεις, αφού προηγουμένως παραιτήθηκαν από το στράτευμα. Οι συγκρούσεις επεκτάθηκαν και στη Δυτική Μακεδονία υπό την ηγεσία του οπλαρχηγού Τσάμη Καρατάσου. Τον Φεβρουάριο του 1854 συνασπίστηκαν όμως Βρετανία και Γαλλία με την Οθωμανική Αυτοκρατορία εναντίον της Ρωσίας, και τον Μάιο του 1854 αποβιβάστηκαν και κατέλαβαν τον Πειραιά γαλλικά στρατεύματα, για να σταματήσουν την ελληνική ανάμειξη στον πόλεμο. Τα ελληνικά σώματα υποχώρησαν από τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά η κατοχή του Πειραιά διήρκεσε μέχρι το 1857 (Καμπούρογλου 1985).

Η αποτυχία της ελληνικής εισβολής στη Θεσσαλία και την Ήπειρο καταρράκωσε το κύρος του βασιλιά, ο οποίος θεωρήθηκε από μεγάλη μερίδα των πολιτικών και του πληθυσμού ως ο υπεύθυνος της αποτυχίας. Πολύ περισσότερο που μετά τη λήξη του Κριμαϊκού Πολέμου έγινε φανερό ότι η Ρωσία, στην εξωτερική πολιτική της οποίας ο βασιλιάς φαινόταν να στηρίζει τις ελπίδες του, δεν προωθούσε τα ελληνικά συμφέροντα, αλλά στήριζε και προωθούσε τα εθνικά σχέδια των άλλων βαλκανικών λαών, τα οποία εκδηλώθηκαν μετά τον πόλεμο: πρώτα με τις συστηματικές ενέργειες Βουλγάρων διανοουμένων και κληρικών για ανεξαρτησία της βουλγαρικής Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης (προσπάθειες που ευοδώθηκαν το 1870) και στη συνέχεια για ίδρυση ανεξάρτητων κρατών, με την *de facto* ανεξαρτητοποίηση της Σερβίας το 1867 και της Βουλγαρίας το 1878, εποχή που ξεκινάει και το αποσχιστικό εθνικιστικό αλβανικό κίνημα.

Ο Κριμαϊκός Πόλεμος μπορεί λοιπόν σχηματικά να θεωρηθεί ως το αφηγηριακό σημείο διαμόρφωσης των βαλκανικών εθνικισμών,¹⁷ πέραν φυσικά του ελληνικού. Από την εποχή αυτή και μετά εγείρουν αξιώσεις στα διεκδικούμενα από την Ελλάδα ευρωπαϊκά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οι νέοι βαλκανικοί εθνικισμοί.¹⁸ Μετά το τέλος του Κριμαϊκού Πολέμου δεν

17. Σε άρθρο του στην εφημερίδα *New-York Daily Tribune* τον Οκτώβριο 1858, ο Καρλ Μαρξ σημείωνε: «Ο Κριμαϊκός πόλεμος πρόσφερε στους καταπιεσμένους λαούς μια ευκαιρία που θα έπρεπε να είχαν αδράξει αμέσως· όμως, χωρίς οργάνωση, άφησαν την ευκαιρία να περάσει» (Marx 1984: 580).

18. «Ως συμβατικό όριο για την ανοιχτή εμφάνιση του “Βουλγαρικού Ζητήματος” μπορούμε να θέσουμε το 1856. Ήδη τον Ιούλιο του 1856 επιδίδεται στον σουλτάνο μια “ικεσία επ’ ονόματι των βουλγάρων” που ζητά και γι’ αυτούς τα ίδια προνόμια που έχουν οι Γραικοί και οι Αρμένιοι» (Ματάλας 2002: 163-164).

μπορεί να γίνει πια λόγος για μια ελληνική επέκταση σε όλη την έκταση των Βαλκανίων. Η Μεγάλη Ιδέα δεν υποχωρεί, αλλά απλώς αναδιαμορφώνει τους στόχους και τις τακτικές της.

Συμπερασματικά, σε μια εποχή μετασχηματισμού του πολιτικού χάρτη της Ευρώπης,¹⁹ η Μεγάλη Ιδέα δεν έμοιαζε να αποτελεί παραφωνία: εξέφραζε, αντίθετα, από τη μια μεριά την πραγματικότητα του ιδιότυπου επεκτατισμού του ελληνικού κεφαλαίου στα Βαλκάνια, τη Μικρά Ασία και τη Μαύρη Θάλασσα, ενώ από την άλλη μεριά ήταν το αποτέλεσμα της ιστορικής διαδικασίας συγκρότησης του ελληνικού κράτους και του ελληνικού εθνικισμού (της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης).

Εκφράζοντας τις κυρίαρχες απόψεις του ελληνικού κράτους μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, ο Νικόλαος Ι. Σαρίπολος (1817-1887), καθηγητής της «Ποινικής Επιστήμης» (και αργότερα του Συνταγματικού Δικαίου) στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, δημοσίευσε το 1866 στην Τεργέστη την 186 σελίδων πραγματεία του *Le passé, le présent et l'avenir de la Grèce* (Το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της Ελλάδος). Στο έργο αυτό, το οποίο προφανώς απευθύνεται στο μορφωμένο ευρωπαϊκό κοινό και τους ευρωπαϊκούς φορείς εξουσίας, επαναλαμβάνει τις βασικές αρχές της ελληνικής «εθνικής στρατηγικής», από την εποχή της Επανάστασης και της ίδρυσης του ελληνικού κράτους. «Η Ελλάδα ήταν επιφορτισμένη από τον Θεό να διεξάγει “πόλεμο κατά της ασιατικής βαρβαρότητας” και να δημιουργήσει έναν “νέο πολιτισμό”, τον οποίο θα μετέδιδε στους λαούς της Ανατολής» (Πλουμίδης 2018: 563). Το νέο στοιχείο ως προς την αρχική σύλληψη της Μεγάλης Ιδέας ήταν η πρόταση ότι από τον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα προέκυπταν και άλλα πλην της Ελλάδας κράτη, τα βασίλεια της Ρουμανίας, της Σερβίας και της Βουλγαρίας, ενώ η Ιερουσαλήμ θα ανακηρυσσόταν αυτόνομη ηγεμονία ή Δημοκρατία (καθώς το ζήτημα της κυριότητας του «Παναγιού Τάφου» υπήρξε σημείο τριβής μεταξύ της καθολικής Γαλλίας και της ορθόδοξης Ρωσίας και ένα από τα επίδικα του Κριμαϊκού Πολέμου).

Εκείνο που έχει πάντως σημασία για την ανάλυση του παρόντος κεφαλαίου είναι η έκταση του ελληνικού κράτους σύμφωνα με την ανάλυση-πρόταση του Σαρίπολου. Στα Βαλκάνια, στην Ελλάδα θα περιέρχονταν η Θεσσαλία, η Ήπειρος, η Μακεδονία «μέχρι τον Σκάρδο» (δηλαδή ολόκληρη η σημερινή Βόρεια Μακεδονία) και η Θράκη (Δυτική και Ανατολική). Στην Ελλάδα θα εντάσσονταν επιπλέον

19. «[...] δυνάμωσαν όλο και περισσότερο οι ελπίδες για μια μεγάλη συμμαχία των “νέων λαών”, για κοινή εξέγερση των Ούγγρων, των Ιταλών, των Σλάβων της Βαλκανικής και των Ελλήνων. Αφού οι Τούρκοι το 1858 είχαν κατατροπωθεί από το μικρό Μαυροβούνιο, γιατί να μην νικούσαν οι ενωμένες δυνάμεις αυτών των λαών; [...] σε εκκλησάκι του Λυκαβηττού εψάλλη απαγορευμένη δέηση υπέρ της νίκης της Σαρδηνίας» (Hering 2004: 346).

τα νησιά του Αρχιπελάγους, όπως επιπλέον όλες οι ακτές της Μικράς Ασίας μέχρι τα στενά της Κιλικίας και της Συρίας [...], όπου καταλήγει ο Ταύρος και αρχίζει ο Λίβανος. Τα όρια του ελληνικού κράτους θα περιέκλειαν επιπλέον τη βόρεια ακτή της Μικράς Ασίας μέχρι την Τραπεζούντα «όπου απέληγαν τα τελευταία όρια του ελληνικού έθνους», καθώς επίσης τα νησιά της Κύπρου, της Ρόδου και της Κρήτης (Πλουμίδης 2018: 564).

Από την πραγματεία του Σαρίπολου, στην οποία αναλύονται οι επίσημες ελληνικές θέσεις στο ευρωπαϊκό κοινό, γίνεται σαφές ότι, παρά την προφανή πλέον παρουσία των άλλων βαλκανικών εθνικισμών, ο ελληνικός επεκτατισμός εξακολουθούσε να οραματίζεται τη «Μεγάλη Ελλάδα» των Βαλκανίων, της Μαύρης Θάλασσας και της Μικράς Ασίας.

Όμως, η ανεξαρτητοποίηση της βουλγαρικής Εκκλησίας (βουλγαρική Εξαρχία) από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης το 1870 έκανε στους Έλληνες σαφές ότι κινδύνευαν να χάσουν (τις ελπίδες τους ότι θα επεκταθούν ακόμα και σε) περιοχές των Βαλκανίων πολύ νοτιότερα, και πρώτα απ' όλα τη Μακεδονία.

Το πρώτο πλήγμα για τις ελληνικές φιλοδοξίες στη Μακεδονία ήταν το φερμάνι του σουλτάνου της 11ης Μαρτίου 1870, που ίδρυε τη βουλγαρική εξαρχική εκκλησία [...]. Το άρθρο X αυτής της νομοθετικής πράξης ανέφερε ότι θα μπορούσαν να προστεθούν στην Εξαρχία νέες επισκοπές μετά από ψηφοφορία, που θα εξασφάλιζε την υποστήριξη των δύο τρίτων των κατοίκων. Αυτό άνοιγε τον δρόμο για την απεριόριστη επέκταση της Εξαρχίας στη Μακεδονία. Οι Έλληνες αντέδρασαν έντονα σε αυτό το πλήγμα. Στην Αθήνα οργανώθηκε ένα αντι-σλαβικό σωματείο, ενώ ελληνικά πλήθη φώναζαν στους δρόμους της Κωνσταντινούπολης: «Δεν θα απορροφηθούμε από τους Σλάβους· δεν θα αφήσουμε τα παιδιά μας να γίνουν Βούλγαροι (Stavrianos 1958: 468).²⁰

20. «Η κήρυξη του βουλγαρικού σχίσματος δεν προσδιόριζε λοιπόν μόνο τους νέους “εξωτερικούς” εχθρούς του έθνους αλλά οριοθετούσε και εσωτερικά τον *ελληνισμό*. [...] Οι Βούλγαροι –και κατ’ επέκταση ο σλαβισμός– από “αδελφοί” που ήταν θα εξελιχθούν στον χειρότερο εχθρό του ελληνισμού» (Ματάλας 2002: 343). Σε μια πρώτη εκδοχή οι Βούλγαροι δεν αποτελούσαν για τους ιθύνοντες κύκλους της Ελλάδας ιδιαίτερο έθνος, αλλά απλώς είχαν παραπληθεί από τη ρωσική πανσλαβιστική πολιτική. Ο Ανδρέας Συγγρός (1830-1899) γράφει χαρακτηριστικά το 1877: «Τις Βούλγαρος προ 15 ακόμα ετών [...] διήρει τας φυλάς εις Βουλγαρικήν και Ελληνικήν; Τις δε εκ των ανεπτυγμένων δεν εσπούδαζε και δεν ωμίλη ελληνιστί; [...] Γνωστού όντος του παραιτίου της τοιαύτης μεταξύ των δύο φυλών διαμάχης, ευνόητον αποβαίνει, ότι, ευθύς ως εκλείψωσιν αι αιτίαι της ρήξεως, μικρόν κατά μικρόν θέλει καλυφθή το χάσμα και θέλει επέλθει η συνένωσις» (Συγγρός 1908: 279).

Όσο κι αν γεγονότα όπως η ενσωμάτωση των Ιονίων Νήσων το 1864, η Κρητική Επανάσταση του 1866 και η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1881 αναπτέρωναν διαρκώς τις ελπίδες της Μεγάλης Ιδέας, έστω και σε μια λιγότερο μεγαλόπνοη βάση, εντούτοις, μετά τα μέσα του αιώνα, ο ελληνικός εθνικισμός και η αντίστοιχη επεκτατική ιδεολογία και πολιτική στρατηγική που τον συνόδευε βρίσκονταν σε συνεχή αναπροσαρμογή: ταλαντεύονταν διαρκώς ανάμεσα στον «αντιτουρκισμό» και τον «αντισλαβισμό». Όμως, ο στρατηγικός στόχος της Μεγάλης Ιδέας παρέμενε πάντα ο ίδιος: Με τα λόγια του Χαρίλαου Τρικούπη στα 1875 και 1876:

Εθνική του ελληνισμού ιδέα είνε η απελευθέρωσις της ελληνικής χώρας και ο καταρτισμός ενιαίου ελληνικού κράτους περιλαμβάνοντος άπαν το ελληνικόν έθνος [...]. Πολιτική ειρηνόφιλος ή φιλοπόλεμος, ενεργείας ή απραξίας, φιλίας ή δυσπιστίας προς την Πύλην, συμμαχίας ή ουδετερότητας απέναντι των άλλων χριστιανικών λαών του οθωμανικού κράτους, πάντα ταύτα δεν αποτελούσι αρχάς αυθυπάρκτους, αλλ' είναι αποτελέσματα της επιδράσεως των περιστάσεων εις την ενιαίαν εθνικήν του ελληνισμού ιδέαν. Προς της ιδέας ταύτης την πραγματοποιήσιν βαδίζει στερρώ τω πόδι η Ελλάς, ότε μεν διά ταύτης, ότε δε δι' εκείνης της πολιτικής (παρατίθεται στο Σκοπετέα 1988: 270).

Μια επιπλέον επίπτωση της ανάπτυξης των βαλκανικών εθνικισμών μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, αλλά και των μεταρρυθμίσεων που θεσπίστηκαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη Ρωσία, όπως και της γρήγορης ανάπτυξης του ρωσικού καπιταλισμού στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα (βλ. Μηλιός 2020: 54 κ.ε.), ήταν η συρρίκνωση του ρόλου των ελληνικών επιχειρήσεων στο εξωτερικό κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα.²¹

Η αστάθεια της διεθνούς πολιτικής συγκυρίας ανανέωνε, εντούτοις, διαρκώς τα οράματα του ελληνικού επεκτατισμού, παρά την περιορισμένη πολιτικοστρατιωτική εμβέλεια του ελληνικού κράτους.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η ελληνική Μεγάλη Ιδέα αποτελούσε ένα «λογι-

21. «Οι εμπορικές μεταρρυθμίσεις [...] που έλαβαν χώρα στη Ρωσία, σύμφωνα με τις οποίες οι ξένοι έμποροι μπορούσαν να απολαύσουν τα ίδια προνόμια με τους ντόπιους εμπόρους, αναίρεσαν την πλεονεκτική θέση των Ελλήνων εμπόρων που είχαν πάρει τη ρωσική υπηκοότητα. Το λιμάνι της Οδησού σταμάτησε να είναι “ελεύθερο λιμάνι” το 1857 και έτσι απώλεσε τα πλεονεκτήματά του για τους εισαγωγείς της περιοχής. [...] Ο ανταγωνισμός από άλλες σιτοπαραγωγικές χώρες, όπως η Ρουμανία, η Αμερική και η Ινδία, μείωσαν ακόμη περισσότερο τα κέρδη των παλιών εξαγωγικών εμπορικών οίκων [...]. Έτσι, οι μεγάλοι εμπορικοί οίκοι της Οδησού σταδιακά αντικαταστάθηκαν από μεγάλο αριθμό Εβραίων μεσιτών, κερδοσκόπων, πρακτόρων και προμηθευτών που ήταν προετοιμασμένοι να αποδεχτούν μικρότερα περιθώρια κέρδους» (Χαρλαύτη 1993: 116).

κό ενδεχόμενο» ή μια αναμενόμενη προοπτική για μεγάλο μέρος της «κοινής γνώμης» των «πολιτισμένων» (δηλαδή καπιταλιστικών) χωρών της εποχής. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Γερμανού ιστορικού Ferdinand Gregorovius (1821-1891), ο οποίος έγραφε το 1889:

Το άστρο της Αθήνας, που ξανανεβαίνει στον ορίζοντα της ιστορίας, μπορεί να ξανασκοτεινιάσει απ' την Κωνσταντινούπολη, αν μετά την αποχώρηση των Οσμανλήδων από το Βόσπορο ξαναεμφανιστεί ο ελληνικός στρατός στην Αγιασοφιά και ξαναδημιουργηθεί ένα πολιτισμένο νεοελληνικό κράτος με κέντρο το Βυζάντιο, που θα τραβούσε σαν μαγνήτης τα ζωτικά πνεύματα της Ελλάδας (Γκρεγορόβιους 1994: 470).

Η Μεγάλη Ιδέα έφτασε ως γνωστόν στα όριά της στον 20ό αιώνα, μετά τους νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη μικρασιατική εκστρατεία και «καταστροφή». Παρά τις ριζικές αλλαγές συνόρων, πολιτικών και ιδεολογιών σε παγκόσμιο επίπεδο, η Μεγάλη Ιδέα διατήρησε μέχρι το τέλος της, το 1922, την επίφαση ότι αποτελούσε «μέγα και ιερόν έργον εκπολιτισμού της Ανατολής»:

εις το ελληνικόν έθνος διά μίαν ακόμα φοράν ανατίθεται υπό της ανθρωπότητος το μέγα και ιερόν έργον του εκπολιτισμού της Ανατολής, Υπουργείον των Εξωτερικών, Γραφείον Τύπου (1921), *Η Ελλάς εις την Μικράν Ασίαν*, τόμ. 1: 33.

η Ελλάδα εισήλθεν εις την Μ. Ασίαν ως η προφυλακή του Ευρωπαϊκού πολιτισμού, στο ίδιο (1922), τόμ. 2: 3 (αμφότερα τα αποσπάσματα στο Πλουμίδης 2018: 565-566).²²

Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας υπέστειλε τη στρατηγική του «εκπολιτισμού της Ανατολής». Δεν εξάλειψε όμως ούτε την ένταση του ελληνικού εθνικισμού ούτε τα αλυτρωτικά στοιχεία στο εσωτερικό του.

22. Ο γνωστός μας από το κεφ. 3 Arnold J. Toynbee, το 1922 καθηγητής βυζαντινών και νεοελληνικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, κάτοχος της «Έδρας Κοραΐς» στο King's College του Πανεπιστημίου, υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας του «εκπολιτισμού της Ανατολής»: «Η σύζυγός μου και εγώ είμαστε επίσης μάρτυρες των ελληνικών φρικαλεοτήτων στις περιοχές Yalova, Gemlik και Ismid [...]. Δεν αποκτήσαμε μόνο άφθονα απτά αποδεικτικά στοιχεία στη μορφή καμένων και λεηλατημένων σπιτιών, πρόσφατων πτωμάτων και επιζώντων από τον τρόπο. Γίναμε μάρτυρες ληστειών από Έλληνες πολίτες και εμπρησμών από Έλληνες στρατιώτες με στολή. Λάβαμε επίσης πειστικές αποδείξεις ότι φρικαλεότητες παρόμοιες με αυτές των οποίων γίναμε μάρτυρες στη γειτονιά του Μαρμαρά τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1921, είχαν ξεκινήσει από την ίδια ημερομηνία σε ευρείες περιοχές σε όλο το υπόλοιπο των κατεχόμενων ελληνικών εδαφών» (Toynbee 1922: 502).

8.6. Μετά τη Μεγάλη Ιδέα: «Τομή μέσα στη συνέχεια»

Η Μεγάλη Ιδέα προσέδενε τις λαϊκές μάζες στις κυρίαρχες αστικές πολιτικές στρατηγικές για έναν ολόκληρο αιώνα. Ακόμα και ο «εθνικός διχασμός» της περιόδου 1915-1918, με την αποδοκιμασία της βενιζελικής στρατηγικής για εμπλοκή της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, συνιστούσε διάρρηξη της εθνικής ενότητας *εντός της εθνικής ιδεολογίας*, ακριβώς μάλιστα πριν το απόγειο (και το τέλος) της Μεγάλης Ιδέας (βλ. Μηλιός 2000: 386-405).

Με το τέλος της Μεγάλης Ιδέας αναδιαμορφώθηκε ο ελληνικός εθνικισμός, μέσα από την αναζήτηση ενός νέου «εθνικού οράματος». Όπως παρατηρεί ο Δημήτρης Ξιφαράς (1995, 1996), το νέο αυτό όραμα στηρίζεται σε δύο πυλώνες, ανάμεσα στους οποίους συχνά αναπτύσσονται εντάσεις, καίτοι δεν είναι ασύμβατοι μεταξύ τους, καθώς αντλούν από την ίδια ιστορική-ιδεολογική μήτρα.

Αφενός πρόκειται για το πρόταγμα του «εκσυγχρονισμού», που διαδέχεται λογικά το «πρότυπον βασιλείον εν τη Ανατολή». Με τα λόγια του Ελευθέριου Βενιζέλου, πρόκειται για το πρόταγμα ενός «κράτους συγχρονισμένου [...] το οποίο, εάν δεν είναι πρωτοπόρον, θα ευρίσκεται, πάντως, ακολουθούν, μέσα εις την πρωτοπορίαν των άλλων εθνών που πρωτοστατούν εις τον πολιτισμόν».²³

Αφετέρου πρόκειται για την αναζήτηση της «εθνικής αυτογνωσίας» και της «εθνικής ταυτότητας» στοιχείο της οποίας αποτελεί και η Ορθοδοξία, ως «κοιτίδα του έθνους».²⁴ Στον χώρο των φιλελεύθερων διανοουμένων την προσέγγιση αυτή, που μέχρι σήμερα κάνει «λαμπρή καριέρα» στη χώρα, μορφοποίησε το περιοδικό *Ιδέα*, του οποίου ιδρυτές και Συντακτική Επιτροπή ήταν οι Σπύρος Μελάς (1882-1966), Γιώργος Θεοτοκάς (1906-1966) και Γιάννης Οικονομίδης.²⁵ Ο Μελάς ήταν μάλιστα εκείνος που συστηματοποίησε τη σύζευξη

23. «Είμεθα σήμερον έθνος που επέρασε την παιδικήν ηλικίαν, συμπληρώνει την νεανικήν και αρχίζει να εισέρχεται εις την ανδρικήν. Όποιος έχει αυτό υπ' όψιν, πώς είναι δυνατόν να αμφιβάλλη ότι η σταδιοδρομία του έθνους κατά την δευτέραν εκατονταετίαν του ελευθέρου βίου του θα είναι καλυτέρα της πρώτης; Εγώ είμαι βέβαιος ότι κατά την δευτέραν εκατονταετίαν θα φθάσωμεν εις μεγάλα αποτελέσματα, προς άλλην εννοείται κατευθυνσιν, όχι προς ουσιώδη εδαφικήν επέκτασιν ή απελευθέρωσιν υποδούλων αδελφών, οι οποίοι, δεν θέλω να εξετάσω πώς συνεκentrώθησαν εντός των συνόρων της ελευθέρας πατρίδος, αλλά προς δημιουργίαν κράτους συγχρονισμένου, το οποίο, εάν δεν είναι πρωτοπόρον, θα ευρίσκεται, πάντως, ακολουθούν, μέσα εις την πρωτοπορίαν των άλλων εθνών που πρωτοστατούν εις τον πολιτισμόν» (Ελ. Βενιζέλος, Λόγος στους κατοίκους των Καλαβρύτων, 28 Μαΐου 1930, παρατίθεται στο Ξιφαράς 1995: 76).

24. Στο ίδιο, 78· βλ. και Ξιφαράς 1996.

25. Στο πρώτο τεύχος του περιοδικού δηλώνονται οι στόχοι του, οι οποίοι, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνουν το «να πραγματοποιηθεί δίχως να σπάσει η συνέχεια του πολιτισμού, δίχως να θυσιάσουμε την πνευματική και ηθική κληρονομιά των αιώνων, δίχως κοινωνικές και εθνικές καταστροφές, δίχως βάρβαρες τυραννίες. Για τούτο θα χτυπήσουμε τα κηρύγματα του ταξικού

ελληνικού εθνικισμού και χριστιανικής παράδοσης. Ο ίδιος, αλλά και ο κύκλος της *Ιδέας*, θα εισαγάγει την άποψη της αναγκαίας αποστασιοποίησης από τον «αλυτρωτικό εθνικισμό», στο όνομα του «πνευματικού ελληνισμού», μιας υποτιθέμενης υπεροχής του ελληνικού έθνους έναντι όλων των άλλων εθνών, η οποία έχει προκύψει από την ελληνοχριστιανική κληρονομιά. Στο πρώτο ήδη τεύχος της *Ιδέας* γράφει:

Στον τόπο της παλιάς ιδέας του εθνικιστικού ελληνισμού με τις αλυτρωτικές και ιμπεριαλιστικές επιδιώξεις, υψώνουμε σήμερα, στ' όνομα της μεγάλης θυσίας τους, τη σημαία ενός καινούργιου πνευματικού ελληνισμού. Αυτός δε μπορεί να νοηθεί σαν άρνηση των εθνικών αξιών και της εθνικής κληρονομιάς, του ανεχτίμητου θησαυρού πούχει σωρέψει ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός. Δε μπορεί παρά να είναι η συνειδητοποίηση και γονιμοποίησή τους, μια καινούργια ερμηνεία, μια νέα προσαρμογή (Σπύρος Μελάς, «Έθνος και ανθρωπότητα», παρατίθεται στο Ξιφαράς 1996: 62).

Όπως σημειώνει η Γεωργία Λαδογιάννη,

Τα επιχειρήματα του Μελά στα οποία στηρίζει την άποψή του για το έθνος ως πνευματική και ηθική κατηγορία είναι ότι στη δημιουργία του συνέβαλαν η χριστιανική ηθική και οι πολιτιστικές αξίες οι οποίες μόνο μέσα στα πλαίσια του έθνους δημιουργούνται και περιφρουρούνται. Σύμφωνα μ' αυτό τον ορισμό το ελληνικό έθνος, με τη μεγαλύτερη πολιτιστική παράδοση, δικαιωματικά διεκδικεί την πρωτοπορία των άλλων εθνών της ανθρωπότητας (Λαδογιάννη 1989: 141).²⁶

Στα ερείπια του οράματος της «Μεγάλης Ελλάδας» που υποσχόταν ο επιθετικός εθνικισμός της Επανάστασης και της Μεγάλης Ιδέας, ο νέος αυτός εθνικισμός επιχειρεί απλώς να θεωρητικοποιήσει τον αμυντικό-«θρηνητικό» εθνικισμό που αναπτύσσεται αυθόρμητα στο εσωτερικό των λαϊκών μαζών: το «προδομένο» από τους ξένους ελληνικό έθνος, οι Έλληνες που είναι «οι καλύτεροι» (και γι' αυτό μεγαλουργούν στο εξωτερικό), ενώ η χώρα παραμένει

μίσους και τους τυφλούς φανατισμούς, από οποιονδήποτε και αν προέρχονται. Η «Ιδέα» είναι ένα όργανο του ελεύθερου πνεύματος ψηλότερα από τα κόμματα και τις κοινωνικές τάξεις και εναντίον κάθε δημοκρατίας» (παρατίθεται στο Ξιφαράς 1996: 61).

26. Παράλληλα, καθώς βασικό μέτωπο των αρθρογράφων του περιοδικού ήταν ο μαρξισμός, ορισμένοι από αυτούς, όπως π.χ. ο Κωνσταντίνος Τσάτσος το 1933, αισθάνονται ενίοτε υποχρεωμένοι να καταγγείλουν οι ίδιοι «την κοινωνική αδικία του κεφαλαίου», δηλώνοντας ότι «οι καθαροί ιδεοκράτες αποκλείεται να επικροτήσουν το κεφαλαιοκρατικό καθεστώς [...]». Τίποτε δεν αντιτίθεται τόσο στη σύγχρονη κεφαλαιοκρατούμενη κοινωνία όσο η ιδεοκρατική «περί πολιτείας» ιδέα» (παρατίθεται στο Ξιφαράς 1995: 87).

εγκλωβισμένη στη μετριότητα λόγω της εσωτερικής διχόνοιας και των προσωπικών φιλοδοξιών κ.λπ., κ.λπ.

Άλλωστε, ο «ελληνοχριστιανισμός» ως η ψυχή του ελληνικού έθνους έχει τις ρίζες του σε αρκετά προγενέστερες εποχές από το 1922 και την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας. Όπως υποστηρίζει ο Παρασκευάς Ματάλας (2002), ουσιαστικά ανάγεται στην περίοδο του βουλγαρικού «σχίσματος» από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, όταν απέναντι στους «σχισματικούς Βουλγάρους» προβλήθηκε η «ταύτιση» ορθοδοξίας και ελληνισμού. Έκτοτε, από το «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών» της χούντας των συνταγματαρχών μέχρι τα πιο πρόσφατα «κινήματα» των «νεορθόδοξων» εκκλησιαστικών κύκλων και διανοουμένων, αυτή η απόπειρα ταύτισης «ορθοδοξίας και ελληνισμού» παραμένει ένα επιχείρημα στο εσωτερικό των πιο αντιδραστικών ιδεολογιών (βλ. και Μηλιός και Μικρούτσικος 2018).²⁷

Πέραν τούτων, αξίζει να τονιστεί ότι οι απόψεις περί υπεροχής και «μοναδικότητας» του νέου ελληνισμού, η «ιδιοπροσωπία» του οποίου έχει σφυρηλατηθεί από την «ορθόδοξη παράδοση», κάθε άλλο παρά αποστασιοποιούνται από «αλυτρωτικές και ιμπεριαλιστικές επιδιώξεις» (Μελάς, παρατίθεται στο Ξιφαράς 1996: 62). Ας μου επιτραπεί να παρουσιάσω ένα μόνο δείγμα του ελληνικού αλυτρωτισμού μετά το 1922. Μετά τη γερμανική κατοχή και τα Δεκεμβριανά, σε συνθήκες υφέρποντος εμφυλίου πολέμου, διαμορφώθηκε στη χώρα ένα ισχυρό εθνικιστικό κλίμα που απαιτούσε την επέμβαση του ελληνικού στρατού στην Αλβανία για να προσαρτήσει εκ νέου τη «Βόρεια Ήπειρο». Το αίτημα αυτό συμμεριζόταν σε μεγάλο βαθμό ο κόσμος τόσο της ΕΑΜικής όσο και της «εθνικόφρονος» παράταξης. Στην προοπτική αυτή αντιτάχθηκε ο Ευάγγελος Αβέρωφ, μέλος τότε της Διασυμμαχικής Επιτροπής στη Ρώμη, ο οποίος με απόρρητη Έκθεση προς το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών υποστήριζε την εγκατάλειψη των οποιοδήποτε βλέψεων επί της Αλβανίας, με το επιχείρημα ότι αφενός «οι ελληνόφωνες της Αλβανίας» αποτελούν «μια αναλογία μικρά, αποκλείουσα την εθνολογικήν βάσιν των διεκδικήσεών μας», και αφετέρου ότι μια σημαντική μερίδα τους προσβλέπει στην ενσωμάτωσή της στο νέο αλβανικό καθεστώς (βλ. Αντί 105, 12/8/1978: 12-14). Το

27. «Ο καθεστωτικός ελληνοχριστιανισμός του 20ού αιώνα είχε ρίζες στη σλαβόφοβη ελληνορθόδοξία του 19ου. Τη θέση των σχισματικών Βουλγάρων ως εσωτερικών/εξωτερικών εχθρών του έθνους θα πάρουν κάποια στιγμή οι Σλάβοι δημοτικιστές και αργότερα οι εαμβούλγαροι (που εξακολουθούν να κινούνται από τη Μόσχα)· όσοι δηλαδή προδίδουν τα ελληνορθόδοξα ιδεώδη θέτουν εαυτούς εκτός “έθνους”, γίνονται “Βούλγαροι”. Πιο πρόσφατα όμως, η κατάρρευση του διπολισμού και του παραδοσιακού αντικομμουνισμού διευκόλυνε την άνοδο μιας καχύποπτης απέναντι στη Δύση “νεορθόδοξης” τάσης, η οποία συχνά δανείζεται αντιφατικά στοιχεία από έναν αριστερό εθνικισμό, ενώ ανακαλύπτει ξανά τον ορθόδοξο “οικουμενισμό”» (Ματάλας 2002: 351-352).

εθνικιστικό κλίμα στη χώρα ήταν πάντως τόσο έντονο, που ανάγκασε το ΚΚΕ να δηλώσει την 1η/6/1945 ότι, καίτοι αντιτίθεται στη στρατιωτική επέμβαση στην Αλβανία, αν η Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ πάρει διαφορετική απόφαση, «είναι έτοιμο να δεχτεί και να πραγματοποιήσει την άποψη εκείνη [...] για το Βορειοηπειρωτικό, που θα διατυπώσει η πλειοψηφία»!²⁸

28. «Το ΚΚΕ αποκρούει μια άμεση κατάληψη της Βορείου Ηπείρου από τον ελληνικό στρατό, γιατί αυτό θα μας έμπλεκε σε τυχодιωκτικές περιπέτειες και γιατί αυτό αντίκειται προς τις αποφάσεις των τριών μεγάλων συμμάχων μας, που διακήρυξαν ότι κάθε εδαφική μεταβολή θα λυθεί ειρηνικά στο Συνέδριο της Ειρήνης. Το ΚΚΕ διακήρυξε πάντα ότι υπάρχει άλυτο το Βορειοηπειρωτικό ζήτημα. Το ζήτημα αυτό έχει το δικαίωμα και πρέπει να το λύσει λεύτερα ολόκληρος ο βορειοηπειρωτικός λαός. Αυτός θα εκφραστεί πού θα πάει και τι θα κάνει. Η αντιπροσωπεία του ΚΚΕ στην Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ δηλώνει ακόμα: Για να εξασφαλίσει τη δημοκρατική ενότητα, το ΚΚΕ είναι έτοιμο να δεχτεί και να πραγματοποιήσει την άποψη εκείνη του δημοκρατικού κόσμου για το Βορειοηπειρωτικό, που θα διατυπώσει η πλειοψηφία του. Αν η πλειοψηφία αυτή, αποφανθεί για μια άμεση στρατιωτική κατάληψη της Βόρειας Ηπείρου από τον ελληνικό στρατό, το ΚΚΕ θα διατυπώσει τις αντιρρήσεις του, μα θα πειθαρχήσει» (παρατίθεται στο Καραγιάννης 2016).

9.1. Εισαγωγικά: σχετικά με τις ιδεολογικές χρήσεις της ιστορίας

Στο παρόν τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου θα αναφερθώ σε ορισμένες από τις «ιδεολογικές χρήσεις» της Επανάστασης του 1821 που επέδειξαν –και επιδεικνύουν ακόμα και σήμερα– ανθεκτικότητα στον χρόνο. Δανείζομαι τον όρο «ιδεολογική χρήση της ιστορίας» από τον Φίλιππο Ηλιού, για να περιγράψω τη «μετάπλαση» και επιλεκτική χρησιμοποίηση όψεων της Επανάστασης ή συγκεκριμένων (πραγματικών ή μη) γεγονότων, με στόχο να «τεκμηριωθεί» μια συγκεκριμένη ιδεολογική (και πολιτική) στάση απέναντι στην ιστορία, η οποία να είναι δραστική στο εκάστοτε παρόν της εκφερόμενης «ανάλυσης».

Θα πρέπει να αντιληφθούμε την «ιδεολογική χρήση της ιστορίας» ως λειτουργία ή πρακτική «παραγωγής καθεστώτων αλήθειας», που επηρέασαν την εξέλιξη του ελληνικού κράτους (των πολιτικών στο εσωτερικό του) για 200 χρόνια. Επομένως, η «ιδεολογική χρήση της ιστορίας» δεν αποτελεί απλώς ένα εργαλείο παραπλάνησης, αλλά παράγει πολλαπλά αποτελέσματα: αναφορικά αφενός με τη συγκρότηση του ίδιου του επιστημονικού λόγου/πειθαρχίας της ιστοριογραφίας (αλλά και της φιλολογίας και της λαογραφίας), και αφετέρου με την οργάνωση/συναρμογή/διαρρύθμιση πολιτικών πρακτικών, ως περιεχόμενο και έκφρασή τους.

Η «ιδεολογική χρήση της ιστορίας» αναγκαστικά παραιτείται από την επιστημονική μεθοδολογία και ανάλυση-αποτίμηση των γεγονότων, στον βωμό του προεπιλεγμένου ιδεολογικού-πολιτικού στόχου, ο οποίος αφορά επίδικα ζητήματα της εκάστοτε συγκυρίας. Βεβαίως, κάθε ιστορική ανάλυση (επομένως και η παρούσα) φέρει το θεωρητικό και ιδεολογικό αποτύπωμα του ατόμου που τη συγγράφει. Όμως αυτό το θεωρητικό-ιδεολογικό αποτύπωμα στην περίπτωση των επιστημονικών προσεγγίσεων υπόκειται στον έλεγχο της εσωτερικής συνοχής του επιχειρήματος, στο κριτήριο της λογικής συνέπειας της

ερμηνείας, σε αναφορά με τα ιστορικά δεδομένα και τεκμήρια. Αντίθετα, οι ιδεολογικές χρήσεις της ιστορίας συνειδητά αδιαφορούν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, από την οποιαδήποτε τεκμηρίωση, θεωρητική και πραγματολογική.

Όπως παρατηρούσε ο Φίλιππος Ηλιού το 1976:

Σε όλη τη διάρκεια της νεοελληνικής ιστορίας, και ιδιαίτερα από την εποχή της διαμόρφωσης του ελεύθερου ελληνικού κράτους, η ελληνική ιστορική επιστήμη παρουσιάζει μια σταθερή απόκλιση προς την έντονη ιδεολογική χρήση της ιστορίας, που πάγια καλείται να υπηρετήσει κάποιους σκοπούς άλλους από τους δικούς της: «ό,τι πρέπει να ισχύει, είναι το εθνικό κριτήριο. Γιατί ό,τι εθνικό είναι κι αληθινό» [...] στα τελευταία 150 χρόνια αυτή είναι, ακριβώς, η τάση που, παρά κάποιες εξαιρέσεις, κυριαρχεί στην ελληνική ζωή, παραποιώντας για «εθνικούς» σκοπούς την εθνική ιστορία (Ηλιού 2014: 16).

Η «παραποίηση της εθνικής ιστορίας» για ιδεολογικούς και πολιτικούς (συνήθως «εθνικούς») σκοπούς που παγίως χαρακτηρίζει την επίσημη ιστοριογραφία δεν άφησε ανεπηρέαστους ούτε τους ιστορικούς και τους διανοούμενους που εντάσσονται στην Αριστερά, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

9.2. Η παράδοση της «συνέχειας του ελληνισμού» και οι μετασχηματισμοί της κατά τον 19ο αιώνα

Όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, από την εποχή της ακμής του ελληνικού Διαφωτισμού τον 18ο αιώνα, αλλά με τρόπο καθολικό κατά την Επανάσταση, προβαλλόταν με βεβαιότητα από τον κόσμο της Επανάστασης (αλλά και από το «φιλελληνικό» κίνημα) η αντίληψη της συνέχειας του ελληνικού έθνους: Οι αρχαίοι Έλληνες και ιδίως οι Αθηναίοι θεωρούνταν στερεότυπα «οι πρόγονοι», τους οποίους όφειλαν να μιμηθούν οι Έλληνες του 1821 (αλλά και των μετέπειτα εποχών).

Η αντίληψη αυτή ουδέποτε αμφισβητήθηκε από την επίσημη «εθνική ιστοριογραφία» μέχρι σήμερα. Αυτό που άλλαξε στη διάρκεια του 19ου αιώνα ήταν οι πεποιθήσεις για τους όρους ύπαρξης και «σκλαβιάς» του ελληνισμού κατά τους αιώνες της ύπαρξής του.

Η προεπαναστατική «διαφωτιστική» αντίληψη, όπως και οι αντίστοιχες κατά τις πρώτες δεκαετίες ύπαρξης του ελληνικού κράτους, θεωρούσαν ότι το ελληνικό έθνος έζησε στη «σκλαβιά» επί δύο χιλιάδες χρόνια: ο ελληνισμός ήταν ελεύθερος και μεγαλουργούσε στην αρχαιότητα (αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία κ.λπ.), για να υποταχθεί αρχικά στους Μακεδόνες και στη συνέχεια στους Ρωμαίους, κατόπιν στους Βυζαντινούς και τέλος στους Οθωμανούς βαρ-

βάρους. Οτιδήποτε, δηλαδή, δεν είχε τη μορφή δημοκρατίας, από την οποία αντλούσαν το πρότυπό τους οι εθνικά πολιτικοποιημένοι πληθυσμοί, ήταν μια τυραννική κυριαρχία (επί των Ελλήνων και της Ελλάδας). Το κράτος που προκύπτει από το '21 θεωρείτο η «ανάσταση» του Έθνους, ενώ όλο το ενδιαμέσο ιστορικό διάστημα αποτελούσε περίοδο εθνικής σκλαβιάς. Διότι, και αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, ο Διαφωτισμός εμμένει στην έννοια του «ελεύθερου πολίτη» (και στην αντιστοιχούσα σε αυτήν [καπιταλιστική] έννομη τάξη) ως θεμελίου του κράτους, κάτι που παύει να υφίσταται στα πολιτειακά μορφώματα που επικράτησαν στα «ελληνικά εδάφη» μετά την κλασική αρχαιότητα.¹

Το ότι το θεωρητικό σχήμα της σκλαβιάς των Ελλήνων από την εποχή των Μακεδόνων ή έστω της ρωμαϊκής κατάκτησης ήταν κυρίαρχο και κατά την περίοδο της Επανάστασης φαίνεται, π.χ., από τον εναργή τρόπο που το αναπαράγει ο Αμερικανός «Φιλέλληνας» Samuel G. Howe, στο βιβλίο του *An Historical Sketch of the Greek Revolution*, που κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στη Νέα Υόρκη το 1828:

Μολονότι το δοξασμένο όνομα της Ελλάδας δε σβήστηκε από τις μακεδονικές κατακτήσεις, το πνεύμα της ελευθερίας χάθηκε [...] Πριν ακόμη το θρίαμβο των Ρωμαίων στην Ανατολή, οι Έλληνες είχαν χωριστεί σε τρία κομμάτια [...] Αλλά η σπουδαιότερη αλλαγή που συνέβη στους Έλληνες ήταν ο προσηλυτισμός τους στο Χριστιανισμό [...]. Από τότε η θρησκεία υπήρξε για το έθνος ο συνδετικός κρίκος που ένωνε κάποια κομμάτια, τα οποία διαφορετικά θα είχαν αποκοπεί [...] Από τον 5ο ως τον 13ο αιώνα μ.Χ. γνωρίζουμε πολύ λίγα για την ιστορία της Ελλάδας και αυτά είναι εμφανώς επουσιώδη. Η Ελλάδα αποτελούσε μόνο μια επαρχία της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, που την κυβερνούσε μια σειρά ασήμαντων μοναρχών, που είναι γνωστοί ως έλληνες αυτοκράτορες [...] Τα δεινά της χώρας ήταν τόσα, ώστε ο λαός είχε χάσει σημαντικά στοιχεία του δυναμισμού του [...] Ωστόσο, οι Έλληνες, παραδόξως, διατήρησαν πολλά από τα εθνικά τους χαρακτηριστικά [...] Αν χρειαζόταν κάποια απόδειξη, ότι πράγματι οι σύγχρονοι Έλληνες κατάγονται από τους επιφανείς προγόνους τους, ποιο επιχείρημα θα ήταν πιο πειστικό από το ότι μιλούν την ίδια γλώσσα; [...] Οι πεπειραμένοι και δραστήριοι ναυτικοί γρήγορα έκαναν την Ύδρα, τις Σπέτσες, τα Ψαρά, τη Μύκονο, το Κρανίδι, το Γαλαξίδι και άλλες περιοχές, που μέχρι πρόσφατα ήταν άγνωστες, σπουδαία λιμάνια. Από εκεί απέπλεαν υπέροχα σκάφη, που συναγωνίζονταν και σύντομα ξεπέρασαν τους Ευρωπαίους εμπόρους της Ανατολής (Χάου 1997: 27-45).

1. Τον τόνο στο ζήτημα που εξετάζουμε δίνει κατ' αρχάς ήδη ο Ρήγας Φεραίος (1797), η *Ελληνική Νομαρχία* (1806), αλλά και ο Κοραΐς. Βλ. κεφ. 2.

Το επιχείρημα «ότι πράγματι οι σύγχρονοι Έλληνες κατάγονται από τους επιφανείς προγόνους τους» επειδή «μιλούν την ίδια γλώσσα», επιχείρημα που στερεότυπα επαναλαμβάνει η «εθνική ιστοριογραφία», προφανώς αποτελεί ιδεολογική χρήση (και παραποίηση) της ιστορίας, αφενός διότι η γλώσσα δεν αποτελεί επαρκές κριτήριο εθνικής ένταξης (βλ. κεφ. 3) και αφετέρου διότι οι επαναστατημένοι Έλληνες, καίτοι έγραφαν στην επίσημη γλώσσα των χριστιανικών μηχανισμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την αττικίζουσα καθαρεύουσα, μιλούσαν διάφορες γλώσσες, μεταξύ των οποίων «αλβανιστί, εις γλώσσαν ηρωικήν, ην ωμίλει ο ναύαρχος Μιαούλης ο Μπότσαρης και όλον το Σούλι» (βλ. κεφ. 2).

Η αντίληψη ότι η Ελλάδα παρέμενε συνεχώς υπόδουλη από την εποχή των Μακεδόνων και των Ρωμαίων υπήρξε κυρίαρχη στο ελληνικό κράτος ολόκληρο το πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Ακόμα και όταν συναντάμε διατυπώσεις όπως «οι Τούρκοι δεν έμαθαν και δεν διδάχθηκαν τίποτα από τότε που κυρίευσαν την Ελλάδα» (Τρικούπης 1993: 29), δεν τεκμαίρεται ότι η Ελλάδα ταυτίζεται με το Βυζάντιο, δηλαδή ότι το Βυζάντιο θεωρείται ελληνικό κράτος. Το ίδιο ισχύει για όλες τις διατυπώσεις της εποχής που αναφέρονται σε «τέσσερις αιώνες (οθωμανικής) δουλείας». Δεν υπονοούν κατ' ανάγκη ότι οι προηγούμενοι της οθωμανικής κατάκτησης αιώνες είχαν ως χαρακτηριστικό την «ελευθερία» ή την ύπαρξη ανεξάρτητου ελληνικού κράτους (βλ. επίσης το κεφ. 2). Ακόμα και εκείνοι που θεωρούσαν ότι η νεοσύστατη Ελλάς όφειλε αρχικώς να κυβερνηθεί με απολυταρχικό τρόπο (οπαδοί του Καποδίστρια και της απόλυτης μοναρχίας) δεν αναγνώριζαν το Βυζάντιο ως ελληνικό κράτος. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο Νικόλαος Βερναρδάκης,² στο βιβλίο του *Καποδίστριας και Όθων* που εκδόθηκε το 1875, όπου υποστηρίζει:

Την επαύριον της ημέρας, καθ' ην το έθνος τούτο εδοκίμασε να συντρίψει τας δουλικάς αλύσεις, όσας έφερεν *όχι προ τετρακοσίων ετών*, [...] αλλά από αυτών ήδη των προ Χριστού αιώνων, εάν βέβαια δεν θελήσωμεν να σύρομεν σπόγγον γενικόν εις την προ της Τουρκοκρατίας ιστορίαν του ελληνικού έθνους, αλλά να ομολογήσωμεν απαθώς και ησύχως, ότι καθόλου ειπείν επί Μακεδόνων, όπως και επί Ρωμαίων και επί Βυζαντινών ακόμη και επί Φράγκων, το ελληνικόν έθνος όχι μόνον «συνταγματικές ελευθερίας» δεν είχαν, αλλ' ουδ' εθνικήν ανεξαρτησίαν, ακριβώς ειπείν, ήτο δε υπόδουλον (Βερναρδάκης 1962: 50).

2. Ο Βερναρδάκης υποστηρίζει ότι υπήρξε σφάλμα η ψήφιση Συντάγματος αμέσως μετά την έκρηξη της Επανάστασης με το επιχείρημα ότι αυτό ήταν πρόωρο: «Η επίνοια αύτη του Μαυροκορδάτου ήτο θαυμασία. Το Σύνταγμα ήτο λέξις μαγική, ήτις ηλέκτριζε τους λογιστάτους, όσοι ανεγίνωσκον εις τα βιβλία και τας εφημερίδας της Ευρώπης τόσα και τόσα θαύματα περί της πολιτικής ταύτης πανακειάς» (Βερναρδάκης 1962: 50-51).

Αλλά ακόμα και το 1885, ο ιστορικός Κωνσταντίνος Σάθας, στην εισαγωγή του δοκιμίου του *Έλληνες στρατιώται εν τη Δύσει*, έγραφε:

η μικρά αυτή γωνία του απεράντου Μακεδονικού, Ρωμαϊκού και Οσμανικού κράτους, η καλουμένη Ελλάδα, επί δύο όλας χιλιετηρίδας λησμονημένη και σχεδόν διαγραμμένη από της βίβλου της ζωής, κατώρθωσε να περισωθή εκ του μεγάλου κατακλυσμού εν ω επνίγησαν τοσαύτα ιστορικά έθνη (Σάθας 1986: 9, η υπογράμμιση δική μου).

Κατά τις πρώτες δεκαετίες ύπαρξης του ελληνικού κράτους αμφισβητούνταν «η δυνατότητα να θεωρείται ελληνικό κάτι το οποίο είχε υπάρξει δεσποτικό και σκοταδιστικό» (Κουμπουρλής 2018: 623· βλ. επίσης κεφ. 8).

Εντούτοις, το κυρίαρχο αυτό σχήμα παύει να είναι αποτελεσματικό όταν διαμορφώνονται πλέον, από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά, ο βουλγαρικός, ο σερβικός και οι άλλοι βαλκανικοί εθνικισμοί: αφενός δεν μπορεί πλέον να ταυτίζεται ο Έλληνας με τον ορθόδοξο χριστιανό· αφετέρου, στον βαθμό που στα διεκδικούμενα από το ελληνικό κράτος εδάφη δεν κατοικούν μόνο (ούτε κατά κύριο λόγο) ελληνόφωνοι πληθυσμοί, πολύ δε περισσότερο πληθυσμοί με ελληνική εθνική συνείδηση, ζητούμενη ήταν πλέον η προαιώνια *ελληνικότητα του εδάφους*, και αυτό μπορούσε να το εξασφαλίσει μόνο η ιδέα της ελληνικότητας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Εφόσον υπάρχουν διαφορετικά έθνη-κράτη που διεκδικούν τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, απαιτούνταν να δειχθεί ότι, πριν την κάθοδο των Οθωμανών, στα διαφιλονικούμενα εδάφη υπήρχε ένα *ελληνικό κράτος*, το Βυζάντιο. Με τον τρόπο αυτό τεκμηριωνόταν ότι το νέο ελληνικό κράτος ήταν ο «νόμιμος» διεκδικητής των οθωμανικών εδαφών... Η επικράτηση της νέας «σχολής» των Ζαμπέλιου και Παπαρρηγόπουλου, βασικός άξονας της οποίας ήταν η «ελληνικότητα» του Βυζαντίου, μπόρεσε έτσι να κυριαρχήσει εύκολα, με την υποστήριξη της κεντρικής διοίκησης και του εκπαιδευτικού μηχανισμού του ελληνικού κράτους (βλ. αναλυτικά Κουμπουρλής 2018, Ξιφαράς 1993α, 1993β, Πλατής 2008). Και πάλι, επρόκειτο για μια *ιδεολογική και πολιτική χρήση της ιστορίας*, για την εξυπηρέτηση των «εθνικών σκοπών» στη νέα φάση των διεθνολογικών ανταγωνισμών στους οποίους εμπλεκόταν το ελληνικό κράτος.

Κλείνοντας το παρόν μέρος αξίζει να προσέξουμε ότι, παρά τις διαφορές τους, και οι δύο εκδοχές τής (κατά περίπτωση κυρίαρχης) «εθνικής» ελληνικής ιστορίας συνεχονται από τον ίδιο ιδεολογικό πυρήνα: Την «ιστορική συνέχεια του ελληνισμού» από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, ως ενότητα ενός «λαού» σε έναν «τόπο», ή, με τα λόγια του Νίκου Πουλαντζά, ως «ιστορικότητα ενός εδάφους και εδαφικοποίηση μιας ιστορίας» (Πουλαντζάς 1982: 164· βλ. επίσης κεφ. 5).

9.3. Η ιδεολογία της «εθνικής συνέχειας» ως υποτίμηση της Επανάστασης και ως αυτοαναίρεση

Κλείνοντας το κεφάλαιο 4 επισημάναμε ότι το κυρίαρχο εθνικιστικό αφήγημα περί συνέχειας του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα αναιρεί με έναν παράδοξο τρόπο τον εαυτό του, δηλαδή υποβαθμίζει και εν πολλοίς αποσιωπά την πολιτική και πολιτειακή τομή με την οποία συνδέεται και την οποία εκφράζει η επικράτηση της εθνικ(ιστικ)ής ιδεολογίας: τις ιστορικά πρωτοφανείς θεσμικές και πολιτειακές αλλαγές που συνδέονται με την εθνική πολιτικοποίηση των μαζών και (μέσω της Επανάστασης) την απαίτησή τους για θεσμούς αντιπροσώπευσης (και επομένως για ένα εθνικό-συνταγματικό κράτος «πολιτών»), οι οποίες διαμορφώνουν νέους τρόπους ένταξης των πληθυσμών στο κράτος, δηλαδή υπαγωγής τους στις καπιταλιστικές σχέσεις κυριαρχίας και εκμετάλλευσης.

Σύμφωνα με την ιδεολογική χρήση της ιστορίας από την επίσημη εθνικιστική ιστοριογραφία, η Επανάσταση του 1821 δεν ήταν παρά η τελική, αποφασιστική, στιγμή της συνεχούς *αντίστασης* και διαρκούς *ανταρσίας* «των Ελλήνων» στον «(τουρκικό) ζυγό», που συνεχιζόταν σε ολόκληρη την περίοδο των «τεσσάρων αιώνων σκλαβιάς».

Η ατμόσφαιρα της ανταρσίας ήταν μόνιμο φαινόμενο στην ελληνική χερσόνησο προτού ακόμα πέσει η Κωνσταντινούπολη. Επομένως, η επανάσταση του 1821 δεν είναι παρά η τελευταία μεγάλη φάση της ακατάπαυστης και ακατάβλητης αντιστάσεως του ελληνικού λαού κατά των Τούρκων, ενός ανελέητου και ακήρυχτου πολέμου που αρχίζει από τα πρώτα κιόλας χρόνια της σκλαβιάς. Σωστά λοιπόν χαρακτηρίζει ο Φιλήμων την Επανάσταση «εν ενεργεία» και στα χρόνια της σκλαβιάς (Βακαλόπουλος 1980: 27-28).³

Αν το κυρίαρχο συγκροτητικό στοιχείο του «ελληνικού λαού» είναι η «αντίσταση», και μάλιστα «προτού ακόμα πέσει η Κωνσταντινούπολη», τότε έχουν ελάχιστη ή έστω μικρή σημασία οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί που έλαβαν χώρα από τον 15ο ως τον 19ο αιώνα: το έθνος («ο ελληνικός λαός») συνιστά

3. Στην *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως* του Γεωργίου Φίνλεϋ (George Finlay) αναφέρεται το εξής, στο ίδιο πνεύμα της «ακατάπαυστης αντιστάσεως»: «Οι Έλληνες, καθ' όλον τον χρόνον της υποταγής των εις τον ζυγόν ξένου έθνους και εχθρικής θρησκείας, ουδέποτε ελησμόνησαν ότι η γη την οποίαν κατώκουν ήτο γη των πατέρων των· και ο ανταγωνισμός των προς τους αλλοφύλους δεσπότας, κατά την ώραν και της ευτελεστάτης δουλείας των, ήτο αιώνος προαναγγέλλων ότι η αντίστασις των έμελλε ν' απολήξη εις καταστροφήν ή εις απελευθέρωσιν» (Φίνλεϋ 2008: 46). Επίσης, χαρακτηριστικός είναι ο υπότιτλος του βιβλίου του Κωνσταντίνου Σάθα *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς (1869): Ιστορικών δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του ελληνικού έθνους (1453-1821)*.

μια διστορική ενότητα, ανεξάρτητη από αυτούς τους μετασχηματισμούς, ουσιαστικά ανεξάρτητη από τις κοινωνικές σχέσεις.

Επιπλέον, εφόσον το κυρίαρχο στοιχείο είναι αυτή η «ακατάπαυστη και ακατάβλητη αντίσταση», τότε οι πολιτικές και πολιτειακές τομές που έφερε η εθνική πολιτικοποίηση των μαζών (ο εθνικισμός) και η Επανάσταση, δηλαδή η οικοδόμηση του ρεπουμπλικανικού συνταγματικού κράτους της περιόδου 1821-1827, η εμφύλια σύγκρουση για την αποκατάστασή του την περίοδο 1830-1832, η αμφισβήτηση και τελική ανατροπή της απόλυτης μοναρχίας της περιόδου 1833-1843, κ.λπ., όλα αυτά έχουν μικρή σημασία, και μάλιστα μπορούν ακόμα να απαξιώνονται ως «διαιρέσεις» και «διχόνοιες» του «ελληνικού λαού».⁴

Ο εθνικισμός αρνείται τον εαυτό του, την ιστορική του ιδιαιτερότητα, την τομή που εισάγει στην ιστορία· διακηρύσσει ότι σημασία έχει ό,τι προϋπήρχε αυτής της τομής, η υποτιθέμενη «ενότητα» του «ελληνικού λαού», μέσω της «αντίστασης».

Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας είναι και εδώ προφανής. Στο κεφάλαιο 4 είδαμε ότι, ακόμα και στις αρχές του 18ου αιώνα, δεν μπορεί να τεκμηριωθεί αυτή η υπόθεση της «ακατάπαυστης και ακατάβλητης αντιστάσεως του ελληνικού λαού κατά των Τούρκων». Οι τοπικοί χριστιανικοί πληθυσμοί, οι «Ρωμαίοι», που περιήλθαν από τη βυζαντινή στην οθωμανική κυριαρχία (βλ. χαρακτηριστικά την ενότητα 4.3., σχετικά με την περίπτωση του Γαλαξιδιού) στο μεγαλύτερο διάστημα εντάσσονταν στο σύστημα διοίκησης, απόσπασης των δοσιματικών «φόρων» κ.λπ., χωρίς να αλλάξει ιδιαίτερα το κοινωνικό καθεστώς τους και οι βαθμοί αυτονομίας τους από την κεντρική εξουσία. Μάλιστα, αναφορικά με τους παράκτιους εμπορικούς οικισμούς και πόλεις, και με δεδομένη την κυριαρχία των Βενετών και Γενουατών στην εγχρήματη εμπορευματική οικονομία του Βυζαντίου μετά το 1204 (βλ. Μηλιός 2020), η οθωμανική κυριαρχία αποτέλεσε «ευκαιρία» οικονομικής ενίσχυσης και επέκτασης. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ενθάρρυνε και προστάτευε το εμπόριο και κάθε άλλη χρηματοπαραγωγική δραστηριότητα των υπηκόων της, προκειμένου να συλλέγει δοσίματα από αυτές. Με άλλα λόγια, «η ένταξη [...] στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν έφερε ερήμωση, όπως έχουν υπονοήσει πολλοί Δυτικοί χριστιανοί συγγραφείς» (Lane 2007: 425). Όπως σημειώνει ο Traian Stoianovich:

4. Αναφορικά με τα ιδεολογήματα που αποδίδουν μια υποτιθέμενη «ελληνική κακοδαιμονία» στην έλλειψη «εθνικής ομοψυχίας» και στις ιδιοτελείς διχόνοιες, εύστοχο είναι το ακόλουθο σχόλιο του Βασίλη Κρεμμυδά: «οι Έλληνες όφειλαν να είναι ο περιούσιος λαός· με τον εμφύλιο έδειξαν ότι είναι λαός άχρηστος, δεν αγαπάει την πατρίδα του και τελικά πρέπει να έρθουν οι ξένοι να μας σώσουν. Συμπέρασμα: κακό, κάκιστο πράγμα ο εμφύλιος» (Κρεμμυδάς 2016α: 192).

Η νίκη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συμβόλιζε στη σφαίρα της οικονομίας τη νίκη των Ελλήνων, των Τούρκων, των χριστιανών εξωμοτών, των Αρμένιων, των Ραγουζαίων και των Εβραίων επί της διακοσάχρονης εμπορικής ηγεμονίας της Βενετίας και της Γένοβας (παρατίθεται στο Lane 2007: 425).

Βεβαίως, όταν η ιστορική ανάλυση γίνεται περισσότερο συγκεκριμένη, οι ίδιοι ιστορικοί που παραδοσιακά, από την εποχή των έργων του Γεωργίου Φίνλεϋ (1828), του Ιωάννη Φιλήμονα (1834, 1859) και του Κωνσταντίνου Σάθα (1869), μέχρι σήμερα, «θεμελιώνουν» τη διαρκή, διά μέσου των αιώνων, ύπαρξη του «ελληνικού λαού» και του «ελληνικού έθνους» διά της «αντίστασής» του, αναγκάζονται να τροποποιήσουν ή να «αναθεωρήσουν» σιωπηρά την προσέγγισή τους και το αφήγημα της «εθνικής συνέχειας». Εδώ θα ασχοληθούμε μόνο με την περίπτωση του Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου (1909-2000), καθηγητή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης την περίοδο 1951-1974, ως ενός από τους πλέον χαρακτηριστικούς εκπροσώπους της επίσημης «εθνικής» ιστορίας.

Καθώς πριν τα τέλη του 18ου αιώνα, ουσιαστικά πριν τον Ρήγα Φεραίο, είναι πολύ δύσκολο να τεκμηριώσει κανείς αιτήματα ή πολύ περισσότερο κινήσεις εθνικής απελευθέρωσης και απόπειρες ίδρυσης ελληνικού κράτους (βλ. και κεφ. 4), ο Βακαλόπουλος υιοθετεί την προσέγγιση της «απονέκρωσης» και κατόπιν «αφύπνισης» της αείποτε υπαρκτής εθνικής συνείδησης «του ελληνικού λαού»:

Οι εθνικές συνειδήσεις των σκλαβωμένων χριστιανών κατοίκων της οθωμανικής αυτοκρατορίας εξασθενούν και τελικά αποναρκώνονται. Στην θέση τους προβάλλει, αναπτύσσεται και επιβάλλεται η συνείδηση του χριστιανού, η οποία υψώνεται αντιμέτωπη προς τη συνείδηση του μουσουλμάνου (Βακαλόπουλος 1966: 70).

Όμως, σύμφωνα με την ιδεολογία της «εθνικής συνέχειας», πρέπει να υπάρχει και μια μεσαιωνική ιστορία του ελληνισμού, πριν την «απονέκρωση» της συνείδησης του «σκλαβωμένου λαού»:

Οι αλλεπάλληλες ήττες των Σλάβων των ελληνικών χωρών στα 688 [...] και στα 783 [...], καθώς και η συντριβή μιας ανταρσίας τους στα χρόνια της Ειρήνης (797-802), συνετέλεσαν πολύ στην γρήγορη αφομοίωση και στον εξελληνισμό τους (Βακαλόπουλος 1974: 19, η υπογράμμιση δική μου).

Αλλά και πάλι, για να περιγραφεί μια διαφορετική συγκυρία, αυτή της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους το 1204, ο εξελληνι-

σμός των πληθυσμών του Βυζαντίου και η «εθνική αφύπνιση» των Ελλήνων είναι σκόπιμο να τοποθετείται πλέον μερικούς αιώνες μετά τον «εξελληνισμό των Σλάβων»:

Η τέταρτη σταυροφορία (1204) και η εθνική αφύπνιση των Ελλήνων. [...] Μέσα από τα ερείπια και το χάος που άφησε η θύελλα της τέταρτης σταυροφορίας ξεπηδά σφριγηλός ο νέος ελληνισμός (Βακαλόπουλος 1998: 12).

Όμως και αυτή η προσέγγιση δεν είναι ικανοποιητική όταν πρόκειται να περιγραφεί το «ελληνικό έθνος» την εποχή της άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς: η ιστορική στιγμή της «εθνικής αφύπνισης» πρέπει να επαναπροσδιοριστεί για άλλη μια φορά:

Ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος ως «βασιλεύς των Ελλήνων» και η εθνική συνείδηση των κατοίκων των ελληνικών χωρών. [...] Ποια ήταν η εξάπλωση της εθνικής συνειδήσεως του νέου ελληνισμού κατά περιοχές την εποχή εκείνη, δεν είναι δυνατόν σήμερα να καθορίσουμε με ακρίβεια, εφόσον η έννοια αυτή ήταν ακόμα ρευστή και η *αφομοίωση των ξενικών φύλων* (κυρίως των Αλβανών) *δεν είχε συντελεστή* (Βακαλόπουλος 1974: 303, η υπογράμμιση δική μου).

Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας υποχρεώνεται λοιπόν να παραλλάσσει διαρκώς το αφήγημα περί της «εθνικής συνέχειας» μέσω «της ακατάπαυστης και ακατάβλητης αντιστάσεως» του «ελληνικού λαού». Με άλλα λόγια, αναιρεί διαρκώς τα προηγούμενα συμπεράσματά της και προβάλλει νέα, καθώς επιχειρεί να αναδείξει την ύπαρξη «του ελληνισμού» σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους.

9.4. «Εθνική συνέχεια» και ρατσισμός

Στο κεφάλαιο 3 υποστηρίξαμε τη θέση ότι «ο εθνικισμός χαρακτηρίζεται εγγενώς από την τάση προς τον ρατσισμό». Έχει ενδιαφέρον ότι η προσέγγιση της «ιστορικής συνέχειας του ελληνικού λαού» ως «αντίστασης» στους κατακτητές χρησιμοποιήθηκε ευρέως ως υποτιθέμενη απόρριψη του ρατσισμού: το ελληνικό εθνικό στοιχείο, που υφίσταται αδιαλείπτως διά μέσου των αιώνων ανεξαρτήτως και πέραν των κοινωνικών καθεστώτων και σχέσεων, δεν είναι φυλή (ράτσα), αλλά ένας «λαός» που δημιουργείται και συνεχεται από την πρακτική της «αντίστασης».

Ο Νίκος Σβορώνος (1911-1989) αποτελεί χαρακτηριστικό εκπρόσωπο της «σχολής» που επιχειρεί να θεμελιώσει το σχήμα της «εθνικής συνέχειας του ελληνισμού» στον υποτιθέμενο «αντιστασιακό χαρακτήρα» του ελληνικού λαού:

Το ελληνικό έθνος γεννήθηκε στο τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, και στεριώθηκε μέσα από την αντίθεση και την αντίσταση ενάντια στην ξενική κατοχή, που ήταν δυτική για ορισμένες περιοχές και οθωμανική για το μεγαλύτερο μέρος της χώρας [...]. Θεωρώ ότι ο ελληνισμός [...] είναι από τους λίγους λαούς που απέκτησαν εθνική συνείδηση, ακριβώς μέσα σε ευρύτερα σύνολα και σε αντιπαράθεση με αυτά. Κυρίως σαν κατακτημένος λαός. Και το ότι διατήρησε τη γλώσσα του, την εθνική του συνείδηση, για μένα είναι αντιστασιακό φαινόμενο. [...] Το πρόβλημα είναι να μένεις αυτό που είσαι, και αυτό βέβαια συνδυάζεται με την *πολιτισμική συνέχεια* του ελληνισμού. Με το γεγονός ότι, *όταν κατακτήθηκε ο ελληνικός λαός είτε από τους Ρωμαίους αρχικά είτε αργότερα από τους Τούρκους, είχε εθνική ενότητα και συνείδηση της ενότητας αυτής. Υπήρχε μια λαϊκή ενότητα, με τη γλώσσα, τα ήθη και τα έθιμα, και είχε συνείδηση της ταυτότητάς του αυτής, η οποία του επέτρεψε να αντισταθεί, να αντισταθεί στην απορρόφηση από άλλους λαούς, οι οποίοι ήταν οι κατακτητές του* (Σβορώνος 1995: 159-160, 161, η υπογράμμιση δική μου).

Στο απόσπασμα που μόλις παραθέσαμε, το οποίο ουσιαστικά επαναλαμβάνει την αντίληψη του Απόστολου Βακαλόπουλου και των άλλων παραδοσιακών «εθνικών ιστορικών» περί «της ακατάπαυστης και ακατάβλητης αντιστάσεως του ελληνικού λαού», διαφαίνεται καθαρά η κυκλικότητα του επιχειρήματος, δηλαδή η ταύτιση αιτίου και αποτελέσματος: *Η αντίσταση δημιουργεί την εθνική συνείδηση· η εθνική συνείδηση δημιουργεί την αντίσταση*. Την αντίληψη αυτή προβάλλει όμως ο Σβορώνος και ως μέσο για να αποστασιοποιηθεί από τη φυλετική αντίληψη της συνέχειας του ελληνισμού:

Δεν πιστεύω βέβαια στη φυλετική συνέχεια. [...] Για το ότι υπάρχει όμως, από παλιά, πολύ παλιά, ένας ελληνικός λαός που έχει συνείδηση της ενότητάς του και της διαφοράς από τους άλλους λαούς, και έχει συνείδηση της ιδιαιτερότητάς του και της *πολιτισμικής του συνέχειας*, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία (Σβορώνος 1995: 104, η υπογράμμιση δική μου).

Όμως η κύρια μορφή ρατσισμού μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη συντριβή του ναζισμού δεν είναι ο φυλετικός, αλλά ο *πολιτισμικός* ρατσισμός. Όπως παρατηρεί ο Etienne Balibar,

από τη δεκαετία του '60, παρατηρείται μία διαδικασία αντικατάστασης της ρατσιστικής ιδεολογίας που συγκροτείται με βάση τη βιολογική διαφορά από εκείνη που τείνει να «θεσμοποιήσει» την πολιτισμική διαφορά ως πυρήνα του σύγχρονου ρατσισμού (Balibar 1988: 72).

Η αντίληψη της «πολιτισμικής διαφοράς» του ελληνικού λαού μέσα από τη συνεχή αντίσταση στους κατακτητές κάθε άλλο παρά αποφεύγει αυτόν τον πολιτισμικό ρατσισμό, τον οποίο ο Μπαλιμπάρ, σε μεταγενέστερα κείμενά του, όρισε επίσης ως «διαφοροποιητικό ρατσισμό» (Μπαλιμπάρ, στο Μπαλιμπάρ και Βαλλερστάιν 1991).

Γράφει χαρακτηριστικά ο Σβορώνος:

Οι ντόπιοι λοιπόν πληθυσμοί συγκροτημένοι ήδη σε έναν ενιαίο λαό, σε μια εθνότητα με γερούς υλικούς και πνευματικούς δεσμούς, με *ανώτερο πνευματικό πολιτισμό χωρίς ουσιαστική διακοπή*, εντεταγμένοι σ' ένα μεγάλο συγκεντρωτικό κράτος και πλαισιωμένοι από μια θαυμαστά οργανωμένη διοικητική και εκκλησιαστική ιεραρχία, ήταν φυσικό ν' απορροφήσουν στη μεγάλη τους πλειονότητα τα *ημιβάρβαρα και πολιτικά ανοργάνωτα ξένα στοιχεία*, που κατά διαστήματα εισρέουν στις ελληνικές χώρες (Σβορώνος 2004: 46, η υπογράμμιση δική μου).

Άραγε, ποια να ήταν τα «ημιβάρβαρα και πολιτικά ανοργάνωτα ξένα στοιχεία» την εποχή της Επανάστασης; Θυμίζω ότι κατά τους πρωτεργάτες της Επανάστασης, «τα Δικαιώματα του ελευθέρου πολίτου Έλληνας [...] απαράλλακτα δίκαιον είναι να τα απολαμβάνουν [...] ο Σέρβος, ο Βούλγαρος, ο Θραξ, ο Ηπειρώτης, ο Θεσσαλός, ο Αιτωλός, ο Φωκεύς, ο Λοκρός, ο Βοιωτός, ο Αθηναίος, ο Ευβοεύς, ο Πελοποννήσιος, [...], ο Αντιοχεύς, ο Σύριος, ο Εφέσιος, ο Βυδινός, ο Κεσσαρεύς, ο Σμυρναίος, και οι λοιποί όσοι χριστιανοί υπό τον βάρβαρον ζυγόν του Σουλτάνου αιώνας καταθλιβόμενοι, αναστέναζον, εσυμφώνησαν [...] να συζήσουν ελεύθεροι [...]» (Νέγρης 1824, βλ. κεφ. 1). Για την Επανάσταση, Έλληνες είναι όλοι οι Χριστιανοί που θα λάβουν τα όπλα απαιτώντας «ελευθερία», δηλαδή «όλοι αι Επαρχίαι της Ελλάδος [...] όσαι έλαβον και θα λάβωσι τα όπλα κατά της Οθωμανικής δυναστείας», σύμφωνα με το Σύνταγμα της Τροιζήνας (βλ. κεφ. 6). Οι επαρχίες αυτές, στις οποίες κατά την Προκήρυξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη στις 24/2/1821 περιλαμβάνονται η Σερβία και η Βουλγαρία (βλ. κεφ. 1), δεν χωρίζονται σε εκείνες «με ανώτερο πνευματικό πολιτισμό» και στις άλλες, όπου κυριαρχούν «τα ημιβάρβαρα και πολιτικά ανοργάνωτα ξένα στοιχεία» όπως ισχυρίζεται ο Σβορώνος.

Θα συμφωνήσω επομένως με τον Άκη Γαβριηλίδη, ο οποίος επισήμανε αναφορικά με την προσέγγιση του Νίκου Σβορώνου ότι «σε αυτή την εξύμνηση της πολιτισμικής διαφοράς και της διατήρησης της ιδιαιτερότητας ενός λαού θα πρέπει να έχουμε το θάρρος να αναγνωρίσουμε αυτό που πράγματι είναι, δηλαδή μια παραδειγματική έκφραση του διαφοριστικού ρατσισμού» (Γαβριηλίδης 2005: 19).⁵

5. Μια πιο ήπια αλλά ουσιαστική κριτική στην άποψη περί «αντιστασιακού χαρακτήρα

Με δεδομένο ότι ο Νίκος Σβορώνος υπήρξε ένας ιστορικός και διανοούμενος ενταγμένος στην κομμουνιστική και την ευρύτερη Αριστερά,⁶ γεννάται στο σημείο αυτό το ακόλουθο ερώτημα: Αποτελεί μεμονωμένη περίπτωση η ταύτιση των απόψεων του Σβορώνου με εκείνες του Απόστολου Βακαλόπουλου, του Ιωάννη Φιλήμονα κ.λπ. αναφορικά με την «ιστορική συνέχεια» του ελληνισμού μέσα από την «ακατάπαυστη και ακατάβλητη αντίσταση» του ελληνικού λαού στους κατακτητές; Τελικά, σε ποιο βαθμό συνιστούν ιδεολογικές χρήσεις της ιστορίας και ορισμένες αριστερές προσεγγίσεις στην Επανάσταση, κατ' αναλογία με εκείνες της επίσημης «εθνικής ιστοριογραφίας»; Με τα ζητήματα αυτά θα ασχοληθούμε στις επόμενες ενότητες του παρόντος κεφαλαίου.

9.5. *Ιστορικές προσεγγίσεις στο πλαίσιο της Αριστεράς (1907-1946):*

Από τις απόπειρες επιστημονικής ανάλυσης για την τεκμηρίωση της σοσιαλιστικής στρατηγικής στις ιδεολογικές χρήσεις της ιστορίας

9.5.1. Ο Γεώργιος Σκληρός (1907-1919) και ο Γιάννης Κορδάτος (1924). Η πρώτη μαρξιστική πραγματεία που επιχειρούσε να παρουσιάσει μια επιστημονική μαρξιστική ανάλυση της νεοελληνικής κοινωνίας, με βάση την οποία να θεμελιώνεται η στρατηγική ανατροπής του καπιταλισμού και αντικατάστασής

του ελληνισμού», που ταυτόχρονα αναγνωρίζει τη συμβολή του Σβορώνου στη σύγχρονη ιστοριογραφία, διατύπωσε ο Παναγιώτης Στάθης: «το διάστημα 1953-1956 η εμφάνιση του Νίκου Σβορώνου με την *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας* και με τα άρθρα του στην *Επιθεώρηση Τέχνης* συγκροτεί ένα πολύ πιο στέρεο και σύγχρονο μαρξιστικό ιστοριογραφικό αφήγημα. [...] Η προσέγγιση του Σβορώνου, απότοκη και αυτή της εποχής της, έχει εν μέρει ξεπεραστεί από τη σημερινή ιστοριογραφία, κυρίως επειδή στην έννοια του “αντιστασιακού χαρακτήρα της ιστορίας του νέου ελληνισμού” λανθάνουν ουσιοκρατικές ερμηνείες, ενώ και η πρόσληψη της έννοιας του έθνους από τον Σβορώνο υπόκειται σε παραδοσιακές θεωρήσεις του εθνικού φαινομένου» (Στάθης 2014: 40).

6. Χαρακτηριστική για την πολιτική πορεία του Νίκου Σβορώνου είναι το ακόλουθο απόσπασμα από συνέντευξή του: «Ο πρώτος πυρήνας της Ιστορίας της Ελλάδας γράφτηκε όταν μου ζητήθηκε μια μικρή Ιστορία για τα Ελληνόπουλα στις λαϊκές δημοκρατίες. Το δέχτηκαν. Είχαν αντιρρήσεις εκεί που δεν το περίμενα· ενώ για τις θέσεις μου για το ΕΑΜ και για την αντίσταση δεν είχαν καμιά αντίρρηση, μερικοί είχαν αντιρρήσεις για το ότι έβαζα στο ίδιο καζάνι την Αγγλία με τη Ρωσία, το 1821. Και επέμεναν – και μερικοί ακόμη επιμένουν. Τους είχα απαντήσει τότε ότι αν μερικοί κομμουνιστές θεωρούν ότι είναι απόγονοι του τσάρου, του Ρομανόφ, εγώ δεν είμαι...», περ. *Σύγχρονα Θέματα* 35-37 (Δεκ. 1988): 51, παρατίθεται στο Λούκος 2014: 84. Επίσης, σύμφωνα με μαρτυρία του Φίλιππου Ηλιού: «Όταν, το 1945, ο Νίκος Σβορώνος υπόδειξε στον Νίκο Ζαχαριάδη πως η επίσημη θεωρία του ΚΚΕ για τις σχέσεις της νέας Ελλάδας με το Βυζάντιο δεν άντεχε μπρος στη μαρτυρία των ιστορικών πηγών, ο Ζαχαριάδης δέχτηκε την (ιδιωτική) συζήτηση, δέχτηκε, με κάποιες επιφυλάξεις, και την επιχειρηματολογία του Ν. Σβορώνου, αλλά απάντησε: αυτά να τα πούμε (= δημοσιεύσουμε) αργότερα. Αυτή την ώρα δεν μπορώ, αυτά δεν μας συμφέρουν» (Ηλιού 2014: 26).

του από τον σοσιαλισμό, ήταν *Το κοινωνικόν μας ζήτημα* του Γεωργίου Σκληρού (ψευδώνυμο του Γεωργίου Κωνσταντινίδη, 1878-1919), που κυκλοφόρησε το 1907. Το έργο δίνει ιδιαίτερο βάρος στον κοινωνικό χαρακτήρα της Επανάστασης του 1821, ως αφετηρία για την ερμηνεία της ελληνικής κοινωνίας των αρχών του 20ού αιώνα. Η Επανάσταση παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων στο εσωτερικό της οθωμανικής κοινωνίας, συγκεκριμένα ως η αναγκαία συνέπεια της ανάπτυξης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων και της ανόδου της ελληνικής αστικής τάξης.⁷

Ο μαρξισμός του Σκληρού είναι σχηματικός και απλουστευτικός. Βασίζεται στο σχήμα της μηχανιστικής διαδοχής των κοινωνικών συστημάτων στην ιστορική πορεία τους προς την «πρόοδο»: φεουδαρχία-καπιταλισμός-σοσιαλισμός. Με την έννοια αυτή, η αναφορά στην Επανάσταση ήταν η «εισαγωγή» για να υποστηριχτεί η άποψη περί της αναγκαιότητας του να ανατραπεί η καπιταλιστική κυριαρχία από την εργατική εξουσία. Παρ' όλα αυτά, η ανάλυση του Σκληρού στο έργο αυτό και στα επόμενα κείμενά του, μέχρι το τελευταίο βιβλίο του *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού* (1919) περιέχει ενδιαφέρουσες θέσεις και επισημάνσεις, τόσο για την έκβαση της Επανάστασης όσο και για τις κοινωνικές δυνάμεις που τη στήριξαν (βλ. αναλυτικά Μηλιός 2017: 45-67).

Η βασική θέση του Σκληρού σχετικά με τον χαρακτήρα του 1821 συνοψίζεται ως εξής:

Κατά βάθος ήτο αστική επανάσταση, προκληθείσα υπό της πρωτοφανούς οικονομικής ευεξίας των έσω και έξω αστικών στοιχείων, της αφυπνίσεως του εθνικού φρονήματος ιδίως εις τας ανεπτυγμένας αστικές τάξεις και τους λογίους του έθνους (Σκληρός 1977: 114).

Με αφετηρία τη θέση αυτή καταλήγει στα ακόλουθα συμπεράσματα:

Αναφορικώς με την Ελλάδα είπαμε: 1) Η σημερινή Ελλάδα [...] είναι ολωσδιόλου αστικό κράτος. 2) Η Ελληνική επανάσταση [...] τότε μόνον μπόρεσε να πραγματοποιηθεί, όταν τα αστικά στοιχεία του έθνους έφθασαν σε μεγάλη οικονομική ακμή και είχαν ξυπνημένο πια το εθνικό αίσθημα και την *ιδέα της πατρίδας*, που την είχαν ρίξει στη μέση οι αστικές επαναστάσεις της δυτικής Ευρώπης. 3) Η αστική μας τάξη έδειξε όλη της τη ζωτικότητα και το σφρίγος ενόσω πάλεσε με ανώτερες τάξεις: Πρώτα με τους φεουδάλους Τούρκους και κατόπι με τους αριστοκράτες Βαυαρούς. Μόλις έμεινε όμως μόνη κυρίαρχη, χωρίς αντιπάλους από πάνω και από κάτω, έπεσε σε στασι-

7. Το κεφάλαιο 1 του βιβλίου έχει τίτλο «Η πάλη των τάξεων ως απαραίτητος παράγων της κοινωνικής προόδου» (Σκληρός 1977: 85).

μότητα και σαπίλα. 4) Όλα τα φάρμακα που μας πρότειναν ως τα τώρα διάφοροι «ουτοπισταί» προς θεραπείαν της αστικής μας σαπίλας, έμειναν χωρίς κανένα αποτέλεσμα, γιατί ήταν *αστικά φάρμακα κατά αστικής αρρώστιας*. Μόνον «*εργατικά, προλεταριακά*» φάρμακα θα μπορέσουν να γιατρέψουν την αστική μας αρρώστια. [...] Αν οι νατσιοναλίστες ήθελαν να μας πολεμήσουν σοβαρά, δεν είχαν παρά να αναιρέσουν, να καταρρίψουν τα αξιώματα μας αυτά. [...] Και αναφορικώς με την Ελλάδα έπρεπε να μας αποδείξουν: [...] Ότι η επανάστασή μας δεν ήταν καθόλου αστική, αλλ' ότι την έκαναν ή οι φαναριώτες και λοιποί κοτσαμπάσιδες και προύχοντες ή έγινε για απλούς ιδεολογικούς εθνικούς λόγους [...] (Σκληρός 1977: 391, η υπογράμμιση του συγγραφέα).

Το βιβλίο προκάλεσε έντονη θεωρητική διαμάχη επί δύο τουλάχιστον χρόνια από τις στήλες του περιοδικού *Ο Νουμάς*, το οποίο εξέφραζε τις απόψεις του κινήματος των δημοτικιστών, ανάμεσα στους σοσιαλιστές (Γ. Σκληρός, Αλέξανδρος Δελμούζος, Κώστας Χατζόπουλος, Νίκος Γιαννιός, Μάρκος Ζαβιτζιάνος και Φώτος Πολίτης) και τους «εθνικιστές» (Μάρκος Τσιριμώκος, Ίων Δραγούμης, Πέτρος Βλαστός, Γιάννης Χατζής και Αριστοτέλης Πουλημένος) που εντάσσονταν στον κύκλο των δημοτικιστών διανοουμένων (βλ. Σταυρίδη-Πατρικίου 1976).

Η θεωρητική παρέμβαση του Σκληρού έγινε σε μια συγκυρία (1907) στην οποία κυριαρχούσε το επεκτατικό-«αλυτρωτικό» όραμα του ελληνικού κράτους, η «Μεγάλη Ιδέα» (βλ. κεφ. 8). Μια στρατηγική ανατροπής του καπιταλισμού και σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας έπρεπε είτε να αυτοανααιρεθεί, παραδεχόμενη ότι παραμένει ανεπίκαιρη, διότι προηγείτο το καθήκον της εδαφικής-κρατικής «ολοκλήρωσης του ελληνισμού», είτε να αντιπαρατεθεί στην κυρίαρχη στρατηγική (και το ιδεολογικό όραμα) της εδαφικής επέκτασης.

Ο Σκληρός (και οι άλλοι σοσιαλιστές διανοούμενοι) υιοθετούσε αρχικά τη δεύτερη στάση, και εστίασε στο ζήτημα αυτό (το «εθνικό ζήτημα») την πολεμική του εναντίον των «εθνικιστών», δηλαδή των διανοουμένων που υποστήριζαν την προτεραιότητα της εδαφικής επέκτασης, υιοθετώντας τη Μεγάλη Ιδέα.

Ο Σκληρός υποστήριζε ότι οι ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις είχαν χαρακτήρα επεκτατικό (ότι δεν αποτελούσαν «εθνικοαπελευθερωτικά αιτήματα»), γιατί με τη διαμόρφωση των εθνικών συνειδήσεων των άλλων βαλκανικών λαών οι Έλληνες δεν αποτελούσαν την πλειοψηφία του πληθυσμού στα εδάφη που διεκδικούσαν. Το 1909 έγραφε:

Ενώ λοιπόν οι Έλληνες βρίσκονταν ακόμα στον επαναστατικό τους οίστρο, φανταζόμενοι πως σ' όλη την Ανατολή υπάρχουν δύο μόνο έθνη, οι Έλληνες

και οι Τούρκοι, [...] οι Ρουμάνοι ιδρύσανε την ηγεμονία τους [...] ύστερα από 25 πάνου κάτω χρόνια οι Βούλγαροι κάνανε το πρώτο βήμα της αστικής εθνικής τους παλιγγενεσίας (Σκληρός 1977: 421-22).⁸

Η κριτική των «εθνικιστών» προς τον Σκληρό βασίστηκε, κατά κύριο λόγο, στο αίτημα της «εθνικής ολοκλήρωσης», στο αίτημα, δηλαδή, να ενταχθούν στο ελληνικό κράτος όλοι οι ελληνικοί πληθυσμοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τα εδάφη που κατοικούσαν, θεωρώντας (με τρόπο πάντως περισσότερο έμμεσο, παρά ρητά διατυπωμένο) ότι οι εθνικές διεκδικήσεις των άλλων βαλκανικών λαών είχαν περισσότερο έναν «πλαστό» ή «κατασκευασμένο» χαρακτήρα. Βασικός εκφραστής των εθνικιστικών απόψεων ήταν ο Ίων Δραγούμης, ο οποίος έγραφε στον *Νουμά*:

Επειδή έτυχε να γεννηθώ Έλληνας, και επειδή οι Έλληνες την τωρινή στιγμή δεν βρίσκονται ακόμα στο στάδιο του σοσιαλισμού και επειδή περιτριγυρίζονται από έθνη με σύνορα που θέλουν να μας φάγουν, [...] και επειδή εμένα δεν μου καλοέρχεται να φαγωθώ από Βουλγάρους ή Ρώσους [...] – για τούτο θέλω πρώτα να εξασφαλιστεί η ελληνική μου υπόσταση [...], έπειτα να αναπτύξω τις οικονομικές μου δυνάμεις, και ύστερα ας διαλυθεί, ας κοσμοπολιτιστεί, ας σοσιαλιστεί, ας κάμει ό,τι θέλει το έθνος μας (παρατίθεται στο Σταυρίδη-Πατρικίου 1976: 171, η υπογράμμιση του συγγραφέα).⁹

Την αντιπαράθεση ανάμεσα στους σοσιαλιστές και τους «εθνικιστές» ήρθαν να διακόψουν τα σημαντικά ιστορικά γεγονότα της περιόδου: το στρατιωτικό κίνημα του 1909, η «ανορθωτική κίνηση» υπό τον Βενιζέλο που το ακολούθησε, και, βέβαια, οι «εθνικοί» πόλεμοι της περιόδου 1912-1922, που οδήγησαν στο τέλος της Μεγάλης Ιδέας, καθώς με τις μετακινήσεις («ανταλλαγές») χριστιανικών και μουσουλμανικών πληθυσμών επήλθε τελικά η ένωση «του έθνους σ' ένα κράτος». Στο διάστημα των λίγων αυτών ετών αλλάζει, μαζί με τα όρια και τα οράματα του ελληνικού κράτους, και η εικόνα του σοσιαλιστικού κινήματος της χώρας (ίδρυση ΣΕΚΕ-ΚΚΕ, ΓΣΕΕ, κ.ο.κ.).

8. Αναφορικά με τον «Μακεδονικό αγώνα» συμπέρανε: «Καιρός πια να καταλάβουμε όλοι μας πως δεν αξίζει τον κόπο να χαλνούμε τον κόσμο για μερικές χιλιάδες σλαυόφωνους ψευτο-έλληνες χριστιανούς πατριαρχικούς, γιατί αργά ή γρήγορα θα τους χάσουμε» (Σκληρός 1977: 428-29).

9. Πίσω από το συγκυριακό-ιστορικό αίτημα της «εθνικής ολοκλήρωσης» υπάρχει, βέβαια, η κεντρική θεωρητική θέση του εθνικισμού ότι οι κοινωνικοί-ταξικοί ανταγωνισμοί είναι πάντοτε δευτερεύουσας σημασίας σε σχέση με τα «εθνικά συμφέροντα» και τους «εθνικούς στόχους». Με τα λόγια του Α. Πουλημένου, «τα κοινωνικά ζητήματα παύουν εκεί που αρχίζουν τα όρια της εθνικής οντότητας [...] το να [...] ονομάζει [κανείς] τον αγώνα του Εικοσιένα “αστικήν επανάσταση” [...] είναι βέβαια ασυγχώρητο» (στο Σταυρίδη-Πατρικίου 1976: 180).

Στη νέα συγκυρία, το 1924, κυκλοφόρησε το βιβλίο του Γιάννη Κορδάτου *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, το οποίο και πάλι επιχειρεί να αναλύσει το Εικοσιένα για να συναγάγει συμπεράσματα αναφορικά με την ελληνική κοινωνία της εποχής του και την αριστερή στρατηγική. Οι θέσεις που περιέχονται στο βιβλίο αυτό ακολουθούν το θεωρητικό νήμα των αναλύσεων του Σκληρού (ο οποίος λίγο πριν το θάνατό του, το 1919, είχε εκδώσει *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*, όπου πραγματεύεται εκ νέου, μεταξύ των άλλων, το ζήτημα του κοινωνικού χαρακτήρα του 1821).

Σύμφωνα (και) με τον Κορδάτο του 1924, το 1821 είχε τον χαρακτήρα αστικής επανάστασης, η οποία έφερε στην πολιτική εξουσία την ήδη οικονομικά κυρίαρχη αστική τάξη. Από τη δεύτερη ανατύπωση (3η έκδοση) του βιβλίου αυτού, διαβάζουμε:

Η σχηματισθείσα νέα κοινωνική τάξις, η αστική, εις την υπόδουλον Ελλάδα είχε φθάσει εις *μεγάλην ανάπτυξιν υλικήν*. Ένεκα του λόγου αυτού (αντικειμενικός όρος μιας Επανάστασεως), και του επικρατούντος πανευρωπαϊκού αναβρασμού [...] (υποκειμενικός όρος), η *ελληνική αστική τάξις* ωθήθη προς την ιδέαν της Επανάστασεως κατά του τουρκικού ζυγού. Βεβαίως εάν η τότε ανδρωθείσα ελληνική αστική τάξις δεν ευρίσκετο εις την υλικήν ακμήν εις την οποίαν ευρίσκετο με την τεραστίαν ανάπτυξιν του εμπορίου και της ναυτιλίας εσωτερικώς και εξωτερικώς δεν θα ήτο ψυχικώς προπαρασκευασμένη να δεχθή τας γαλλικάς επαναστατικές ιδέας και να φανατισθή από τα δόγματα της Γαλλικής Επανάστασεως. Διότι ήτο ως τάξις σχηματισμένη και οικονομικώς ευρίσκετο εις υπερτάτην ακμήν, δι' αυτό ηθέλησε να ανέλθω ως τάξις κοινωνική επιδιώκουσα κατά πρώτον και απαραβάτον όρον να εκδώξη τους Τούρκους, διότι η κυριαρχία των ήτο το μεγαλύτερον και ανυπέρβλητον εμπόδιον διά την άνοδόν της εις την εξουσίαν (Κορδάτος 1927: 54, η υπογράμμιση στο πρωτότυπο).

Η κυρίαρχη αστική τάξη μετασχηματίζεται, σύμφωνα με τον Κορδάτο, από το 1880 και μετά σε σύγχρονη, βιομηχανική αστική τάξη, αποκτώντας αντιδραστικά χαρακτηριστικά:

Η αστική τάξις εις όλον τον κόσμον είνε πλέον τάξις αντιδραστική, τάξις, η οποία πολιτικώς και οικονομικώς καταπιέζεται [ενν. καταπιέζει, Γ.Μ.] και εκμεταλλεύεται τον εργαζόμενον λαόν. Η ελληνική αστική τάξις, ωθούμενη από τα συμφέροντά της, ακολουθεί τον ίδιον δρόμον, τον δρόμον της αντιδράσεως. Ο προοδευτικός της ρόλος προ πολλού παρήλθε [...] Μόνον η οργανωμένη εργατική τάξις είναι σήμερα τάξις *προοδευτική*. Οι αγώνες της, εμπνεόμενοι από το διεθνιστικόν ιδανικόν του Κομμουνισμού, αποβλέπουν

εις το να απαλλάξουν την ανθρωπότητα από τας καταστροφάς και τας φρίκας νέων ιμπεριαλιστικών πολέμων [...] Διά της Κοινωνικής Επανάστασεώς της θα γίνη όχι μόνον ο καταλυτής των οικονομικών και πολιτικών δεσμών της, αλλά και ο ελευθερωτής όλων των καταπιεζομένων μαζών (Κορδάτος 1927: 176-177, η υπογράμμιση στο πρωτότυπο).

Ο μαρξισμός του Κορδάτου είναι σχηματικός-μηχανιστικός, όπως άλλωστε και του Σκληρού. Μεθοδολογικά βασίζεται στον «οικονομισμό», δηλαδή στην αναγωγή της όλης κοινωνικής εξέλιξης στην οικονομία, υποβαθμίζοντας έτσι τη σημασία των ταξικών συγκρούσεων, τις οποίες ουσιαστικά θεωρεί αντανάκλασεις των οικονομικών εξελίξεων.¹⁰

9.5.2. Υπαγωγή της ιστορικής ανάλυσης στις ιδεολογικές «προτεραιότητες» της συγκυρίας: Ο Γ. Ζέβγος και η πολεμική του προς τον Γ. Κορδάτο. Το γενικό θεωρητικό σχήμα που εισήγαγαν οι παρεμβάσεις του Σκληρού και του Κορδάτου (1924) –σχετικά με τον χαρακτήρα της Επανάστασης του 1821, τον ρόλο της αστικής τάξης, την κυριαρχία του καπιταλισμού στην ελληνική κοινωνία και το σοσιαλιστικό-προλεταριακό περιεχόμενο που θα είχε η επανάσταση που θα ανέτρεπε τον καπιταλισμό– εξέφραζε αρχικά το πλαίσιο θέσεων του ΣΕΚΕ-ΚΚΕ. Όμως το πλαίσιο αυτό αλλάζει ριζικά στη δεκαετία του 1930, έπειτα από παρέμβαση της Κομμουνιστικής Διεθνούς.

Η νέα αντίληψη του ΚΚΕ για τον χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού και συνακόλουθα για την επαναστατική στρατηγική τελικώς παγιώνεται τον Ιανουάριο του 1934, ύστερα από παρέμβαση της Κομμουνιστικής Διεθνούς (ΚΚΕ 1968: 9), η οποία οδηγεί στις αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας (1934) της Κεντρικής Επιτροπής. Σύμφωνα με τις αποφάσεις αυτές,

η Ελλάδα ανήκει στον τύπο εκείνων των χωρών, που στο πρόγραμμα της ΚΔ χαρακτηρίζονται σαν «χώρες με μέσο επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού, με υπάρχοντα σημαντικά υπολείμματα μισοφεουδαρχικών σχέσεων

10. «Ο οικονομικός παράγων είναι εκείνος ο οποίος δημιουργεί και ρυθμίζει την κοινωνικήν εξέλιξιν» (Κορδάτος 1927: 19). Η προσέγγιση αυτή έγινε αντικείμενο κριτικής από τον Σεραφείμ Μάξιμο (1899-1962), σημαίνοντα μαρξιστή της εποχής, ο οποίος έγραφε το 1928: «Είναι αλήθεια πως ούτε ο μαρξισμός του Σκληρού είναι απαλλαγμένος από μεταφυσικές πλευρές ούτε και ο ίδιος ο Σκληρός κατώρθωσε στο τέλος να διατηρήσει την αρχική του σοσιαλιστική εμφάνιση. [...] Ανεξάρτητα απ' αυτό τα έργα του έχουνε μια μεγάλη αξία και απ' αυτή την άποψη τα θεωρούμε ασυγκρίτως ανώτερα από τα έργα του σ. Κορδάτου, γιατί και σε διαφορετική εποχή είναι γραμμένα και εργασία περιέχουνε βαθύτερη. Αντίθετα τα έργα του Κορδάτου δεν χαρακτηρίζονται ούτε για τη μεθοδολογία τους ούτε ακόμα για την επιστημονική τους εμβρίθεια μα ούτε και κατά τη γνώμη μας είναι μαρξιστική ανάλυση της ελληνικής ιστορίας, επειδή τονίζουν τον "οικονομικό παράγοντα"» (Μάξιμος 1982: 11, η υπογράμμιση δική μου).

στην αγροτική οικονομία [...] [...] Η ιδιομορφία της Ελλάδας συνίσταται στη σημαντική της εξάρτηση από το ξένο κεφάλαιο και στη συνδεδεμένη μ' αυτή μονομερή, ασθενή ανάπτυξη της βιομηχανίας [...] η επικείμενη επανάσταση των εργατών και αγροτών στην Ελλάδα θα έχει αστικοδημοκρατικό χαρακτήρα με τάσεις γρήγορης μετατροπής σε προλεταριακή σοσιαλιστική επανάσταση (ΚΚΕ 1968: 19, 23).

Η θεωρητική αυτή αντίληψη για τον ελληνικό καπιταλισμό και την κομμουνιστική στρατηγική θα αποτελέσει έκτοτε το υπόβαθρο της επίσημης μαρξιστικής (αλλά και της ευρύτερης αριστερής σκέψης στην Ελλάδα· βλ. και Μαστραντώνης και Μηλιός 1983, Μηλιός 2000· επίσης Ελεφάντης 1976). Όπως παρατηρεί ο Φίλιππος Ηλιού, «κυριάρχησε, έτσι, ένας αυθαίρετος ιστορικός λόγος, που όχι μόνο δεν βρισκόταν σε αντιστοιχία με τις ιστορικές πραγματικότητες, αλλά ούτε καν επιζητούσε προσδέσεις μαζί τους» (Ηλιού 2014: 23).¹¹

Αναφορικά με την Επανάσταση του 1821, οι υποστηρικτές των νέων αντιλήψεων, περί «καθυστερημένης, ημιφεουδαρχικής και εξαρτημένης» Ελλάδας βρέθηκαν μπροστά στην πρόκληση-πρόσκληση που απηύθυνε το 1908 ο Γ. Σκληρός προς τους «νατσιοναλίστες»:

αναφορικός με την Ελλάδα έπρεπε να μας αποδείξουν: [...] Ότι η επανάστασή μας δεν ήταν καθόλου αστική, αλλ' ότι την έκαναν ή οι φαναριώτες και λοιποί κοτσαμπάσιδες και προύχοντες ή έγινε για απλούς ιδεολογικούς εθνικούς λόγους (Σκληρός 1977: 391).

Και είναι ακριβώς αυτό που επιχειρούν να κάνουν επί δεκαετίες οι οπαδοί της ελληνικής «εξάρτησης και υπανάπτυξης», κακοποιώντας τα ιστορικά δεδομένα. Την αρχή έκανε ο Γιάννης Ζέβγος [Ζεύγος] (ψευδώνυμο του Γιάννη Ταλαγάνη, 1897-1947), που ήδη το 1934 δημοσίευσε μια μπροσούρα με τίτλο *Γιατί η Επανάσταση στην Ελλάδα θ' αρχίσει σαν αστικοδημοκρατική*. Το σκεπτικό του, το οποίο ανέπτυξε σε όλα τα άρθρα και τις μπροσούρες που έγραψε μέχρι τη δολοφονία του (Ζέβγος 1933α, 1933β, 1935, 1936, 1943, 1945) προτάσσει το σχήμα της «προδοσίας» από την αστική τάξη και τους φεουδάρχες-κοτσαμπάσιδες του εθνικού αγώνα τον οποίο διεξήγαγε ο ελληνικός λαός το 1821. Οι στόχοι της Επανάστασης (αστικοδημοκρατική επανάσταση – εθνική ανεξαρ-

11. Ο Χρήστος Λούκος παρουσιάζει την ανθεκτικότητα και συνέχεια στον χρόνο αυτών των απόψεων, που αναπαράγονται διαρκώς όχι μόνο από αριστερούς διανοούμενους, αλλά «συχνά διασταυρώνονται και με αντιθετικά πολιτικοϊδεολογικά ρεύματα, όπως αυτά του εθνικισμού» (Λούκος 2014: 91). Ο Λούκος εστιάζει σε χαρακτηριστικούς εκφραστές των απόψεων αυτών, όπως οι Α. Στρίγγος, Κ. Μοσκόφ, Τ. Βουρνάς, Κ. Τσουκαλάς, Β. Φίλιας, Π. Ροδάκης, Τ. Λιγνάδης, Α. Αγγελόπουλος, Δ. Μαντζουλίνος, Ρ. Αποστολίδης κ.ά. Για την περίπτωση του Ν. Μουζέλη, βλ. Μηλιός 1993.

τησία) παρέμειναν έκτοτε σε εκκρεμότητα, και θα τους πραγματοποιούσε το «σύγχρονο επαναστατικό κίνημα».

Οι Έλληνες εμποροκοτζαμπάσηδες, έχοντας την ηγεμονία της επανάστασης, αγωνίστηκαν να αποσπάσουν το έθνος από το στρατόπεδο της επανάστασης, να του φορέσουν καινούργια δεσμά καταδικάζοντάς το έτσι στη στασιμότητα και στο μαρασμό. Στάθηκαν ανίκανοι να στηριχθούν στις ηφαιστειώδεις δυνάμεις που έκρυβαν οι λαϊκές μάζες [...]. Τάξη δειλή και συντηρητική, τρέμοντας τον ίδιο τον ελληνικό λαό, αφαίρεσε την υπόθεση της επανάστασης από τα ρωμαλέα του χέρια και την εναπόθεσε στα χέρια της αντίδρασης [...] *Προδομένη η υπόθεση των αγωνιστών του 1821* περιμένει την ολοκλήρωσή της. Το σύγχρονο επαναστατικό κίνημα του εργαζόμενου έθνους, καθοδηγημένο απ' το προλεταριάτο, κληρονόμο των εθνικών αγώνων, θα απαλλάξει τη χώρα απ' την εξάρτηση του ξένου κεφαλαίου και απ' τους ντόπιους εκμεταλλευτές και θ' ανοίξει το δρόμο για να ανυψωθεί ο ελληνικός λαός, για να ανθίσει ο εθνικός του πολιτισμός (Ζέβγος 1936, η υπογράμμιση δική μου).¹²

Ο Ζέβγος επέκρινε με οξείς χαρακτηρισμούς τον Γιάνη Κορδάτο αναφορικά με τον ρόλο της αστικής τάξης στην Επανάσταση, που κατά τον Ζέβγο ήταν εθνικά προδοτικός, με το 1821 να αποτελεί έργο των «λαϊκών μαζών» που εκφράζονταν μέσω του «κινήματος» των κλεφτών. Αποδίδει στον Κορδάτο τον χαρακτηρισμό «Ο “μαρξιστής” Γ. Κορδάτος ιστορικός της μπουρζουαζίας» (Ζέβγος 1933α), υποστηρίζοντας ότι

το κίνημα των κλεφτών δεν ήταν τίποτε άλλο από μαζικό αγροτικό κίνημα που κατευθυνόταν ενάντια στην τριπλή μορφή της εκμετάλλευσης: τον τούρκο μπέη, τον τουρκοκοτσάμπασα και τον κλήρο (Ζέβγος 1935: 83-84).¹³

Ο Κορδάτος θα απαντήσει ως εξής στον Ζέβγο:

12. Η αντίληψη ότι η παράδοση του Εικοσιένα συνεχίζεται στον 20ό αιώνα και ιδίως στην αντίσταση κατά τη γερμανική κατοχή δεν μονοπωλείται από την Αριστερά. Ο καθηγητής και υπουργός στην κυβέρνηση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου το 1945 Ιωάννης Ν. Θεοδωρακόπουλος (βλ. και στην Εισαγωγή του παρόντος), σημείωνε σε λόγο του «προς τον λαό στην πλατεία Θησείου κατά την 25η Μαρτίου 1945»: «Ο κύκλος του μεγάλου έπους που άρχισε το 1821, εκορυφώθηκε με τον πόλεμο του 1940-41 και με την αλύγιστη αντίσταση που έδειξε το έθνος εναντίον των κατακτητών» (Θεοδωρακόπουλος 1972: 11).

13. Σε άλλο κείμενό του ο Ζέβγος υποστήριζε για το ίδιο ζήτημα: «Η πάλη τους [των κλεφτών, Γ.Μ.] αποτελεί αγροτικό εθνικό ταξικό κίνημα, μένει ωστόσο σκόρπιο, μονωμένο και στα τέλη του 18ου αιώνα αρχίζει να παίρνει ξεκάθαρο εθνικό χαρακτήρα» (παρατίθεται στο Θεοτοκάς και Κοταρίδης 2014: 51).

Όλα τα κείμενα μας πληροφορούν πως ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας στο προπαρασκευαστικό του στάδιο ήταν έργο κυρίως των εμπόρων και εμποροναυτικών [...]. Ο επιστημονικός σοσιαλισμός [...] μας μαθαίνει πως δεν πρέπει τα προβλήματα και οι αγωνίες της εποχής μας να προβάλλονται σαν αγωνίες και προβλήματα της περασμένης εποχής. [...] ούτε οι εμπορο-υπάλληλοι, ούτε οι φτωχοαγρότες, ούτε οι κολλίγοι πρωτοστάτησαν στην οργάνωση της Φιλικής Εταιρίας. Η Φ. Ε. δεν ήταν «λαϊκό δημιούργημα» όπως τη θέλουν ο Λαμπρινός και ο Ζεύγος. Οι Φιλικοί στη μεγάλη τους πλειοψηφία ήταν αστοί (Κορδάτος 1957: 8-10).

Όμως ήταν και ο ίδιος ο Κορδάτος που, έχοντας αλλάξει τις απόψεις του, πρόβαλλε «τα προβλήματα και τις αγωνίες» της εποχής του στην «περασμένη εποχή», όπως θα δείξω στο επόμενο τμήμα της παρούσας ενότητας. Με άλλα λόγια, από τη δεκαετία του 1930 ο Κορδάτος ακολούθησε ουσιαστικά κι αυτός, όπως και ο Ζέβγος, την πρακτική της ατεκμηρίωτης ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας «προσαρμόζοντας» και αυτός το Εικοσιένα στη μετά το 1934 επίσημη αριστερή προσέγγιση περί «ανολοκλήρωτης Επανάστασης», «αστικοτσιφλικάδικης Ελλάδας» και επικείμενης «δημοκρατικής επανάστασης».

9.5.3. Η 4η έκδοση (1946) του Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821 ως ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Η τέταρτη έκδοση της *Κοινωνικής σημασίας της Ελληνικής Επανάστασεως*, που κυκλοφόρησε το 1946, αποτελεί όχι τη «συμπληρωμένη» έκδοση του ίδιου βιβλίου (όπως διατείνεται ο Κορδάτος), αλλά την έκδοση ενός νέου βιβλίου, με ριζικά μεταλλαγμένες τις βασικές απόψεις του ως προς τις προηγούμενες ομότιτλες εκδόσεις.

Στην έκδοση αυτή ο Κορδάτος επιχειρεί αρχικά να θεμελιώσει τη θέση ότι οι αστικές δυνάμεις του 1821 βρίσκονταν κυρίως εκτός του ελλαδικού χώρου (Δυτική Ευρώπη, Ρωσία) και ότι από την Επανάσταση προέκυψε η ταξική κυριαρχία της προκαπιταλιστικής «ολιγαρχίας», με την οποία αναγκάστηκαν να συμβιβαστούν και οι αστοί («αστικοτσιφλικάδες»):

Η δημιουργία Ελληνικού Κράτους ήτο μία ανάγκη διά την ελληνικήν αστικήν τάξιν, η οποία ευρίσκετο διεσκορπισμένη εκτός της κυρίας Ελλάδος (Κορδάτος 1972: 133).¹⁴

14. Αντίθετα, στην πρώτη εκδοχή του βιβλίου του ο Κορδάτος τόνιζε ότι «εντός της υποδόλου Ελλάδος είχαν γεννηθή [...] μία νέα τάξις, η αστική, η οποία [...] είχε φθάσει εις μεγάλην οικονομικήν ακμήν» και ως εκ τούτου «ο καθ' αυτό Ελληνικός λαός της Νοτίου Βαλκανικής είναι περισσότερον προετοιμασμένος διά το κίνημα» (Κορδάτος 1927: 68, 70, η υπογράμμιση δική μου).

Η αστική τάξη πρόδωσε όμως την Επανάσταση και συμμάχησε με τα φεουδαρχικά στοιχεία, κοτζαμπάσηδες και Φαναριώτες:

Όταν κανείς έχει υπ' όψιν του το τι έγινε κατά το διάστημα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνος από την άρχουσα τάξιν και τι επηκολούθησεν κατόπιν, εξάγει το συμπέρασμα, που το επικυρώνουν τα αδιάψευστα γεγονότα, ότι η Επανάστασις του 1821 επροδόθη, όχι μόνον από τους κοτζαμπάσηδες και Φαναριώτες, αλλά και από τους αστούς. Αυτή είναι η μόνη ιστορική αλήθεια (Κορδάτος 1972: 273).

Η «αστικοτσιφλικιάδικη» εξουσία προσδένει τη χώρα στις ξένες δυνάμεις και χαλκεύει την εξάρτησή της από το ξένο κεφάλαιο:

από το 1823 ως τα τώρα το ξένον κεφάλαιον, έχοντας τοποτηρητάς και εντολοδόχους εις την χώραν μας τους αστικοτσιφλικιάδες, εγύμνωσε κάθε ικμάδα του τόπου, ελήστευσε τον λαόν και εκράτησε την χώραν καθυστερημένην, διά να μπορεί να μας μεταχειρίζεται ως αποίκους (Κορδάτος 1972: 273).

Ο Κορδάτος υιοθετεί πλέον το βασικό σκεπτικό της επίσημης Αριστεράς της εποχής, ουσιαστικά αναπαράγοντας τον πυρήνα της προσέγγισης του Γιάννη Ζέβγου και των άλλων θιασωτών των σχημάτων της «εξάρτησης» της νεοελληνικής κοινωνίας και της στρατηγικής για μια «δημοκρατική επανάσταση». Επιπλέον, προβάλλει το 1821 στην πολιτική συγκυρία της εποχής του (παραμονές εμφυλίου πολέμου), όταν το ΕΑΜ και το ΚΚΕ θεωρούσαν την «αγλοκρατία» ως το βασικό στήριγμα της «αστικοτσιφλικιάδικης ολιγαρχίας» της χώρας:

Ο λόρδος Πάλμερστον έβαλε τας βάσεις της πολιτικής του Φόρειν Όφφισ απέναντι της Ελλάδος, που επί εκατό και παραπάνω χρόνια ακολουθείται πιστά από τους διαδόχους του (Κορδάτος 1972: 273).

Η νέα έκδοση του βιβλίου του Κορδάτου αναπλάθει με αυθαίρετο τρόπο «γεγονότα», με στόχο να υπηρετηθούν οι ιδεολογικές και πολιτικές σκοπιμότητες της στιγμής κυκλοφορίας του. Με άλλα λόγια, ως προς την προηγούμενη εκδοχή του βιβλίου, ο Κορδάτος μεταβάλλει τις θέσεις και τις κρίσεις του, όχι μόνο για τον χαρακτήρα της Επανάστασης, αλλά ακόμα και για συγκεκριμένα γεγονότα και πρόσωπα. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα θα αναφερθώ στην «παρουσίαση γεγονότων» και στις κρίσεις του αναφορικά με τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, την πιο αμφιλεγόμενη, ίσως, προσωπικότητα του Εικοσιένα, αφού από την εποχή της Επανάστασης είχε συγκεντρώσει τα βέλη των κάθε λογής «απολυταρχικών» (οπαδών του Καποδίστρια και της απόλυτης Μοναρχίας).

Στην εκδοχή της *Κοινωνικής σημασίας της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1924-1927* διαβάζουμε:

Εάν δεν επενέβαιναν ο πολιτικώτατος Αλ. Μαυροκορδάτος τα εμπειροπόλεμα και συνεπώς πολύτιμα στοιχεία της Ρούμελης ουδεμίαν αξίαν λόγου υπηρεσίαν θα προσέφερον εις τους αγώνας του 21 (Κορδάτος 1927: 94).

Ο Καθηγητής Ν.Ν. Σαρίπολος επικρίνει τον δημοκρατικών χαρακτήρα του πολιτεύματος, ισχυριζόμενος ότι εχρειάζετο τότε ένας *Δικτάτωρ* [...] Από την φιλομοναρχικήν και υπερσυντηρητικήν του αυτήν αντίληψιν ο κ. καθηγητής ορμώνοντας συμφωνεί μετά του ιστορικού Παπαρρηγοπούλου, λέγοντος ότι «ο Μαυροκορδάτος συντελέσας εις την ψήφισιν πολιτεύματος *πολυαρχικού*, ίνα μη είπωμεν *αναρχικού*, ουδέν άλλο κατώρθωσεν ειμή να καταστήση αδύνατον την συγκρότησιν αληθούς κυβερνήσεως». Έτσι γράφεται εις την Ελλάδα η ιστορία. Ο Μαυροκορδάτος κατηγορείται ως φτιάχνων πολιτεύματα όχι όπως θα τα ήθελεν ο ιστορικός Παπαρρηγόπουλος και ο κ. Ν.Ν. Σαρίπολος και άλλοι αντιδραστικοί σοφολογιώτατοι της νεωτέρας Ελλάδος, αλλά όπως τα ήθελεν η επαναστατήσασα *αστική τάξις* (Κορδάτος 1927: 103-104, η υπογράμμιση στο πρωτότυπο).¹⁵

Αντίθετα, στην εκδοχή του 1946 του βιβλίου, ο Κορδάτος θεωρεί ότι ο Μαυροκορδάτος υπήρξε «*ουσιαστικά πράκτωρ του Υπουργείου των εξωτερικών της Αγγλίας*» (Κορδάτος 1972: 133). Μάλιστα, στον δεύτερο τόμο της *Ιστορίας της Νεώτερης Ελλάδας* (ο οποίος αναφέρεται στην περίοδο 1821-1832), ο Κορδάτος θα φτάσει να ταυτίσει τον Μαυροκορδάτο (δηλαδή την πολιτική παράταξη που αυτός εκπροσωπούσε) με τον Καποδίστρια:

Ο Καποδίστριας [...] τόνιζε πως πρέπει να αποκηρυχτούν οι Φιλικοί και να παραμεριστούν όσοι είναι νεοϊδεάτες και δημοκρατικοί. Ο Μαυροκορδάτος όχι μόνο ήταν σύμφωνος σε αυτά που υπόδειχνε ο Καποδίστριας, αλλά και θεωρούσε τις υποδείξεις και τις γνώμες του σαν θέσφατα (Κορδάτος 1957: 438).

15. Αντίστοιχη είναι και η θέση του Γ. Σκληρού: «Η Ύδρα εν γένει εφημίζετο ως η γνήσια εστία του αστικού πνεύματος, των φιλελευθέρων συνταγματικών ιδεών και των πλατειών βλέψεων της φυλής. Γι' αυτό και ονομάστηκε δίκαια "η μικρά Αγγλία του Αιγαίου". Την Ύδρα είχαν στήριγμα και όλα τα μορφωμένα και φιλελεύθερα στοιχεία που ήρχοντο από έξω (Μαυροκορδάτος, Νέγρης κ.τ.λ.) και εκεί εσχηματίσθηκε το "ευρωπαϊζόν" φιλελεύθερο "πολιτικό" κόμμα, που τόσον το εκτιμούσε η δημοσία γνώμη της Ευρώπης. Το κόμμα αυτό, που ψυχή του ήταν ο Φαναριώτης Μαυροκορδάτος, αντιπροσώπευε σαν να πούμε τον πολιτικό νου της επαναστάσεως και εν συνόλω κατώρθωσε ευτυχώς να επιβάλει τις ιδέες του και να δώση στην επανάσταση την αψηγή εκείνη αστική φιλελεύθερη ιδεολογία, που τόσον πολύ την κακολογούν οι συντηρητικοί σε όλα ιστορικοί μας» (Σκληρός 1977: 235).

Με τη «νέα» άποψή του για τον Μαυροκορδάτο (ο οποίος ηγείτο του λεγόμενου «Αγγλικού» Κόμματος, βλ. κεφ. 6 και 7), ο Κορδάτος ουσιαστικά εντάσσει την ιστορία του 1821 στην αντίθεση του ΕΑΜ προς την αγγλική επέμβαση μετά τον πόλεμο. Ενώ υποτίθεται ότι ενισχύει τον «αγώνα για εθνική ανεξαρτησία», παραποιώντας την ιστορία στην ουσία ευθυγραμμίζεται με τις απόψεις των συντηρητικών ιστορικών, τις οποίες καυτηρίαζε το 1924-1927.¹⁶

Στο παράδειγμα του Γ. Κορδάτου βλέπουμε, λοιπόν, πώς η ιδεολογική χρήση του 1821 μεταλλάσσει την ιστορική ανάλυση: όταν η στρατηγική της προλεταριακής επανάστασης αντικαταστάθηκε από εκείνην της «δημοκρατικής επανάστασης», η Επανάσταση του 1821 έπαυσε να «είναι» αστική· δεν εγκαθίδρυσε ένα αστικό κράτος, οργανωτή και εκφραστή της εξουσίας του κεφαλαίου· θεωρήθηκε «προδομένη» από την «ξενούδουλη» αστική τάξη, και το καθεστώς που εγκαθίδρυσε περιγράφηκε πλέον ως «αστικοτσιφλικάδικη» εξουσία, ως συμβιβασμός της αδύναμης και εξαρτημένης αστικής τάξης με τα «φεουδαρχικά υπολείμματα». Την «αστικοδημοκρατική» επανάσταση θα πραγματοποιούσε στο μέλλον το «σύγχρονο επαναστατικό κίνημα του εργαζόμενου έθνους, καθοδηγμένο απ' το προλεταριάτο»!

9.6. Η ιστορία ενώνει το έθνος;

9.6.1. «Ιστορική συνέχεια» και «λαϊκή αντίσταση». Η θεωρία της «λαϊκής επανάστασης» η οποία «επροδόθη, όχι μόνον από τους κοτζαμπάσηδες και Φαναριώτες, αλλά και από τους αστούς» (Κορδάτος 1972: 273) εισάγει λάθρα την ιδέα της «ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού»: οι «λαϊκές μάζες» θεωρούνται ότι έχουν εθνική συνείδηση ανεξάρτητα από τις κοινωνικές σχέσεις που επι-

16. Ο Λούκος (1994) παρουσιάζει τις αποφάνσεις διαφόρων συγγραφέων, συντηρητικών και αριστερών, για τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Αξίζει να αντιγράψω εδώ ορισμένα παραδείγματα: από τους συντηρητικούς, ο Κάρπος Παπαδόπουλος ονομάζει το 1858 τον Μαυροκορδάτο «βάσκανο δαίμονα», ενώ ο Χ. Στασινόπουλος θεωρεί το 1972 πως ο Μαυροκορδάτος είναι «ο πιο τρανός δολιοφθορέας της ενότητας των επαναστατημένων». Από τους διανοούμενους της παραδοσιακής Αριστεράς, ο Λεωνίδας Στρίγκος γράφει το 1966 ότι ο Μαυροκορδάτος ήταν «εκπρόσωπος της συμβιβαστικής μερίδας της μεγάλης αστικής τάξης και σκαπανέας της αγγλόφιλης πολιτικής, μεγάλος μηχανορράφος και άνθρωπος που δεν έχει καμιά σχέση και μισεί τις λαϊκές μάζες, [ο οποίος] θα παίξει τον πιο σατανικό ρόλο σε βάρος της επανάστασης», ο Δ. Φωτιάδης υποστηρίζει ότι ο Μαυροκορδάτος ήταν «ο πιο διαβολεμένος απ' όλους τους Φαναριώτες που ήρθαν στην Ελλάδα [...] Ίσαμε τώρα το δικό του πνεύμα μας κυβερνάει και δεν μας αφήνει να προκόψουμε», ενώ ο Τάσος Βournάς, παραφράζοντας τον Στρίγκο, θα γράψει: «Το κοτσαμπάσικο μέτωπο ενισχύεται επειγόντως με τον ερχομό του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, του κακού αυτού δαίμονα της Ελληνικής επανάστασης, εχθρού των λαϊκών μαζών, μηχανορράφου της πολιτικής και φανατικού υπέρμαχου της αγγλικής πολιτικής στην Ελλάδα». Όλα τα αποσπάσματα είναι από Λούκος 1994.

κρατούν, και μάλιστα σε αντίθεση με την «ξενόδουλη αστική τάξη». Στο ίδιο συμπέρασμα περί «συνέχειας του ελληνισμού» είναι υποχρεωμένος να καταλήξει κανείς λογικά και από την προβληματική, σύμφωνα με την οποία φορείς της εθνικής ιδέας δεν είναι μόνο οι κοινωνικές τάξεις και ομάδες που δημιουργεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, αλλά και θεωρούμενες ως *προκαπιταλιστικές* τάξεις και ομάδες: «από το 1821 [...] οι κοτζαμπάσηδες, οι φαναριώτες και μερικοί από τους αγωνιστές, [που] έδωκαν το χέρι και σχημάτισαν την “αριστοκρατική” ολιγαρχία του τόπου», όπως ισχυρίζεται ο Κορδάτος (1958: 11). υποστηρίζει δηλαδή ότι εντάχθηκαν στην Επανάσταση (και «πρόδωσαν» τους αρχικούς στόχους της) κοινωνικές τάξεις και ομάδες που υποτίθεται ότι ανήκαν στον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής.

Άλλωστε, η αντιπαράθεση των ένοπλων αγωνιστών της Επανάστασης (που στις περισσότερες περιπτώσεις η βιογραφία τους «αναπλάθεται» κατά το δοκούν· βλ. Δημητρόπουλος 2014, Παναγιωτίδης 2014) προς τους πολιτικούς (που θεωρούνται εκπρόσωποι ξένων ή/και ιδιοτελών συμφερόντων), αντιπαράθεση που αποτελεί σημείο συνάντησης «αριστερών» και δεξιών «φιλολαϊκών» προσεγγίσεων (βλ. Λούκος 2014, και τη σημ. 16, κεφ. 9), καταλήγει συνήθως στην εξύμνηση των κλεφτών, ως φορέων μιας διαχρονικής «ελληνικότητας» (λανθάνουσας ή έκδηλης εθνικής συνείδησης) και «αντιστασιακότητας». Προβάλλει έτσι και πάλι η «ακατάπαυστη και ακατάβλητη αντίσταση» του ελληνικού λαού, στην οποία αναφερθήκαμε στις προηγούμενες ενότητες του παρόντος κεφαλαίου (βλ. και Θεοτοκάς και Κοταρίδης 2014).¹⁷

Όμως, στο πλαίσιο της προβληματικής της «αστικοτσιφλικιάδικης Ελλάδας», η «εθνική συνέχεια του ελληνισμού» προβάλλει συχνά με ρητό τρόπο. Στην *Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως* του 1946, ο Κορδάτος δεν διστάζει να δηλώσει:

Το 14ο αιώνα τα πράματα αλλάζουν [...]. Σ' όλα τα οικονομικά κέντρα που υπάρχει εμπορευματική παραγωγή (Πόλη, Θεσσαλονίκη, Μιστράς, κ.λπ.), αρχίζει να σχηματίζεται ελληνική συνείδηση, γιατί το εμπόριο βρίσκεται στα χέρια των Γραικών, που βλέποντας να καταρρέει η Βυζαντινή Αυτοκρατορία αντιδρούν κατά του φεουδαρχισμού και του καλογερισμού (Κορδάτος 1972: 35-36).

17. Οι αριστεροί θιασώτες του «εθνικού κινήματος» των κλεφτών και αρματολών συναντούν στο σημείο αυτό τον Κωνσταντίνο Σάθα (1842-1914), ο οποίος έγραφε το 1885: «Αν [...] το εκ νεκρών αναστάν έθνος κατέλαβε μίαν εκ των λαμπροτέρων σελίδων του αιώνος τούτου, αν οι νεώτεροι Έλληνες δεν κατήσχυναν τους προγόνους, αν ο τέως επικρατών εν απάση τη Ευρώπη χριστιανικός μισελληνισμός μετετράπη εις πολιτικόν φιλελληνισμόν, όλα ταύτα οφείλομεν εις τον αρματολών» (Σάθας 1986: 9).

Ο τελευταίος αυτοκράτορας της Β.[υζαντινής] Αυτοκρατορίας, ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, είχε συνείδηση ελληνική (Κορδάτος 1972: 51-52).

Η ιστορία ως αφήγημα φαίνεται ότι ενώνει ορισμένες φορές τις πολιτικές παρατάξεις, ακόμα κι αν (ή μήπως όταν;) η βιωμένη ιστορία ως κοινωνική διαδικασία τις χωρίζει (μέχρι του σημείου μάλιστα του εμφυλίου πολέμου, όπως συνέβαινε το 1946).

9.6.2. Από τα «παραδοσιακά» στα «εκσυγχρονιστικά» αφηγήματα. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα και ιδίως στον 21ο αιώνα, νέες ιστορικές προσεγγίσεις και αντίστοιχα ομάδες ιστορικών, που συνδέονται διανοητικά, μεταξύ άλλων, με το έργο των Σπύρου Ασδραχά, Βασίλη Κρεμμυδά, Gunnar Hering, Φίλιππου Ηλιού, Βασίλη Παναγιωτόπουλου, Τζελίνας Χαρλαύτη, Αναστασίας Παπαδιά-Λάλα κ.ά. έχουν δείξει τη μεταφυσική θεμελίωση του λόγου περί της αδιαλλειπτης συνέχειας του ελληνισμού¹⁸ και την ανιστορικότητα των δυαδικών διαχωρισμών που αποτέλεσαν τα βασικά μοτίβα της νεωτερικής ελληνικής εθνικής ιδεολογίας (και ταυτόχρονα το «καθεστώς αλήθειας» εντός του οποίου διαρρυθμίστηκαν οι σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού): υπόδουλος - ελεύθερος, σκλαβιά - αντίσταση, φωτισμένη Δύση - βαρβαρική Ανατολή, εθνικό - αντεθνικό, κ.ο.κ. Εξίσου έχουν υποβληθεί σε καταλυτική κριτική διάφορα «ελληνοχριστιανικά» αφηγήματα (π.χ. περί «κρυφού σχολείου»),¹⁹ αλλά και όλες οι εκδοχές περί «λαϊκού» εναντίον «ξενόδουλου» 1821, δηλαδή του αφηγήματος περί των κλεφτών και οπλαρχηγών που μέσα από την «αντιστασιακή» δράση τους εκπροσωπούσαν «τον λαό», ενάντια στους «φεουδάρχες», τους «ξενόδουλους» πολιτικούς, τους Φαναριώτες, τις ξένες δυνάμεις, κ.λπ. κ.λπ. Τις μελέτες αυτές, όπως και τις

18. Αξίζει να σημειωθεί εδώ η σημαντική έκδοση το 2018 του συλλογικού τόμου *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, σε επιμέλεια Όλγας Κατσαρδής-Hering, Αναστασίας Παπαδιά-Λάλα, Κατερίνας Νικολάου και Βαγγέλης Καραμανωλάκη, έκδοση που περιλαμβάνει την αναπτυγμένη μορφή εισηγήσεων που είχαν παρουσιαστεί στο ομότιτλο Συνέδριο που διοργανώθηκε στο Ε.Κ. Πανεπιστήμιο Αθηνών τον Ιανουάριο του 2017.

19. Ο Βασίλης Κρεμμυδάς, σε συνέντευξή του το 2016, που αναρτήθηκε στις 24/3/2018, όταν ρωτήθηκε ποιον θεωρεί τον μεγαλύτερο μύθο γύρω από την Επανάσταση, απάντησε: «Θα έλεγα αυτόν με τη δήθεν ύψωση του λάβαρου από τον Παλαιών Πατρών Γερμανό στη Μονή της Αγίας Λαύρας την 25η Μαρτίου του 1821, όπου τάχα ορκίστηκαν οι αγωνιστές. Η Επανάσταση στην Πελοπόννησο δεν ξεκίνησε καν την ημερομηνία εκείνη, αλλά λίγο νωρίτερα. Ο ίδιος ο Γερμανός, άλλωστε, στα απομνημονεύματά του αναφέρει ότι την ημέρα εκείνη βρισκόταν σε άλλο χωριό. Το λάβαρο το ύψωσε, πράγματι, αλλά αυτό έγινε λίγες μέρες αργότερα, στην Πάτρα. Ο θρύλος της Λαύρας εντασσόταν στις μεταγενέστερες προσπάθειες να συνδεθεί η θρησκευτική με τη νεοαναδυόμενη εθνική ταυτότητα» (Κρεμμυδάς 2018).

παλαιότερες του Σεραφείμ Μάξιμου (1973, 1975, 1976, 1982), αλλά και του Παντελή Πουλιόπουλου (1972), επιχειρήσα άλλωστε να αξιοποιήσω κριτικά στο παρόν βιβλίο, παρουσιάζοντας και σχολιάζοντας ορισμένα από τα συμπεράσματά τους που θεωρώ σημαντικά.

Αναφορικά με το ζήτημα που μας απασχόλησε εκτενώς στο παρόν κεφάλαιο, την ιδεολογική χρήση της ιστορίας με όχημα τη διαχρονική «επαναστατική δράση» των κλεφτών και αρματολών (και επομένως την «ακατάπαυστη και ακατάβλητη αντίσταση» του σκλαβωμένου ελληνικού λαού), ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρέμβαση του Σπύρου Ασδραχά. Ο Ασδραχάς χρησιμοποιεί την έννοια της «πρωτόγονης επανάστασης» για να τονίσει ακριβώς τον προεθνικό και ενσωματωμένο στο οθωμανικό σύστημα χαρακτήρα της δράσης αυτών των ένοπλων ομάδων, καθώς και την «αρχοντική» υπόσταση των ηγετών τους:

οι πίεςεις που ασκούν οι πολεμικές κοινότητες και ομάδες ανήκουν περισσότερο σε θεσμοθετημένες κοινωνικές πραγματικότητες παρά σε παράνομες, αποκλειστικές, συσσωματώσεις· στηρίζονται σε μια οικογενειακή και κοινοτική δομή που σέβεται το νομικό πλαίσιο της οθωμανικής Αυτοκρατορίας. [...] οι κλέφτες προσπαθούν να υποκατασταθούν στους αρματολούς που, με τη σειρά τους, μετατρέπονται σε κλέφτες και ξαναρχίζουν τον ίδιο τύπο πίεςεων, διαιωνίζοντας έτσι το μηχανισμό μετακένωσης ανάμεσα στους εκτός νόμου και την εξουσία. Με τον τρόπο αυτόν και οι δυο συνιστούν δυο λειτουργίες που ανήκουν στο ίδιο πλέγμα, στο πλέγμα δηλαδή της πρωτόγονης εξέγερσης που κι αυτή υπακούει στο μηχανισμό ενσωμάτωσης στις κοινωνικές δομές μέσω του αρματολικού θεσμού (Ασδραχάς 1993: 173-174· βλ. επίσης Ασδραχάς 2019: 3-16).²⁰

Το αφήγημα περί του «λαϊκού» εναντίον του «ξενόδουλου» 1821 έχει πλέον υποχωρήσει από την ακαδημαϊκή ιστοριογραφία και διατηρεί τη δραστηκότητά του περισσότερο μεταξύ κύκλων που προβληματίζονται σχετικά με τα «εθνικά δίκαια» στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και στον χώρο της δημοσιογραφίας.

Στο όποιο κενό αφήνει, όμως, η υποχώρηση του παραδοσιακού αυτού αφηγήματος παρεισφρεί μια εξίσου αυθαίρετη προβληματική, αυτή των ακραίων «εκσυγχρονιστών», που προσδίδουν σε κάθε εκδήλωση αντίστασης προς την

20. Άλλωστε οι αρματολοί δεν ήταν απλώς «χωροφύλακες» και εισπράκτορες δοσιμάτων στην περιοχή που επιτηρούσαν. Συχνά συνέδραμαν τον οθωμανικό στρατό κατά τις πολεμικές του επιχειρήσεις, όπως π.χ. για την ανακατάληψη της Πελοποννήσου από τη Βενετία το 1715. «Το δε θλιβερότερον είναι ότι μετά των Τούρκων εις την περίστασιν ταύτην συνεξεστράτευσαν κατά της Πελοποννήσου και πολλοί των αρματολών της Στερεάς Ελλάδος, οίτινες, καταφθείραντες την χερσόνησον, επέστρεψαν πλήρεις λαφύρων εις τα ίδια» (Παπαρρηγόπουλος 1971, τόμ. ΙΔ': 239).

(καπιταλιστική) εξουσία «αρχαϊκό» (και επομένως άξιο αναθέματος) χαρακτήρα. Κατά την υπερσυντηρητική αυτή προβληματική, οι καταβολές του ελληνικού κράτους δεν ήταν ο Διαφωτισμός και ο εθνικισμός (η εθνική πολιτικοποίηση των μαζών) αλλά ο «αληπασάδικος κόσμος»!

Αυτός ήταν ο αληπασάδικος κόσμος, από τον οποίο προήλθε το κράτος των Ελλήνων (Βερέμης κ.ά. 2018: 294).

Και όχι μόνο αυτό. Κάθε διεκδίκηση ή διαμαρτυρία εναντίον της εξουσίας στην Ελλάδα θεωρείται ότι έχει «κλεφταρματολικό» περιεχόμενο:

Το ελληνικό ριζοσπαστικό φαινόμενο σήμερα, αντίθετα από τις αυταπάτες που τρέφουν οι ταγοί του, είναι ίσως το πιο συντηρητικό και αναχρονιστικό της Ευρώπης. [...] Ο εντόπιος ριζοσπαστισμός δεν αντλεί τα πρότυπά του από τον γαλλικό ιακωβινισμό, αλλά από τον γηγενή κλεφταρματολισμό [...] Την οριζόντια συγκρότηση της κοινωνίας διασπά στη χώρα μας η πελατειακή ή αρματολική κατάτμηση (Βερέμης 2006).

Όμως, όσο κι αν εξοβελίζουν τις κοινωνικές αντιθέσεις οι υπέρμαχοι της πειθαρχίας στην εξουσία, οι κοινωνικές εκρήξεις, εξεγέρσεις και επαναστάσεις θα συνεχίσουν να τους απογοητεύουν. Άλλωστε, το Εικοσιένα ήταν ακριβώς η συγχώνευση των κοινωνικών αντιθέσεων της εποχής και το ξέσπασμά τους, ως αγώνας για το γκρέμισμα ενός παλιού κόσμου, στο όνομα της «ελευθερίας». Οικοδόμησε ένα νέο, εθνικό-καπιταλιστικό, καθεστώς, μια νέα μορφή ταξικής και πολιτικής εξουσίας, της οποίας η αμφισβήτηση γίνεται σήμερα, διακόσια χρόνια μετά, απολύτως αναγκαία για την κοινωνική πλειοψηφία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγριαντώνη, Χριστίνα (1986), *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τραπεζής.
- Αγριαντώνη, Χριστίνα (2006), «Βιομηχανία», στο Κώστας Κωστής και Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 219-251.
- Αλτουσέρ, Λουί (1987), «Σημείωση σχετικά με τους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους», *Θέσεις* 21: 37-49.
- Αμπού, Εντμόν (1968), *Ο βασιλεύς των ορέων*, Αθήνα: Γαλαξίας.
- Ανδρεάδης, Ανδρέας Μ. (1904), *Ιστορία των εθνικών δανείων*, εν Αθήναις: Εστία.
- Ανδρεάδης, Ανδρέας Μ. (1925), *Μαθήματα δημοσίας οικονομίας. Εθνικά δάνεια και ελληνική δημόσια οικονομία. Μέρος Α΄. Από της Επαναστάσεως μέχρι της πτωχεύσεως (1821-1893)*, Εν Αθήναις: Εκδοτικός Οίκος Δ. Ν. Τζάκα, Σ. Δελαγραμμάτικα & Σια.
- Ανδρέου, Α.Ι. (1934), «Εμπόριον», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Γ' (Ελλάς), Αθήνα: Πυρσός, 147-154.
- Ανδρέου, Αποστόλης (1987), «Ιδιωτική εκπαίδευση. Προσανατολισμός, διάρκειες και τομές. (Ιστορική προσέγγιση)», *Θέσεις* 20: 95-134.
- Άνθιμος Μακαριώτατος Πατριάρχης της αγίας πόλεως Ιερουσαλήμ (1798), *Διδασκαλία Πατρική*, <http://digital.lib.auth.gr/record/126122?ln=el> (ανακτήθηκε 22/8/2020).
- Ανώνυμου του Έλληνο (1977 [1806]), *Ελληνική Νομαρχία*, Αθήνα: Κάλβος.
- Αξελός, Λουκάς (2006), *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα: Στοχαστής.
- Αργυρούδης, Δ. Ι. (1934), «Καλλιέργεια του καπνού», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Γ' (Ελλάς), Αθήνα: Πυρσός, 87-91.
- Αρς, Γκρεγκόρι Λ. (2011), *Η Φιλική Εταιρεία στη Ρωσία. Ο απελευθερωτικός αγώνας του ελληνικού λαού στις αρχές του 19ου αιώνα και οι ελληνορωσικές σχέσεις*, Αθήνα: Παπασωτηρίου.
- Ασδραχάς, Σπύρος (1978), *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ αι.)*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ασδραχάς, Σπύρος (1982), *Ελληνική οικονομία και κοινωνία ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνες*, Αθήνα: Ερμής.
- Ασδραχάς, Σπύρος Ι. (1993), «Οι “πρωτόγονοι της εξέγερσης”», στο του ιδίου, *Σχόλια*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 173-186. Επανεκδοση στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς (2019), *Πρωτόγονη επανάσταση. Αρματολοί και κλέφτες, 18ος-19ος αι.*, Πάτρα: εκδόσεις Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, 3-16.

- Ασδραχάς, Σπύρος Ι. (2019), *Πρωτόγονη επανάσταση. Αρματολοί και κλέφτες, 18ος-19ος αι.*, Πάτρα: εκδόσεις Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου.
- Ασπρέας, Γεώργιος Κ. (1930), *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος 1821-1928. Τελευταία τριακονταετία*, εν Αθήναις.
- Anderson, Benedict (1997), *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Arendt, Hannah (1993), «The Nation», στο *Essays in Understanding 1930-1954. Formation, Exile and Totalitarianism*, Νέα Υόρκη: Schocken Books, 206-211.
- Areton, Nikolay (2014), «The starting point of Bulgaria in national mythology», *Slavia Meridionalis* 14: 165-188.
- Βαγενάς, Θάνος και Ευρυδίκη Δημητρακοπούλου (1949), *Αμερικανοί φιλέλληνες εθελοντές στο Εικοσιένα*, Αθήνα.
- Βακαλόπουλος, Απόστολος Ε. (1966), *Η πορεία του γένους*, Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων.
- Βακαλόπουλος, Απόστολος Ε. (1974), *Ιστορία του νέου ελληνισμού Α': Αρχές και διαμόρφωσή του*, Αθήνα: Αντ. Σταμούλης.
- Βακαλόπουλος, Απόστολος Ε. (1980), *Ιστορία του νέου ελληνισμού: Η μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829) – Οι προϋποθέσεις και οι βάσεις της (1813-1822)*, Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος.
- Βακαλόπουλος, Απόστολος Ε. (1998), *Νέα ελληνική ιστορία 1204-1985*, 15η έκδ., Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Βερέμης, Θάνος (2006), «Ριζοσπαστισμός και κλεφταρματολισμός», *Η Καθημερινή*, 9/4.
- Βερέμης, Θάνος, Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος και Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (2018), *1821, η δημιουργία ενός έθνους-κράτους*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Βερναρδάκης, Αθανάσιος Ν. (1990 [1885]), *Περί του εν Ελλάδι εμπορίου*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία.
- Βερναρδάκης, Νικόλαος (1962 [1875]), *Καποδίστριας και Όθων*, Αθήνα: Γαλαξίας.
- Βόγλη, Ελπίδα Κ. (2007), «Ελληνες το γένος». *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Βουρνάς, Τάσος (1956), *Το ελληνικό 1848*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις.
- Βουρνάς, Τάσος (1989) (εισαγωγή-επιλογή κειμένων-σχολιασμός), *Η Γαλλική Επανάσταση και η Ελλάδα. Ιδεολογικές απηχήσεις του γαλλικού 1789 στον ελληνικό και το βαλκανικό χώρο*, Αθήνα: Αφοί Τολίδη.
- Balibar, Étienne (1988), «Ερευνες πάνω στον εθνικισμό και το ρατσισμό», *Θέσεις* 25: 71-83.
- Bauer, Otto (1907), *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/bauer/1907/nationalitaet/index.html> (ανακτήθηκε 22/8/2020).
- Bauer, Otto (2000), *The Question of Nationalities and Social Democracy*, Μινεάπολις: University Minnesota Press.
- Bernstein, Eduard (1895), *Kommunistische und demokratisch-sozialistische Strömungen während der englischen Revolution*, Στουτγάρδη: J.H.W. Dietz.
- Bernstein, Eduard (1980 [1895]), *Cromwell and Communism: Socialism and Democracy in the Great English Revolution*, Λονδίνο: Spokesman Books.
- Γαβριηλίδης, Άκης (2005), «Ο διαφοριστικός ρατσισμός του Νίκου Σβορώνου», *Θέσεις* 91: 15-31.

- Γερβίνος, Γεώργιος (1865), *Ιστορία της Επαναστάσεως και αναγεννήσεως της Ελλάδος*, τόμ. Β', Αθήνησι.
- Γιοχάλας, Π. Τίτος (2006), *Υδρα – Λησμονημένη γλώσσα*, 2 τόμοι, Αθήνα: Πατάκης.
- Γιοχάλας, Π. Τίτος (2011), *Η αρβανιτιά στο Μοριά*, Αθήνα: Πατάκης.
- Γκοντλιέ, Μωρίς (1973), «Ο όρος ασιατικός τρόπος παραγωγής και τα μαρξιστικά σχήματα εξέλιξης των κοινωνιών», εισαγωγή-μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, περιοδικό *Δύο*, Παράρτημα, 2-47.
- Γκρεγκορόβιους, Φερντινάντ (1994 [1889]), *Μεσαιωνική ιστορία των Αθηνών*, τόμ. Γ', Αθήνα: Κριτική.
- Clair, William St (2008), *That Greece Might Still Be Free. The Philhellenes in the War of Independence*, Καίμπριτζ: Open Book Publishers.
- Κοτονανι, Lidia (2018), «Οι πολλαπλές αναπαραστάσεις των Ρωμαίων/Γραικών στις Παράδουνάβιες Ηγεμονίες: η μαρτυρία του Ματθαίου Μυραίων (αρχές 17ου αιώνα)», στο Όλγα Κατσαρδής-Hering κ.ά. (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Αθήνα: Ευρασία, 431-447.
- Cox, Oliver Cromwell (1959), *Caste, Class and Race: A Study in Social Dynamics*, Νέα Υόρκη: Monthly Review Press.
- Δασκαλάκης, Απόστολος Β. (1961-1962), «Η έναρξιν του αγώνος της ελευθερίας. Θρύλος και πραγματικότητα», *Επιστημονική Επιτηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, περίοδος Β', τόμ. ΙΒ', 9-138.
- Δασκαλάκης, Απόστολος Β. (1979), *Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και η ελευθερία των Ελλήνων*, Αθήνα: Βογιανάκης.
- Δασκαλάκης, Χ.Ε. (1934α), «Νεώτεροι χρόνοι», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς), Αθήνα: Πυρσός, 575-601.
- Δασκαλάκης, Χ.Ε. (1934β), «Αλύτρωτος ελληνισμός», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς), Αθήνα: Πυρσός, 757-758.
- Δαφνής, Γρηγόριος (1961), *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Αθήνα: Γαλαξίας.
- Δημαράς, Κ.Θ. (1989), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής.
- Δημαράς, Κ.Θ. (1992), *Ιστορικά φροντίσματα, Α'. Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, Αθήνα: Πορεία.
- Δημαράς, Κ.Θ. (1994), *Ελληνικός ρωμαντισμός*, Αθήνα: Ερμής.
- Δημητρόπουλος, Δημήτρης (2014), «Παναγιώτης Καρατζάς: Η βιογραφία ενός αγωνιστή του 1821. Από την πρόσληψη στην ανάπλαση», στο Δημήτρης Δημητρόπουλος και Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Οι αναγνώσεις του 1821 και η Αριστερά*, Αθήνα: Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας – Η Αυγή, 59-69.
- Δημητρόπουλος, Δημήτρης και Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.) (2014), *Οι αναγνώσεις του 1821 και η Αριστερά*, Αθήνα: Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας – Η Αυγή.
- Δημούλης, Δημήτρης (2000), «Λαός, έθνος και πολίτες στην ελληνική συνταγματική ιστορία του 19ου αιώνα», *Θέσεις* 72: 35-89.
- Detrez, Raymond (1997), *Historical Dictionary of Bulgaria*, Λάνχαμ, Μέριλαντ: The Scarecrow Press.
- Detrez, Raymond (2014), «Τι είδους μανία είναι η γραικομανία;», στο Βουλγαρική Ακαδημία Επιστημών, *Τα Βαλκάνια: Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 399-410.

- Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα* (1980) (περιέχονται άρθρα των Grothusen, Da Silva, Gross, Petrosian, Sugar, Todorova, Georgescu, Todorov, Stoianovic, Unco, Milic, Παναγιωτόπουλος, Genw, Dumont, Kazarkova, Sanders), Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ελεφάντης, Άγγελος (1976), *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Αθήνα: Ολκός.
- Ευαγγελίδης, Τρύφων (1933), «Σάββας Φωκιανός», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. ΚΑ΄, Αθήνα: Πυρσός, 405.
- Ευαγγελίδης, Τρύφων (1934), «Τουρκοκρατία – Ελληνική Επανάσταση», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι΄ (Ελλάς), Αθήνα: Πυρσός, 560-575.
- Ευελπίδης, Χρ. (1934), «Γεωργική οικονομία», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι΄ (Ελλάς), Αθήνα: Πυρσός, 73-79.
- Ευθύμιος [Πενταγίωτης] ιερομόναχος (1996), *Το Χρονικό του Γαλαξειδίου*, Αθήνα: Δημιουργία.
- Engels, Friedrich (1977), «Die auswärtige Politik des russischen Zarentums», στο *Marx-Engels-Werke*, τόμ. ΚΒ΄, 11-59, Βερολίνο (Οστ): Dietz Verlag, 11-48.
- Evered, Emine Ö. (2012), *Empire and Education under the Ottomans. Politics, Reform, and Resistance from the Tanzimat to the Young Turks*, Λονδίνο: I.B. Tauris.
- Ζέβγος, Γιάννης (1933α), «Ο “μαρξιστής” Γ. Κορδάτος ιστορικός της μπουρζουαζίας», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* 20 (15/10/1933): 19-24.
- Ζέβγος, Γιάννης (1933β), «Ο Γ. Κορδάτος σαν ιστορικός της επανάστασης του 1821», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* 21 (1/11/1933): 26-34.
- Ζέβγος, Γιάννης (1935), «Η επανάσταση του 1821. Ο χαρακτήρας, οι κινητήριες δυνάμεις και τα προβλήματά της», *Νέοι Πρωτοπόροι* 3 (Μάρτης): 82-85.
- Ζέβγος, Γιάννης (1936), «1821 και ξένες δυνάμεις», *Ριζοσπάστης* 25/3. Αναδημοσίευση: *Ο Ρίζος της Δευτέρας*, 24/3/1947. <http://anasintaxi.blogspot.com/2008/03/1821.html> (ανακτήθηκε 22/8/2020).
- Ζέβγος, Γιάννης (1943), «Προς την ολοκλήρωση του Εικοσιένα», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* 12 (Απρίλης).
- Ζέβγος, Γιάννης (1945), *Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα: Τα νέα βιβλία.
- Ζελεπός, Ιωάννης (2018), «Μετεμορφώθη γαρ και έγινε ο Ελληνισμός Χριστιανισμός. Έλληνες, Ελληνικόν γένος, και Ελληνισμός στον θρησκευτικό λόγο κατά τις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης (τέλη 18ου αι. έως 1821)», στο Όλγα Κατσαρδής-Hering κ.ά. (επιμ.), *Ελλην, Ρωμός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Αθήνα: Ευρασία, 345-359.
- Ζιούτος, Γεώργιος Δ. (2009), *Το διεθνές εργατικό κίνημα στον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Στοχαστής.
- Geib, Gustav (χ.χ.έ.), *Παρουσίαση της κατάστασης του δικαίου στην Ελλάδα στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και ως τον ερχομό του βασιλιά Όθωνα του Α΄*, Αθήνα: Γκοβόστης.
- Geib, Gustav (1835), *Darstellung des Rechtszustandes in Griechenland während der türkischen Herrschaft u. bis zur Ankunft des Königs Otto I*, Χαϊδελβέργη: C. F. Winter.
- Gluzman, Renard και Gerassimos Pagratis (2019), «Tracking Venice’s maritime traffic in the first age of globalization: A geospatial analysis», στο *Maritime Networks as a Factor in European Integration: Selection of Essays*, Φλωρεντία: Firenze University Press, 135-153.
- Godelier, Maurice (1964), «La notion de “mode de production asiatique” et le schéma marxiste

d'évolution des sociétés», στο Centre d'études et de recherches Marxistes (CERM), *Sur le mode de production asiatique*, Παρίσι: Edition Sociales.

Ηλιού, Φίλιππος (1974), «Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου. Οι προεπαναστατικές κρίσεις και ο Ν. Σ. Πίκκολος», *Ερανιστής* 11: 580-626.

Ηλιού, Φίλιππος (1978), «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Νεωτεριστικές προκλήσεις και παραδοσιακές αντιστάσεις», *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, Αθήνα: Σχολή Μωραΐτη.

Ηλιού, Φίλιππος (2014), «Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας», στο Δημήτρης Δημητρόπουλος και Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Οι αναγνώσεις του 1821 και η Αριστερά*, Αθήνα: Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας – Η Αυγή, 15-28.

Heinrich, Michael (2018), *Karl Marx und die Geburt der modernen Gesellschaft. Biographie und Werkentwicklung*, Erster Band, 1818-1841, Βερολίνο: Schmetterling Verlag.

Heinrich, Michael (2019), *Karl Marx and the Birth of Modern Society. The Life of Marx and the Development of His Work*, Vol. I': 1818-1841, Νέα Υόρκη: Monthly Review Press.

Hering, Gunnar (2004), *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Hobsbawm, Eric J. (1992), *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Hobsbawm, Eric J. (1994), *Εθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Hobsbawm, Eric J. (2004), «Εισαγωγή: Επινώντας παραδόσεις», στο Eric J. Hobsbawm και Terrence Ranger (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, Αθήνα: Θεμέλιο, 9-24.

Hobsbawm, Eric J. και Terrence Ranger (επιμ.), (2004), *Η επινόηση της παράδοσης*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Θεοδωρακόπουλος, Ιωάννης Ν. (1972), *Το Εικοσιένα και ο σύγχρονος ελληνισμός*, Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων.

Θεοτοκάς, Νίκος και Νίκος Κοταρίδης (2014), «Προσλήψεις των κλεφτών από την μαρξιστική ιστοριογραφία», στο Δημήτρης Δημητρόπουλος και Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Οι αναγνώσεις του 1821 και η Αριστερά*, Αθήνα: Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας – Η Αυγή, 45-57.

Ιγγλέση, Αγγελική (2004), *Βορειοελλαδίτες έμποροι στο τέλος της Τουρκοκρατίας. Ο Σταύρος Ιωάννου*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.

Ιναλτζίκ, Χαλίλ (1995), *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1600*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Ιόββα, Ιβάν (1986), *Οι Δεκεμβριστές του Νότου και το ελληνικό απελευθερωτικό κίνημα*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Inalcik, Halil (1967), «Capital formation in the Ottoman Empire», *Journal of Economic History* 29: 97-140.

Inalcik, Halil (1978), *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy. Collected Studies*, Λονδίνο: Variorum Reprints.

Inalcik, Halil (1993), «State, Sovereignty and Law during the Reign of Süleymân», στο Halil Inalcik και Cemal Kafadar (επιμ.), *Süleymân the Second and his Time*, Ισταμπούλ: The Isis Press, 61-92.

Inalcik, Halil (1994), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Volume I: 1300-1600*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press.

Inalcik, Halil και Cemal Kafadar (επιμ.) (1993), *Süleymân the Second and his Time*, Ισταμπούλ: The Isis Press.

Καμπούρογλου, Παντολέων (1985 [1883]), *Ιστορία του Πειραιώς από του 1833-1882 έτους: Γενική κατάστασις, κίνησις εμπορίου, ναυτιλία, βιομηχανία*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία.

Καμπούρογλους, Δημήτριος Γρ. (1934), «Δημόσιος και ιδιωτικός βίος επί Τουρκοκρατίας», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς), Αθήνα: Πυρσός, 801-808.

Κανελλόπουλος, Παναγιώτης (1982), «Έλληνες και Βούλγαροι», στο Νικολάι Τοντόρωφ, *Η βαλκανική διάσταση της Επανάστασης του 1821 (η περίπτωση των Βουλγάρων). Ένας κατάλογος των αγωνιστών στη Μολδοβλαχία (Αρχαία Οδησσού)*, Αθήνα: Gutenberg, 9-62.

Καραγιάννης, Γιώργος (24/1/2016), «Ο αλβανικός μεγαλοϊδεατισμός και το ζήτημα των Τσάμηδων (Ε')», <https://www.imerodromos.gr/tsamikio-5/> (ανακτήθηκε 22/8/2020).

Καρακατσούλη, Άννα (2016), «Μαχητές της ελευθερίας» και 1821. *Η Ελληνική Επανάσταση στη διεθνή της διάσταση*, Αθήνα: Πεδίο.

Καρδάσης, Βασίλης Α. (1987), *Σύρος, σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Καρδάσης, Βασίλης (1993), «Ελληνική εμπορική ναυτιλία 1858-1914», στο *Επιστημονικό συμπόσιο στη μνήμη του Νίκου Σβορώνου* (30 και 31 Μαρτίου 1990), Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 215-242.

Καρδάσης, Βασίλης (1998), *Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775-1861*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Καρούζου, Ευαγγελία (2006), «Θεσμικό πλαίσιο και αγροτική οικονομία», στο Κώστας Κωστής και Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 175-218.

Κατρή, Χριστίνα (2007), «Ξαναδιαβάζοντας τον Φελίξ Μπωζούρ. Προβιομηχανικός καπιταλισμός και μορφές διαμεσολάβησης της κεφαλαιακής σχέσης», *Θέσεις* 98: 119-132.

Κατσιαρδή-Heiring, Όλγα, Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου και Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.) (2018), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Αθήνα: Ευρασία.

Κατσούλης, Γιώργης, Μάριος Νικολινάκος και Βασίλης Φίλιας (1985), *Οικονομική ιστορία της νεώτερης Ελλάδας από το 1453 μέχρι το 1830*, τόμ. Α', Αθήνα: Παπαζήσης.

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης (1990), *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα: Διάττων.

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης (1996), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

ΚΚΕ (1968), *Επίσημα κείμενα*, τόμ. Δ', Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις.

Κόκκινος, Διονύσιος Α. (1956), *Η Ελληνική Επανάσταση*, τόμ. 1, Αθήνα: Μέλισσα.

Κολιόπουλος, Γιάννης (1988), *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Αθήνα: Ερμής.

Κόλλιας, Αριστείδης (1997), *Οι Αρβανίτες και η καταγωγή των Ελλήνων. Ιστορική, λαογραφική, πολιτιστική, γλωσσολογική επισκόπηση*, Αθήνα: Θάμυρις.

Κολοκοτρώνης, Θεόδωρος (1846), *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, Αθήνησιν: Τύποις Χ.Ν. Φιλαδελφώς.

Κονόμος, Ντίνος (1973), *Μυστικές εταιρείες στα χρόνια της Εθνεγερσίας*, Αθήνα.

- Κοραής, Αδαμάντιος (1798), «Αδελφική διδασκαλία προς τους ευρισκόμενους κατά πάσαν την οθωμανικήν επικράτειαν γραίκους», <http://digital.lib.auth.gr/record/56228?ln=el> (ανακτήθηκε 22/8/2020).
- Κοραής, Αδαμάντιος (1805), *Τι πρέπει να κάμωσιν οι Γραικοί εις τας παρούσας περιστάσεις: Διάλογος δύο Γραικών κατοίκων της Βενετίας όταν ήκουσον τας λαμπράς νίκας του Αυτοκράτορος Ναπολέοντος*, Εις την Βενετίαν: Εκ της Τυπογραφίας Χρυσίπτου του Κριτοβούλου.
- Κοραής, Αδαμάντιος (1819), *Στοχασμοί Κρίτωνος*, εν Παρισίοις: εκ της Τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου.
- Κορδάτος, Ι. Κ. (1927 [1924]): *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, Αθήναι: Γ.Ι. Βασιλείου.
- Κορδάτος, Γιάννης (1957), *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τόμ. Β΄, Αθήνα: «20ός αιώνας».
- Κορδάτος, Γιάννης (1958): *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, τόμ. Ε΄, 1900-1924, Αθήνα: «20ός αιώνας».
- Κορδάτος, Γιάννης (1972 [1946]), *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Κορδάτος, Γιάννης (1983 [1945]), *Ο Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική Ομοσπονδία*, Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Κοταρίδης, Νίκος Γ. (1993), *Παραδοσιακή επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Κοταρίδης, Νίκος (2017), *Περί της επανάστασεως των λεγομένων Ελλήνων. Η μαρτυρία του Ιερομόναχου Γερασίμου (1836)*, Πάτρα: Orportuna.
- Κουμπουρλής, Γιάννης (2018), «Εθνική ταυτότητα, εθνικός χαρακτήρας και εθνικό αφήγημα: Ζητήματα ερμηνείας της ιστορίας του ελληνικού έθνους κατά τη μετάβαση από τον Διαφωτισμό στον ιστορισμό», στο Όλγα Κατσιαρδή-Hering κ.ά. (επιμ.), *Έλλην, Ρωμής, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Αθήνα: Ευρασία, 615-631.
- Κοφινάς, Γ.Ν. (1934), «Ιστορία των δημοσίων οικονομικών Α΄. Από της επανάστασεως του 1821 μέχρι της αφίξεως του κυβερνήτου Καποδίστρια», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι΄ (Ελλάς), Αθήνα: Πυρσός, 351-354.
- Κρεμμυδάς, Βασίλης (1980), *Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο, 1793-1821*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κρεμμυδάς, Βασίλης (1992), «Υποδοχή των ευρωπαϊκών ιδεών από τον ελληνισμό στο τέλος της τουρκοκρατίας», *Θέσεις* 42: 27-32.
- Κρεμμυδάς, Βασίλης (2016α), *Η ελληνική επανάσταση του 1821 – Τεκμήρια, αναψηλαφήσεις, ερμηνείες*, Αθήνα: Gutenberg.
- Κρεμμυδάς, Βασίλης (2016β), «Ελληνική Επανάσταση του 1821: ο πόλεμος και η νίκη της νεωτερικότητας», συνέντευξη στον Στρατή Μπουρνάζο, <https://enthemata.wordpress.com/2016/03/26/vkrem/> (ανακτήθηκε 22/8/2020).
- Κρεμμυδάς, Βασίλης (2018), «Ο Βασίλης Κρεμμυδάς καταρρίπτει έναν έναν τους μύθους του 1821 κι όχι μόνο το κρυφό σχολειό», συνέντευξη στον Θεοδωρή Αντωνόπουλο, https://www.lifo.gr/articles/book_articles/93091/o-vasilis-kremmydas-katarriptei-enan-enan-toys-mythoys-toy-1821-ki-oxi-mono-to-kryfo-sxoleio (ανακτήθηκε 22/8/2020).
- Κριμπάς, Β.Δ. (1934), «Αμπελουργία», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι΄ (Ελλάς), Αθήνα: Πυρσός, 93-95.
- Κυριακόπουλος, Ηλίας Γ. (1929), «Βερώνης Συνέδριον», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ζ΄, Αθήνα: Πυρσός, 154-155.
- Κωστής, Κώστας (2006), «Δημόσια οικονομικά», στο Κώστας Κωστής και Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 293-335.

- Κωστής, Κώστας (2013), «Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος-21ος αιώνας*, Αθήνα: Πόλις.
- Κωστής, Κώστας και Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.) (2006), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Kautsky, Karl (2009 [1907/1908]), «Nationality and internationality», Part I, μτφρ. Ben Lewis, *Critique* 37(3): 371-389, Αύγουστος.
- Kautsky, Karl (2010 [1907/1908]), «Nationality and internationality», Part II, μτφρ. Ben Lewis, *Critique* 38(1): 143-163, Φεβρουάριος.
- Kalkandjieva, Daniela (2005), «The higher theological education of Bulgarian Orthodox Clergy (19th-20th centuries)», στο *Studia Universitatis Petru Maior, Historia* 5 (Târgu Mureș), 229-242.
- Koder, Johannes (2018), «Ρωμαϊστί. Παρατηρήσεις για τη γλωσσική *romanitas* των Βυζαντινών», στο Όλγα Κατσιαρδή-Hering κ.ά. (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Αθήνα: Ευρασία, 73-85.
- Kyrtatas, Dimitris (2011), «Slavery and economy in the Greek world», στο Bradley Keith και Paul Cartledge (επιμ.), *The Cambridge World History of Slavery*, Κάιμπριτζ: Cambridge University Press, 91-111.
- Λαδογιάννη, Γεωργία (1989), *Το περιοδικό «Ιδέα» (1933-1934). Παρέμβαση στην κοινωνική κρίση και την αισθητική αναζήτηση, διδακτορική διατριβή*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Λεβί, Μισέλ (1993), *Το εθνικό ζήτημα από τον Μαρξ μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Στάχυ.
- Λένιν, Βλαντιμίρ Ι. (1977), *Απαντα*, τόμ. 2 και 38, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λεονταρίτης, Γεώργιος (1996), *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – Μνήμων.
- Λιάκος, Αντώνης (1986), *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Λιάκος, Αντώνης (2005), *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο*; Αθήνα: Πόλις.
- Λουκάς, Ιωάννης (1998), *Θαλάσσια ισχύς και ελληνικό κράτος. (Ο στόλος της Μεγάλης Ιδέας)*, Αθήνα: Επικοινωνίες Α.Ε.
- Λούκος, Χρήστος (1988), *Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, 1828-1931*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Λούκος, Χρήστος (1994), «Οι “τύχες” του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στη νεοελληνική συνειδηση», στο *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 93-106.
- Λούκος, Χρήστος (2014), «Ο “κοινωνικός” Καποδίστριας. Η αποκατάστασή του στις αριστερές συνειδήσεις», στο Δημήτρης Δημητρόπουλος και Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Οι αναγνώσεις του 1821 και η Αριστερά*, Αθήνα: Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας – Η Αυγή, 83-95.
- Λυμπεράτος, Ανδρέας (2018), «Ρωμηοί, Έλληνες και Γκαγκαούζοι στη Βουλγαρία του 19ου αιώνα: ανασηματοδότηση, ταξινόμηση, αυτο-κατανόηση», στο Όλγα Κατσιαρδή-Hering κ.ά. (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Αθήνα: Ευρασία, 417-429.
- Lane, Frederic C. (2007), *Βενετία η θαλασσοκράτειρα. Ναυτιλία-Εμπόριο-Οικονομία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Lowry, Heath W. (1993), «Süleymân's formative years», στο Halil Inalcik και Cemal Kafadar (επιμ.), *Süleymân the Second and his Time*, Ισταμπούλ: The Isis Press, 21-36.

- Μάγιερ, Ιωάννης (1858), *Ελληνικά Χρονικά «Μεσολογγίου»*, τόμ. Α' (1824), τόμ. Β' (1825-1826), Αθήναι: Χ. Σπανός και Ν. Νίκας.
- Μακρυγιάννης, Γιάννης (2011), *Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη. Το πλήρες κείμενο, μεταγραφή από το πρωτότυπο του Γιάννη Βλαχογιάννη, επεξεργασμένη από τον καθηγητή Γιάννη Καζάζη*, https://www.imlagada.gr/UsersFiles/admin/documents/Downloads/1_Makrigianni_opt.pdf (ανακτήθηκε 22/8/2020).
- Μάμουκας, Ανδρέας Ζ. (1839), *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος. Ήτοι συλλογή των κατά την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισημών πράξεων, από του 1821 μέχρι τέλους του 1832*, εν Πειραιεί: εκ της του Ηλία Χριστοφίδου Τυπογραφίας, τόμοι Α', Β', ΣΤ'.
- Μαντέλ, Ερνέστ (1975), *Γένεση και εξέλιξη των οικονομικών θεωριών του Καρλ Μαρξ*, Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Μάξιμος, Σεραφεΐμ (1973), *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού. Τουρκοκρατία 1685-1789*, Αθήνα: Στοχαστής.
- Μάξιμος, Σεραφεΐμ (1975): *Κοινοβούλιο ή δικτατορία*; Αθήνα: Στοχαστής.
- Μάξιμος, Σεραφεΐμ (1976), *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVII αιώνα*, Αθήνα: Στοχαστής.
- Μάξιμος, Σεραφεΐμ (1982): «Μερικά προβλήματα από την εξέλιξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα», στο *Σπάρτακος, Μηνιαίο περιοδικό της μαρξιστικής-λενινιστικής θεωρίας και πράξης. Αριστερή αντιπολίτευση του ΚΚΕ. Κείμενα του 1928*, 10-12 και 89-91.
- Μάουρερ, Γκέοργκ Λούντβιχ (1976 [1835]), *Ο ελληνικός λαός*, Αθήνα: Αφοί Τολίδη.
- Μαρξ, Καρλ (1978α), *Το Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, τόμ. 1, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Καρλ (1978β), *Το Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, τόμ. 3, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Καρλ (1986), *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μαρξ, Καρλ (1990), *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τόμ. 2, Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαστραντώνης, Τάκης και Γιάννης Μηλιός (1983), «Η θεωρία της Αριστεράς για την εξάρτηση του ελληνικού καπιταλισμού: όρια και συνέπειες», *Θέσεις* 2: 31-43.
- Ματάλας, Παρασκευάς (2002), *Έθνος και ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Μαυρογιάννης, Γεράσιμος Ε. (1889), *Ιστορία των Ιονίων Νήσων, αρχομένη τω 1897 και λήγουσα τω 1815*, 2 τόμοι, εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Παλιγγενεσία».
- Μηλιός, Γιάννης (1990), «Τρόποι παραγωγής και κοινωνικές σχέσεις στην ύπαιθρο (19ος και 20ός αιώνας)», *Επιστημονική Σκέψη* 47: 43-52.
- Μηλιός, Γιάννης (1992), «Μια παρατήρηση για την εγγενή “τάση ολοκληρωτισμού” του (κάθε) έθνους. (Με αφορμή την Προκήρυξη του Α. Υψηλάντη)», *Θέσεις* 42: 37-41.
- Μηλιός, Γιάννης (1993), «Η υπανάπτυξη της θεωρίας ως απολογητική», *Θέσεις* 45: 39-64.
- Μηλιός, Γιάννης (1997), *Τρόποι παραγωγής και μαρξιστική ανάλυση*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μηλιός, Γιάννης (2000), *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Αθήνα: Κριτική.
- Μηλιός, Γιάννης (2017), *Ο «σοβιετικός μαρξισμός» και οι Έλληνες στοχαστές*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μηλιός, Γιάννης (2020), *Βενετία: Μια συνάντηση που στέρωσε απρόβλεπτα. Πραγματεία για τον καπιταλισμό και τη διαδικασία γένεσής του*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Μηλιός, Γιάννης και Θάνος Μικρούτσικος (2018), *Στην υπηρεσία του έθνους. Ζητήματα ιδεολογίας και αισθητικής στην ελληνική μουσική*, Αθήνα: Εφημερίδα των Συντακτών.
- Μοσκόφ, Κωστής (1979), *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: Ιδιωτική έκδοση.
- Μοσχობάκης, Ν.Γ. (1882), *Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον επί Τουρκοκρατίας*, διατριβή επί Υψηγείας, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδελφείως.
- Μουταφτσίεβα, Βέρα (1990), *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.)*, Αθήνα: Πορεία.
- Μπαλιμπάρ, Ετιέν και Ιμμανουέλ Βαλλερστάιν (1991), *Φυλή, έθνος, τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, Αθήνα: Ο Πολίτης.
- Μπαμπανάσης, Στέργιος (1985), *Ιδιομορφίες της ανάπτυξης στη Νότια Ευρώπη*, Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- Μπουρόπουλος, Α.Ν. (1931), «Ληστεία», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. ΙΣΤ' Αθήνα: Πυρσός, 74-76.
- Μπωζούρ, Φελίξ (1974), *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, Αθήνα: Αφοί Τολίδη.
- Malešević, Siniša (2019), *Grounded Nationalisms. A Sociological Analysis*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- Marmora, Leopoldo (1988), «Οι δύο λειτουργίες της εθνικής ιδεολογίας: εσωτερική συνοχή και οριοθέτηση προς τα έξω», *Θέσεις* 25: 21-28.
- Martone, Eric (2009), «Pushkin, Alexander (1799-1837)», στο Eric Matrone (επιμ.), *Encyclopedia of Blacks in European History and Culture*, 431-432.
- Marx, Karl (1973), «Marx and Engels in Manchester», 14/3/1868 στο *Marx-Engels-Werke* (MEW), τόμ. 32, 42-44.
- Marx, Karl (1984), «Mazzinis neues Manifest», στο *Marx-Engels-Werke* (MEW), τόμ. 12, 579-583.
- McGowan, Bruce (1981), *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Mosse, George L. (1993), *Confronting the Nation. Jewish and Western Nationalism*, Ανόβερο και Λονδίνο: Brandeis University Press.
- Mouritsen, Henrik (2009), «Modern nations and ancient models. Greece and Italy compared», στο Roderick Beaton και David Ricks (επιμ.), *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797-1896)*, Λονδίνο: Ashgate, 43-49.
- Νέγρης, Θεόδωρος (1824), «Ανάπτυξις του νόμου της Επιδαύρου», *Εφημερίς Αθηνών*, 22/11/1824. Παρατίθεται στο Ελένη Σ. Στόικου, *Όψεις του εθνοφυλετισμού των Ορθόδοξων Αράβων από τα μέσα του 19ου αιώνα έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, 109-110.
- Νούτσος, Παναγιώτης (1982), *Ελληνική Νομαρχία. Συμβολή στην έρευνα των πηγών της*, Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη.
- Νούτσος, Παναγιώτης (1999), «Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Προς τη συγκρότηση μορφών "Γνωσιοανθρωπολογίας"», στο Αστέριος Αργυρίου, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης και Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου (επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 371-380.

- Ξιφαράς, Δημήτρης (1992), *Δημοσιονομική πολιτική και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα, 1828-1862*, Διπλωματική εργασία στο Τμήμα Ιστορίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα.
- Ξιφαράς, Δημήτρης (1993α), «Η “ακατάλυτη συνέχεια” του ελληνισμού: Ορισμένες επίκαιρες σκέψεις περί “εθνικής ιστορίας”», Μέρος Α΄, *Θέσεις* 42: 57-79.
- Ξιφαράς, Δημήτρης (1993β), «Η “ακατάλυτη συνέχεια” του ελληνισμού: Ορισμένες επίκαιρες σκέψεις περί “εθνικής ιστορίας”», Μέρος Β΄, *Θέσεις* 43: 25-46.
- Ξιφαράς, Δημήτρης (1995), «Η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία στο Μεσπολόλεμο: Όψεις διαμόρφωσης της εθνικής ιδέας», Μέρος Α΄, *Θέσεις* 53: 69-88.
- Ξιφαράς, Δημήτρης (1996), «Η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία στο Μεσπολόλεμο: Όψεις διαμόρφωσης της εθνικής θεωρίας», Μέρος Β΄, *Θέσεις* 54: 61-86.
- O’Meara, Patrick (2003), *The Decembrist Pavel Pestel Russia’s First Republican*, Houndmills: Palgrave-McMillan.
- Παπαγεωργίου, Στέφανος Π. (2004), *Από το γένος στο έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους (1821-1862)*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Παναγιωτίδης, Σταύρος (2014), «Ο στρατηγός Μακρυγιάννης και η ελληνική Αριστερά. Μια περίπτωση συμβολικής αναδρομικής οικειοποίησης», στο Δημήτρης Δημητρόπουλος και Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Οι αναγνώσεις του 1821 και η Αριστερά*, Αθήνα: Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας – Η Αυγή, 71-81.
- Παναγιωτόπουλος, Βασίλης (1980), «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871», στο *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο, 216-235.
- Παπαδάκης, Β.Π. (1934), «Πολιτικά κόμματα», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Γ΄ (Ελλάς), Αθήνα: Πυρσός, 850-859.
- Παπαδιά-Λάλα, Αναστασία (1984), «Η Σμύρνη κατά τα ορλωφικά (1770): Εσωτερικές συγκρούσεις και ευρωπαϊκή παρέμβαση», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμ. 5, 133-185.
- Παπαδιά-Λάλα, Αναστασία (2018), «Οι Greci στον ελληνοβενετικό κόσμο (13ος-18ος αι.). Ο λόγος των πολλαπλών εξουσιών», στο Όλγα Κατσιαρδή-Hering κ.ά. (επιμ.), *Έλλην, Ρωμικός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Αθήνα: Ευρασία, 165-180.
- Παπαδοπούλου, Θεοδώρα (2018), «Τα ονόματα Ρωμαίος, Έλλην, Γραικός κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους», στο Όλγα Κατσιαρδή-Hering κ.ά. (επιμ.), *Έλλην, Ρωμικός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Αθήνα: Ευρασία, 87-101.
- Παπάζογλου, Κ.Β. (1933), «Ναυτικόν», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. ΚΑ΄, Αθήνα: Πυρσός, 291-297.
- Παπαθανασόπουλος, Κωνσταντίνος (1983), *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1833-1856). Εξέλιξη και αναπροσαρμογή*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Παπαναστασίου, Αλέξανδρος (1992), *Ο εθνικισμός. Κοινωνιολογική μελέτη*, Αθήνα: Δημιουργία.
- Παπαρρηγόπουλος, Κωνσταντίνος (1899), *Τα διδακτικώτερα πορίσματα της Ιστορίας του ελληνικού έθνους*, εν Αθήναις: εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Σπυριδ. Κουσουλίνου.
- Παπαρρηγόπουλος, Κωνσταντίνος (1971), *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμοι ΙΔ΄ και ΙΕ΄, Αθήνα: Γαλαξίας.
- Παπουλίδης, Κωνσταντίνος (1989), *Γρηγόριος Γ. Μαρασλής (1831-1907)*, Αθήνα: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Παρασκευόπουλος, Γεώργιος Π. (1896), *Η Μεγάλη Ελλάς. Ανά την Ρωσσίαν, Ρουμανίαν, Βουλ-*

- γαρίαν, Σερβίαν, Μαυροβούνιον, Τουρκίαν, Σάμον, Κρήτην, Κύπρον, Αίγυπτον και Παλαιστίνην, Αθήναι: εκ του τυπογραφείου της Κορίννης.
- Πασχάλης, Δ.Π. (1933), «Υδρα – Ιστορία», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. ΚΓ', 589-590.
- Πατρώνης, Βασίλης (2015), *Ελληνική οικονομική ιστορία. Οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών – Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
- Πετμεζάς, Σωκράτης (2006), «Αγροτική οικονομία», στο Κώστας Κωστής και Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), στο Κώστας Κωστής και Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 103-152.
- Πετρίδης, Παύλος Β. (1990), *Πολιτικοί και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα (1821-1843)*, Αθήνα: University Studio Press.
- Πλατής, Βασίλειος Αθ. (2008), *Ιστορική γεωγραφία και εθνικές διεκδικήσεις των Ελλήνων τον 19ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη: Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΑΠΘ, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Ιστορίας.
- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ. (2018), «Της μεγάλης ταύτης ιδέας. Οι αφετηρίες της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας», στο Όλγα Κατσιαρδή-Hering κ.ά. (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραϊκός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Αθήνα: Ευρασία, 555-570.
- Πολυζωίδης, Αναστασιος (1971), *Ανέκδοτα κείμενα από την «Απόλλωνα», Υδρα 1831*, Αθήνα: Κουλτούρα
- Πουκεβίλ, Φραγκίσκος (1996 [1824]), *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα: Αφοί Τολίδη.
- Πουλαντζάς, Νίκος (1975), *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Πουλαντζάς, Νίκος (1982), *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Πουλαντζάς, Νίκος (2006), *Φασισμός και δικτατορία*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Πουλιόπουλος, Παντελής (1972), *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα; Αθήνα: νέοι στόχοι.*
- Πρακτικά. Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσις*, Εν Αθήναις: Εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου.
- «Philhellenism in England (1821-1827)», *The Slavonic and East European Review*, τόμ. 14, αρ. 41 (Ιανουάριος 1936): 363-371.
- Ρήγας [Φεραίος] (1996α), *Νέα πολιτική διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης, της μικράς Ασίας, των μεσογείων νήσων, και της Βλαχομπογδανίας*, στο Εμμανουήλ Σ. Στάθης, *Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα. Το αρχικό και το τελικό κείμενο. Κριτική έκδοση*, Αθήνα: Αρμός, 183-224.
- Ρήγας [Φεραίος] (1996β), *Θούριος, ήτοι ορμητικός πατριωτικός ύμνος πρώτος, εις τον ήχον. Μια προσταγή μεγάλη*, στο Εμμανουήλ Σ. Στάθης, *Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα. Το αρχικό και το τελικό κείμενο. Κριτική έκδοση*, Αθήνα: Αρμός, 279-298.
- Ροτζώκος, Νίκος Β. (1997), *Επανάσταση και εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα: Πλέθρον/Δοκίμες.
- Reinhold, Karl Dr. (1855), *Πελασγικά. Noctes Pelasgicae: Dialectos Graeciae Pelasgicas. Διάλεκτος του στόλου*, Typis Sophoclis Garbola, Athenis. https://books.google.gr/books?id=ZVZKAAAAcAAJ&pg=PA3&source=gbs_toc_r&cad=3#v=onepage&q&f=false (ανακτήθηκε 22/8/2020).
- Roudometof, Victor (1998), «From Rum Millet to Greek nation: Enlightenment, secularization, and national identity in Ottoman Balkan Society, 1453–1821», *Journal of Modern Greek Studies*, Volume 16: 11-48.

Rubin, Alfred P. (1988), *The Law of Piracy*, Newport, Rhode Island: Naval War College Press.
 Rubin, Isaac I. (1994), *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, Αθήνα: Κριτική.

Σάθας, Κωνσταντίνος (1869), *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς. Ιστορικών δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του ελληνικού έθνους (1453-1821)*, Αθήνησι: Εκ της Τυπογραφίας των τέκνων Ανδρέου Κορομηλά.

Σάθας, Κωνσταντίνος (1986 [1885]), *Έλληνες στρατιώται εν τη Δύσει και αναγέννησις της ελληνικής τακτικής*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία.

Σακελλαρίου, Μιχαήλ Β. (1978 [1939]), *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα: Ερμής.

Σακελλαρόπουλος, Θεόδωρος Δ. (1991), *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα: Εξάντας.

Σακελλαροπούλου, Κατερίνα (2017), «Τα Συντάγματα του Αγώνα: Το δίκαιο της ελευθερίας», ειδήγηση στην εκδήλωση που συνδιοργάνωσαν, στις 26/4/2017, το Ινστιτούτο για τη Δικαιοσύνη και την Ανάπτυξη και το Ινστιτούτο Ν. Σβορώνος, με θέμα «Τα Συντάγματα του Αγώνα (1821-1832)», 109-117, http://www.publiclawjournal.com/docs/6/2017_2_2_sakellaropoulou.pdf (ανακτήθηκε 22/8/2020).

Σβορώνος, Ν.Ι. (1934), «Πληθυσμός και κάτοικοι», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς), Αθήνα: Πυρσός, 223-236.

Σβορώνος, Νίκος (1995), *Η μέθοδος της ιστορίας*, Αθήνα: Άγρα.

Σβορώνος, Νίκος (2004), *Το ελληνικό έθνος – Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, Αθήνα: Πόλις.

Σβώλος, Αλέξανδρος (1972), *Τα ελληνικά Συντάγματα 1822-1952*, Αθήνα: Στοχαστής.

Σκαρπέτης, Βασίλειος (1934), «Ναυτιλία», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς), Αθήνα: Πυρσός, 200-205.

Σκληρός, Γεώργιος (1977 [1908]), *Έργα*, Αθήνα: Επικαιρότητα.

Σκοπετέα, Ελένη (1988), *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα: Πολύτυπο.

Σπάρτακος, *Μηνιαίο περιοδικό της μαρξιστικής-λενινιστικής θεωρίας και πράξης*, τεύχη του 1928 (1982), Αθήνα: Ουτοπία.

Στάθης, Εμμανουήλ Σ. (1996), *Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα. Το αρχικό και το τελικό κείμενο. Κριτική έκδοση*, Αθήνα: Αρμός.

Στάθης, Παναγιώτης (2014), «Το Εικοσιένα στην αριστερή ιστοριογραφία του 20ού αιώνα», στο Δημήτρης Δημητρόπουλος και Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Οι αναγνώσεις του 1821 και η Αριστερά*, Αθήνα: Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας – Η Αυγή, 29-43.

Στάλιν, Ιωσήφ Β. (1952), «Ο μαρξισμός και το εθνικό ζήτημα», στο του ιδίου *Άπαντα*, τόμ. 2, 327-412, Εκδοτικό της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ.

Στασινόπουλος, Μιχαήλ Δ. (1970), «Η περί της παιδείας μέριμνα του αγωνιζομένου έθνους και το πρώτον Πανεπιστήμιον», *Νέα Εστία*, Αφιέρωμα στο Εικοσιένα, Χριστούγεννα.

Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρένα (επιμ.) (1976), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα: Ερμής.

Σταυρόπουλος, Θεόδωρος (1979), *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα*, 2 τόμοι, Αθήνα: Νέα Σύνορα.

Στόικου, Ελένη Σ. (2008), *Όψεις του εθνοφυλετισμού των Ορθοδόξων Αράβων από τα μέσα του 19ου αιώνα έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας.

Συγγρός, Ανδρέας (1908), *Απομνημονεύματα*, τόμ. Γ', εν Αθήναις: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Σύνταγμα της Επτανήσου Πολιτείας του 1803, <http://www.infokerkyra.gr/protaseis/2-uncategorised/187-syntagma-tis-eptanisou-politeias-tou-1803.html> (ανακτήθηκε 17/8/2020).

Συνταγμάτων Νομικόν περί ευταξίας και του καθήκοντος εκάστου των κριτηρίων και των οφφι-

κίων του πριντζιπάτου της Βλαχίας (1780), <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata> (ανακτήθηκε 17/8/2020).

- Schwarz-Sochol, Jenny (1958), «P.I. Pestel. The Beginnings of Jacobin Thought in Russia», *International Review of Social History* 3 (1): 71-96.
- Shelley, Percy Bysshe (1874), «Hellas», στο *The Poetical Works of Percy Bysshe Shelley*, επιμ. Mrs. Shelley, Λονδίνο: Edward Moxon, Son & Co, 166-180.
- Stavrianos, L.S. (1958), *The Balkans since 1453*, Νέα Υόρκη: Rinehart & Company Inc.
- Ste. Croix, G.E.M., de (1984), «Class in Marx's conception of history, ancient and modern», *New Left Review* 146: 92-111.
- Ste. Croix, G.E.M., de (2004), *Athenian Democratic Origins and other Essays*, Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Stoianovich, Traian (1979), «Ο κατακτητής Ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», στο Σπ. Ασδραχάς (εισαγωγή-επιλογή κειμένων), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα: Μέλισσα, 287-331.
- Stoianovich, Traian (1980), «Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος: οικογενειακή οικονομία, οικονομία αγοράς και εκσυγχρονισμός», στο *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Stoianovich, Traian (1992), *Balkan Worlds. The First and Last Europe*, Λονδίνο: Routledge.
- Sugar, Peter F. (1994), *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, 2 τόμοι, Αθήνα: Σμίλη.
- Τιρς, Φρειδερίκος (1972 [1833]), *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, 2 τόμοι, Αθήνα: Αφοί Τολίδη.
- Τοντόροφ, Νικολάι (1986), *Η βαλκανική πόλη. 16ος-19ος αιώνας*, 2 τόμοι, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τοντόροφ, Νικολάι (1982), *Η βαλκανική διάσταση της Επανάστασης του 1821 (η περίπτωση των Βουλγάρων). Ένας κατάλογος των αγωνιστών στη Μολδοβλαχία (Αρχαία Οδησσού)*, Αθήνα: Gutenberg.
- Τρικούπης, Σπυρίδων (1993 [1860]), *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τόμ. 1, Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- Τσάτσος, Κωνσταντίνος (1933), «Η θέση της ιδεοκρατίας στον κοινωνικό αγώνα», *Ιδέα* 1 (6) (Ιούνιος): 360-366.
- Τσέστων, Κάρολος (1980 [1887]), *Η Ελλάς τω 1887*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία.
- Τσοκόπουλος, Βάσιος (1984), *Πειραιάς, 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντιστερ*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (1977), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (1981), *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Tairako, Tomonaga (2016), «A turning point in Marx's theory on pre-capitalist societies. Marx's excerpt notebooks on Maurer in MEGA IV/18», *Hitotsubashi Journal of Social Studies* 47(1): 1-10.
- Toynbee, Arnold J. (1922), *The Western Question in Greece and Turkey. A Study in the Contact of Civilisations*, Λονδίνο: Constable and Company Ltd.
- Toynbee, Arnold (1992), *Οι Έλληνες και οι κληρονομίες τους*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Vasiliev, Alexander A. (1954), *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1453*, Αθήνα: Μπεργάδη.

Υψηλάντης, Αλέξανδρος (1821α), «Ἄνδρες Γραικοί, ὅσοι εὐρίσκεσθε εἰς Μολδαβίαν καὶ Βλαχίαν!», «Ἀδελφοί τῆς Εταιρείας τῶν Φιλικῶν», <https://karavaki.files.wordpress.com/2012/02/ypsilantis-prok1.pdf> (ανακτήθηκε 14/8/2020).

Υψηλάντης, Αλέξανδρος (1821β), «Μάχου υπέρ πίστεως καὶ πατρίδος», <https://www.san-simera.gr/articles/898> (ανακτήθηκε 14/8/2020).

Φιλήμων, Ιωάννης (1834), *Δοκίμιον ιστορικόν περί τῆς Φιλικῆς Εταιρείας*, Ἐν Ναυπλίας: Ἐκ τῆς τυπογραφίας Θ. Κονταξή καὶ Ν. Λουλάκη.

Φιλήμων, Ιωάννης (1859), *Δοκίμιον ιστορικόν περί τῆς ἐλληνικῆς Επαναστάσεως*, τόμ. 1, Αθήναι: Τύποις Π. Σούτσα καὶ Α. Κτενά.

Φιλιοπούλου, Μαρία (2019), «Ο φυλετισμός ὡς συνεκτικό στοιχεῖο τοῦ ἐλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα. Ο ρόλος τοῦ Πανεπιστημίου», *Θέσεις* 148: 101-116.

Φιλίππου, Φίλιππος (2015), «Νικόλαος Γαλάτης, προδότης ἢ πατριώτης;», seisaxthia.wordpress.com/2015/03/26/νικόλαος-γαλάτης-προδότης-ή-πατριώτης/ (ανακτήθηκε 22/8/2020).

Φίνλεϋ, Γεώργιος (2008), *Ιστορία τῆς Ἑλληνικῆς Επαναστάσεως*, τόμ. 1, Αθήνα: Ἰδρυμα τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὸν Κοινοβουλευτισμὸ καὶ τὴ Δημοκρατία.

Φωτεινός, Ηλίας (1846), *Οἱ ἄθλοι τῆς ἐν Βλαχία Επαναστάσεως τὸ 1821 ἔτος*, ἐν Λειψία τῆς Σακσονίας.

Χάου, Σάμουελ Γκρίντλεϋ (1997), *Ιστορικὴ σκιαγραφία τῆς Ἑλληνικῆς Επανάστασης*, Αθήνα: Ἐκάτη.

Χαρλαύτη, Τζελίνα (1993), «Ἐμπόριο καὶ ναυτιλία τὸν 19ο αἰῶνα. Τὸ επιχειρηματικὸ δίκτυο τῶν Ἑλλήνων τῆς διασποράς. Ἡ “χιώτικη” περίοδος, 1830-1860», *Μνήμων* 15: 69-127.

Χαρλαύτη, Τζελίνα (2006), «Ναυτιλία», στο Κώστας Κωστής καὶ Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), *Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐλληνικῆς οικονομίας τὸν 19ο αἰῶνα*, Αθήνα: Ἀλεξάνδρεια, 421-462.

Χαρλαύτη, Τζελίνα (2013α), «Ἡ ναυτιλία τῶν Ἑλλήνων ὡς μοχλὸς ἐνοποίησης τῶν αγορῶν. Ἡ μεθοδολογία», στο Τζελίνα Χαρλαύτη καὶ Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Ἡ ναυτιλία τῶν Ἑλλήνων 1700-1821. Ὁ αἰῶνας τῆς ἀκμῆς πρὶν τὴν ἐπανάσταση*, Αθήνα: Κέδρος, 39-90.

Χαρλαύτη, Τζελίνα (2013β), «Ἡ εἰσβολὴ τῆς ναυτιλίας τῶν Γραικῶν στο μεγάλο ἐμπόριο τῆς Μεσογείου, 1714-1815», στο Τζελίνα Χαρλαύτη καὶ Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Ἡ ναυτιλία τῶν Ἑλλήνων 1700-1821. Ὁ αἰῶνας τῆς ἀκμῆς πρὶν τὴν ἐπανάσταση*, Αθήνα: Κέδρος, 224-282.

Χιακόν Ἀρχεῖον, τόμ. πρῶτος (1924), Ἐκδίδεται ἐπιμελεῖα Ἰωάννου Βλαχογιάννη, Ἐν Αθήναις: Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου.

Χομπσμπάουμ, Ἐρικ (1975), *Οἱ ληστές*, Αθήνα: Βέργος.

Χουμανίδης, Λάζαρος Θ. (1990), *Οικονομικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. Β': *Ἀπὸ τῆς Τουρκοκρατίας μέχρι τοῦ ἔτους 1935*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης (2014), *Ιστορία τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος, 1936-2008*, Αθήνα: Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος.

Ψύλλας, Γεώργιος (1974), *Ἀπομνημονεύματα τοῦ βίου μου*, Αθήνα: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Γραφεῖον Δημοσιευμάτων.

